

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : L

Sa. 198

Aralık 1986

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA

1 9 8 7

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü :
Türk Tarih Kurumu Adına
PROF. DR. YAŞAR YÜCEL

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, İncelemeler :	Sayfa
KÖYMEN, PROF. DR. M. ALTAY: Türkiye Selçukluları Devleti'nin Ekonomik Politikası	613
ÇUBUKÇU, PROF. DR. İBRAHİM A.: Gazzalî ve Felsefesi	621
TERZİOĞLU, PROF. DR. DR. ARSLAN: Tıbbî Terminolojinin Tarihine ve Esaslarına Kısa Bir Bakış (4 resimle birlikte)	637
KAYA, POLAT: Asyalı Türk Halkı ile Amerika Kıt'alarının Yerli Halkları Arasında Olumlu Dil ve Kültürel Bir Akrabalık Hakkında Araştırma (Özet)	647
———: Search for a Probable Linguistic and Cultural Kinship Between the Turkish People of Asia and the Native Peoples of Americas ..	650
ERCAN, DOĞ. DR. YAVUZ: Devşirme Sorunu, Devşirmenin Anadolu ve Balkanlardaki Türkleşme ve İslamlaşmaya Etkisi	679
GUBOĞLU, MİHAİL: Kanuni Sultan Süleyman'ın Boğdan Seferi ve Zaferi (1538 M. = 945 H.)	727
RADO, ŞEVKET: Hazine-i Birün Kâtibi Ahmet bin Mahmud Efendi'nin Tuttuğu Prut Seferine Ait Defterden Koparılan Sahifelerde Neler Vardı? (3 belge ile birlikte)	807
ÖNSOY, DOĞ. DR. RIFAT: 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Suriye'nin Sanayi ve Ticareti	825
BALTALI, DR. KEMAL: 1875 Hersek Ayaklanması Sırasında Sırbistan'ın Osmanlı Devletine Karşı Savaşa Girmek Amacıyla Karadağ'la Yaptığı Görüşmelere Dair Bazı Önemli Belgeler	833
GÜREL, ZİYA: Kurtuluş Savaşında Demiryolculuk VI (2 resimle birlikte) ..	861
ROGERS, G. M.: Demetrios of Ephesos : Silversmith and <i>Neopoios</i> ?	877
ÖZTÜRK, MÜRSEL: Hacı Bektaş-ı Veli	885
Konferanslar :	
ÖZGÜNEL, COŞKUN: Cumhuriyet Dönemi Türk Arkeolojisi	895
KIRZIOĞLU, PROF. DR. M. FAHRETTİN: Millî Destanlarımızdan Dede-Korkut Oğuznamelerinin Tarih Belgesi Bakımından Değerleri (1 harita ile birlikte)	915
Bibliyografya :	
TEKİN, OĞUZ: Hyla A. Troxell: <i>The Coinage of the Lycian League</i>	929
1985 Yılı'nın İkinci Yarısında Kitaplığımıza Gelen Kitap ve Dergiler	933
• Yayımlanan yazılarda ileri sürülen görüşler sahiplerine aittir. • Yazarlar yeni eserlerini Kuruma gönderdikleri takdirde dergimizde tanıtımları yapılacaktır. • Belleten'in bu sayısı altı bin adet basılmıştır.	

BELLE TEN

Cilt: L

Aralık 1986

Sayı: 198

TÜRKİYE SELÇUKLULARI DEVLETİ'NİN EKONOMİK POLİTİKASI*

Prof. Dr. MEHMET ALTAY KÖYMEN

İstanbul'da toplanan bir Türkoloji kongresinde okuduğumuz bir tebliğ-
de Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun ekonomik politikasını ele almıştık ¹.
Bu tebliğimizde de kaynaklarda Anadolu, Konya ve Rum Selçukluları adla-
rıyla geçen Türkiye Selçukluları Devleti'nin ekonomik politikasını ele alaca-
ğız ve bu defa değişik bir metod uygulayacağız.

Bilindiği gibi, zamanımızda ekonomik politika üzerinde ekonomistler
birçok kitaplar yazmışlardır. Biz, bilhassa Walter Heinrich ² ile J. Tinber-
gen'in ³ yazdığı eserleri göz önünde tutarak, Türkiye Selçukluları'nın ekono-
mik siyasetine dair fikir vermeye çalışacağız.

Selçuklu ekonomisi üzerinde başta Prof. Cl. Cahen⁴, Prof. Dr. Zeki Veli-
di Togan⁵, ve Prof. Osman Turan⁶ olmak üzere birçok ilim adamı çalışmış-
tır. Ancak, biz bizden önce bu konuyu ele alanlar gibi, Selçuklu ekonomisini
sadece tasvir etmekle yetinmeyerek, modern ekonomi ilmini Selçuklu devrine
uygulamak için bir deneme yapacağız.

* Princeton Üniversitesi'nin düzenlediği Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi kongre-
sine sunulmuş tebliğ. Bana bu kongreye katılma imkânını sağlayan üniversiteye ve kongre
yöneticisi Prof. B. Lewis'e teşekkür ederim.

¹ Mehmet Altay Köymen, Selçuklular'ın Kendilerine Mahsus İktisadi Siyasetleri Var mı
İdi?, Milli Kültür, I/12, 1979, s. 65-67.

² Walter Heinrich, Wirtschaftspolitik, Viyana 1948.

³ J. Tinbergen, Economic Policy, Princeton 1956.

⁴ Cl. Cahen, Pre-ottoman Turkey, Newyork 1968, s. 155 vdd. Cl. Cahen, Le Commerce
Anatolien an debut du XIII e siècle, Melangis ... Louis Halphen, 1951.

⁵ Zeki Velidi (Togan), Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti, Türk Hukuk
ve İktisat Tarihi Mecmuası, I 1931, s. 1-42 ; Aynı Müellif, Resideddin'in Mektuplarından Ana-
dolu'nun İktisadi Vaziyeti, İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası 1953-4.

⁶ Osman Turan, Ortaçağ Türkiye'sinde İktisadi ve İçtimai Yükselişin Esasları, Tarihi
Akışı İçinde Din ve Medeniyet, İstanbul, 1980, s. 155-190.

Çok karmaşık (complex) olan modern ekonomik politikanın bütün unsurlarını Selçuklu devri ekonomisinde bulmak, şüphesiz, mümkün değildir; bununla beraber, modern ekonomik politikanın bazı unsurlarının Selçuklu devrinde de bulunduğunu göstermeye çalışacağız.

Walter Heinrich adı geçen kitabında Avrupa Eski ve Orta-Çağının modern ekonomik politikaya katkısını ele almıştır⁷. Modern ekonomik politikanın da ortaçağ Selçuklu ekonomik politikasının ortaya konmasına yardımcı olabileceği düşünülebilir.

Zamanımızda ekonomik politikanın amacı, kısaca, refahı sağlamaktır. Görüleceği gibi, Selçuklu devrinde de halkın refahını amaç alan bir ekonomik politika takip edilmiştir. Esasında, bu, sınırları içinde yaşayan insanları bütünü ile refah ve mutluluk içinde yaşatmaktan ibaret Türk devlet anlayışının tabii neticesidir (Bu hususu muhtelif yazılarımızda belirttiğimiz için burada tekrarlamayacağız).

Ekonomik politikanın yapımcısı, Selçuklu devrinde devlet otoritesini elinde tutan Sultan'dır. Selçuklu ekonomisinin en geliştiği zamanda hükümdar bulunan Alâeddin Keykubad (1220-1237), ekonomik politikanın hemen hemen tek yapıcısıdır. Selefî ve ağabeyi İzzeddin Keykâvus (1211-1220) önemli meselelerde danışma meclisini toplayarak, danıştığı halde, Alâeddin Keykubad, çok defa buna da gerek görmemiştir.

Ekonomik politika çok çeşitli konuları içine alıyordu. Ekonomik politikanın konularını ele almadan önce, Selçuklu ekonomisinin yapısına dair kısaca bilgi verelim:

Şimdi olduğu gibi o zaman da üç tip ekonomi vardı:

- 1 — Ticaret ekonomisi,
- 2 — Tarım ekonomisi,
- 3 — İmalât (sanayi) ekonomisi.

Napoli'de toplanan Osmanlı ve Osmanlı öncesi tarihi kongresinde vakfiyelere dayanarak okuduğumuz bir tebliğde belirttiğimiz gibi⁸, bu ekonomi tiplerinden biri veya ikisi zaman zaman üstünlük kurar.

Ticaret ekonomisinde, modern ekonomide de olduğu gibi, alt yapı (infrastructure) son derece önem taşır. Bu bakımdan, Alman ilim adamı Prof.

⁷ Walter Heinrich, adı geçen eser, s. 17.

⁸ Mehmet Altay Köymen, Selçuklu Devri Kaynakları Olarak Vakfiyeler, Studi Preottomani E Ottomani; Napoli 1976, s. 158-163.

W. D. Hütteroth'un da belirttiği gibi, Anadolu, jeopolitikine uygun benzeri tarihte başka yerlerde görülmemiş bir özellik arzeder⁹. Bu noktaya tekrar döneceğiz.

Vakıf müessesesini söz konusu etmeksizin, ekonomik politikada alt yapının önemi anlaşılamaz. Bu hususta Prof. M. Fuad Köprülü başta olmak üzere birçok ilim adamının araştırmaları vardır¹⁰.

Vakıfla işleyen altyapıları 4 grupta toplayabiliriz:

- 1 — Ticari yönü ağır basan altyapı,
- 2 — Dini yönü ağır basan altyapı,
- 3 — Sosyal yönü ağır basan altyapı,
- 4 — Kültürel yönü ağır basan altyapı.

Burada şimdilik bizi ilgilendiren, ticari yönü ağır basan altyapıdır. Bu, kervansaraylar ve köprülerdir. Prof. Hütteroth'un adı geçen eserinde orijinal bulduğu altyapı işte bu kervansaraylardır¹¹.

Alman âlimi Kurd Erdmann sayesinde Selçuklu kervansaraylarına dair tam bilgiye sahibiz¹². Her 30-35 km. de inşa edilmiş olan kervansaraylar, yaz-kış aksamadan kervanlara hizmet ediyordu. Kervancılar, zengin fakir farkı gözetilmeksizin, üç gün buralarda parasız misafir ediliyorlardı; hayvanlarına bakılıyordu. Bu sayede ticaret son derece geliyordu.

Ekonomik politikanın yapıcısı Selçuklu Sultanı'nın ele aldığı diğer bir konu da şudur: Tıpkı zamanımızda olduğu gibi, devletin dış siyasetinde ekonomik politika başrolü oynuyordu. Bilhassa, Alâeddin Keykubad, çoğu Selçuklu Devleti tebaası olmayan tüccarların şikâyetleri üzerine muhtelif yönlerde ordular sevk etmiştir; fetihler yapmıştır. Böylece, o bir yandan Anadolu'da ekonomik bütünlüğü sağlarken, bir yandan da Anadolu'yu dünya ekonomisine açıyordu: Onun Kastamoni merkez olmak üzere sağ kol Uc Beylerbeyi Hüsameddin Çoban'ı Kırım'ın fethine memur etmesi (1227), buna güzel bir misal teşkil etmektedir. Bilindiği gibi, Uc Beylerbeyi Hüsameddin Çoban bir

⁹ Wolf-Dieter Hütteroth, *Türkei*, Darmstadt 1980.

¹⁰ Fuad Köprülü, *Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarının Tarihi Ehemmiyeti*, *Vakıflar Dergisi*, I. s. 1-6; —, *Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü*, aynı dergi, II, s. 1-35. Ahmet Temir, *Kırşehir Emiri Caca oğlu Nur al-Din'in Vakfiyesi*, 1959.

¹¹ W. D. Hütteroth, adı geçen eser, s. 193.

¹² Kurt Erdmann, *Das Anatolien Kervansaray des 13. Jahrhunderts*. I, II, III 1961, 1967. Ayrıca bk. Osman Turan, *Selçuklu Kervansarayları*, *Belleten*, 39, 1946.

liman şehri olan Suğdak'ı feth etmişti. Böylece, Kuzey'in kürkleri ve balı için olduğu kadar, Kıpçak köleleri için de yol açıldı. Ayrıca, Ruslar Selçuklu Devleti'nin vassallığını kabul etmek zorunda kaldılar ¹³.

Sultan İzzeddin Keykâvus ile Alâeddin Keykubad'ın Venediklilerle yaptığı-karşılıklı olarak ticareti düzenleyen gümrük vergisini % 10'dan % 2'ye düşüren-anlaşmalar, Selçuklu ticaretinin dünya ekonomisine açılmasına ve bu ekonomi ile bütünleşmesine diğer bir misâl teşkil etmektedir ¹⁴.

Oğuz/Türkmen göçlerine rağmen, Anadolu, ekonominin baş unsuru olan insan gücü kıtlığı çekmiştir. Buna dair kaynaklarda yeteri kadar bilgi vardır. Bu hususta en çarpıcı misâl, Alâeddin Keykubad'ın tehcir ve iskân siyasetidir: O, Kırım'ın fethinden sonra bir kısım Kıpçak halkını Anadolu'ya naklederek, Sinop çevresine yerleştirmişti. Bunlar zamanımıza kadar Kıpçak şivesini korumuşlardır ¹⁵. Daha önce selefi İzzeddin Keykâvus Sinob'u alınca (1214), ticareti geliştirmek için Anadolu'nun muhtelif yerlerinden tüccarlar getirterek, Sinob'a yerleştirmişti. Bu siyasete Osmanlı devrinde de devam edilmiştir.

Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad'ın ekonomik politikasından söz ederken, tarım politikası ile ilgili olarak da bir misâl verelim:

Selçukluların İran'la ticareti, Yassı-çimen Meydan Savaşında (1230) yenilen Hârezmsah Celâeddin'in ordusundan geriye kalan birliklerin yol kesmeleri ve yağmaları yüzünden hemen hemen durmuştu. O zaman büyük bir şehir olan Ahlat ve çevresinin harab olduğunu gören Sultan Alâeddin Keykubad, burasını fethetti. Bir yandan yol keserek, ticarete engel olan Hârezm birliklerini Selçuklu hizmetine alırken, bir yandan da burada tarımın yeniden gelişmesi için tedbirler aldı: Veziri Zıyâeddin Kara Arslan'ın başkanlığında -Maliye Bakanı demek olan -"Müstevfi" ile, genellikle arazi özellikle "ikta" işleri ile uğraşan "Pervâne"yi bu bölgeye gönderdi. Büyük bir maiyet ile Ahlat bölgesine gelen bu heyet, araziye tahrir etti, düzeni kurdu. Yurtlarını terkederrek, ta Gürcistan'a kadar muhtelif ülkelere sığınmış olan eski sahiplerini yurtlarına davet etti. Gelenlere, tekrar üretici olabilmeleri için gerekli yardımı yaptı. Böylece kesilmiş olan ticaret yolu açılmakla kalmadı, Ahlat bölgesinin ekonomik durumu ıslah edilerek, devletin ekonomik bütünlüğü sağlandı ¹⁶.

¹³ Yakında yayımlanacak olan Alâeddin Keykubad ve Zamanı adlı büyük eserimize bakınız.

¹⁴ M. E. Martin, The Venetians-Selçuk Treaty of 1220, *English Historical Review*, London, 9-375, s. 1980, s. 321-30.

¹⁵ Yakında çıkacak olan adı geçen eserimize bakınız.

¹⁶ Adı geçen eserimize bakınız.

Verdiğimiz bu misâl ile aynı zamanda tarım ekonomisi ile hangi makamların meşgul olduğuna dair bilgi vermiş olduk. Bu da modern ekonominin konularından biridir.

Tarıma verilen önem dolayısıyla Anadolu, adeta buğday ambarı haline gelmişti: Kayseri’de kardeşi Alâeddin Keykubad tarafından kuşatılan Sultan İzzeddin Keykâvus, onun müttefiki Küçük Ermenistan kralına, ittifaktan ayrılmasına karşılık büyük miktarda buğday göndermişti ¹⁷.

Üçüncü tip ekonomiyi teşkil eden imâlât ekonomisine de kısaca temas edelim: Bunun için şehirlerde üretim faaliyetinin, ekonomik politikadaki yerini belirtmek gerekir. Bilindiği gibi, Selçuklu devrinde şehirlerde üretim (istihsal), siyasi, içtimai ve dini hayatta da rol oynayan Ahilerin elinde idi. Kendi aralarında sıkı hiyerarşik teşkilâta sahip olan Ahiler, şeyhlerinin idaresinde “standart” üretim yapıyorlardı ¹⁸. Devletin bunlar üzerindeki otoritesinin derecesini tayin etmek pek mümkün olmuyor. Yalnız, devlet otoritesinin zayıfladığı veya yok olduğu zamanlarda, otorite boşluğundan faydalanarak, yaşadıkları şehirleri, mesela Ankara’yı bir nevi cumhuriyetle idare ettikleri bilinmektedir.

Ticaret alanı, şimdi olduğu gibi, çok genişti. Konya, Sivas, Erzurum gibi şehirlerde medeni dünyanın her tarafından gelmiş olan tüccarlar bulunduğu gibi, Selçuklu tüccarları da medeni dünyanın hemen hemen her tarafına ticaret amacıyla gidiyorlardı: Erzurum’a gelip yerleşen ve zengin olarak Büyük Moğol İmparatorluğu’nun merkezi Karakurum’a kadar giden İranlı Şemseddin Ömer Kazvinî, Selçuklu Hükümdarı Alâeddin Keykubad’a büyük Moğol Kağanı Ögedey’in Elçisi olarak gelmişti ¹⁹. Kayserili bir tüccar İstanbul’da maceralı bir ticaret hayatı sürmüştü ²⁰.

Sultan Alâeddin Keykubad’ın tüccarı koruyan ekonomik politikasını işiten Kıpçak, Bulgar, Rus, Konya’ya doğru yola çıkıyorlardı. Onun bu bakımdan şöhretini adı geçen Moğol Kağanı Ögedey de duymuştu.

Ticaret alanının geniş olmasının tabii neticesi olarak, Anadolu’da dünyanın her tarafından ithal edilmiş olan ticaret eşyası bulunuyordu. Mesela Hind kılıcı, Şam yayı, altundan Gilân ve Gürcü kalkanı v.s. gibi ²¹.

¹⁷ Adı geçen eserimize bakınız.

¹⁸ Bu hususta fikir edinmek için bk. F. Taeschner, El², Akhi ve Futuvvat maddeleri.

¹⁹ Yakında çıkacak olan Alâeddin Keykubad adlı eserimize bakınız.

²⁰ Evhadeddin Kirmânî, Menâkıb, nşr. Füzûzanfer, Tahran 1347, s. 106-124.

²¹ Alâeddin Keykubad’ın ekonomik politikası, onun zamanında Anadolu’da bulunan ticaret eşyaları v.b. hakkında geniş bilgi almak için adı geçen eserimize bakınız.

Ticari hayatta, zamanımızda olduğu gibi, arz ve talep (supply and demand) kanunu hüküm sürüyordu. Meselâ, başlıca meşguliyetleri koyunculuk olan Türkmenler bir yere geldikleri zaman, orada et ucuzluyordu ²². Savaşlardan sonra da köleler ve cariyeler son derece ucuzluyordu.

Ekonomik politikanın yapıcısı Sultan, bazan hükmünü ekonomide de yürütüyordu: Bir savaşta esir düşen ve sonra serbest bırakılan Eyyübî komutanlarından Şemseddin Savab'ın verdiği "hil'at"ı giymemesine ve yemeğini yememesine kızan Sultan Alâeddin Keykubad, çıkardığı bir fermanla "Şamlılar"a at satılmasını -ölüm cezasıyla- yasak etti. Ferman eksiksiz yerine getirildi. Eyyübî komutanı, yaya olarak ve tabii perişan durumda memleketine döndü ²³.

Ekonomik politika bakımından asıl üzerinde durulması gereken nokta tüccarı zarardan koruma ve sigorta politikasıdır: Selçuklular zamanında hangi soydan, dinden ve devlet tebaasından olursa olsun tüccarın malı yağmaya uğradığı zaman, devlet tarafından ödeniyordu. Bu son derece modern bir ekonomi anlayışı idi. Zira bu, bugün de ekonomik politikada yer almaktadır. Selçuklularda sigorta meselesi üzerinde bilhassa Prof. Osman Turan önemle durmuştur ²⁴.

Selçukluların ekonomik politikasına son vermeden önce, modern ekonomik politikada yer alan sağlık politikası üzerinde de durmak gerek: Tebliğimizin başında söz konusu ettiğimiz sosyal yanı ağır basan altyapıya dikkatinizi yeniden çekmek istiyorum: Bu altyapı, hastanelerdir. Anlaşıldığına göre, kervansaraylardaki sistem burada da geçerli idi; vakıf gelirleri sayesinde halk bu hastanelerde parasız muayene ve tedavi ediliyorlardı ²⁵.

Bu arada yine modern ekonomik politikada yer alan eğitim politikası üzerinde de kısaca duralım: Yine tebliğimizin başında söz konusu ettiğimiz kültürel yanı ağır basan altyapıyı hatırlatmanın zamanıdır: Bu altyapı, vakıfla işleyen, şu halde parasız öğretim yapan, ayrıca öğrencisine burs veren ve yatacak yer gösteren medreseler, şimdiki adlarıyla, üniversitelerdir. Bu mesele

²² Bu hususta kaynaklarda geniş bilgi vardır; mesela bk. İbnü'l-Esir, nşr. Törenberg XII, s. 195.

²³ Adı geçen eserimize bakınız.

²⁴ Osman Turan, *Anatolia in the Period of the Seljuks and the Beyliks*, Cambridge History of Islam, I (1970), s. 258-9. Osman Turan başka araştırmalarında da bu konuyu ele almıştır.

²⁵ Süheyl Ünver, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Zamanında Vakıf Hastanelerin Bir Kısımına Dair*, *Vakıflar Dergisi*, I, s. 17-23.

Selçuklular zamanında şimdikinden çok daha iyi halledilmişti. Çünkü böylece eğitim ve öğretimde fırsat eşitliği sağlanıyordu ²⁶.

Takip edilen ekonomik politikanın neticesi olarak toplumda işsizlik hemen hemen yoktu: Sultan Alâeddin Keykubad, işsiz-güçsüz dolaşan Kalenderi tarikatına mensup din adamlarını bile yakalatarak, buğday tarlalarında veya taş ocaklarında çalıştırıyordu ²⁷.

Servet, daha ziyade, devletin başında bulunan hanedan mensupları ile devletin hizmetinde bulunanlarda toplanıyordu. Halkın elinde büyük servet ve sermaye birikimi olmadığı, saydığımız altyapıların pek çoğunun hükümdarlar başta olmak üzere, devlet adamları tarafından yaptırılmasından anlaşılıyor. Nitekim, kaynaklar, sivil veya asker Selçuklu devlet adamlarının sürdürdükleri son derece lüks hayatı uzun uzun anlatırlar ²⁸. Anadolu halkının Moğol hâkimiyeti altında bile eğlenceye ne kadar düşkün olduğu, bir ara Kayseri'ye kadar gelen Mısır Memluk Hükümdarı Baybars'ın dikkatini çekmişti ²⁹.

Takip edilen ekonomik politikanın neticesi olarak şehir hayatı gelişmiş, şehirlerin nüfusu çok artmıştı: Büyük Selçuklu Hükümdarı Alâeddin Keykubad'ın Konya Surlarını yaptırırken (1221), komutanlarına söylediği sözlere inanmak gerekirse, bu şehirde bir milyona yakın insan yaşıyordu ³⁰.

Yine takip edilen ekonomik politikanın neticesi olarak, devlet son derece zenginleşmişti. Nitekim, gerek Anadolu'dan geçen batılı din adamı Simon de Saint Quintin, gerekse en mufassal yerli Selçuklu kaynaklarından birinin yazarı olan İbn Bibi, halktan ziyade devletin ve başında bulunan hanedanın zenginliğinden söz ederler (Batılı din adamı, büyük koyun sürülerine sahip olan Türkmenlerden de bahseder) ³¹. Selçuklu Devleti'nin metbûu olan Moğollar Anadolu'da birikmiş serveti Azerbaycan'a taşımakla bitiremediler.

Takip edilen ekonomik politika neticesinde meydana gelen bu zenginlik, Anadolu'da her tarafı süsleyen ve görenleri hayretler içinde bırakan parlak

²⁶ Bu hususta bir fikir edinmek için bk. Mehmet Altay Köymen, Alp Arslan ve Zamanı II. Ankara 1983, Selçuklu Kültür Müesseseleri I. Üniversiteler, s. 363-412.

²⁷ Ahmet Yaşar Ocak, Babailer İsyanı, İstanbul 1980, s. 46 (Saltuknâme'ye istinaden).

²⁸ Alâeddin Keykubad ve Zamanı adlı yakında çıkacak olan eserimize bakınız.

²⁹ Bu hususta adı geçen eserimize bakınız.

³⁰ Anadolu'da şehirler için şimdilik bk. Cl. Cahen, adı geçen eser, s. 189-202. Ayrıntılı bilgi için adı geçen yayımlanacak eserimize bakınız.

³¹ Bu hususta geniş bir değerlendirme için Alâeddin Keykubad ve Zamanı adlı eserimize bakınız.

bir Selçuklu medeniyetinin meydana getirilmesinde de başlıca âmil olmuştur³².

Sunduğumuz bu kısa tebliğ ile Selçuklu ekonomik politikası ve neticeleri için bir başlangıç yaptık ve şematik bir tablo çizmeye çalıştık. Bu tebliğ, yer yer modern yapıya sahip Selçuklu ekonomisi üzerinde daha ne kadar çalışmak gerektiğini ortaya koymuştur sanırız.

³² Şimdilik Bk. Cl. Cahen, adı geçen eser, s. 347 vd; W-D. Hütteroth, aynı yer; K.Otto-Dorn, Kunst des Islam, Baden-Baden 1964.

GAZZALÎ VE FELSEFESİ

Prof. Dr. İBRAHİM AGÂH ÇUBUKÇU

Gazzalî, H.450/M.1058 yılında Tus şehrinde doğdu. Küçük yaşta babasını kaybettiğinden baba dostu Yusuf Nessac adında saygıdeğer bir zatın himayesi altında tahsiline devam etti. Yusuf Nessac gerek Ebu Hâmid al-Gazzalî ve gerekse onun küçük kardeşi Ahmet al-Gazzalî'nin yetişmesiyle babalarından kalan para tükeninceye kadar uğraştı. Daha sonra bu çocuklara bir medreseye sığınmalarını tavsiye etti. Ebu-Hâmid al-Gazzalî Tus'ta Ahmet İbni Muhammed ar-Razkanî adlı bir bilginden fıkıh öğrendi. Sonra Gürçan'a gitti. Gürçan'da Ebu'l-Kasım el-İsmailî'den dersler aldı. Yeniden Tus'a döndü. Nihayet Nisabur'a giderek Nizamiye Medresesi rektörü İmamü'l-Haremeyn'in derslerine devam etmeye başladı. Ondan Mezhepler Tarihi, Fıkıh Usûlü, Mantık, Din Felsefesi öğrendi. Kelâm ilminde derinleşti. Öğrenci arkadaşları arasında kısa zamanda ön safa geçti. İmamü'l-Haremeyn H.478/M.1085 te ölünce Bağdat'da bulunan başbakan Nizamülmülk'ün yanına gitti. Burada yapılan bilimsel bir tartışmada Gazzalî bütün konuşmacıları yendi. Nizamülmülk'ün takdirini kazandı. Nizamülmülk onu Bağdat'taki Nizamiye Medresesi'nin yani Üniversitesinin başkanlığına tayin etti. Ve ona dinin süsü anlamına gelen "Zeynüddin" ünvanını verdi. Gazzalî'ye İslâmiyet'in öteki dinlerden ve felsefelerden üstün olduğunu ispatlamaya girişmesinden ötürü "Huccetü'l-İslâm" dendiği de bilinmektedir. Hatta bu II nci ünvanı I incisinden daha çok tanınmıştır¹.

Gazzalî'nin H.484/M.1091 yılında Bağdat'daki Nizamiye Üniversitesine rektör olarak tayin edildiği sırada İslâm Âlemi'nde siyasi ve kültürel hayat son derece canlı idi.

Bâtınîlerin İsmailiye kolu, Hasan Sabbah'ın etrafında toplanmışlar ve Alamut kalesine yerleşmişlerdi. Hasan Sabbah yanlış çokluktur. Doğru

¹ Muhammed az-Zebidi, İthaf as-Saâde, c.I, s. 18, Mısır 1311; Ebu'l-Felah Abdalhay b.al-İmad al-Hanbelî, Şezerat az-Zehab fi Ahbar Men Zehebe, c. IV, s. 11, Kahire 1350; Tarih Ebi'l-Feda, c. II, s. 237, Kostantiniyye 1286; İbn al-Esir, al-Lubab fi Tehzib al-Ensab, c. II, s. 170, Kahire 1356; İbn Hallikan, Vefeyat al-A'yan ve Enbau Abna az-Zaman, c. I, s. 81, Mısır H. 1367/M. 1948.

birliktedir, diyordu. Akla uyanların çokluğa düştüklerini masum bir imama uyanların ise birliği sağlayacaklarını iddia ediyordu. Bu masum imamın da kendisi olduğunu Bâtınî propagandacılar vasıtasıyla yayıyordu. Böylece sünnet ehli Müslümanların temsilcisi olan Abbasî Devletini yıkmayı amaçlıyordu ².

Bâtınî inançlara göre şeriatın bir zâhiri, bir de bâtını vardır. Zâhir cevizin kabuğu gibidir. Bâtın ise cevizin içi gibidir. Amaç cevizin içini yemektir. Hasan Sabbah böylece nasların zahirinin bir kıymeti olmadığını ileri sürüyordu. Bu düşünceleri bir yandan propagandacılar (dâî) vasıtasıyla yayarken öte yandan yetiştirdiği fedailer vasıtasıyla din ve devlet büyüklerini öldürtüyordu.

Bâtınîlerde en büyük rütbe imam-ı ma'suma aittir. Ondan sonra zûmassa, dai-i ekber, me'zun müstecib ve özel yetiştirilmiş fedailer gelir.

Abbasî orduları sarp ve kayalık araziler üzerine yerleşmiş bulunan Hasan Sabbah'a karşı kesin zafer elde edemiyorlardı. Devrin Abbasî halifelerinden el-Mustazhır Billah, Gazzalî'den eserler yazarak Bâtınîlerin fikirlerini çürütmesini istedi. Gazzalî bu amaçla Kitab Fedaih al-Batuniyye (kitab Mustazhiriyye), el-Kıtasu'l-Mustekim, Kitab Kavasım al-Bâtuniyye, Hüccetü'l-Hak, Muhassılu'l-Hılaf, ed-Dercü'l-Merkum yahut ed-Derec gibi eserler yazdı.

Gazzalî'nin devrinde kelâm ilminde de büyük tartışmalar ve çekişmeler yapılmaktaydı. Gazzalî bu bilim dalında da büyük bir uzmandı. el-İktisad fi'l-İ'tikad, Kitab İlcamî'l-Avam an İlmi'l-Kelâm, er-Risaletü'l-Kudsiyye, Kitabu Kavaidi'l-Akaid gibi eserler yazdı. Hatta İhya'nın bazı bölümlerinde, Mihakku'n-Nazar'da, al-Mustasfa min İlmi'l-Usûl'da ve el-Munkız mine'd-Dalal'da da kelâm ilminden söz etti. Gazzalî Kelâm bilimiyle kendi ruhî sorunlarını çözemediğini belirtmiştir. Hatta cahil kimselerin kelâm kitapları okuyarak kafalarını karıştırmalarını doğru bulmamıştır. Ancak uzman olacak kimselerin, zeki olup şüpheye düşenlerin ya da İslâm'a çağrılan kimselerin kelâm kitapları okumalarını sakıncalı görmemiştir. İslâm'da uzmanlaşanların kelâm bilimiyle ilgili sorunlar sayesinde birçok kimsenin güçlüklerini çözebileceğini de kaydetmiştir.

² Bak. aş-Şhrestanî, al-Milel Va'n-Nihal, c. II, s. 32 vd. Mısır 1320; Tarih b. Haldun, c. IV, s. 11, 66, 93 vd. Bulak 1284; İbn al-Cevzî, al-Muntazam fî Tarih al-Muluk Va'l-Umem, c. X, s. 120-122, Haydarabad 1357; Mehmet Şerefeddin, Fatimiler ve Hasan Sabbah, Darülfunun İlâhiyat Fakültesi Mecmuası, sayı: IV, s. 20 vd. Şehzadebaşı 1926.

Gazzalî'nin zamanında felsefeciler de faaliyette idiler. Gazzalî, Bağdad'da bulunduğu sırada 2 yıl kadar felsefî kitaplar okudu. Bir yıl kadar da okuduklarını tekrar etti. Yunan felsefesi etkisinde kalan Meşşâîlerin görüşlerini sakıncalı buldu. Bununla birlikte kendisi de felsefe yapmaktan geri durmadı. Çocukluğundan beri araştırma yapmaya meraklı bir insandı. Munkız'da anlattığına göre delikanlılık çağlarına yakın bir zamanda her şeyden şüphe etmeye başladı. Beş duyunun insanı aldatılabileceği üzerinde durdu. Güneşli havada hareketsiz gibi duran gölgenin gerçekte yer değiştirdiğini, uzakta duran cismin olduğundan küçük görüldüğünü, yıldızların olduğundan küçük görünmesinin sebebinin duyularımız olduğunu farketti. Sonuçta kendi kendine demek ki duyular bize gerçeği yansıtmıyor dedi³.

Gazzalî, rüyaların da çoğu kez gerçek çıkmadığının farkına varıyordu. Uykuda iken gerçek sanılan birçok olayların asılsız olduğunu görüyordu. Ve diyordu ki kendi kendine, nasıl uyku halinde görülenler bu âlem açısından hayalî ise aklın ötesindeki bir âleme göre uyanıkken gördüklerimiz bir hayal olabilir. O halde gerçek nerededir? Gerçeği bulmanın ölçüsü nedir, diye kendi kendisine soruyordu. Bir ara gerçeğin zaruriyatta (evveliyatta) olduğunu düşündü. Ona göre zaruriyattan olan bilgiler $2 + 2 = 4$ eder gibi, ya da bir şey aynı anda hem hâdis hem kadîm olamaz gibi önermelerin ifade ettiği bilgilerdir. Bunlar ispatsız kabul edilirler. Ancak Gazzalî, öyle bir şüphe içine düştü ki zaruri bilgilerin de doğruluğundan emin olmadı. Kendi ifadesine göre nihayet Allah'ın kalbine attığı bir ışıkla zaruriyattan olanların doğruluğuna inandı. Böylece Gazzalî gençlik yıllarında bilgi nazariyesi açısından şüpheden kurtulmuş oldu. Ancak gerçeğin hangi tâifenin görüşleri arasında olduğu hususunda araştırmaları uzun süre devam edecektir.

Zamanındaki felsefecileri Gazzalî üçe ayırır⁴.

1- Dehrîler, 2- Tabiiyyûn, 3- İlahiyatçılar

Dehrîler Kur'ân'ın Câsiye suresi 24 üncü ayetinde belirtildiği gibi dünyanın bir yaratıcısı olduğunu kabul etmez. Zamanın gücü ve kıdemine inanırlar. Materyalist sayılırlar.

Tabiatçılar deneycidirler. Nebatâtı, hayvanatı ve varlıkta olup bitenleri araştırırlar. Varlıkların yapısındaki acaiplikleri görerek genellikle Allah'a inanırlar. Ancak tabiatçıların kimileri ya âhiret, ya da peygamberlik konusunda yanılabilmiştir.

³ Bak. al-Gazzalî, al-Munkiz Min ad-Dalal, s. 3 vd. Mısır 1309.

⁴ Bak. Aynı eser, s. 8-9.

Gazzalî'nin ilahîyyûn dediği felsefeciler ise genellikle Aristo'nun etkisinde kalan Farabî ve İbni Sina'dır. Gazzalî, Tehafut'unda bu filozoflara cevap vermeye çalışmıştır.

Gazzalî'nin zamanında tasavvufçular ve ibahiler de faaliyet halinde idiler. Gazzalî zamanındaki, oldukça yaygın olan tasavvufî akımları da inceledi⁵. Ancak tasavvufu alet ederek aşırılığa giden ve İslâm'a uymayan halleri benimseyen İbahilerin yolunu doğru bulmadı. İbahilerin kimi bölümlerinin ibadete karşı çıktıklarını tesbit etti. Bunların bazılarının "insan içini temizledikten sonra dinî buyrukları yerine getirmenin gereği yoktur" biçimindeki görüşlerini çürüttü. Ayrıca Allah'ın bağışlamasına sığınarak günah işlemeyi mübah sayan İbahileri de kınadı. Hayal ve vehm peşine düşerek velilik iddia edenleri hoş karşılamadı. Keramet derecesine ulaştıktan sonra kibirlenme yolunu tutanları ve yüksek perdeden konuşanları beğenmedi.

Tasavvufta ittisal, hulûl ve vusûl gibi akımları da İslâmî açıdan sakıncalı buldu. Esasen kendisi tasavvufta orta yolu benimseyen bir insandır.

Kuşeyrî'nin Risale'sini, Ebû Mekki'nin Kûtü'l-Kulûb'ünü, Muhasibî'nin kitaplarını, Cüneyd-i Bağdadi ve Şibli'nin eserlerini okumuştur. Ayrıca al-Farmedî adlı Ebû Ali Farmadî adlı saygıdeğer bir zatın manevî öğrencisi olmuştu. Bu zatın öğretilerine uyarak zikir tecrübeleri yapmıştı.

Bunlardan başka okuduğu kitaplar, geçirdiği tecrübeler, zaman zaman yaptığı tefekkürler onun tasavvufa iyice ısınmasını sağladı. İlerde göreceğimiz gibi, H.488 yılından sonra, kendisini tamamen tasavvuf mesleğine verdi.

Gazzalî, felsefe tarihi açısından şüpheliliği ile tanınmıştır. Daha doğrusu şüpheden imana ulaşmasıyla tanınmıştır. Munkız'da anlattığına göre, hayatında iki kez şüphe bunalımı geçirmiştir. Birinci bunalım, gençlik yıllarında olmuştur. Onun gençlik yıllarındaki şüphesi daha önce de değindiğimiz gibi doğru bilginin ölçütünü (kıstasını) bulmak içindi. Doğru bilginin zaruri bilgiler olduğuna, Allah'ın kalbine attığı bir ışıkla inanmıştır. Ancak Gazzalî'nin gerçeğin hangi taifenin görüşü olduğunda şüphesi devam etti. Her ne kadar Allah'ın birliğine, Hz. Muhammed'in son peygamber

⁵ Bak. al-Munkiz, s. 22; az-Zebidi, İthaf as-Saade, c. I, s. 9, 19, c. VII, s. 247; as-Subki Tabakat, c. IV, s. 109, al-Matbaat al-Hüseyniye baskısı 1324; al-Gazzalî, Kitab Maksad al-Asna, s. 110, Mısır 1322.

olup, âhiret hayatının varlığına inanmışsa da bu inancı en iyi uygulayan taifeyi tesbit etmek için emek harcadı. Ona göre Allah'ın varlığını naklin yanında akıl da bildirir. Özellikle nedensellik ilkesinden hareketle evrenin yaratıcısı bulunduğuna inanmıştır. Buna sezgiyi de ekleyebiliriz. Ayrıca kitaplardan öğrendiği bilgiler, yaptığı ibadetler ve riyazetler, onun imanını güçlendirmiştir. Ne var ki Bağdad'da Nizamiye Üniversitesinde rektör iken dünya işlerine fazlaca dalmıştı. Mal, mevki ve şöhret onun yakasını bırakmıyordu. İmanlı bir insan olmasına rağmen gerçeği yaşamadığının farkındaydı. Taifeler içinde en doğru yolu mutasavvıfların izlediğinin farkındaydı. Ancak bulunduğu mevkii terketmek ona kolay gelmedi. Yaşantısı âhirete değil dünyaya yönelikti. Âhirete yönelik çalışma ve uygulamalar yapmak istiyordu. Bağdad'ı terketmek istiyordu. Fakat bu da kolay olmuyordu. Kendi nefsiyle mücahedeye girişti. Nihayet yemeden içmeden kesildi. Doktorlar zaman zaman ondan umudu kestiler. Ancak Gazzalî'nin bunalımı bedenî değil, ruhî idi. Allah'ın rızasını tam kazanmak istiyordu. Nihayet kararını verdi. Çocuklarının ve ailesinin ihtiyacından fazla malı dağıtıp, mevkini kardeşine bıraktı. Hac bahanesiyle Bağdad'dan ayrıldı. Bir ara Kudüs'ü ziyaret etti. Hz. İbrahim'in mezarı başında şu üç şey için yemin etti:

- 1- Sultanların yanına gitmemek,
- 2- Münazara ve tartışma yapmamak,
- 3- Sultanlardan para almamak.

Nihayet Şam'a çekildi. On yıl kadar öğretimden uzak tasavvufî bir hayat yaşadı.

Gazzalî'ye göre insan ilme kendini verir ve bundan zevk alırsa, riyazetle nefsinı kontrol ederse ve yüce Allah'ın hikmetleri hakkında düşünürse manevî gerçeklere ulaşabilir. Anlattığına göre kendisi tasavvuf yoluna girdikten sonra âriflerin imanı derecesine ulaşmıştır.

Gazzalî'ye göre imanın üç derecesi vardır:

- 1- Kültürsüzlerin imanı,
- 2- Mütakellimlerin imanı. Bu tür iman inceleme ve araştırma ile elde edilir.
- 3- Âriflerin imanı. İmanın bu derecesi gerçeği bizzat yaşamış olanların ulaşmış olduğu imandır.

Gazzalî on yıldan biraz fazla yalnız bir hayat sürdükten sonra devrin sultanının ısrarı üzerine H.498 yılında öğrencilere ders vermek üzere öğretime dönmek zorunda kalmıştır. Ancak o, eski Gazzalî değil, mutasavvıf Gazzalî idi. Gerçeği yaşamaya çalışan Gazzalî idi.

Gazzalî, İslâm'a birçok açıdan hizmet etmiş büyük bir düşündürdür. Özellikle Yunan felsefesinin etkisinde kalan Farabî ve İbni Sina'yı 3 sorunda küfürle, 17 sorunda sapıklıkla suçladığı bilinmektedir. Gazzalî'nin bu suçlamaları biraz abartılmış görülmekle birlikte İslâm inancını savunma ihtiyacından doğmuştur.

Gazzalî yalnız Farabî ve İbni Sina'nın eserlerini değil, İhvanü's Safâ risalelerini de incelemiştir. Ebu Hayyân et-Tevhidî'nin kitaplarını da okumuştur. Plotinos'un görüşlerinden haberdardı. Kısacası kuvvetli bir felsefe kültürüne sahipti. İlkın Makasıdu'l-Felâsife adlı eserini yazdı. Böylece Yunan felsefesinin özelliklerini Arapçaya kazandırdı. Daha sonra Tehafüt'ü yazarak Meşşâileri eleştirdi. Meşşâileri küfürle suçladığı başlıca sorunlar şunlardı:

1- *Âlemin öncesizliği*⁶:

Gazzalî'nin ileri sürdüğüne göre Farabî ve İbni Sina şöyle düşünmüştür: Âlem öncesizdir. Âlemin öncesizliği Allah'ın irade sıfatına bağlıdır. *Eğer Allah âlemi öncesizde ibda etmeyip sonradan yaratmış olursa O'nun iradesinde değişiklik oluyor demektir. Oysa ki Allah'ın iradesi değişmez. Zâtı olaylar için bir yer olamaz.*

Eğer Allah, âlemi belli bir anda yaratmış sayılırsa o andan önce var olan bir zaman da söz konusudur. Zamandan önce zamanın olması ise bizi öncesize yani kıdeme götürür. Çünkü zaman hareketin sayısıdır. Hareket de cismin hareketidir. Hareket cisim var olunca söz konusudur. Bu durumda cismin yani âlemin öncesizliği ortaya çıkar.

Bir şey var olmadan önce üç şey söz konusudur. Ya o şeyin varlığı müstahildir. Yani imkânsızdır. Veya o şeyin varlığı vâciptir. Yani zorunludur. Veyahut ta o şeyin varlığı mümkündür. Eğer bir şeyin varolması imkânsızsa o yok demektir. Var olması zorunlu ise öncesiz demektir. Bir şeyin var olmadan önce varolması mümkünse mümkün olanın izafe edilecek bir yere ihtiyacı vardır. Mümkün olanı izafe edecek yer de cisimdir. Yani maddedir. Yani âlemdir. Farabî ve İbni Sina açısından görülüyor ki bir şeyin var olmadan önce mümkün olması da bizi öncesizliğe götürüyor. Bu durumda Gazzalî'nin dediğine göre bu düşünürlere göre âlem zaman itibariyle öncesizdir. Ancak âlemin var olmasının nedeni zat itibariyle yüce Allah'tır. Bu şuna benzer. Bir adam güneşli havada hareket ettiği zaman onun zatiyle gölgesi aynı anda hareket eder. Ancak gölgenin hareketinin nedeni o insanın zatıdır.

⁶ Bak. al-Gazzalî, Tehafut al-Felasife, s. 74-103, Dar al-Maarif baskısı, Mısır (tarihsiz).

Gazzalî biraz abartarak Farabî ve İbni Sina'nın âlemin kıdemi sorunu hakkında bu görüşleri beyan ettiğini belirtmiştir. Ne var ki, Farabî ve İbni Sina'nın eserlerini incelediğimizde bu çelişkilere rağmen İslâm'ın getirdiklerine inanmak gerektiğini ifade ettikleri de görülmektedir. Bu hususta Gazzalî tarafından abartılmış yorumlar yapıldığı izlenimi uyanmaktadır.

2. Allah'ın Cüz'iyatı Bilip Bilmeyeceği Meselesi⁷:

Gazzalî bu konuda Farabî ve İbn Sina'yı acı acı eleştirmiştir. Bu iki filozofun şöyle düşündüğünü söylemiştir: Allah'ın cüz'iyatı yani olayların ayrıntılarını bilmesi mantıksızlıktır. Çünkü olaylar değişmektedir. Allah'ın ilminin olayların değişmesiyle malûma tabi olması söz konusudur. Bu nedenle Allah'ın cüz'iyatı bilmesi düşünülemez. Başka bir deyimle ilim malûma bağlıdır. Malûmlar değiştikçe ilim de değişir. İlim ise Allah'ın ilmidir. Allah'ın zatında ise değişiklik olmaz.

Gazzalî bu görüşe karşı çıkararak ilmin malûma tâbi olmayacağını, değişikliğin Allah'ın zatında değil, olaylarda olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Allah'ı gözlerin idrak edemeyeceğini; aksine gözleri ve her şeyi Allah'ın idrak edeceğini vurgulamıştır. Allah'ın her şeyi bilmeye gücünün yeteceğini belirtmiştir.

Ancak Gazzalî bu sorunda fazla ileri giderek Farabî ve İbni Sina'yı kâfirlikle suçlamıştır. Oysaki bu iki düşünür Allah'ın zâtî sıfatını inkâr etmeyip, ancak alışılmışın dışında yorumlar yapmışlardır.

Gazzalî'nin, cesetlerin dirilmesi konusunda da abartarak, bu iki düşünürü suçladığı bilinmektedir⁸. Bu iki düşünürden Farabî, âhirette iyi ruhların bazen yok olacağını söylemiştir. Böylece bedenle ruhun âhirette birleşerek dirilmesi hakkında değişik görüşler beyan etmiştir. Bazen de İslâm şeriatını doğrulamıştır. Bu konuda İbni Sina'nın daha insafli olduğunu görüyoruz. Hz. Muhammed'in söylediklerine inanılması gerektiğini söyleyen İbn Sina'nın inkârcılık yaptığı hakkında kesin bir kanıt yoktur.

Ancak Gazzalî, bu iki düşünürün cesetlerin sonlu, ruhların ise sonsuz olduğunu söyleyerek, beden-ruh birleşmesini âhirette imkânsız gördüklerini söylemiştir. Cevap olarak Allah'ın kudretinin sonsuz olanla sınırsız olanı birleştirip bedenleri yeniden dirilteceğini vurgulamıştır.

⁷ Bak. Aynı eser, s. 192 vd.

⁸ Bak. Tehafut al-Felasife, s. 74-109, 192-203, 268 vd; al-Fahurî ve al-Carr, Tarih al-Felsefet al-Arabiye, c. II, s. 260-265, Beyrut 1957; Prof. Dr. Mübahat Türker, Üç Tehafut Bakımından Felsefe ve Din Münasebeti, s. 107-110, 202-236, Ankara 1956.

Gazzalî'ye göre sebeple netice arasındaki bağlantı zorunlu olarak doğmaz⁹. Zannedilir ki yemekle doymak, ateşle yanmak ve boynun kesilmesi ile ölmek arasında zorunlu bir ilgi vardır. Bütün doğal olaylarda sebep-netice olarak böyle zorunlu bağlar aranır. Oysa ki ateşe yaklaşımdan yanmak, ya da boyun kesilmeden ölmek de mümkündür. Belirli bir sebepten sonra belli bir neticenin doğacağını kimse iddia edemez. Gazzalî, böyle bir kanun yoktur, der. Her ne kadar biz alışılmış bazı bağlantılara tanık oluyorsak da, bunlar âdetullah'ın doğurduğu bağlardır.

Allah özgür iradesiyle, bazı sebeplerden sonra bazı neticeler doğurmaktadır. Biz Allah'ın her zaman aynı biçimde yaptığı bu sebep-neticelere alıştığımız için, onları değişmez kanunlar zannederiz. Halbuki gerçekte böyle bir şey yoktur. Allah bir gün alışılmış bağlantıları başka türlü yaratabilir. Böylece Gazzalî mucize meselesini yasallaştırmış görünüyor. Çünkü Peygamber'in mucizeleri doğal olayların yasalarıyla açıklanamaz. Farabî ve İbni Sina ise peygamberlerin mucizelerini doğrulamakla birlikte doğadaki sebep-netice bağlantısının Allah'ın yarattığı bir yasaya göre işlediğini kabul ederler. Akla ağırlık verirler. Olaylar arasında bağlar kurarlar ve sonuç çıkarırlar. Gazzalî ise aklın İslâm hukukundaki önemini doğrulamakla birlikte rasyonel felsefenin öteki âlemi ve ilahî gerçekleri keşfetmeye yetmeyeceğini söylemiştir. O'na göre manevî gerçeğe temizlenmiş bir kalple ulaşılır. Kalbin temizliği erdemlerle gelişir ve düşünceyle olgunlaşır.

GAZZALÎ VE AKIL

Gazzalî kimi zaman bir fakîh gibi, kimi zaman kelâmcı gibi, kimi zaman felsefeci gibi, kimi zaman da tasavvufçu gibi düşünüp yazmıştır. Onda tasavvuf, hayatının sonuna doğru ağır basar. Ancak bazı eserlerinde akla da önem verdiğini görmekteyiz. Ona göre akıl insanın nazarî (kuramsal) bilgileri kavramak için yaratılıştan sahip olduğu yetenektir. İnsan bu özelliği sayesinde hayvandan ayrılır. Gazzalî'nin deyişiyle akıl Allah'ın insan kalbine verdiği bir ışıktır. Onunla eşyaları kavramak mümkündür. Aklın kavram yapma gücünü inkâr ederek zorunlu bilgilerden ibaret bulunduğunu söyleyenler yanılırlar. Bununla birlikte yetişkin bir insanda yerleşmiş zorunlu bilgilere de akıl diyenler olmuştur. Söz gelimi, "bir şey aynı anda iki yerde olmaz", önermesinin ifade ettiği bilgiye zorunlu bilgi diyenler olmuştur. Zorunlu bilgi demek caiz olanların cevazını, müstahil

⁹ Bak. Tehafut, s. 225; Hilmi Ziya Ülken, İslâm Felsefesi Tarihi, s. 334, İstanbul 1957.

olanların da imkânsızlığını bilmek demektir. Deneylerle elde edilen bilgilere de akıl diyenler olmuştur. Nitekim deneyimi ve yöntemi olan bir kimseden akıllı diye söz edilir. Bu gibi özelliklerden yoksun olanlardan ise cahil diye bahsedilir. Demek ki deneyim yoluyla elde edilen bilgilere de akıl denebilmektedir. Ayrıca işlerin sonunu bilmeye, geçici hevesleri yok ederek mutluluğu kazanma yeteneğine de akıl diyenler olmuştur. Bu anlamda akıl iradeyle ilgilidir. İnsanı hayvandan ayıran özelliktir. Bununla birlikte Gazzalî, akli ilimleri kalbin esenliği için yeterli bulmaz. Ona göre insan için en doğru yol; akıllı ve nakli birleştirmek, her ikisine dayanarak kalbi kötülüklerden temizlemeye çalışmaktır. Akıl dinî bilgiler olmaksızın doğruyu bulamaz. Dinî bilgiler de ancak akılla açıklık kazanır. Dinî bilgiler bir bina gibidir. Akıl ise onun temelidir ¹⁰.

GAZZALÎ'NİN FIKIH VE HADİS GÖRÜŞÜ

Gazzalî fıkha dair al-Basîr, al-Vasîr ve al-Vecîz gibi eserler yazdı. al-Mustasfâ min İlmi'l-Usûl'de fıkıhın usulünden de bahsetmiştir. Yine Tehzibu'l-Usul adlı eserinde fıkıh usullerinden bahsetmiştir.

Gazzalî gençlik yıllarında al-Menhul min Taliki'l-Usûl adlı eserini yazmıştır. Bu eserinde Ebu Hanife'ye biraz dokundu diye Sultan Sencer'e şikayet edildi. Gazzalî, Sultan Sencer'in huzurunda bu fikirden caydı ve hiçbir mezheb için taassub göstermediğini açıkladı. al-Kerderî adlı yazar sözü geçen son eserindeki fikirlerinden dolayı Gazzalî'yi hedef alan bir eser yazdı. Bu eserde Gazzalî'nin hocası İmamü'l-Haremeyn al-Cüveynî'ye de dokundu. Bu eserin adı er-Redd ale'l-Gazzalî ve'l-Cüveynî'dir. Gazzalî'nin fıkıh ilmini bazen dünyevî bir ilim gibi gösterdiğine tanık olmaktayız. Fakihî de dünya bilgini olarak göstermeye çalışmıştır. Bununla birlikte fıkıhın âhiretle ilgisini de kaydetmiştir. al-Mustasfâ'da fıkıhta akıl ile naklin birleştiğini, bu nedenle onun ilimlerin en şerefli olduğunu belirtmiştir. Ne gariptir ki aynı eserin başka bir yerinde kelâm ilmini derece itibarıyla en yüksek bilim dalı saymıştır ¹¹.

er-Risaletü'l-Ledüniyye'de yaptığı sınıflandırmada kelâm ilmi aslî, fıkıh ilimleri de cüz'î ilimler arasında yer alır. Özellikle de İhyâ'da fıkıh

¹⁰ Bak. Gazzalî, İhyâ Ulum ad-Din, c. I, s. 86, İstikamet Matbaası, al-Kahire (Tarihsiz); Ravdat at-Talibin, s. 166-168, Mısır 1328; İthaf as-Saâde, c. VII, s. 203-208; al-Gazzalî, Tibr al-Mesbuk, s. 148, Mısır 1319; al-Gazzalî, al-Maarif al-Akliye, varak 95b-96a, Ayasofya K. No: 1696 İstanbul.

¹¹ Bak. al-Munkiz, s. 6; al-Gazzalî, al-İktisad fi'l-İtikad, s. 8, Ankara 1962; al-Gazzalî, ar-Risalet al-Ledunniye, s. 15, Mısır 1328.

ilminin amacından saptırıldığını ifade eder. Ona göre İslamiyet'in ilk devirlerinde fıkıh ilmine âhiret, nefsin halleri, ameli bozacak hususlar, kalbi sorunlar dahildi. Ancak zamanla fikhî fetvalardan söz edilmiştir. Bu nedenle de Gazzalî fakihleri eleştirmekten geri durmamıştır. Hatta tasavvufun etkisiyle bazı küçük meselelerde fıkha aykırı düşünceler de söylemiştir. Bu yüzden onu Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî acı acı eleştirmiştir ¹².

Öyle anlaşıyor ki Gazzalî, fıkıh ilminde aradığını bulamamıştır. Hatta fakihleri çağında hatırı sayılan taifeler arasında bile saymamıştır. Bilindiği üzere al-Munkız Mine'd-Dalal'de gerçeğin, bâtınilerin, kelimcilerin, felsefecilerin ya da tasavvufcuların görüşleri arasında olabileceğini düşünmüştür. En sonra da tasavvufta karar kılmıştır. Gazzalî namaz ve oruç gibi ibadetlerin yanısıra kalb temizliğine çok önem vermiştir. Böylece iyi niyet meselesini ortaya koyarak fıkha ve amele canlı bir ruh vermeye çalışmıştır. Onun en güzel delili de İhyâu Ulumi'd-Din adlı eseridir. Gazzalî hadis ilminde pek güçlü değildir. Gerçi Ebu Davud'un Sünen'ini ve Buharî'nin Sahih'ini okumuştur. Bununla birlikte al-Kanunu't-Te'vil adlı eserinde belirttiği gibi hadis ilminde sermayesi azdı ¹³. Bu nedenle İhyâu Ulumi'd-Din adlı tanınmış eserinde bir çok mevzu hadisler vardır. İbni Teymiyye Gazzalî'yi eleştirirken onu bu açıdan da suçlamıştır.

Gazzalî'nin Tus'da 1111 yılında ölümünden önce hadis ilminde derinleşmeye çalıştığı bilinmektedir.

GAZZALÎ'NİN TE'VİL VE TEFSİRLE İLGİSİ

Gazzalî'nin tefsirle ilgili eserleri: a) Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim; b) Yakutu't-Te'vil fi Tefsiri't-Tenzil; c) al-Kanun fi't-Te'vil; d) Cevahirü'l-Kur'ân.

Gazzalî'ye göre Kur'ân ayetlerinin zâhirini ve bâtınını beraberce göz önünde bulundurmak gerekir. Tefsir yapanların yöntem bilmeme nedeniyle birbirlerini suçladıklarını söyleyen Gazzalî, prensip olarak te'vilin mümkün olduğunu kabul ediyor. Te'vilden en çok kaçınan Ahmed bin Hanbel'in bile bazı hususlarda te'vile kaydığını söylemiştir. O'na göre te'vil Allah'a, Peygamber'e, âhirete, imana ve mütevatir hususlara dair olamaz. Ancak ayrıntılara ait sorunlar hakkında te'vil yapılabilir. Ve bu hususta Müslümanların birbirlerini kâfir saymaları doğru değildir. Her fırkanın kendi muhalifini, Hz. Muhammed'i tekziple suçlaması te'vilin kanununu bilme-

¹² Bak. İhya, c. I, s. 32; al-Gazzalî, al-Mustasfâ Min al-Usul, c. I, s. 3, Mısır baskısı.

¹³ Bak. al-Gazzalî, Kanun at-Te'vil, s. 16, Mısır 1940.

mekten doğmuştur. Çünkü diyor, Gazzalî, bir şeyin varlığı şu açıdan mümkündür: 1. Zatî varlık, 2. Hissî varlık, 3. Hayalî varlık, 4. Akli varlık, 5. Şibhî varlık. Her fırka yalnız bunlardan birine göre konuyu idrak ettiğinden başkalarını suçlayabilmıştır ¹⁴.

Bu konuyu biraz açıklayalım. *Zatî varlık*: akıl ve duyularla suretleri idrak edilen varlıklar, nebatlar ve hayvanlar gibi...

Hissî varlık: Yalnız görme duyusuyla idrak edilen ve fakat görmenin dışında bir mevcûdiyeti olmayan şeyler. Bu bölüme giren varlıklara örnek olarak rüyâda görülenler verilebilir. Kalblerinin temizliği sebebiyle velilerin ve peygamberlerin uyanıkken gördükleri de bu bölüme girer. Bu tür varlıklar ancak hisseden tarafından görülebilir.

Hayalî varlık: İdrak edilen şeylerin ortadan kaldırılması halinde insan hafızasında bu şeylerin sureti kalabilir. Böylece varlığı düşünülebilir. Şeylere hayalî varlık denir. İnsan bir ata bakar, ve gözlerini kaparsa o atın imgesini gözlerinde canlandırabilir. İşte bu canlanan şey hayalî varlıktır.

Akli varlık: Akıl bir şeyin haricî, hayalî ve hissî varlığını bir tarafa bırakarak gerçek anlamını düşünebilir. Söz gelimi eli alalım. Elin hem haricî, hem hissî, hem de hayalî suretleri vardır. Bir de bunun kudret ifade etmesi söz konusudur. İşte elin kudret ifade etmesi akli varlığıdır. Söz gelimi “yedullahi fevka eydihim” âyetindeki el, Allah'ın kudretini ifade etmektedir. Yoksa Yüce Allah'ın eli vardır, manasına değildir.

Şibhî varlık: Zatî, hissî, hayalî ve akli anlamların dışında benzetme yoluyla da bir şey açıklanabilir. Başka bir deyimle bir şeyin özelliği başka bir şeye benzetilebilir. Sözgelimi birisi Allah'ın gazabını merak edebilir. Allahın gazabını benzetme ifdesiyle karşılaştırabilir. Böylece dışarıda varlığı söz konusu olmayan bir kavrama ulaşılabilir. Sonuçta anlaşılmayan bir sorun bu benzetme yoluyla çözümlenebilir. Gazzalî mezhebler arasındaki çekişmeyi önlemek için delil yolunu tavsiye etmiştir.

Gazzalî, al-Kanun fi't-Te'vil adlı eserinde tevilcileri beş bölüme ayırıyor: 1- Yalnız nakle kıymet verenler, 2- Yalnız akla kıymet verenler, 3- Akli asıl kabul edip nakli ona tabi kılanlar, 4- Nakli asıl kabul edip akli tabi kılanlar, 5- Hem akli, hem nakli birer asıl alıp her ikisine beraberce değer verenler. Bunlar içinde Gazzalî'ye göre doğru yolu tutanlar, te'vilde akla ve nakle beraberce önem verenlerdir.

¹⁴ Bak. al-Gazzalî, Faysal at-Tefrika Beyn al-İslâm Va'z-Zandaka, s. 20, Mısır 1325.

Gazzalî'ye göre, her konuda te'vil yapmak mümkün değildir. Allah'ın (size ilimden ancak az bir şey verildi) buyurduğunu unutmamak gerekir. Te'vilde ihtimaller çoğalırsa ve çelişkili olursa hüküm vermekten kaçınmalıdır..

Bir de te'vile başlarken akıl delilini asla yalanlamamak gerekir. Şeriatın dahi akılla bilindiğini hatırlamalıdır. Gazzalî er-Risaletü'l-Ledünniyye'de ve Cevahirü'l-Kur'ân'da, Kur'ân'ın rumuzlu işaretlerle dolu bulunduğunu söylemiştir. İhya'da bâtinî tefsirden önce zâhirin tefsirini anlamanın ve kavramanın şart olduğunu belirtmiştir. Gazzalî, al-Kanun fi't-Te'vil'de zan ve tahminle te'vil yapılmaz görüşünü savunmuştur. Faysalü't-Tefrika'da ise zan ve tahminle te'vil yapanların kâfir sayılmasını tavsiye etmiştir. Dolayısıyla bu konuda Gazzalî'nin çelişkili görüşlerine rastlanmıştır.

Tehafüt'te cesetlerin dirilmesini inkâr eden, sevap ve cezayı ruhlara mal eden felsefecileri suçlayan Gazzalî, Mizanü'l-Amel'de bu fikirleri sufilere mal etmiştir. Daha sonra da Munkız'da kendi inancının sufilere beraber olduğunu söylemiştir. Bu konuda da farklı görüşler beyan etmiştir. Böylece fikirlerini ifade eden Gazzalî, bu hususta üç türlü davranışın söz konusu olduğunu söylemiştir.

1- Halkın iştirak ettiği ve benimsediği görüşler.

2- Soranlara, cevap bekleyenlere göre olan görüşler.

3- İnsanın kendisine has olan ve kendisinde gizlediği görüşleri. Bu üçüncü bölüme dahil olan görüşler ancak sırdaşlara ve fıkirdaşlara açılabilir. Gazzalî bu tasnifini Mizanü'l-Amel'de yapmıştır.

Bilhassa Cevahirü'l-Kur'ân'da herkese açmadığı görüşlerini bir eserinde derc ettiğini haber veriyor. Durum böyle olunca Gazzalî'nin çelişkilerine bir mazeret bulunmuş olur.

GAZZALÎ'NİN BATI'YA TESİRİ

Gazzalî batıyı etkilemiş bir düşünürdür¹⁵. Onun bilindiği üzere Makasid al-Felasife'si XII nci yüzyılda Dominik GUNDİS-SALVİ tarafından Latinceye çevrilerek Logica et Philosophica al-Gazzalis Arabi adıyla 1506 yılında yayınlanmıştır. Gazzalî'nin aynı eseri Isaac Albalag tarafından İbraniceye çevrilmiştir. Bu çevirinin 15. yüzyıla ait güzel yazmaları halen mevcuttur. İbni Rüşd (Öl. H. 595/M.1198) Gazzalî'nin Tehafüt al-Felasife'sine karşı Tehafüt et-Tehafüt'ü yazdı. Bu eser ilkin İbraniceye, sonra da Latinceye çevrildi.

¹⁵ Bak. Mübahat Türker, anılan eser, s. 11; İbni Tufeyl, Hayy b. Yakzan, s. 63-65, Dar al-Maarif baskısı, Mısır; Hilmi Ziya Ülken, İslâm Felsefesi, s. 386.

Endülüs'te yetişmiş bir İslâm düşünürü olan İbni Tufeyl (H. 581/M. 1186) Hayy bin Yakzan adlı kitabında Gazzalî'yi ve eserini eleştirdi. Bu arada Gazzalî'nin el-Munkız Mine'd-Dalâl, Mizanü'l-Amel, Cevahirü'l-Kur'ân, Mişkatü'l-Envâr, el-Maarif el-Aklyye gibi eserlerinden söz etti. Bu da gösteriyor ki Gazzalî'nin bir çok eserleri Endülüs'te bulunuyordu.

Ramon MARTI, Pugi Fidei adlı eserinde Gazzalî'nin kitaplarından bazı parçalar almıştır.

Saint Thomas'da Gazzalî'nin kitaplarından nakiller yaparak kelâm-cıları eleştirmeye çalışmıştır. Saint Thomas'ın Gazzalî'den önceki İslâm düşünürü Farabî ve İbni Sina'dan da etkilendiği bilinmektedir.

Gazzalî Wilhelm of Occam (M. 1343), Nicholas d'Autrecourt P. d'Ailly (Öl.M. 1425) üzerine de etki yaptı. Ord. Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN, Gazzalî'nin Pascal üzerine etki yaptığını belirtmiştir. Gazzalî'nin etkisinin özellikle Pascal'ın Pensées (Düşünceler) adlı eserinde görüldüğünü söylemiştir. Ancak şunu da belirtmek yerinde olur ki Gazzalî'nin düşünceleri özellikle İbni Rüşd'ün adı geçen eseriyle Batıya aktarılmıştır. İbni Rüşd'ün ise bütün eserleri Batıya çevrilmiştir. İbni Rüşd, Aristo'dan yaptığı açıklamalarla Batıda tanınmıştır.

İbni Rüşd, tıp ve tabiat alanında da büyük bilgindi. Bu açıdan da Batıyı etkilemiştir. Onun eserlerinin XVII nci yüzyıla kadar batı üniversitelerinde etkinliği sürmüştür. Hatta batıda kilise içinde İbni Rüşd yüzünden sert mücadeleler olmuştur. 13. yüzyıl Paris Üniversitesi ve Fransisken Mektebi'nde İbni Rüşdçülük benimsenmişti. Roger Bacon'ın onu takdirle andığını bilmekteyiz. 14 ve 15 inci yüzyılda İbni Rüşdçülük batıda etkisini sürdürmeye devam etmiştir. Saint Thomas'ın İbni Rüşd'ün görüşlerine cephe aldığı bilinmektedir. İbni Rüşd'ün eserleri Hristiyanlığa akılcı bir örnek olduğu için kilisede tepki uyandırıyordu. İslâm düşünürü kilise inancını sarsıyordu. 1266-1277 yılları arasında Paris Üniversitesi'nde İbni Rüşd'ü okuyan Pierre de Brabant diri diri gömülmeğe mahkûm edildi. 1240'da Paris piskoposu Guillaume İslâm'ın etkisi olan eserleri sansür ettirdi. 1269'da Paris Piskoposu olan Étienne Tempier de aynı yolda devam etti. 1277'de Papa XXI inci Jean'ın emriyle Paris Piskoposu, İslâm'ın etkisi olan 219 eseri mahkûm etti. Bu mücadele daha sonraki yüzyıllarda da sürdü.

Hollandalı rahip Herman van RİSWİK İbni Rüşd felsefesini savunduğu için 1512'de yakıldı. Bütün bunlara rağmen Avrupa'da 18 inci yüzyıla kadar İbni Rüşdçülük Padua, Bologne ve Venedik Üniversitelerinde yaşadı. İbni Rüşdçülüğün batıda 19 uncu yüzyıl ortalarında tekrar canlandığını görüyoruz. İbni Rüşd'e göre akılla vahiy arasında zıtlık

görülmez. İnsan yaptıklarından sorumludur. Ferdî akıl küllî akıldan bir parça gibidir. Ferdî ruh, küllî ruhun bir cüzüdü. Allah her şeyi görür ve bilir. Olaylar arasında sebep-sonuç bağı vardır. İşte İbni Rüşd'ün bu gibi düşünceleri koyu taassup içinde olan kilise mensuplarının hesabına gelmiyordu. Batılılar İbni Rüşdçülükle meşgulken Gazzalî'nin görüşlerinden de iyice yararlanmış, etkilenmişlerdir. Gazzalî'nin özellikle Montaigne (1533-1592), Descartes (1596-1650) ve David HUME (1711-1776) üzerine etki yaptığını müşahade etmekteyiz. İlkın Montaigne - Gazzalî arasındaki benzerliklerden bahsedelim: Montaigne Essais (Denemeler) adlı eserinde, nereden geldik, nereye gidiyoruz sorusunu sormuş ve bazen şüphe yolunu izlemiştir. İnsanın çevresinin etkisinde kaldığını belirterek doğruyu aramıştır. Neyi doğru bulabileceğini kendi kendine sormuştur. Duyuların insanı aldatabileceğini dile getirmiştir. Rüyada gördüklerinin uyanıkken hayal olduğunu farkederek şüphesini artırmıştır. Nihayet bu şüpheden kurtulmak için görünmeyen bir hakimin olması lâzımdır demiştir. Başka bir deyimle herşeyi bir düzenleyenin olduğuna kanaat getirmiştir.

Gazzalî'nin de taklidden şüphe ettiği, rüyalarındaki hayallerin asılsızlığını yazdığı bilinmektedir. Rüyada görülenlerin ayıklığa nisbetle hayal olması gibi akıl ötesi âleme nispetle, uyanıklığın da bir hayal gibi olabileceğini belirtmiş ve Allah'ın kalbine verdiği bir ışıkla zorunlu bilgilerin gerçekleşeceğine inanmıştır. Gazzalî "insanlar uykudadır, ölünce uyanırlar", hadisini dikkate almış Montaigne ise ölüm başka bir hayatın kaynağıdır, demiştir.

Descartes ise felsefecilerin birbiriyle ters düştüklerini görüyordu. Duyuların bizi bazen aldatmasına bakarak her zaman aldatabileceğini düşünüyordu. Rüyaların da aldatıcı olduğunu farketmişti.

Descartes, kendi varlığını düşünmesinden çıkarak şüpheden kurtuldu: Onun "düşünüyorum o halde varım" önermesi tanınmıştır. "Düşünüyorum, o halde varım" la düşünmenin bilincinde olduğunu vurguladı. Başka bir deyimle bilincin kendisi hakkındaki açık ve seçik bilgisine ulaştı. Zaten ona göre apaçık olmayan delillere güvenilmez. O kendi varlığından şüphe edilmeyeceğini belirttikten sonra Tanrı'nın varlığını aradı. İnsanın kendisini yaratamayacağını, eksik olduğunu vurgulayarak y a r a t ı c ı T a n r ı'ya ulaştı. Ayrıca insanda en olgun varlık düşüncesinin bulunduğunu, bu düşüncüyü insana ancak var olan Tanrı'nın yerleştireceğini belirtti. Ona göre en olgun varlığın yokluğu düşünülemez. Çünkü yokluk eksikliklerdir. Eksiklikle olgunluk kavramı bağdaşmaz. Açısız üçgen, vadisiz dağ düşünülemeyeceği gibi, yok olan en olgun varlık da

düşünülemez. Var olan bu en olgun varlık ancak yüce Tanrı'dır. Tanrı var olunca dış âlem de gerçekten vardır. Çünkü yüce Tanrı bizi aldatmaz. Gazzalî'nin de gerek el-Hikme fi Mahlukatillâh ve gerekse Kimya-yı Saadet'te bilincin varlığına işaret ettiği bilinmektedir. Böylece de Gazzalî bilinçten Allah'ın varlığına yükselmiştir. Gazzalî bu hususta Kimya-yı Saadet'te şöyle söylemiştir: Onun varlığı açıktır. İnsanın kendi varlığında hiç şüphe yoktur. Onun varlığı görünen ceset değildir. Bir kimse gözünü kapasa ve âlemde gördüğü herşeyi gözünden silse kendi varlığını zorunlu olarak tanır ve kendinden haberdar olur.

Gazzalî'nin bu ifadesi “düşünüyorum o halde varım” önermesinin bir başka söylenişi değil midir? Gazzalî başka bir ifadesinde de Allah'ı tanımak ve O'nun huzurunun güzelliğini müşahade etmek kalbin sıfatıdır, demiştir. Gazzalî bu konuda el-Hikme fi Mahlukatillâh adlı eserinde de şöyle söylüyor: İnsanın kendi nefsi ve Allah'ın varlığına kendisini inandıran Tanrı vergisi aklı hakkında düşünmesi, Allahın mevcudiyetinin en büyük delillerindendir.

David HUME ile Gazzalî arasında şüphecilik konusunda benzerlik bulmak mümkündür.

Sonuç olarak Gazzalî'nin batı felsefesine etki yaptığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Gazzalî akla ve nakle beraberce önem vererek İslâm'da orta yolu tutmuş, ayrıca şüpheden imana ulaşma yöntemini açıklayarak felsefesini belirtmiştir. Onu gerek Doğu, gerek Batı hâlâ anlamaya çalışmaktadır.

TIBBÎ TERMINOLOJİNİN TARİHİNE VE ESASLARINA KISA BİR BAKIŞ

Prof. Dr. Dr. ARSLAN TERZİOĞLU

Platon'un bize haber verdiğine göre Hippokrat (M.Ö. 460-377) tıbbi, felsefeden yani o zamanın anlayışına göre umumi bilimlerden ayırarak başlıbaşına bir bilim kolu haline getirmiştir. Bilimlerin gelişmesi için en lüzumlu vasıta olan, ilmî lisan, yani terminolojinin de en az ilimler tarihi kadar eski olduğu düşünülecek olursa, tıbbî terminolojinin de tababet ilmi kadar eski olduğunu da kabul etmek gerekmektedir. Gerek eski Mısır tababetinde gerekse Mezopotamya'daki Sümer, Asur, Babil tababetinde tıbbi ait özel bir terminolojinin varlığı bugüne kadar gelen papyrus'ların ve tabletler üzerindeki çivi yazılarının okunmasından sonra belli olmuştur.

Şurası muhakkak ki, bugünkü tıbbî terminolojinin esası "Corpus Hippocraticum" denilen ve sonraları bir araya getirilen Hippokrat tababetine ait tıbbî eserlere dayanır ¹. Büyük İskender zamanında eski Mısır, Mezopotamya ve Hind tababetinin, Yunan tababeti ile tekrar temasa geçerek, biraz sonra İskenderiye'deki meşhur tababet ekolünde yeni bir altın devrin açılmasına sebep olduğu görülür. Fakat İskender öncesi devirde de eski Yunan tababetinin Hind tababetinden etkilendiği, hatta Hippokrat'ın bir sürü ilaç isimlerini ve bazı tıbbi deyimleri Hindçe zikrettiği ünlü eczacılık tarihçisi Hermann Schelenz tarafından ileri sürülmüştür ².

Artaxerxes Mnemon'un M.Ö.416 yıllarında yaşayan özel hekimi Ktesias Hindistan'ı tanıdığı gibi, orada kullanılan Karpion dediği merhemden bahseder ki bu tıbbî terminoloji Hind ilim lisanı Sanskritçe Karpura'dan karpion şeklinde Yunancaya geçmiş olduğu görülmektedir ³. İskender'in yanında Hindistan'a götürdüğü Yunan hekimleri de, orda yılan sokmasından dolayı meydana gelen zehirlenmelere karşı çaresiz kalınca, Hind hekimlerinin metodlarını tatbik ettiler. O zamandanberi tıbbi terminolojiye geçen bir sürü Sanskritçe tabirler bugün bile kullanılmaktadır. Mesela şeker için kullanılan

¹ Michler, M. und J. Benedum: Einführung in die Medizinische Fachsprache. Berlin-Heidelberg-New York 1972, s. 8.

² Schelenz, Hermann: Geschichte der Pharmazie. Berlin 1904, s. 51.

³ Schelenz, H.: a.e., s. 51, 56; krş. Flückiger :Pharmakognosie, 1893, s. 236.

Saccharum deyimi (Almancada Zucker) Sanskritçe Çarkara ve Sakara deyiminden gelmektedir ⁴. Herodot, İskitlerin memleketinde hamama girildiğinde, kızgın taşlar üzerine serpilene ve tatlı bir uyuşukluk yani narkoz durumu veren Cannabis, denilen bir bitkiden bahseder. Bugün de Cannabis denilen ve uyuşturucu hassaları olan tıbbî nebatın ismi Sanskritçe S'ana, Ganjah olup bu isim eski İran dilinde Kanab, Herodot zamanında Yunancaya Cannabis, sonraları Rusçaya Kanop, eski Almancaya Hanaf şeklinde geçmiştir. Meşhur İsveç hekimi ve nebatat âlimi Linneus'da bunu tıbbî terminolojiye *Althaea cannabia* şeklinde geçirmiştir ⁵. Romatizma, asthma, lepra (cüzam), *gonorrhoea* gibi bir sürü hastalıklara karşı ilaç olarak kullanılan *Piper longum*, Hintlilerin *Ramayana*'sında Sanskritçe ismi olan *pipali* olarak geçer ⁶. Sonraları Hellenistik devirde İskenderi'ye ye gemilerle Hindistan'dan ibrahç edilen bu bitkisel ilacın eski Yunancaya Sanskritçe "pipeli" den bu şekilde geçtiği ve hatta Hippokratik tıbbî metinde *τοῦ ὑνδικοῦ δ καλέουσιν οἱ Πέρσαι πέπερι* şeklinde zikredildiği görülmektedir ⁷.

Hellenistik devirde büyük bir tababet merkezi hâline gelen İskenderiye'de anatomik araştırmalar insan cesetleri üzerinde yapılan teşrihlerle daha da tekâmül ettiğinden, gene İskenderiye'de toplanan Corpus Hippocraticum'a yeni tıbbî bilhassa anatomik deyimlerin ilave edildiği görülür. Böylece İskenderiye'de tıbbî terminolojinin büyük bir gelişme kaydettiği bir tarihi hakikattir. Roma İmparatorluğunun ilk gelişme döneminde de İskenderiye, Bergama gibi merkezlerde yüksek bir seviyeye ulaşan Hellenistik devir Yunan tababeti Roma tababetini çok etkilemiş olup; eski Yunanca, Romalılarda uzun süre tababet lisanı olarak kalmıştır. Efesli Ruphos'un M.S.2. yüzyılda yazılmış tıbbî eserinde o zamanki anatomik terminolojinin e'î Yunanca olarak kullanıldığı görülmektedir. ⁸ Hellenistik devrin sonunda yaşayan Bergamalı Galen'in (129-200) o zamanın tıbbî bilgilerini büyük eserinde bir araya getirmek istediği görülür. Galen'in eserlerinde kullandığı tıbbî terminoloji,

⁴ Strabo'ya göre Hindistan'da, İkschu denilen nebattan çıkarılan suya Çarkara denilmektedir. Bk. Schelenz, H.: a.e., s. 56.

⁵ Herodot, III, Kap. 74, 75. Bk. Schelenz, H.: a.e., s. 56.

⁶ Dymock, William: Pharmacographia indica. Karashi 1972, Vol. II, s. 176-178.

⁷ Hippokrates: De morbis mulier. I, 84; Bk. Schelenz H.: a.e., s. 56.

⁸ Bk. Neumann, E.F.: Die anatomische Nomenklatur des Ruphos und ihre Beziehungen zur JNA. Leipzig 1943 (Elle yazılmış tez).

sonraları asırlar boyunca, hatta Rönesansın sonuna kadar Avrupa'da tıbbî terminolojinin esaslarını teşkil etmiştir ⁹.

Romalılar, Hellenistik devirde arta kalan yakın doğunun bütün devletlerini egemenlikleri altına aldıktan sonra eski Yunan kültürünün tesiri altında kalarak, kendi kültürlerini bu eski antik devir kültürü üzerine inşa ettiler. Eski Yunan eserlerinin Latinceye tercümesiyle, Roma tababetinin ilk tekâmül devrinin başladığı görülür. Hekim olmadığı halde eski Yunan tıbbî eserlerini Latinceye çeviren Celsus (M.S.I. yüzyılın ilk yarısı) Roma tababetinin ilerlemesinde çok büyük bir rol oynadı. Celsus bu eserleri Latinceye çevirirken karşılıklarını bulamadığı eski Yunanca tıbbî deyimleri olduğu gibi Yunanca olarak bu Latince tercüme eserine almıştı. Bir kısım eski Yunanca tabirleri de Latinceye çevirmiş, hatta "Vulgär lâtince" denilen halk arasında kullanılan kaba Latince tabirleri bile Latince tıbbî terminoloji için kullanmak mecburiyetinde kalmıştı. M.S.I. yüzyılda yaşayan Plinius'un (M.S. 23-79) "Tabiat Tarihi" isimli Latince eseri fennî ve bilhassa tıbbî terminolojinin gelişmesinde büyük bir rol oynamıştır. Bu 37 ciltlik büyük eserin bir cildi anthropoloji ve fizyolojiye, sekiz cildi de tıbbî botaniğe ve tıbbî zoolojiye tahsis edilmiştir ¹⁰. Hristiyanlığın M.S. 3 yüzyıldan itibaren Batı-Roma'ya kadar yayılmasıyla birlikte Latince üzerine Yunanca ve İbranice'nin tesirleri artmıştır. İspanya'da Hristiyan patriği olan Sevilalı İsdor'un (570-636) "Etymologiae" isimli eseri ortaçağ Latincesinin gelişmesinde büyük rol oynadı. Ortaçağda yazılan bütün ilmi eserler, hatta Salerno tıp ekolüne ait bütün tıbbî eserler ve Avrupa'da ilk teşrihi yaptığı iddia edilen anatomi âlimi Mondino de Luzzu'nin (ölümü 1326) Bologna'da yazdığı meşhur anatomiye ait eseri bu İsdor'un eserinde kullandığı ortaçağ Latincesiyle yazılmıştır ¹¹. Ortaçağda büyük bir gelişme kaydeden İslâm tababeti de Avrupa'da bu alandaki gelişmeye yol açan belli başlı âmillerden biridir. Çoğu ortadan kaybolan eski Yunan ve Bizans tıbbî eserleri önce Emeviler ve bilhassa Abbasiler devrinde Arapçaya çevrilmiş, sonraları ar-Razi (865-925), Ali İbn Abbas el-Mecûzî (10. yüzyıl) ve İbn Sina (980-1037) gibi büyük İslâm âlimleri sayesinde İslâm ilmi ve tababeti o zamana kadar görülmeyen bir şekilde gelişmişti. Bu büyük İslâm âlimlerinin eserlerinin Avrupa'da Latinceye çevrilmesiyle tıbbî termi-

⁹ Bk. Marchel, E.: Galens anatomische Nomenklatur. Diss. Bonn 1951 (Daktilo ile yazılmış tez).

¹⁰ Brüsseler, H.: Celsus und Plinius als Quelle der anatomischen Nomenklatur. Diss. Bonn 1943 (Daktilo ile yazılmış tez).

¹¹ Lemaitre, M.: Die anatomische Nomenklatur der Chirurgie des 13. u. 14. Jahrh. Diss. Bonn 1951 (Daktilo ile yazılmış tez).

nolojide Arapçanın Latinceyi etkilediği ve bir sürü Arapça tıbbî deyimlerin Latinceye geçtiği görülür.

Aslen Arap olup sonradan Salerno'da Arapça tıbbî eserleri Latinceye çeviren Constantinus Africanus (ölümü 1087) ve İspanya'nın Toledo şehrindeki tercüme merkezinde İslâm âlimlerinin Arapça yazdıkları tıbbî eserleri Latinceye çeviren Gerard von Cremona (ölümü 1187) bir sürü Arapça ve İbranice anatomik deyimlerin Latinceye geçmesine yol açtılar.

Böylece gerek İbn Sina'nın el-Kanun fi't-tıbb'ının, gerekse diğer ünlü İslâm hekimlerinin eserleri Toledo'da ve İtalya'daki tercüme merkezlerinde Latinceye çevrilirken Arapça birçok tıbbî deyimler Latinceye girmiş, tercümesi yapılamayan deyimlerin yerine Arapça karışımı yeni anatomik ve diğer tıbbî deyimlerin girmesi ile latino-barbari denilen bir barbar Latince ortaya çıkmıştı. İbn Sina'nın Kanun'unu en güzel şekilde, Kanuni Sultan Süleyman zamanında, Latinceye çeviren Andreas Alpago, 1527'de yayınlanan bu Kanun tercümesinin sonuna ek olarak bir tıbbî deyimler lügatçesi ilave etmişti. Bu lügatçe için Kanun'un İbn en-Nefis ve eş-Şirâzî tarafından yapılan şerhlerinden istifade etmişti ¹².

İbn Sina'nın Kanun'unun Latince tercümelerinde Arapça nomina anatomica üzerine tıp tarihçisi ve İbn Sina uzmanı rahmetli Gernot Rath'ın değerli ilmî çalışmaları vardır. Prof. Gernot Rath'ın bu çalışmalarında belirttiği gibi, Avrupa'da İbn Sina'nın Kanun tercümeleri ile Latinceye giren çok sayıda Arapça nomina anatomica 1895'te Basel'de kabul edilen yeni Nomenklatur'a kadar yani sekiz asırdan fazla bir süre içinde Avrupa'da kullanılmıştı ¹³. Bugün hâlâ kullanılan albuginea veya tunica albuginea gibi deyimler İbn Sina ve er-Razi'nin eserlerinin Latinceye tercüme edenlerin Latinceleştirdikleri Arapça deyimlerdir.

Rönesans devrinde Latincenin bir tababet lisanı olarak olgunluğa ulaşmasında yeni bir devir açan Vesal (1514-1564) ve William Harvey (1578-1657) gibi ünlü hekimlerin meşhur eserlerinin büyük rolü vardır. Vesal ve Harvey'in eserleriyle anatomik tıbbî terminoloji büyük bir zenginliğe ve açıklığa ulaşmıştır. Bundan sonraki devirlerde de Latince, ilim ve bilhassa tababet lisanı olarak gelişti. Yalnız Galen'den beri muhtelif anatomik deyimlerin, vücuttaki sadece bir yer için kullanılması karşıklığa yol açmaktaydı. Vesal gi-

¹² d'Alverny, Marie-Thérèse: Avicenne et les médecins de Venice, in: *Medioevo e rinascimento studi in onore di Bruno Nardi I*, Firenze 1955, s.118.

¹³ Rath, Gernot: *Die Anatomie des Avicenna und die Nomina anatomica in der Canonübersetzung des Gerhard von Cremona*. Diss. Bonn 1948 (Daktilo ile yazılmış tez).

bi büyük anatomlar bunun önüne geçmek için insan vücudundaki her uzuv ve kısımlar için yalnız bir anatomik deyim kullanılması için çalıştılar ¹⁴. Ama sonraki devirlerde tekrar insan vücudundaki muhtelif yerlerin bir yerine aynı manaya gelen bir kaç anatomik deyimle isimlendirildiği görüldü. Bu karışıklığı önlemek için, bizde Galatasaray'daki ilk modern tıbbiyenin hocalarından Sigismund Spitzer'in Viyana'daki meşhur hocası Anatom Josef Hyrtl (1811-1894) 1880 senesinde Anatomik Nomenklatur'un (Anatomik terminolojinin) geniş bir şekilde reforma tabi tutulmasını ileri sürdü. Böylece bir Anatomik-Nomenklatur-Komisyonu kurularak, 1895'te İsviçre'nin Basel şehrinde yapılan Anatomi kongresinde bu komisyonun tavsiye ettiği Anatomik terminolojiyle ilgili teklif kabul edildi. Böylece Basel-Nomina-Anatomicası olarak (kısa şekliyle BNA) bilinen anatomik terminoloji ile artık bir terimler kargaşalığının önüne geçildi. Bunun için 10.000 kadar anatomik deyim, yanlış anlaşılmaya sevk ediyor gerekçesiyle resmen terkedildi. Basel-Nomina-Anatomicası uzun müddet milletlerarası kabul edilen anatomik terminoloji olarak kullanıldı. Yalnız zamanla bazı anatomik deyimlerin bu sistemde filolojik kaidelere uymayışı ve bu arada gelişen mukayeseli anatomideki bazı deyimlerle mutabakatın sağlanamaması 1920 ile 1930 seneleri arasında Basel Nomina-Anatomica'sında bazı düzeltmeler yapılması için hazırlıklara yol açtı. Almanya'nın meşhur tıp fakültelerinden birinin bulunduğu Jena şehrinde 1935 senesinde yapılan "Alman Anatomi Kongresinde" Hermann Stieve (1886-1952) Basel-Nomina-Anatomicasındaki yukarıda zikredilen iki yöndeki aksaklıkları bertaraf eden yeni bir Nomina-Anatômica teklif etti. Bu teklif kabul edildi. Bu "Jenanser Nomina-Anatomica" eskisine nazaran filolojik bakımdan daha doğru anatomik terminoloji getirmekle birlikte pratikte kullanışlılığında, çoğu kez uzun anatomik deyimlere yer verilmesinden, zorluklarla karşılaşıldı. Milano'da 1936'da toplanan Milletlerarası Anatomi Kongresinde bu Jena-Nomina-Anatomicası esasına göre çalışılarak bir Milletlerarası Nomina-Anatomica yapılması kararlaştırıldı. Ama Basel-Nomina-Anatomicası o zamana kadar milletlerarası kullanılan bir durum arzettiğinden Jena-Nomina-Anatomicası yalnız Almanya'da tutundu ve diğer ülkelerde pek rağbet görmedi. Oxford'da toplanan 5. Milletlerarası Anatomi Kongresinde Basel-Nomina-Anatomicasının düzeltilmiş şeklinin kabul edilmesine, bu düzeltmeyi yapmak için de Milletlerarası Anatomi-Nomenklatur-Komisyonu teşkil edilmesine karar verildi. 1955 senesinde Paris'te toplanan 6. Milletlerarası

¹⁴ Steudel, J.: Vesals Reform der anatomischen Nomenklatur. Zum Vierhundertjahr-Jubiläum der Fabrica. Z. Anat. Entwickl-Gesch. 112 (1943), s. 675 ff.

Anatomi Âlimleri Kongresinde, bu Nomenklatur-Komisyonu'nun çalışmalarının neticesinde ortaya çıkan teklif kabul edildi.

Böylece bugün kullanılan Paris-Nomina-Anatomicası (kısaltılmış şekliyle PNA) ortaya çıktı. Paris-Nomina-Anatomicası gerçi Basel-Nomina-Anatomicasına dayanmakta ise de bir çok anatomik deyimleri Jena-Nomina-Anatomicasından almıştır. Jena-Nomina-Anatomicasının etiolojik sahilik esaslarına dayanmasına karşılık Paris-Nomina-Anatomicasında anatomik deyimlerin basit, kısa ve çabuk hatırlanabilecek şekilde olmasına dikkat edilmiştir. Paris-Nomina-Anatomicasında bilhassa şu hususlara dikkat edilmiştir:

- a- Her organın yalnız bir anatomik deyimle isimlendirilmesi.
- b- Bu anatomik deyimlerin imkânlar dahilinde yalnız Latince olması.
- c- Her anatomik deyim bilhassa kısa olması.
- d- Topografik olarak birbirleriyle sıkı ilişkisi olan organların benzer isimlerle adlandırılması. Mesela: Arteria femoralis ve Vena femoralis gibi.
- e- Ayrıntıları belirten kelimelerin tam tezatı gösterebilecek şekilde olmasına. Mesela: Major ile minor; superior ile inferior gibi.
- f- Makroskopik anatomiden müelliflerine veya onu bulana istinad eden bütün deyimlerin çıkarılması.

Paris-Nomina-Anatomicası 1960 senesinde New York'ta toplanan Milletlerarası Anatomi Kongresinde bazı modifikasyonlarla daha da zenginleştirilmiş olup, Milletlerarası Nomenklatur-Komisyonu tarafından devamlı olarak mükemmelleştirilmektedir.

Şimdiye kadar olan tekâmül tarihine bakılacak olursa, klinik tababetin terminolojisinin temizlenip bir nizamaya sokulmasına, anatomik terminolojide olduğu kadar bir gayret sarfedilmemiş olduğu görülür. Klinik tıbbî terminoloji için internasyonal bir mutabakata varılamadığı için de, klinik tababetinde kullanılan deyimlerin her ülkede anatomidekinin aksine, başka başka şekilde oldukları görülmektedir. Klinik tıbbî terminolojisinin tekâmül tarihi de şimdiye kadar tatmin edici bir şekilde incelenmiş değildir. Yalnız anatomik terminolojiden klinik tıbbî terminolojiye geçişin nasıl olduğunu göstermek için, burada bazı tarihi mühim noktalara işaret etmek gerekmektedir. Anatomik terminoloji ile klinik terminolojinin arasında bir karşılaştırma yapıldığında şu esas farkların bâriz bir şekilde ortaya çıktığı görülür:

1. Klinik terminolojide, bilhassa vücut organları ile ilgili olanları için anatomik terminolojiye nazaran daha çok eski Yunanca deyimlerin yer aldığı görülür. Mesela Anatom omurga için columna vertebralis Latince deyimini

kullanırken klinisyen omurga ile ilgili hastalıkta eski Yunanca Spondylitis, Spondylose veya Spondylarthrose deyimlerini kullanmaktadır.

2. Kliniğin teorik dallarında da terminolojinin, kimya, fizik, biyoloji gibi fen bilimlerinde kullanılan terminolojinin tesiri altında kaldığı görülür.

Şunu da burada vurgulamak lazımdır ki bugün klinik dallarında kullanılan tıbbî terminolojide birçok deyimlerin eski antik devir tababetinde de kullanıldığı bir hakikattir. Mesela bugün klinikte kullanılan Enterocèle veya Hydrocèle deyiminin menşei Hippokrat ekolüne kadar uzanır. Bugün dermatolojik bir hastalık için kullanılan Psoriasis deyiminin Galenos'tan önce bile kullanıldığı biliniyor.

1311'de ölen meşhur hekim Arnald von Villinova'nın da bir eserinde belirttiği gibi organlardaki hastalıklar için kullanılan deyimlerin organın anatomik isminin sonunda bir Suffix değişikliği ile üretilmişlerdir. Mesela eski Yunancada böbrek için kullanılan Nephros deyiminden böbrekle ilgili hastalıklara ait Nephrose, Nephrom, Nephritis gibi deyimlerin üretilmesi gibi, ki bu deyimler bugün de klinik terminolojide kullanılmaktadır.

Klinikte kullanılan terminolojinin, bilhassa 18. yüzyılda, belli kurallara göre bir sistematik düzenlemeye sokulması için çalışmaların yoğunlaştığı görülür. Bitkiler ve hayvanlar için bir sınıflama yapan ve terminolojik esaslar ortaya koyan ünlü İsveç hekimi Carl von Linné (1707-1778) klinik terminoloji bilhassa hastalıklar için kullanılan deyimler için bir sistem ortaya koymaya çalışmıştır. Aynı yüzyılda yaşayan ve Montpellier tıp fakültesinde profesör olan François Boissier de Sauvages de *Nosologia methodica* adlı eserinin ilk bölümünde hastalıklar için tıbbî terminolojinin esaslarının ne olması gerektiğini ortaya atmıştır. Bu bakımdan Sauvages, Carl von Linné ile birlikte klinik terminolojinin babası sayılır.

François Boissier de Sauvages'nin klinikte kullanılacak tıbbî deyimler için ortaya attığı esasları kısaca şöyle sıralamak mümkün:

1. Her tıbbî deyim kısa ve basit olmalıdır. Çok kelimelerden oluşacak deyimler yerine tek kelimedenden ibaret deyimler kullanılmalıdır. Mesela "inflammatio intestinorum" yerine sadece "Enteritis" kullanılmalıdır.
2. Buna karşın eğer çeşitli manalara gelebilecek bir deyim kullanılıyorsa, buna, yanlış anlaşılmayı önleyici ikinci bir kelime ilâve etmelidir.
3. Bir tıbbî kavramı ifade edebilecek synonyme yani eş anlamlı birden fazla deyimlerden allegorik olmayan en kısa olan deyim seçmelidir.
4. Latince ve eski Yunanca kökenli olmayan barbar deyimler kullanılmamalıdır.

Bunlar bugün de geçerli olan altın kaidelerdir. Ama Sauvages'den sonra çoğu kez çiğnendikleri de bir hakikattir.

Sauvages'nin bugün de geçerli olan bu kaidelerinin yanısıra, bugün kayıtsız şartsız kabul edemeyeceğimiz şu kaidelerinden de bahsetmek gereklidir: Mesela Sauvages'nin tıbbî terminolojide, tıp dışı bilim dallarından terimler alınmamalıdır kuralının bugün geçerli olmasına imkân yoktur. Zira bilhassa 19. yüzyıldan beri deneysel bilimlerdeki gelişmenin sayesinde büyük bir gelişme gösteren ve kendisi de bir deneysel bilim haline gelen modern tababet, diğer deneysel bilimlerle iç içe ve devamlı kollaborasyon halinde olduğundan, diğer deneysel bilimlerde kullanılan terminolojiyi de kullanmak mecburiyetindedir.

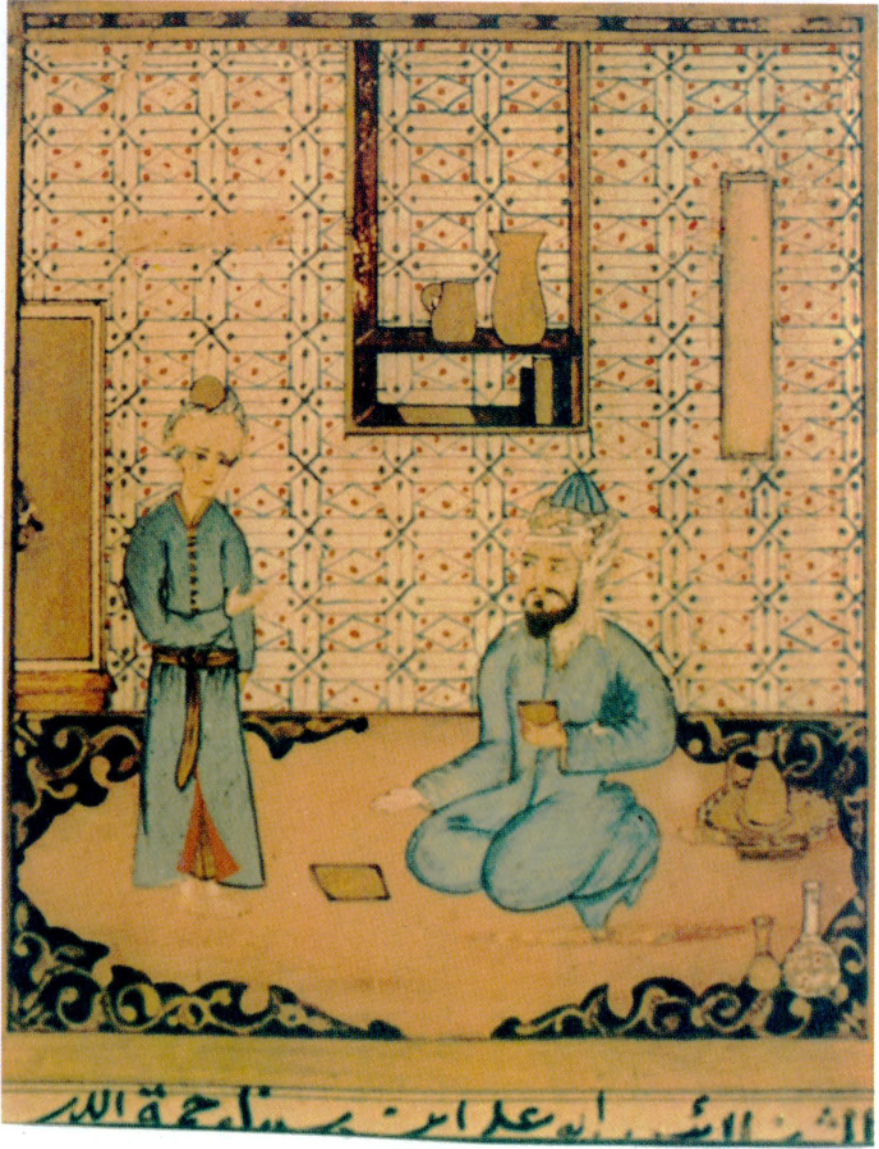
Sauvages'nin hastalıkların bulunduğu yere veya sebebine göre isimlendirilmesi yerine, hastalığın Symptomlarının şekline göre isimlendirilmesi gerektiği kuralını da bugün kayıtsız şartsız uygulamaya imkân yoktur. Gerçi bugün de bazı hastalıkların isimlendirilmesinde Symptomlarının veya Syndromlarının rol aldıkları görülür, ama prensip olarak hastalıkların isimlendirilmesinde o hastalığın patolojik anatomik yerinin veya patofizyolojik ve patokimyasal fonksiyon bozukluklarının ön planda tutulduğu da bir gerçektir.

Bilhassa cerrahide hastalığın, yerine ve yayılmasına göre isimlendirilmesi kaçınılmazdır. Anatomide mesela bir adaleyi isimlendirmede onun başladığı ve bağlandığı bölgeye göre isimlendirme metodu, patolojide ve klinikte de patolojik olguların yayılışına göre isimlendirme şeklinde kullanılmaktadır. Mesela "ischiorektal Abszess" deyimini buna en güzel bir örnek teşkil etmektedir. Zira bu deyim, Rektum'dan iskiyuma kadar uzanan bir iltihaplanma durumunu ifade eder. Cerrahide bu isimlendirme şekli bir sürü cerrahî müdahalelerin isimlendirilmesine de geçmiştir. Mesela böyle bir cerrahi terim olan "amputatio interscapulothoracalis" sadece bütün kolun değil, buna ilave olarak omuzun bir bölümünün de kastedildiğini ifade etmektedir.

Fakat herşeyden önce klinik terminolojinin, eski Yunanca'nın bir sürü kelimeleri bir araya getirip büyük bir Compositum yapma özelliğinden istifade ettiği görülmektedir. Bunu bir misâl ile açıklayalım. Mesela göğüsün thorax, havanın pneuma, iltihabında pyon gibi eski Yunanca sözcüklerle adlandırıldıklarını düşünürsek, klinik terminolojide kullanılan "Pneumothorax" deyimini ile patolojik veya artifiziell olarak giren havanın göğüste pleura boşluğunda toplanması ifade edilir. Buna karşın Pyothorax deyimini pleura boşluğu içinde cerahat toplanmasını, pyopneumothorax ise pleuradaki cerahat ve hava toplanmasını ifade eder.

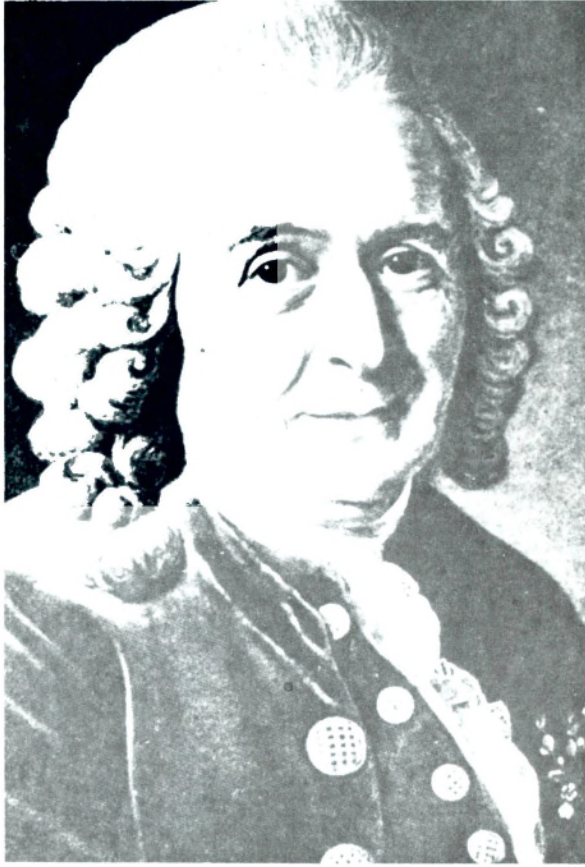
Res. 1 — Ölümünden sonra İskenderiye'de Corpus Hippocraticum adı altında bir araya toplanan eseriyle tıbbi terminolojiyi etkileyen Hippokrates'in müslüman bir hekim elbisesi içinde 17. yüzyılda Avrupa'da yapılmış bir resmi (Felicis Plateri *Praxeos medicae tomus tres*, Basel 1666, eserin kapak sayfasından alınmıştır).

Res. 2 — Tıbbi terminolojinin gerek islâm âleminde gerekse Avrupa'da gelişmesinde büyük rolü olan İbn Sinâ bir hastası ile birlikte. (İlim âlemine ilk defa Prof. Dr. Dr. Arslan Terzioğlu tarafından 17 Ağustos 1983 teki Uluslararası İbni Sinâ Sempozyumu'nda tanıtılan bu minyatürün her türlü basın ve yayın hakkı Arslan Terzioğlu'na ait olup hiç bir şekilde çoğaltılıp, iktibas edilemez.)

Res. 3— Andreas Vesalius (1514-1564) un, 1543 de yayınladığı anatomiye dair ünlü eseri *De humani corporis fabrica*'da yer alan portresi.

Res. 4 — Tıbbi terminolojinin gelişmesine katkıda bulunan İsveçli hekim Carl von Linné (1707-1778)

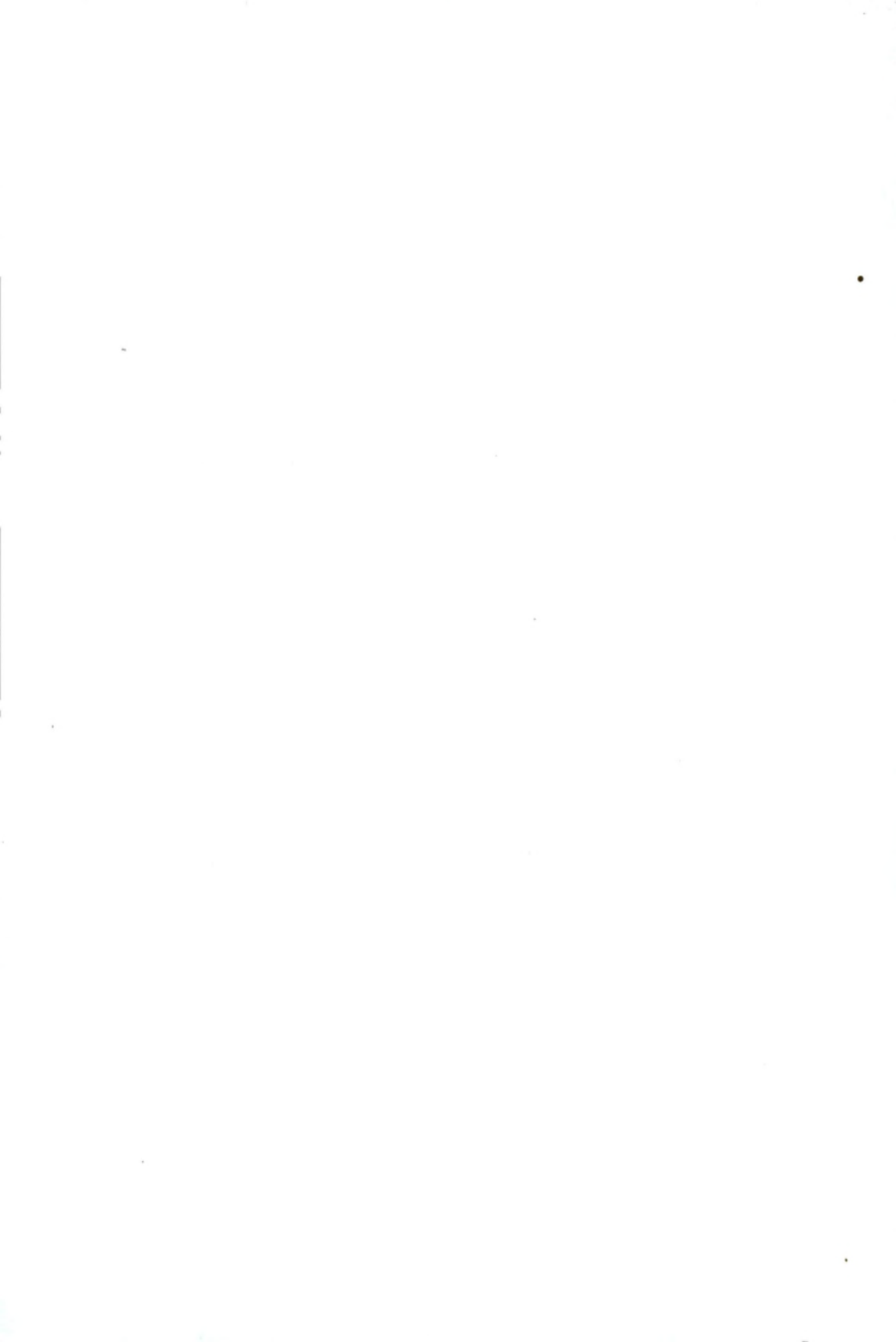
Tıbbî terminolojiyi anlayabilmek için, onun yapıtaşlarını bilmek gerektir, zira bunlarla çeşitli şekilde birleşmiş olarak mütemadiyen karşı karşıya gelinir.

Tıbbî terminolojinin bugün bütün dünyada eski Greco Latinceye dayalı olmasının kısaca ana hatları ile anlattığımız gelişiminin bir sonucu olduğu görülmektedir. Ayrıca eski Grekçenin kelimelerle Composita yapılarak terimler üretmeye çok yatkın oluşunun, Latincenin kısa, açık ve basit bir şekilde ifade etmeğe çok müsait oluşunun bunda büyük rol oynadığı da muhakkaktır. Bugün dünya lisanı olan İngilizce'de bile son yapılan araştırmalara göre, tıbbî alanda eski angelsakson kelimelerin atılarak klasik Greco-Latin deyimlerin kullanıldığı görülmektedir. Bunun tesâdüfî bir gelişme olmayıp, Greco-Latince'nin kısa ve basit olarak anlamları daha iyi ifade etme özelliğinden kaynaklandığı ileri sürülmektedir¹⁵. İngilizce gibi diğer yaşayan dillerin devamlı olarak zamanla değişmesine karşın eski Yunanca ve Latince gibi bugün konuşulmayan ölü lisanelerin değişmeden sabit kalışlarının bunların dünyada tıp lisanı olarak kullanılmasının daha büyük avantajlar getirdiği de Avrupalı uzmanlarca kabul edilmektedir¹⁶.

Bütün bu özellikleri ve tıp eğitiminde önemi göz önünde tutularak "*tıbbî terminolojinin*" 1972'den itibaren İsviçre, Batı Almanya ve Avusturya'daki tıp fakültelerinde klinik öncesi dönemde sınav zorunluğu olan bir ders olarak konulduğu görülmektedir. Eskiden orta Avrupa ülkelerinde, tıp öğrenimini seçen öğrencilerin çoğunluğu Latince ve eski Yunanca eğitime de ağırlık veren humanistik Gymnasium denen edebiyat liselerinden gelirken, son yüzyılda tamamen deneysel bir bilime dönüşen tıbbın okutulduğu tıp fakültelerine yalnız fen liselerini pekiyi ile bitirenlerin alınması bunların Türkiye'de de olduğu gibi Latince ve eski Yunanca eğitimden yoksun olarak yetişmiş olmaları Orta Avrupa'da tıp fakültelerine tıbbî terminoloji dersinin konmasına yol açan diğer önemli bir faktör olmuştur. Bizde de durum aynı olduğundan Orta Avrupa'daki gibi tıp eğitiminde tıbbî terminoloji dersinin sınav zorunluğu olan bir ders olarak konması, kaliteli tıp doktorlarının yetişmesi için gereklidir. Aynı Avrupa'da olduğu gibi bu dersin gerekli performansla sahip Tıp Tarihi ve Deontoloji hocaları tarafından verilmesi, ileride bu alanda devamlı olarak yapılacak ilmi araştırmalarla bizde tıbbî terminoloji ile ilgili sorunların da halledilmesine büyük katkıda bulunacağı kanısındayız.

¹⁵ Michler, M. und J. Benedum: a.e., s.4-5.

¹⁶ İbid.

ASYALI TÜRK HALKI İLE AMERİKA KİT'ALARININ YERLİ HALKLARI ARASINDA OLUMLU DİL VE KÜLTÜREL BİR AKRABALIK HAKKINDA ARAŞTIRMA

POLAT KAYA

(ÖZET)

Makalenin başlığundan da anlaşılacağı gibi, bu makalenin maksadı Türklerle Amerikalı yerli halkın arasında dil ve kültürel bakımdan olması çok olumlu bir akrabalığın hakikatte var olup veya olmadığını araştırmak, bu tezi destekleyecek delilleri, eğer varsa, bulmak ve bu konuda yapılacak yeni araştırmalara bir ışık tutmaktır.

Dünya haritası üzerinde Sibiryadan başlayarak Kuzey Amerikanın Alaska bölgesinden güneye doğru inildikçe, harita üzerinde Türkçe isimlermiş gibi okunan pek çok coğrafya isimlerine rastlanır. Bunların çoğu Amerika kıt'alarında Indian diye anılan yerli halkın yaşadıkları yerlere, dağlara, nehirlere, göllere ve bunun gibi diğer coğrafi noktalara verdikleri adlardır. Bir Türk olarak, bu isimleri gördükçe ilgilenmemek elde değil.

Genellikle, ilim adamlarının üzerinde anlaştıkları husus şudur ki Kuzey Amerikanın yerli halkı aslen Asyalı olup, ilk defa son jeolojik buz devrinde yani takriben 13000 sene evvel Asyadan Alaskaya göç etmiş ve oradan da Kuzey Amerikanın her yanına yayıldığı gibi zamanla Orta Amerikaya ve oradan da Güney Amerikaya yayılmıştır. Asyadan Amerikaya göç eden Asyalıların "Orta Asyalı" oldukları da çeşitli kaynaklarda işaretlenmektedir. Türkler de Orta Asyalı olduklarına göre, "Acaba Türklerin ataları ile on bin seneyi aşan bir geçmişte Asyadan Amerikaya göç eden bu günkü Amerikalı yerli halkın ataları arasında ne gibi bir yakınlık vardı?" sorusu ister istemez akla geliyor. Ve yine akla gelen ikinci bir soru da, "Dilleri bu kadar Türkçeyi andıran yerli halkın dillerinde gerek ses bakımından ve gerekse anlam bakımından Türkçede kullanılan bazı sözcüklerle aynı olan sözcükler var mıdır?" sorusu oluyor. İşte bu makale bu soruları biraz olsun cevaplandırmak amacı ile yapılmış olan bir çalışmanın neticesidir.

On bin seneden de fazla bir zaman önce birbirinden ayrılmış iki insan gurubunun bu günkü dillerinin birbirleriyle anlaşılabilir bir nitelikte olması

çok güç; vevki bu diller geçmişte birbirlerinin aynı bile olsa. Bu kadar uzun bir ayrılıştan sonra, bu güne kadar kalsa kalsa ancak “ana” ve “baba” anlamında kullanılan sözcükler, şahıslar arasında akrabalığı ifade eden sözcükler, şahsın kendi benliğine ait anatomik sözcükler ve doğa ile ilgili sözcükler olabilir düşüncesi ile bir sözcükler listesi hazırlandıktan sonra bulabildiğim lugatlarda araştırma yapmaya başladım. İlk olarak Türkçenin “ata”, “apa” ve “ana” sözcüklerini örnek alarak araştırmaya koyuldum. İlk heyecanlı buluş, İnuit (Eskimo) dilinde Türkçenin “ana” ve “ata” sözcüklerine eşit olan “ananak” ve “atatak” sözcüklerini ya aynen veya biraz değişik olarak yalnız Kuzey Amerikalı yerli halkın dilleri arasında değil aynı zamanda, Meksika ve Azteklerin, Orta Amerikada Mayaların, Peruda İnkaların, Ekuador ve Colombiada diğer yerli halkın dillerinde de bulmak yazar için en büyük bir sürpriz oldu. Bu buluş Türklerin ve Amerikalı yerli halkların atalarının veya apalarının Asyada birbirlerine çok yakın yerlerde yaşayan insanlar olduklarına, birbirine çok benzeyen veya aynı olan dilleri konuştuklarına bir delil olduğu gibi aynı zamanda Türk dilinin kökünün on bin seneden de fazla bir geçmişte başladığına iyi bir delil idi. Belki de Türkçenin “ana”, “ata” ve “apa” sözcükleri dünya dilleri arasında en uzun ömürlü yaşayan sözcüklerdi.

Eski Orta Asya Türkçesinde “güneş” ve “gün” anlamında kullanılan “kün” sözcüğüne karşı Maya dillerinde “kin” sözcüğünü buluyoruz ki Türkçede kullanıldığı gibi hem “güneş” anlamında ve hemde “gün” anlamında kullanılıyor. Yapı bakımından birbirinin hemen hemen aynı olan “kün” ve “kin” sözcüklerinin birbirlerine ayrıldıklarından beri hiç bir şekilde etki yapmamış olan iki insan gurubu tarafından aynı mevhumları ifade etmek için aynı şekilde kullanılmış olması acaba bir tesadüfün mü neticesidir yoksa on bin seneden de evvel aralarında var olan ortak bir dil ve kültür birliğinin mi neticesidir?

Köpeğin de Asyadan Amerikaya göç ettiği bilinen bir gerçektir. Bu göç Asyalı halkın göçü ile beraber olmuştur. On bin sene evvel ve belkide daha önce, gerek Türklerin ataları ve gerekse Amerikalı yerli halkın ataları Orta Asyada iken bu hayvanı ehliştirmiş ve kendi yaşantılarına ortak etmiş olsalar gerek. Zira, Türkçenin “it” sözcüğünü çok andıran ve “köpek” anlamına gelen sözcükleri bazı yerli halkın dillerinde görüyoruz. Hatta, Türk kültüründe köpeğe kızıldığı zaman kullanılan “oşt” sözcüğünün hemen hemen aynen Omaha yerli halkı tarafından da kullanıldığını görüyoruz.

Türkçede olduğu gibi Amerikalı yerli halkın bir çoklarının dillerinde de sözcüğün aslına ek heceler (suffix) eklenmek suretiyle çeşitli anlamlar ifade

eden cümleler yapıyor. Yine, Türkçenin temel kurallarından biri olan “sesli harf ahenk kuralını” Amerikalı yerli halkın hemen hemen hepsinin dillerinde görmek mümkün.

Bir “dil akrabalığı” yanında ayrıca bazı kültür akrabalıklarını da görüyoruz. Bunlardan en göze çarpanı yünden iplik yapmak için Türklerin kullandığı ve Kars köylerinde “teşi” diye adlandırdığımız basit aletin aynen Kuzey, Orta ve Güney Amerikalı yerli halk tarafından da kullanıldığıdır. Acaba bu bir tesadüf eser midir yoksa Amerikalı yerli halkın Asyadan göç eden atalarının kendileri ile beraber getirdikleri ve aslen Asyaya ait olan bir teknik midir? Bu soruya verilecek olumlu cevap Türklerin ve Amerikalı yerli halkın kültürlerinin tarihini tesbit bakımından çok önemli ve ilginç olacaktır. Eğer “teşi”nin mazisi on bin seneyi geçkin bir geçmişe gidiyorsa, o takdirde “Türklerin koyun yetiştirme üzerine kurmuş oldukları eski çağ ekonomisi” çok eskidir denebilir. Bunun yanında, Türklerin yünden iplik ve iplikten kumaş (elbise, çorap, kilim, halı, vesaire) yapma bilgisinin de bu kadar eski bir geçmişte başladığını düşünebiliriz. Koyunun ehlileştirilmesi belki de on bin seneden de önce olmuştur. Görülüyor ki Türk dilinin ve kültürünün tarihine yeni bir yönden bakmak gerekiyor.

Ayrıca, gerek Peruda uygarlık yaratmış olan İnkalaların ve gerekse Orta Asyada uygarlık yaratmış olan Türklerin “onda” (decimal) sistemine dayanan sosyal düzenler kurduklarını görüyoruz. Acaba bu bir tesadüf müdür yoksa tarihi bir akrabalığın mı neticesidir?

Makale, Türk Dil Kurumu’nun Amerikalı yerli halkın dil ve kültürlerini incelemek ve onlarla ilişki kurmak gayesi ile Amerikalı yerli halktan öğrencilere, dil ve kültür bilginlerine burslar vermesini, aynı zamanda Türk elemanlarını Amerikalı yerli halk arasına yollamak suretiyle bu konuda daha aydınlatıcı araştırmalar yapmasını tavsiye ediyor.

SEARCH FOR A PROBABLE LINGUISTIC AND CULTURAL KINSHIP BETWEEN THE TURKISH PEOPLE OF ASIA AND THE NATIVE PEOPLES OF AMERICAS

POLAT KAYA, M. Sc.

*“Atam Aliasker ve anam Gülhanım’a
hürmetlerimle ithaf ederim”.*

ABSTRACT: This study tries to show probable linguistic and cultural kinship between the Turkish people in Asia and the Native Peoples of Americas, i.e., the north, central and south Americas. In this study, we have shown that the use of the Turkish words “ata” and “apa” for “father and ancestor” and “ana” for “mother” and their derivatives are quite common in the languages of considerable number of the Native Peoples of Americas. The study shows that these three words, i.e., “ata”, “apa” and “ana” are probably among the oldest living words in the human languages. In addition, this study points out some other words, aspects of languages and cultures of some of the Native Peoples of Americas which seem to be common with the Turkish people of Asia. The purpose of this study was to indicate with evidence the presence of correlation between the languages of the Native Peoples of Americas and the Turks in Asia and hopefully to attract the attention of linguistic scholars to carry out further studies to possibly illuminate past background of both the Native Peoples of Americas and the Turks of Asia.

A. INTRODUCTION

In April 1985, during our family vacation, I had the opportunity to visit the Heard Museum, in Pheonix, Arizona, USA. We were fascinated with the cultural artifacts and the folklore of the local Indian Nations who are widely distributed in that area. Being Turkish, we were struck with the familiarity of some of the exhibited objects, names of the Native Nations and with some of the ethnological characteristics of the Native Nations as illustrated with audio-visual presentations.

First of all, the names of many of the Native Peoples of the region were very Turkish sounding, i.e., we could see the presence of the “Turkish Vowel Harmony Rule” in most of the written words that we read there. I was also stunned not only with the beauty of the carpets produced by the Native Peoples of the region, but also with the apparent similarities of the patterns on some of the carpets to those of the Turkish carpets.

The ancestors of Turks also lived in Asia all throughout the history. Since, the Proto-Indians and the Proto-Turks lived in the same area in the distant past, they could have been the same people or closely related people and speaking the same language or closely related language. While one group stayed in their motherland, other group left Asia and went to North America in waves of migrations.

All languages are dynamic and subject to change in time. Similarly, both the Proto-Turkic and Proto-Indian languages are expected to change throughout 10 000 or more years of separation from each other even if they were the same or similar structured languages at the beginning. In their present form, it would be difficult to find the same language being spoken by both peoples in two widely find the same language being spoken by both peoples in two widely separated continents. However, if the Proto-Indians and the Proto-Turks were the same or closely related people and speaking the same or similar languages, there must still exist in both groups of languages some living words which also have the same meaning. There should still be some “living words” which are remanescence of the language that the ancestors of the Native Peoples of Americas and the ancestors of Turks used while they were all living in Asia. This should be so in spite of the fact that the ancestors of the Native Peoples of Americas left Asia more than a minimum of ten thousand years ago. In this study, I try to verify this objective with references.

I would also like to note that in this paper, I have called the Indians of North, South and Central Americas as the “Native Peoples of Americas” and/or “Native Nations of Americas” rather than Indians. In my view, it is more appropriate to call them so, since, they were the Native Peoples or Nations of Americas.

B. SOME CULTURAL RESEMBLANCES

B.1. Tepee and Yurt

The “Tepee”, the mobile and conical tent like dwelling of the Native Nations of North America reminds us the “Yurt” of the Turkish people who

also used such portable dwellings when they were in Central Asia and other parts of the world. Historically the "Tepees" and "Yurts" both served the same purpose for both of these people. Thousands of years ago, when these people were living in a so called "Nomadic Life", they were meeting and following the demands of an economic system which was based on raising "live stock" in a harsh and demanding environment. With their mobile "Tepees" and "Yurts", both peoples were living in a very practical and harmonious manner with their environment. We know that in modern times, the same concept of mobile living has been enhanced with the means of modern technology by putting wheels and engines to different shaped dwellings serving the same purpose. That is, the modern mobile homes may be considered as the present day descendants of the time old models designed by Native Nations of Americas and the Turkish people of Asia.

T.Y. Öztuna talks about the Teepee like, pointed and conical tents of the Turkish people called Kurikan and living north of Sayan mountains in central Asia, [43, p.]. From his description, it seems that the tents of Kurikans and Tepees of north American Native Peoples resemble each other very closely.

B.2. Spindle for spinning wool

One of the things that I was surprised to learn was the use of a spindle by the Native Peoples of Arizona for spinning wool. It was very similar to the ones that the members of my family and the women folk in my village (named Suhara) used to spin wool in Kars, Turkey.

D. Dederer [4] describes the way the Navajo Indians of Arizona use spindle in spinning wool or cotton. He describes as follows: "The spinning wheel is unknown to the Navajo. In its place is a relic inherited from those days when Navajo travelled light. The spindle is a stick about twenty inches long. Near one end of the stick is a wooden disk which acts as a flywheel when the right hand rubs the spindle against the right thigh. Meantime, the left hand feeds carded wool onto the long pointed end of the spindle. All the while the spinner adjusts the tension on the strand to achieve uniform size".

The spindle that carpet weaving women in my village in Turkey used was made in a similar way. An almost hemispherical wooden disk was attached as whorl to one end of the stick where the whorl was attached. The free end of the stick was pointed. The user would give a fast turn to the stick by either rubbing the stick with the palm of the right hand against the right thigh or by using thumb and the forefinger. The carded wool is attached to

the hook on the top of the spindle. As the spindle turns steadily, the carded wool held by the left hand is fed to the spindle until the length of the spun yarn is such that the spindle reaches about the knee level of the user. After the wool is spun as desired, the finished single ply thread is unhooked and put around the body of the spindle that is below the whorl. To continue spinning, the upper end of the thread is again passed through the open eye of the hook and some more wool is spun again. The local Turkish name for the spindle was "teshi". Teshi is a portable spinning tool which can be carried anywhere by the user. Turkish carpet weavers also use spinning wheel called "cehre" for spinning wool.

The spindle has been used by the Turkish people probably for thousands of years ever since they were able to weave their world famous carpets, kilims and other textile type articles.

The question comes to mind whether the ancestors of the Native Peoples of Americas and the ancestors of the Turkish people in Asia knew the technique of spinning wool with a spindle independently of each other or the ancestors of Native Peoples of Americas brought the technique to America directly from Asia when they migrated from Asia to America.

Once the Native Peoples of Americas had left Asia and became native American, it can be said that they were not influenced by the new generations of those Asiatic kins they left behind. It is also known that the Native Peoples of Americas knew the technique of spinning wool with a spindle long before they became in contact with Europeans. P.A. Means [5] (p. 450 to 523), describes in detail the "Art of Loom in Ancient Peru". The ancient Native Peoples of Peru, Ecuador and Bolivia, well known for beautiful carpets and textiles, used spindle of the same description as above to spin Llama wool and cotton. Their textiles were made with yarns spun with simple spindle the examples of which have been found in excavations. It is clear that "spindle" was not indigenous to the North American Native Peoples alone, but was also known by the native peoples of South America as well. Although, they could have learned this technique from each other. But then the question remains to be answered whether they brought the technique from Asia. In this respect, the following is quoted from Ref. 34:

"The question of whether or not the advanced techniques used by the higher cultures of America were independent inventions or the result of contact and borrowing from the old world is still debated. No evidence is presently available to document the possibility of old world contact and

borrowing from the old world is still debated. No evidence is presently available to document the possibility of old world contact, and until such evidence is forthcoming the possible conclusion is that of independent inventions. Analysis of the known intellectual achievements shows them to be unique. Maya devised position numerals and a sign for zero, but their system of numeration was vigesimal and they were using the system several hundred years before the sign for zero was invented in the old world". (p. 506, vol. 16, issue 1963).

Although, no evidence is presently available to document the possibility of old world contact other than the fact that the Native Peoples of Americas migrated from Asia to America, however, it is quite likely that they brought with them some of the techniques which already existed at that time in the old world and possibly made improvements on them.

C. PROBABLE LINGUISTIC KINSHIP

While reading about the cultures of the Native Peoples of Americas, I became interested in knowing whether there were any living words in the languages of the Native Peoples of Americas that not only sounded the same as some words in old and modern Turkish¹ but also meant the same.

In the language of any ethnique group, the first two words that a child learns are probably the ones that correspond to "father" and "mother". These two words are repeated in the life time of a person so frequently that they become permanently rooted in the minds of people. These two words are the most likely ones which may be passed on from generation during the life times of languages spanning thousands of years. In the languages created by humanity during their known and long unknown history, the spoken languages seem to demonstrate this view with living examples. Although, peoples of the same ethnique origine may become separated from each other and live in different parts of the world for long durations of time, yet their languages may still retain these two words either in their original form or in a form which is similar to or a derivative of the original form. In spite of the evolutionary forces acting upon a language and causing changes in the structure of the language and the pronunciation of the words of the language, one can still recognize these two words in the related languages.

¹ In this study, the term "Turkish" is used to mean all forms and/or dialects of Turkish, archaic and modern as spoken by Turks every where in Asia rather than the limited meaning attributed to it in some text books to indicate Turkish spoken by Turks in Turkey.

In Turkish, there are two words which have been used interchangeably for "father". These words are "ata" and "apa" [1-3] both of which have been used in Turkish throughout its known history. It should be noted that in various dialects of Turkish, the phonemes "t" in "ata" and "p" in "apa" would tend to change into sounded fricatives "d" as in "ada" and "b" as in "aba" respectively. The Turkish word corresponding to the English word "mother" is "ana". Derivative words based on "ata", "apa" and "ana" are used to express various kinship. Table 1 lists some of the possible derivative words based on these three words. Some of these derivative words were used not only in archaic Turkish but also are actively used in modern Turkish.

Each one of these words would readily go through transformations as people use and repeat them from generation to generation in the dialects of the language that they use. For example, in the word "ataata" for "father's father", one of the "a" in the middle of the word would tend to be assimilated and the new form of the word would be "atata". The sounding of this word is very much the same as that of the original sound in "ataata" however shortened. In time, the word would go through further transformations and taking the possible derivative forms of "taata", "tata", "tate", "tati", "tete", "tat". In time, some of these derived words will be used to mean not only the "father's father" but also to mean "ancestors", "father", and "man". There are examples of such usage in Turkish. Through search in references 4 to 39, we have found evidence that the words "ata", "apa", "ana" and their derivatives as shown in Table 1 are used in a considerable number of languages spoken by the Native Peoples of North, Central and South Americas.

TABLE 1. DERIVATIVES OF TURKISH WORDS "ATA" AND "ANA"

	BASIC FORM	SHORTENED DERIVATIVES FROM BASIC FORM AS MAY BE USED IN VARIOUS DIALECTS					
FATHER, ANCESTORS	ATA ADA APA ABA	TA DA PA BA					
MOTHER	ANA	NA					
FATHER'S FATHER	ATAATA ADAADA APAAPA ABAABA	ATATA ADADA APAPA ABABA	TATA DADA PAPA BABA	DADI PAP BABI	DEDE	TAT DAD BAB	
MOTHER'S FATHER	ANAATA ANAADA ANAAPA ANAABA	ANATA ANADA ANAPA ANABA	NATA NADA NAPA NABA			NAT NAD NAP NAB	
FATHER'S MOTHER	ATAANA ADAANA APAANA ABAANA	ATANA ADANA APANA ABANA	TANA DANA PANA BANA			TAN PAN BAN	
MOTHER'S MOTHER	ANAANA	ANANA	NANA NANE NANI	NENE NENI	NINE	NAN	NEN

TABLE 2
A COMPARATIVE LIST OF WORDS FOR “FATHER” AND “MOTHER”

LANGUAGE	FATHER	MOTHER	REF	LOCATION
TURKISH	ATA APA BABA	ANA ANNE	1	Turkey, Central Asia, Asiatic countries
ESKIMO	ATATAQ	ANANAQ	6	Canada, Greenland
ALEUT	ADAQ ADA	ANAQ ANA	7 7	Aleutian Islands Alaska, (2)
WAHTOKTATA	ANTCHA (ata)	EHONG (ana)	9	West of Missouri river, USA (3)
KONZA	ETAHCEH (ata)	ENAH (ana)	9	North of Missouri river, USA
OMAHA	DADA (dada)	EHONG (ana)	9	Central Plains, USA
SIOUX	ATCUCU (ata)	HUCO	9	Dakota, USA
MINNETARE	TANTA (tata)	EKA	9	USA
PAWNE	ATEASH (ata)	ATERAH	9	Kansas, USA
CHEROKEE	ATOTUH (atata)	ATSING	9	Oklahoma, USA
CHEROKEE	UDODA (adada)	UJI	28	S. Appalachians, Oklahoma, USA

² “ADA” and “ANA” are the stems of the words “ADAQ” and “ANAQ” respectively.

³ Lower case printing within brackets represents the reference word from TABLE 1.

TABLE 2 (CONTINUED)

WINNEBAGO	CHACHE	NAHNE (nana)	9	Wisconsin, USA
PUAN or NIPPEGON	CHACHE	NAHNE (nana)	9	USA
NAUDOWESSES of Carver	AHTA (ata)	ENAH (ana)	9	USA
HENNEPIN	AHTA (ata)	ENAH (ana)	9	USA
CREE	O:HTA: (ata)	KA:WIY?	8	Eastern Canada (4)
FOX CREE	OSA (ata)	ANE:HE (ana)	8	Canada
PLAINS CREE "Y" Dialect	NOHTAWE (ata)	NI KAWÉ	26	Eastern Canada (5)
MENOMINI	O:HNA (ata)	KIAH?	8	Great Lakes, Canada Wisconsin, USA
MICMAC	TATAT (tata)	GIJU	8 33	Maritime Provinces, Canada
ALGONQUIN	PAPPAM TATAG (papa), (tata)	MAM MA:MA: MAMAY (nana)	8	Ontario, Canada
KENORA INDIANS	TA:TA: (tata)		8	Canada
KEKCHI	YUWA	NA (ana)	11 35	Guatemala
QUICHE	TAT (tata)	NAN? (nana)	11 35	Guatemala

⁴ ":", after a vowel indicates a long vowel pronunciation.

⁵ "NOHTAWE" represents "NI OHTAWE = my father" where prefix NI is combined with the second word and "i" is dropped.

LINGUISTIC AND CULTURE
TABLE 2 (CONTINUED)

IXIL	PAP (papa)	NAN (nana)	11 35	Guatemala
AGUACETEC	TÁ (ata)	NÁ (ana)	11	Guatemala
WAPPO	OAYAO (ata)	NAOA (ana)	13	California, USA
MIWOK	OAPPI (apa)	OUNU (ana)	12	California, USA
CHALLAM & LUMNI	IAIIN	TAN (ana)	17	Washington territory, USA
CHINOOK	TLKAMAMA	TLKANAA (ana)	20	Oregon, Washington, USA
HIDATSA	ATE (ata) TATIS (tata)	HIDU HU	14	North Dakota, USA
CAHUILLA	NA (ana) TAATA (tata)	YE	15	California, USA
OTCHIPWE	PAPA BABA DEDE N'OTTA (ata)		16 32	Southern Ontario, Canada
MUTSUN	APPA (apa)	ANNA? (ana)	21	Alta California, USA
YUCATECO	YUM	NAA, NA (ana)	22	Mexico, Guatemala
PAPAGO/PIMA	APAPA (apapa)	JE'E	23	Southwestern USA
NAVAHO	TA (ata)	MA (ana)	24	Arizona, USA

TABLE 2 (CONTINUED)

BILOXI	ADI (ada)	UNNI (ana)	25	Gulf Coast, USA
UFO	ATHI (ata)	ONNI (ana)	25	Gulf Coast, USA
TSIMSHIAN	AP, AB (ata)	NAY (ana)	27	USA, British Colombia, Canada
AGUARUNA (JIVARO)	APA (apa)	DUKU	30 31	Peru, S.A.
IQUITO		NANI (nana)	30	Peru, S.A.
CANDOSHI		ATAATAM (ataata)	30	Peru, S.A.
NAHUATL (AZTEC LANGUAGE)	TAHTLI TATLI (tata) (tat)	NANTLI NANTLI (nana) (nan)	29 36	Mexico
QUECHUA (INCA LANGUAGE)	TAYTA (tata)	NANAGASH (nana)	44	Peru, S.A. (6), (7)
CAYAPA	APA (apa)	MAMA (nana)	30	Ecuador, S.A.
COLORADO	APA (apa)	MAMA (nana)	30	Ecuador, S.A.
AUCA	NAENAE (nene)	MAMA (nana)	30	Ecuador, S.A.

⁶ Tarma Quechua is the native language of the province of Tarma which is north of the capital city Lima of Peru. This language is a variety of the Inca language QUECHUA.

⁷ In Tarma Quechua of Peru, the following words are interesting to note since they are related to the Turkic word "ana" and "ata": "nana = a woman's sister; nanachikaa = sisters"; "taytanci = grandfather; taytacha = young gentleman; tayta inti = father sun"

In Onandaga language, in USA [40], the word "kehiotaa" is used for "my grandfather". In this word, "—otaa" is the word for "grandfather".

It may be of interest to some historians and linguists to note that the Basques of Spain use "aita" for "father" and "ama" for "mother". This supports the view that they went to Spain long time ago from Caucasia. Here again, we meet the Turkish words "ata" and "ana" in an insignificantly different format.

D. DISCUSSION OF FINDINGS

It is known that the ancestors of the Native Peoples of Americas came from Asia [34] more than 10 000 years ago. Particular reference is made to Central Asia. The Ref. 34 explains this fact as follows: "American Indians had their origine in Asia, and are basically Mongoloid in physical type. The earlier incomers to the new world possessed a series of traits that were relatively ancient and were shared with most cultural groups in the old world. These included the use of fire and the fire drill; the domesticated dog; stone implements of many kinds; the spear thrower, harpoon and simple bow; cardage, netting and basketry; crisis rites and shamanistic beliefs and practices. Important traits lacking in the new world but known in the old world included all the significant domesticated animals, plants and artifacts of the latter, cattle, sheep, the goat, pig, horse, camel and reindeer; wheat, barley and rice; the wheel and the plow; iron; and stringed instruments.", (p. 505, vol. 16 of Ref. 34).

The Native Peoples of Americas migrated from Asia first into North America through the Bering Sea and Alaska. Waves of migration took place during the ice age. Each new wave of migrating Proto-Indians pushed the previous waves of migrated peoples further into the land toward east, west, north and south. Hence, they spread into north, central and south Americas ever since they left Asia. The further they spread, the more they became isolated from their original motherland. Although, their languages went through transformations throughout the ages in their new land and in their new way of life, however, it seems that they were able to retain some of the basic words of their original mother tongue. Particularly, the very first words that they learned as children, i.e., "ana", "ata", "apa" and their derivatives.

Table 2 represents a list of words in some of the languages of Native Peoples of Americas corresponding to words "father" and "mother" in Turkish. The native peoples of Americas whose names are listed in Table 2 are distributed widely throughout North, Central and South American continents.

D.1. Turkish "ata", "apa" and "ana" oldest living words

D.1.1. In column 2 of Table 2, under the heading "father", we find that there are many groups of Native Peoples of Americas whose languages contain words for "father" such that they are correlated to the two Turkish words, namely "ata" and "apa" meaning "father" and in archaic use "ancesstor". Similarly, in column 3 of Table 2, we have the list of words which mean "mother" and are correlated to Turkish word "ana".

Table 2 reveals a new enlightenment indicating that the ancestors of Turks and the ancestors of a considerable number of the Native Peoples of the Americas were very closely related people and probably, belonged to the same ethnique groups in Asia. They were most likely talking the same or very closely related languages.

Similarly, the Turkish words "ataata", "ataana", "anaata" and "anaana" are used in varying formats depending on the local dialect being used.

The derivative words meaning "grandparents" in Table 1 are likely to be used by the new generations to mean not only the "grandparents" as originally meant to be but also the immediate parents. For example, the words "dede" and "nene" which mean "grandfather" and "grandmother" respectively are used in modern Turkish.

Similarly, the native Otchipwe people in the USA use "dede", "baba", "papa" and "n'otta" for "father" and the Winnebago Indians of USA use "nane" or "nene" for mother.

It is also likely that the usage of these words may change positions during the long history of the Native Peoples of Americas. In other words, some times the words used to express male kinship may be used for female kinship or visaversa. For example, the native Candoshi people of Peru use the word "ataatam" for "my mother", [30]. In this case, it seems that there is a reversal of usage of the word which originally may have meant "my father's father" as it would be in Turkish.

This study indicates that the Turkish words "ata", "apa" and "ana" and their derivatives as shown in Table 1 have been used and are still being used in varying formats in the languages of the Native Peoples of Americas. In view of these findings, we note that we have probably recognized some of the oldest living words in human languages in the form of Turkish words "ata", "apa" and "ana" and their derivatives as used in the languages of the Native Peoples of Americas dating back in time longer than 10 000 years. It seems that these words and/or their derivatives lived through the 10 000 plus years in time in geographically separated lands without being influenced by each other after they were separated.

D.2. Name and use of domesticated dog

D.2.1. We see that the "dog" is also a migrant from Asia to the new world. In this respect, it may be said that Proto-Indians and Proto-Turks had access to domesticated dog while they both were in Asia.

The generic Turkish word for dog is "it". The word "tazi" is also used, although, it is a specific name for "greyhound". In going through dictionaries of some of the languages of the Native Peoples of Americas, the following words are found used as name for dog:

In Cree language which is a member of the Algonkian language family [10], the word "atim" is used for "dog" and "nitim" is used for "my dog". Similarly, "itim" is used for "my dog" in Turkish. In the Mayan languages of Guatemala [11], the words "tz'i" or "tx'i" is used for dog where the "' ' " in these Mayan words represents the glottal stop in pronouncing them. In the Aztec language Nahuatl, the word "itzcuintli" is used for "dog" [29], in Aztec calendar "tonalpohualli". In the Language of Auca Indians of Ecuador, South America, the word for dog is "gita". Again, there seems to be a correlation between the Turkish word "it" and these words of Aztec, Mayan and Auca Indians.

D.2.2. In the native Wahtoktata or Oto language [9], dog is called "shong-o-ka-ne" meaning "unmeaning horse". Also, noting the Cree word "atim" for dog, could it be that the following scenario is inherent in these sayings?: That the ancestors of the Native Peoples of Americas had access not only to the domesticated "dog" i.e., "it" in Turkish, but also to the domesticated "horse", i.e. "at" in Turkish when they were in their homeland of central Asia. When the ancestors of the Native Peoples of Americas were migrating over the arctic ice sheet to the new world, they could bring with themselves only the dog, because the dog was better suited to the arctic conditions than domesticated vegetarian animals. It is most likely that the ancestors of the Native Peoples of Americas used "dog" during their journey to the North America not only as a helper in hunting but also like a horse to help them move on the ice and snow covered land. Hence the Cree word "atim" and the Wahtoktata word "shong-o-ka-ne" may be the reminiscence of such utilization of dog by the ancestors of the Native Peoples of Americas.

D.2.3. Edwin James [9] has noted an interesting observation regarding the usage of a word by the native Omaha people with respect to dog. He notes that, "csheh-zt-zt-zt" or 'wah-zt-zt-zt' or 'oah-zt-zt-zt' is used by the men for driving dogs out of mischief'. This observation is interesting because of the fact that the Turkish people use the word "osht" for exactly the same purpose regarding the behaviour of dogs. Again, one asks the question: Is this a coincidence or do we have a long living linguistic connection between the way of lives of ancestors of the Native Peoples of Americas and Proto-

Turks? I venture to think that both the ancestors of the Native Peoples of Americas and the Proto-Turks not only had access to domesticated dog in their homelands of Central Asia, but they also used the same or similarly constructed words for "dog".

D.3. Linguistic connection between Nahuatl and Turkish

D.3.1. In Aztec language, (the Nahuatl), in addition to the Nahuatl words corresponding to "father" and "mother" beign derivatives of the Turkish words "ata" and "ana" respectively, see Table 2, there is the Nahuatl word "tepetl" meaning "hill". The stem of the Nahuatl word "tepetl" is "tepe" which is the same as the Turkish word "tepe" expressing the same meaning. Aztec named many places with Aztec names ending with "tepec" or starting with "tepe". For example, the famous name "Chapultepec" meaning "Grasshopper hill" [35, 38], would be "Chekirge Tepesi" or "Chekirge Tepe" in Turkish. Such place names are widely distributed in Central and South Americas. The following examples are informative [39]: In Mexico: Agaltepec, Citlaltepec, Coatepec, Ecatepec, Jamiltepec, Oaxtepec, Ometepec, Quioatepec, Tehuantepec, Tututepec, Tepecoacuilco, Tepetitlan, Tepexpan; in El Salvadore: Cojutepeque, Lago de Coatepeque, Igualtepeque; in Guatemala: Jilotepeque, Ixtepeque; Sierra Tepequem in Brasil.

Similarly, in Asiatic countries where Turkish people lived throughout the history, we find similar geographic names such as Aktepe, Kultepe, Kartaltepe, Göktepe, etc.

D.3.2. Although, the Turkish and Nahuatl languages are not comprehensive to each other, not only many of the phonems used by both languages are the same but also there are some striking resemblances between the grammatical structures of both the Turkish and the Nahuatl languages. J.R. Andrews, [29], describes the Nahuatl by saying that "sentence-word" is the basic structure of the Nahuatl language. By "sentence-word" is meant a word that contains within itself all the nuclear constituents necessary for a complete sentence. Sentence-word is completed by adding to the verb stem prefixes and suffixes. Similarly, the Turkish use suffixes stringed to the verb stem to complete a sentence. It seems that the ancient common structural background have been retained to some degree. In fact, this structural commonality between the Turkish and the languages of the Native Peoples of Americas are quite obvious since most of these

languages seem to be based on using suffixes and prefixes in sentence constructions. The similarities of the languages of the Native Peoples of Americas to the Turkish have not been spotted by previous students of these languages mainly due to the fact that they were mostly the speakers of the Indo-European languages. Hence, they were using familiar languages such as Latin, Spanish, French, German, Italian, and English as frameworks for the description of all the languages of the Native Peoples of Americas. Since, structurally, the reference languages and the studied languages of the Native Peoples of Americas are almost at the opposite ends of the linguistic spectrum, the descriptions are usually not only misrepresenting the studied languages but also distorting them because of linguistic misconceptions and biases.

D.3.3. J.R. Andrews [p. 30 of 29], describes the formation of one kind adverbial adjuncts of manner in Nahuatl as follows: "One type of derived adverbial of manner is formed from the preterit theme of a verb combined with "-ca". Such words are translationally equivalent to English adverbs ending in "-ly" ". In this formation of adverbs in Nahuatl, we notice very close correlation between the Nahuatl and the Turkish. This is so because of the fact that in Turkish, the suffix "-ca" is also utilized in the same way to form adverbs of the same kind. Few examples will be used to illustrate this relation.

<u>NAHUATL</u>	<u>TURKISH</u>	<u>ENGLISH</u>
Chicahua	Saglam	Strong
Chicahuca	Saglamca	Strongly
Chipahua	Temiz	Clean
Chipahuaca	Temizce	Cleanly
Ihciuh	Cabuk	Quick
Ihciuhca	Cabukca	Quickly
Ichta	Gizli	Secret
Ichtaca	Gizlice	Secretly
Cualan	Kızgın	Angry
Cualanca	Kızgınca	Angrily

D.4. Observations regarding personel pronoun for 3rd person singular

D.4.1. In Turkish, the personel pronoun for third person singular is the word "O" representing "he/she/it" in English. The referred gender of the

subject is understood from the context of the sentence. We notice that, in considerable number of the languages of the Native Peoples of Americas, "O" or "U" or "NO" is also used to indicate "he, she or it". For example, the Cree language in Canada use "O", the Quiche and Achi languages in Guatemala use "U". The Micmacs of Eastern Canada, use "O-" as prefix for "his/her/its" such as in "Oochul" for "his father" and "Ookwijul" for "his mother" [41]. In this application, the first "O" in these words seems to be equivalent to the Turkish word "onun" in apocopated form meaning "his".

D.4.2. It is another grammatical rule in Turkish that the personal pronoun for third person singular case is not represented with a suffix or prefix in verb conjugations. This grammatical rule of Turkish seems to be used in a similar way in many languages of the Native Peoples of Americas. As examples, the Nahuatl, i.e. the Aztec language, the Aleutian, the Eskimo and Cree languages may be cited.

D.5. Observation regarding possessive pronoun for 1st person singular

In archaic Turkish [46], the personal pronoun for first person singular is "men" meaning "I". To make possessive pronoun for first person singular, the suffix "-ing" is added to the word "men". Hence, the word "mening" means "my or mine" in English. For example, "mening ata" means "my father".

In modern Turkish dialects, the possessive pronoun for first person singular is in the form of "menim" or "benim". In addition to this form of expression, there is the suffix in the form of "-m" added to words ending with a vowel such as in "atam" meaning "my father" and in the form of "-am, -em, -im, -im, -om, -öm, -um or -üm" added to words ending with a consonant in accordance with the Turkish vowel harmony rules.

The word "mening" is made up of two syllables, i.e., "me" and "ning" where the latter is accentuated. Used as a prefix in some languages, the first syllable is likely to be dropped. The word then becomes transformed into the probable prefix forms of "nin", "ni" or "in". It is our view that the archaic Turkish word "mening" is related, through transformation and in the form of "nin, ni or in", to similar prefixes used for first person singular in the languages of some of the Native Peoples of Americas. Examples of this, representing "my father" and "my mother" are given below for languages of various Native Peoples of Americas.

"My Father""My Mother"

MENING ATA
N'OTA
INTAT
INTI
INAPA
INYUWA
NOTA

MENING ANA
NIKA: WIY
INNAN
—
INMAMA
INNA
NONAN

TURKISH
CREE, Canada
MAYAN, Guatemala
INCA, Peru
CAYAPA, Ecuador
KEKCHI, Guatemala
AZTEC, Mexico

In the above given examples, the word "n'ota" is a combination of "ni" and "ota" where "i" after "n" is dropped off in the combined word.

D.6. Turkish and Aleutian connection

D.6.1. The Aleuts are the native people living on several islands of the Aleutian Chain, the Pribilof Islands and the Alaskan Peninsula [7]. R.H. Geoghegan writes: "The Aleut language is such a strongly differentiated dialect of the regular Eskimo language that it may almost be characterized as a distinct language although its structure is purely Eskimoid" [7]. After a rather superficial search, we were able to locate the following words which are similar to the corresponding Turkish words not only in meaning but also in structure:

TURKISHALEUTIANENGLISH

ATA
ATAYA
ATANIN
ATADAN

ADA
ADAMAN
ADAM
ADGAN ILAN

FATHER
TO FATHER
OF THE FATHER
FROM FATHER

The "adgan" comes from "adagan" where "gan" is the post positional suffix [3]. We note that in these two languages, not only the words for "father" are correlated, but also the suffix endings are similar.

D.6.2. Word for bird

In Aleut, the word for "bird", i.e., a sparrow like small bird, is "cucix" [7], and in Turkish, the word "cucik" or "cucuk" is used to indicate baby birds, i.e., inclusive of hens, geese, ducks, etc..

D.7. Words for “sun” and “day” in Mayan and Turkish

D.7.1. In archaic Turkish, the word “kün” or “gün” in modern Turkish is used to express both the “sun” and “day”. We see that the Turkish speaking peoples of Asia associated the “sun” and “day”, i.e., the daytime, very closely with each other and expressed both of them with the same word. In studying some of the languages of the Native Peoples of Americas, particularly in the Mayan languages, we find that the association between “sun” and “day” is expressed not only in the same way but also with words which are similar to the corresponding Turkish words. Mayans called both the “sun” and the “day” with the word “k’in” or “kin” [41]. In Mayan calendar, a year was divided into 18 months and each month into 20 kins. In Jacaltec, which is also a Mayan language, the word “tz’ayic” is used for “sun” and “day” [42].

D.7.2. The general title given to Mayan priests was “ahkin” meaning “he of the sun” [41]. In this word, we again sense the presence of the Turkish words “o” as “ah” for “he” and “kün” as “kin” for “sun”.

D.7.3. In archaic Turkish, the word for the constellation “Ursa Major” is “Yitiken” or “Yeti Kardeshler” meaning “seven brothers”. In the word Yitiken, the first part represented by “yiti” stands for “seven”, i.e. indicating the seven prominent stars in the constellation. The second part of the word represented by “ken” probably stands for “kün”, i.e., “sun”. Hence, it is very likely that the word “Yitiken” literally may be taken to mean “seven suns”. In this terminology, the concept of “sun” and the concept of “star” would be the same. This could mean that these ancient people probably had the knowledge that stars were actually like the sun of their own world. Probably, they knew much more about their environment than modern men give them credit.

D.8. The Aztec calendar tonalpohualli

D.8.1. The Aztecs used two calendars. One, which was called the “tonalpohualli” meaning the “day signs”, was divinatory, a sacred almanac used forecasting horoscopes and foretelling the future [Appendix E of 29]. The other was a solar calendar. In the tonalpohualli, a year consisted of 260 days. These days were grouped and identified by combining two periodic sets, one nominal, the other numeral. Both sets were locked into one another by means of the cardinal points of the compass, starting with the east and moving around through north, west and south.

The nominal set consisted of the following twenty names: Alligator, wind, house, lizard, snake, death, deer, rabbit, water, dog, monkey, grass, reed, jaguar, eagle, vulture, quake, flint, rain and flower.

An old Turkish calendar system [43], takes its name from the names of twelve animals whose names were used to identify each year of a twelve-year cycle. Turkish people used this calendar since very early times in their history until they accepted the Islamic religion and hence the Islamic calendar system. In this system, the names of the years in each cycle were: Rat, ox, tiger, rabbit, dragon, snake, horse, sheep, monkey, chicken, dog and pig⁸. It is very curious that the same animal names should appear in both the Aztec and the Turkish calendar systems which were developed separately in two widely separated parts of the world. This we see when we compare the nouns used in the nominal set for day signs in the Aztec calendar *tonalpohualli* with the names of the years in the Turkish calendar, we find that five names in both systems are those of the same animals. Namely, snake, rabbit, dog, monkey and tiger or jaguar. Could it be that these names are coming from a common origine? It should be noted that the Nahuatl noun used for "dog" in the Aztec calendar is "itzcuintli" while the Turkish word used for "dog" in the Turkish calendar is "it" which seems to be correlated.

The commonality of some of the animals, although, used to identify consecutive years in one calendar and days in other calendar system, can not be attributed to randomly occurring choices. There seems to be sufficient evidence pointing to an origine which most likely was common to both systems. If this is so, then, the concept of calendar must be quite an old one dating back probably 10 000 or more years.

It is also interesting to note that the Aztec calendar "*tonalpohualli*" was divinatory and sacred to Aztecs. This also indicates the ancientness of this calendar system, since when they were in doubt about the origine of the calendar, they would readily attribute it to their ancesstors. The ancestor worshipping has always been one of the beliefs of the Native Peoples of Americas and also of Turkish people.

D.9. The Inca sun god "inti" meaning "my father"

D.9.1. In Inca language Quechua, the "sun god" and hence the "sun" was named "Inti". Inti, the sun god was the ranking deity in the Inca pantheon. It was represented with a human face on a ray-splayed disk. He was considered to be the Incas' divine ancestor [EB, 1974, vol. 9 p. 260]. In

⁸ The animal names used as the year names in Turkish calendar system are the same as or similar to those used in a Chinese calendar system. Turks and Chinese have influenced each other considerably in the history.

the word structure of "Inti", the prefix "in" stands for "my" and "ti" stands for "father"; hence, the word means "my father". Incas were "sun" and "ancestor" worshippers. Thus, in the word "inti" the sacred gods represented by "sun" and "ancestor" that is "tayta" in Quechua are combined in one word.

D.9.2. Again in Quechua language, Incas used to call one of their low order Creator-God as "Atagaju" [57]. It should be noted that the initial part of this word is suprisingly the word "ata" which probably stands for "sacred ancestors".

D.9.3. In Inca society, unmarried princes of royal blood were called "Augui". On marrying they became Inca or "Atauchi" [5]. It is only reasonable to call an adult man "ata.." after being married because, it is most likely that he will become an "ata".

D.9.4. The following is an excerpt from Ref. 45:

"20th century archeology has confirmed that the Andean civilization centering in Peru preceded the Incas by thousands of years and the Inca civilization was built upon and enriched by several pre-existing cultures. The religions of pre-Inca peoples were polytheistic, i.e., believing in many gods, and involved the practice of ancestor worship and included various aspects of magic such as amulets, fertility figurins and apacheta or piles of stones".

It should be noted that there is a definite parallel between this culture associated with pre-Inca civilization in South America and similar culture practiced by ancient Turkish people of Central Asia. The ancient Turks are also known to worship their ancestors and "piles of stones".

In Turkish spoken in Central Asia, there is the word "oba" or "obo" which has several meanings one of which is "piles of stones at a site designated as sacred". Turkish people have considered such "piles of stones" sacred long before they adapted other modern religions and they have carried out rituals around such "mounds of stones" at certain times of the year. This culture is still being practiced by some Turkish people in various regions of Asia [19]. It seems that the practice of worship to "piles of stones" by pre-Inca peoples of Andean civilization is very much the same culture as the Turkish "obo" culture.

In addition to the Turkish "obo" culture, we should also note that in Altaic mythology, there is the reference to a culture in which a particular stone was considered as sacred and was worshiped by ancient Turkish people. This magical stone, which was called "Yada Tashi", was possessed

by the Turkish people [43, p.93]. They believed that it was due to the magic of this stone that they were always successful in their wars with their neighbors. Whenever they did not possess this magical stone, they would lose their struggles with their neighbors and environment. Misfortunes would befall on them.

Here, again we have an ancient Turkish culture which bears resemblance to the worshipping of Inca ancestors to piles of stones.

D.10. The Inca administrative structure

D.10.1. In Inca administrative system, the administration of the Inca people was based on household units of 10, 50, 100, 500, 1000, 10 000 and 40 000 [5]. Each unit had an official assigned to be in charge of the unit. The official in charge of one of the four-quarters of the Inca Empire was called "Apu-Cuna" or "Hatun Apu-Cuna"⁹. At the top of the administrative pyramid was the Emperor called "Sapa Inca".

In this organization, we note two aspects: one was that the system was basically decimal like the Turkish military system which has always been based on units having 10, 50, 100, 1000, 10 000 soldiers and/or horse-mounted cavalry. The names of the officials were "onbashi, ellibashi, binbashi and tumen begi" respectively. In this context, there seems to be a definite similarity between the two administrative systems.

We also observe some correlation between the Turkish word "apa" for "father or ancestor" and the names of the supreme administrators of the Inca system. Again question is whether these similarities are purely due to random events and/or choices or they exist because of real commonality existed between the Native Peoples of Americas and the Turkish people of Asia 10 000 or more years ago. Since, we do not know the history of these peoples well enough, we are likely to underestimate the capabilities of these ancient people and to deny their past achievements in their social, economic and administrative structure.

⁹ The Inca (Quechua) word "Hatun" means "great; big" and is added as adjective to the names of Inca leaders to describe their greatness. Similarly, in Turkish, the word "Hatun" as well as the word "Katun" is the name given to the wife of "Great Hakan", i.e., the empress, of the Turkish people. It is interesting to note that one of the highest ridges of the contemporary Altai mountains in Asia is known by the Turkish name of "Katun", (Encyclopaedia Britannica, 1974, Vol. 1, p. 640) towering more than 4 000 meters. Could it be that the Inca word "Hatun" and the Turkish word "Hatun" derive their meaning from the loftiness of the towering "Katun" mountain ridge in the Altai mountains? After all, the ancestors of both the Turkish people in Asia and the ancestors of the Native Peoples of Americas were from Central Asia.

D.11. Turkish word “Ötüken” and Chorti word “Uteq’uin”

D.11.1. The archaic Turkish word “Ötüken” is frequently mentioned as a “divine place” in Turkish epic writings of “Kül Tigin”, “Bilge Kagan” and “Tonyukuk” and also in Kutatgu Bilig [18]. It seems that the “divine place” attribute as expressed by this word may be a much older concept than the one meant in these epic writings. For example, in Chorti language, a Mayan group in Guatemala, Central America, the word “Uteq’uin” means “heaven” [11, p. 287]. It should be noted that the last part of this word, i.e., “q’uin”, by itself means “sun” in Chorti. The same may be said about the last syllable in the Turkish word “Ötüken” where the Turkish word “kün” for “sun” seems to appear as “-ken”. The “sun” itself has always been a force worshiped by many ancient peoples almost everywhere on earth. We also note from Ref. 47 that “according to D. Banzarov, the word “Ütigin” or “İtügen” in Mongolian is the name given to a “god of a certain place”. It seems that the Chorti word “Uteq’uin”, the Turkish word “Ötüken” and the Mongol word “Ütegin” are related to each other and may have a common original meaning used and understood by the ancestors of these peoples some 10 000 or more years ago when they were in Central Asia. In Turkish mythology, the “Kök Tenri” meaning the “Sky God” was one of the primary gods worshiped by Turks. It is likely that the place of residence of the “Kök Tenri” may have been considered to be the divine place “Otuken” which could be the same as the word “Ötekün” meaning “beyond sun” in Turkish. In this conjectured concept, the word “Ötüken” and the Chorti word “Uteq’uin” would refer to a divine place in the sky beyond sun where the “Sky God” lived. Historically, such places have always been called “divine place” or “Heaven” almost in all existing religions.

E. SUMMARY AND CONCLUSIONS

This preliminary study was born out of curiosity. It is hoped that the linguistic, cultural and historical kinship between the Turks and Mongols of Asia and the Native Peoples of the Americas will be studied further and in depth by scholars. In the mean time, this study has found preliminary evidence that:

The native words meaning “father” and “mother” in the languages of some of the Native Peoples of Americas are definitely correlated to the Turkish words “ata”, “apa” and “ana”. Considering the fact that the Native Peoples of the Americas left Asia 10 000 or more years

ago, it can be deduced that these words are probably among the oldest living words in human languages, that is if they are not the oldest ones.

- Many living languages of the world use the words "papa" and "baba" for "father" and/or for "grandfather" which, most likely, are transformed versions of the Turkish word "apapa" meaning "father's father".
- Similarly, the words "tata", "dada", "dede", "tat" and "dad" are transformed versions of the Turkish word "ataata" and the word "nana", "nene", "nine", "nane" and "nan" are transformed versions of the Turkish word "anana".
- The Turkish word "tepe" meaning "hill" has a one to one correspondance in the Aztec language Nahuatl. Hence, it is also one of the oldest living words.
- The Turkish word "kün" for "sun" and "day" seems to have definite relationship to the Mayan word "kin" or "q'uin" for "sun" and "day". Hence, it is also one of the oldest living words.
- Although, transformed considerably, the Turkish word "it" meaning "dog" seems to be present in the languages of some of the Native Peoples of Americas. It seems that the ancestors of both the Turks and the Native Peoples of Americas had access to domesticated dog at the same time in the past and had similar association with it.
- Like the Turkish language, considerable number of Native Peoples of Americas languages not only use suffixes and prefixes in sentence construction, but they also seem to follow, to some degree, the Turkish "vowel harmony" rule and some suffixing rules similar to those in Turkish. These characteristics would make them kins to Turkish language.
- There are cultural and/or mythological beliefs among the Native Peoples of Americas which seem to be very similar to the cultural and/or mythological beliefs of Turkish people of Central Asia. Particularly, worshiping to ancestors, natural forces, sun and stars and even to some stones considered to be magical.
- The word "Ötüken" in Turkish, "Utigin or Itugen" in Mongol-Buryat and "Utiq'uin" in Mayan Chorti languages are likely related to each other due to fact that they not only sound the same but also have some "divineness" feature attributed to them in both cultures. These words also are probably one of the oldest living words.

- All these apparent kinship between the languages and cultures of the Native Peoples of the Americas and the Turkish people of Asia point to the existence of a common historical background between the ancestors of all of these peoples. This common historical background must have existed some 10 000 or more years ago in Central Asia where the ancestors of both peoples lived there and shared their culture. In this common culture, they had access to domesticated dog, horse, cattle and sheep and therefore, they had an economic system based on raising such animals. The probably developed techniques such as spinning wool with a spindle and making woven material using some of the by-products of this economic system. Most likely they knew the technique of making felt, carpet, kilim, etc. by then.
- There is a vast linguistic heritage in terms of the Turkish and the languages of the Native Peoples of Americas. I believe that the study of these languages by linguists, with the care and interest of an archeologist, will hold additional light to not only the relationship between these languages, to the way of life of these people, but also to the relationship and kinship that may have existed between those people who spoke these languages thousands of years ago.
- Western linguists have spend tremendous efforts to study and document the languages of the Native Peoples of Americas. In recent times, their efforts in this field are even greater. A vast wealth of linguistic material have been produced by them and the work done is admirable.
- However, inspite of the well intentions of all those scholars who have studied the languages of the Native Peoples of Americas, the tool they have used in the past and are still using at present is not exactly the right one for the purpose. Almost all of those who have studied the languages of the Native Peoples of Americas seem to have used the Indo-European languages and the sound system of these languages as the yard sticks to study and evaluate the languages of the Native Peoples of Americas. Yet, the sounds and structures of the languages of the Native Peoples of Americas are totally alien to the speakers of the Indo-European languages. Hence, immediately there is a conflict between the observer and the observed. Distortion, although unintentionally, is introduced into the representations of the studied languages when the Indo-European speaking linguist tries to

transcribe sounds of the observed language. I believe, in studying the languages of the Native Peoples of Americas, the knowledge of Turkish would be not only the right tool to use, but also very handy in understanding and representing the studied Native Peoples of Americas languages. Scholars having a tuned ear to Turkish would be right at home when studying the languages of the Native Peoples of Americas. Presently, there seems to be considerable amount of inconsistency in the representation of these languages. I believe that most of the confusion that exist in the available studies which try to represent the languages of the Native Peoples of Americas in some of the Indo-European languages would be eliminated by using Turkish and its alphabet. Turkish phonemes as represented in Latin characters could give a truer representation of the sounds of the languages of the Native Peoples of Americas. Finally, I believe that the Türk Dil Kurumu (TDK), i.e., Turkish Linguistic Society, of the Republic of Turkey is one group which is in the best position to carry out studies regarding the languages of the Native Peoples of Americas. I think that the outcome of such studies by TDK would hold additional light not only to the roots and the antiquity of the Turkish language and the languages of the Native Peoples of Americas, but also to the history of Turks and the Native Nations of the Americas.

REFERENCES

1. A. Vahid Moran, "Türkçe-İngilizce Sözlük (A Turkish-English Dictionary)", Published by the Turkish Ministry of Public Instruction, İstanbul, 1945.
2. Sir Gerard Clauson, "An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish", Oxford at the Clarendon Press, 1972 (Ref P1 183. C5).
3. Gunnar Jarring, "An Eastern Turki-English Dialect Dictionary", 1964 (Ref. PL26 J37).
4. Don Dederö, "Navajo Rugs", Northland Press, 1982.
5. Philip Ainsworth Means, "Ancient Civilizations of the Andes", Gordian Press, Inc., New York 1964 (F3429 M53).
6. Arthur Thibert, O.M.I., "English-Eskimo, Eskimo-English Dictionary", Canadian Research Centre for Anthropology, Saint Paul University, Ottawa, Canada, 1972.

7. Richard Henry Geoghegan, "The Aleut Language", edited by Fredericka I. Martin, United States Department of Interior, 1944.
8. George F. Aubin, "A Proto-Algonquian Dictionary", National Museum of Canada, Ottawa, 1975 (Ref PM 605 A92).
9. Edwin James, "Account of an Expedition from Pittsburgh to the Rocky Mountains", vol 2, 1823 (F592. J3 1823 a).
10. H. Christoph and Janet F. Carrol, "Meet Cree a Guide to Cree Language", University of Alberta Press, 1981.
11. Marvin K. Mayers, "Languages of Guatemala", Mouton & Co., The Hague, 1966 (PM3361 M3).
12. Catherine A. Callaghan, "Lake Miwok Dictionary" (P25. C25, vo. 39).
13. Jesse O. Sawyer, "English-Wappo Dictionary", 1965, (P25. C25, vo. 43).
14. Washington Matthews, "Grammer and Dictionary of the Language of the Hidatsa", New York Cramoisy Press, 1873 (Ref. PM1331. M4).
15. H. Jakob Seiler and Kojiro Hioki, "Cahuilla Dictionary", Malki Museum Press, 1979, Morongo Indian Reservation, Banning, California (PM731 Z5 S44).
16. R.R. Bishop Baraga, "A Dictionary of Otchipwe Language", Reprinted 1966 from 1878 original, Ross & Haines, Inc., Minneapolis, Minnesota, 1966 (Ref. PM853. B28).
17. George Gibbs, "Alphabetical Vocabularies of the Challan and Lumni Languages", Shea's Library of American Linguistics, vol. XI, AMS Press Inc., New York, 1863. Cramoisy Press, New York 1863 (PM102. S4).
18. Abdulkadir İnan, "Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutatgu Bilig Üzerine Notlar", Türk Kültürü, sayı 98, Aralık 1970, p. 114-115.
19. Abdulkadir, "Oba ve Obo Sözleri Hakkında", Azerbaycan Yurt Bilgisi, Eylül-I. Teşrin, 1933, sayı 21-22, sahife 377-379.
20. George Gibbs, "Alphabetical Vocabulary of the Chinook Language", Same Press as Ref. No. 16.

21. Rev. F. Felipe Arroyo De La Cuesta, "A Vocabulary or Phrase Book of the Mutsun Language of Alta California", Shea's Library of American Linguistics, vol. VIII, Same Press as Ref No. 16.
22. Mauricio Swadesh, Ma. Cristina Alvarez and Juan R. Bastarrachea, "Diccionario De Elementos Del Maya Yucateco Colonial", Mexico, 1970 (Ref. PM3966. Sg).
23. Dean Saxton, Lucille Saxton and Susie Enos, "English-Papago/Pima Dictionary", University of Arizona Press, Tuscon, Arizona, 1983.
24. Berard Haile, "A Stem Vocabulary of the Navaho Language", St. Michaels Press, Arizona, 1951 (Ref. PM2008. H26).
25. J.O. Dorsey and J.R. Swanton, "Dictionary of the Bloxi and Ufo Languages", Government Printing Office, Washington, 1912.
26. Ann Anderson, "Plains Cree Dictionary in the Y Dialect", Edminton, 1971.
27. John Asher Dunn, "A Practical Dictionary of the Coast Tsimshian Language" (Ref. PM831 Z5 D8).
28. Durbin Feeling, "Cherokee-English Dictionary".
29. J. Richard Andrews, "Introduction to Classical Nahuatl" The Aztec Language, University of Texas Press, Austin & London (PM 4063 A66).
30. Benjamin F. Elson, Editor, "Studies in Peruvian Indian Languages: I", A Publication of the Summer Institute of Linguistics of the University of Oklahoma (PM5271 S8).
31. Mildred L. Larsen, "Emic Classes Which Manifest the Obligatory Tagmemes in Major Independent Clause Types of Aguaruna (Jivaro)", first article in Ref. 30.
32. G. L. Piggott and A. Grafstein, "An Ojibwa Lexicon", National Museum of Man Mercuri Series, Ottawa, 1983.
33. Albert D. DeBlois and Alphonse Metallie, "English-Micmac Lexicon", National Museum of Man Mercuri Series, Ottawa, 1983.
34. Encyclopaedia Britannica, 1963 Edition.
35. Edna Nunez de Rodas, Directora de Instituto de Antropologia e Historia de Guatemala, private communication dated 13 August 1985.

36. Arthur J.O. Anderson, "Rules of the Aztec Language Classical Nahuatl Grammar", University of Utah Press, Salt Lake City, Utah, 1973 (PM4063 A6).
37. Encyclopaedia Britannica, 1974 Edition, vol. 1 and 13.
38. Bart McDowel and B. Anthony Stewart, "Mexico's New Museum, Window on the Past", the National Geographic Magazine, Vol. 134, No. 4, October 1968.
39. "Archeological Map of Middle America" idem.
40. John Gilmary Shea, "French-Onandaga Dictionary From a Manuscript of the Seventeenth Century", Cramoisy Press, New York 1860.
41. Encyclopaedia Britannica, 1974 Edition, vol. 13, p. 719-722.
42. Christopher Day, "The Jacaltec Language", Indiana University, Bloomington, USA.
43. T. Yılmaz Öztuna, "Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi", vol. 2, Hayat Kitapları Serisi, 1963.
44. J.F.H. Adelaar, "Tarma Quechua Frammar, Texts, Dictionary", The Peter De Ridder Press, 1977.
45. Encyclopaedia Britannica, 1974 edition, vol. 9, p. 259.
46. A. Dilaçar, "900. Yıldönümü Dolayısıyla Kutatgu Bilig İncelemesi", Türk Dil Kurumu Yayınları, No. 340, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1972, p. 61.

DEVŞİRME SORUNU, DEVŞİRMENİN ANADOLU VE BALKANLARDAKİ TÜRKLEŞME VE İSLAMLAŞMAYA ETKİSİ

Doç. Dr. YAVUZ ERCAN

Devşirme sorununu ve bu uygulamanın Anadolu ve Balkanlardaki türkleşme ve islamlaşmaya¹ etkisini iyi bir şekilde anlamak ve açıklayabilmek için, daha önce Anadolu ve Balkanlardaki türkleşme ve islamlaşmayı ortaya koymak gerekir. Bu nedenle yazımız üç bölümden oluşacaktır.

1 - Anadolu'da türkleşme.

2 - Balkanlarda türkleşme ve islamlaşma.

3 - Devşirme sistemi ve bunun Osmanlı İmparatorluğunda türkleşme ve islamlaşmaya etkisi.

Anadolu'da türkleşme olayı Osmanlı İmparatorluğundan önce gerçekleşmiştir. Türkler, Müslüman olduktan sonra ilk kez Abbasiler döneminde geniş ölçüde Hristiyan topluluklarla karşılaşmışlardır. Abbasi İmparatorluğu içinde yalnız Türklerden oluşan orduların ortaya çıkması, Türklerin görünüşte Halife'ye bağlı fakat gerçekte bağımsız devletler kurması ile sonuçlanmıştır. Bunlardan Tulunoğulları (868-905) ve İhşidoğulları (935-969) kısa ömürlü olmuşlar ve daha çok askerî bir sisteme dayandıklarından Müslüman olmayan halkla doğrudan ilişkide bulunamamışlardır. Zimmilerle ilişkiyi ancak yönetsel görevlerde bulunan yerli halk kurmuş olabilir. Bu nedenle Tulunoğulları ve İhşidoğulları devletlerinde geniş ölçüde bir Müslim (Türk)-Gayr-i müslim ilişkisinden söz etmenin doğru olmayacağı kanısındayız.

Mısır'da İhşidoğullarının yıkılışından sonra İran'da yeni bir Türk devleti kurulmuştur². 1040 tarihinde kurulan Büyük Selçuklu İmparatorlu-

¹ Türkleşme ve islamlaşma deyimlerini birbirinden ayırmak gerekir. Osmanlı İmparatorluğu döneminde türkleşme demek, aynı zamanda islamlaşma demektir. Fakat özellikle Balkanlarda islamlaşma demek türkleşme demek değildir. Sözelgeşi Arnavutlar, Boşnaklar ve Pomaklar islamlaşmış fakat türkleşmemiş topluluklardır.

² X. yüzyıl Türklerin büyük küteler halinde Müslümanlığa kabul etmeleri bakımından, Türk-İslam tarihi için büyük önem taşır.

ğu'nun, daha önce kurulan Müslüman-Türk devletlerinden (Karahanlılar ve Gazneliler gibi) konumuz bakımından en önemli farkı, çeşitli Türk boylarını Batıya göndermeleri ve böylece, Müslüman olan Türklerin yeniden ve doğrudan doğruya Hristiyan dünyasıyla ilişkiye geçmesidir ³.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu döneminde, bir komutanın yönetimi altında Anadolu'ya ilk sefer 1018 yılında yapılmış ve bu seferi Çağrı Bey yönetmiştir. Bir keşif seferi niteliği taşıyan bu seferi sonraları daha düzenli ve plânlı seferler izlemiştir. 1028, 1038, 1044 ve 1047 yıllarında büyük gruplar halinde Anadolu'ya giren Türkler, büyük kayıplar vererek çekilmek zorunda kalmışlardır ⁴. Bu yenilgilerden sonra Tuğrul Bey kendisi Anadolu'ya seferler düzenlemiş ve ilk sürekli fetihler bundan sonra yapılmaya başlamıştır ⁵.

Böylece başlayan fetihle, sürekli olarak Doğudan gelen Türkler Anadolu'ya yerleşmişler ve o dönem için "darü'l-harp" ve "uc bölgesi" ⁵ olan bu yerlerde Bizans, Ermeni ve Gürcülere karşı savaşmışlardır. 26 Ağustos 1071 tarihinde Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'e karşı Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın kazandığı Malazgirt zaferi, Türklerin Anadolu'da kesin olarak yerleşmelerine yol açmıştır. Alp Arslan'la birlikte Anadolu'ya gelen Türk prens ve komutanlarından bazıları, Malazgirt zaferini izleyen yıllarda birer devlet kurmuşlardır ⁷.

Malazgirt savaşından sonra Türklerin Anadolu'ya göçleri çok hızlı olduğundan kısa sürede etnik yapı değişmiştir. Batılı tarihçilerden bazıları bu ani değişikliği yerli halkın büyük ölçüde türkleşmesi veya Türkler tarafından yok edilmesiyle açıklamaya çalışmışlardır ⁸. Kültürel ve etnik yapı değişiklikleri kısa sürede gerçekleşmez. Bu nedenle Türklerden önceki Anadolu halklarının türkleşmesi bu kadar kısa süre içinde mümkün değildir. Hızlı etnik yapı değişiklikleri, ancak dışarıdan çok sayıda ve hızlı bir şekilde

³ Akdağ, M.: Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, c. I, s. 1.

⁴ Urfalı Mateos: Vekayiname (çvr. H. Andreasyan), s. 76 vd.; Turan, O.: Selçuklular Tarihi, s. 74; Yinanç, M.H.: Türkiye Tarihi, s. 35; Gregory ebu'l-Farac: Tarih, c. I, s. 295.

⁵ Turan, O.; History of Islam, c. I, s. 231, 232; Kafesoğlu, İ.: Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını ve Tarihi Ehemmiyeti, Köprülü Armağanı, s. 266.

⁶ Köprülü, F.: Osmanlı Devletinin Kuruluşu, s. (indeks); Wittek, P.: Osmanlı İmparatorluğunun Doğuşu (çvr. F. Arık), s. 24-26, 32, 33.

⁷ Yinanç, M.H.: Türkiye Tarihi, s. 74; Turan, O.: Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. (indeks).

⁸ Türk öncesi Anadolu'nun durumu, Türklerin Anadolu'ya göçleri ve yerleşme nedenleri, bugün bile gerektiği gibi araştırılıp değerlendirilmediği için Batılı tarihçiler böyle bir hataya düşmüşlerdir.

gelecek yeni etnik gruplarla mümkün olabilir. XI. yüzyıldan başlayarak Türklerin ne ölçüde Anadolu'ya gelip yerleştikleri ve yeni hangi unsurları getirdiklerini belgesel olarak tesbit etme imkânı vardır. Yerli halkı toptan yok etme konusuna gelince, görüşü destekleyecek bugüne kadar hiçbir belge ele geçmiş değildir⁹.

Malazgirt Savaşından sonra on yıl gibi kısa bir süre içinde Türkler Ege Denizi'ne kadar ilerlediler¹⁰. Malazgirt'ten dört yıl sonra (1075) Anadolu'nun Batı ucu demek olan İznik ele geçirildi ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin başkenti oldu. Savaştan on yıl sonra ise İzmir ele geçirilip, Ege adalarının fethine ve denizötesi seferlere başlandı. Hatta İzmir beyi Çaka Bey, Bizans'ı ele geçirmeyi düşünecek kadar güçlendi. Balkanlardaki Şamanist ve Hristiyan Peçenek, Kuman ve Uz'larla ilişkiler kurdu¹¹. Gerçekten bu, o dönem için şaşılacak bir ilerlemedir. Ayrıca, Anadolu'nun türkleşmesinde Müslüman olmayan Türk topluluklarından Peçenek, Uz, Kuman ve diğerlerini gözden uzak tutmamalıdır.

Anadolu Selçuklu Devleti kurulduktan kısa bir süre sonra Haçlı Seferleri başladı. Özellikle Birinci Haçlı Seferi, Anadolu Selçuklu Devletini geniş ölçüde sarstı. Hatta bir müddet Marmara ve Ege bölgesinin türkleşmesini geciktirdi¹².

⁹ Batılı tarihçilerin görüşlerini destekleyen ilginç bir eser UCLA profesörlerinden Speros Vryonis, Jr. tarafından yazılmıştır (The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century, 1971). Yazarı, daha 1964 yılında, Ankara Üniversitesi D.T.C. Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi'nde yayınlanan bir yazısından tanıyoruz (Problems in the History of Byzantine Anatolia, c. I, s. 113-132). Yazar, kitabının Önsöz'ünde konunun çok geniş ve zor olduğunu, bunun için üç değişik disiplin (Bizantinist, İslamist ve Türkolog) üzerinde başarılı olmak gerektiğini belirtiyor. Gerçekte böyle bir konuda, doğruya en yakın olanı bulabilmek için üç değil, daha fazla disiplin üzerinde söz sahibi olma veya bunların ortak çalışması gerekir. Bu disiplinler, yukarıda saydığımız üçünden başka, Roma öncesi Anadolu Tarihi, Roma, Gürcü, Ermeni, Süryani, Yahudi, hatta Arap dili ve tarihi disiplinleridir. Ayrıca, konuyu yalnız siyasal ve sosyal tarih açısından değil, etnoloji, ekonomi ve kültür tarihi açısından da değerlendirmek gerekir. Bu şartlar gerçekleştirildikten sonra yapılacak araştırmalarla, doğruya en yakın bilgiler ortaya çıkabilecektir. Şimdi yapılanlar, kuvvetli tahmin veya teoriden öteye gidemez.

¹⁰ Yinanç, M.H.: Türkiye Tarihi, s. 108; Turan, O.: Selçuklular Tarihi, s. 197; Wittek, P.: Menteşe Beyliği, s. 16.

¹¹ 1071'den sonraki hızlı ilerleme, Anadolu'ya yoğun Türk nüfusunun gelmesi ve genel olarak Anadolu'nun Türkleşmesi için bk. Turan, O.: Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 1-37, 87-94; Akın, H.: Aydınogulları Tarihi Hakkında bir Araştırma, s. 1-6. Bu eserlerden birincisi, Anadolu Selçukluları üzerine yazılmış en ayrıntılı son araştırmadır.

¹² Turan, O.: History of Islam, c. I, s. 239-242.

Birinci Haçlı Seferi sırasında Çukurova'da bir Ermeni devleti kuruldu. Ermeniler daha önce Bizans İmparatoru II. Bazil zamanında Sivas ve çevresine göç ettirilmişler ve Ermenistan bir Bizans eyaleti olmuştu¹³. Türklerin Anadolu'ya gelmesi ile birlikte Ermeniler, Türkmenlerin baskısı ile Güneye Çukurova'ya doğru inmeye başladılar. Bu arada Birinci Haçlı Seferinin yol açtığı karışıklıktan da yararlanarak Çukurova'da devletlerini kurmuşlardı.

Haçlı Seferlerinin yarattığı sıkıntı geçtikten sonra, Selçuklular Anadolu'da eski egemenliklerini daha güçlü olarak yeniden kurdular. Selçukluların en parlak dönemleri olan bu yıllarda, fetih sırasında kurulan Türk beyliklerinin çoğu yönetim altına alındı. Hemen hemen bütün Anadolu'da Türk birliği sağlandı. Bu arada, halâ devam eden Haçlı Seferleri ile ve Haçlı Seferlerinin sonucu olarak Kudüs, Antakya ve Urfa'da kurulmuş olan bazı Hristiyan devletlerle mücadele devam etti¹⁴.

Anadolu Selçuklu Devleti en parlak dönemini yaşarken, önce Büyük Selçuklu İmparatorluğu, daha sonra Kirman, Suriye ve Irak Selçuklu devletleri yıkıldı. Bu nedenle ortaya çıkan siyasal düzensizlik, bölgede yaşayan göçebe Türklerden bir kısmının Anadolu'ya gelmesine yol açtı¹⁵. Böylece, Anadolu elli yıl gibi kısa bir süre içinde türkleşmiş oldu. Türkiye genelinde, Türk olmayan unsurlar artık azınlık durumuna düşmüşlerdi.

Anadolu'da yerli halkın azınlık durumuna düşmesinin tek nedeni, Türklerin anadolu'ya göç etmeleri değildir. Türklerin yaklaşık 300 yıl boyunca Anadolu'ya gelip yerleşmelerine karşılık, yerli halk yurdunu terketmiş, önce Ege ve Marmara kıyılarına, sonra İstanbul ve Balkanlara doğru çekilmiştir. Burada üzerinde durulması gereken önemli nokta, yerli halkın Anadolu'yu terketme nedeninin yalnız Türk göçleri olmadığıdır. VII. yüzyıl sonlarında başlayan ve birkaç yüzyıl süren Arap-Bizans mücadeleleri, özellikle Doğu ve Güney Anadolu'da sosyal düzeni bozmuş, ekonomik hayat da hemen hemen çökmüştür¹⁶ Emevi ve Abbasilerle Bizans

¹³ Urfalı Mateos: Vekayiname, s. 50; Turan, O.: Selçuklular Tarihi, s. 75; Kafesoğlu, İ.: Doğu Anadolu'ya ilk Türk Akını ve Tarihi Ehemmiyeti, Köprülü Armağanı, s. 272-274; Sümer F.: Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar, Tarih Araştırmaları Dergisi, c. I, s. 4-19.

¹⁴ Münecimbaşı Ahmet: Sahaifu'l-ahbar, c. II, s. 578-609; Turan, O.: Selçuklular Tarihi, s. 206.

¹⁵ Turan, O.: Selçuklular Tarihi, s. 188 ve Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar, s. 165 ve History of Islam, c. I, s. 245-248; Akdağ, M.: Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, c. I, s. 1.

¹⁶ Urfalı Mateos: Vekayiname, s. 4, 6., 16, 33, 43; Gregory ebu'l-Farac: Tarih, c. I, s. 175

arasında sınırı oluşturan ve Tarsus'tan Malatya'ya kadar çizilen bir çizgi üzerinde bulunan kent ve köyler en çok zarar gören bölgeler olmuştur. Sosyal, siyasal, ve ekonomik düzeni bozulmuş olan bölge halkının, büyük ölçüde yurdunu terketmesi doğaldır. Aynı zamanda, Arap-Bizans mücadelesi, Anadolu'nun Hristiyan halkını sosyal ve psikolojik bakımdan hazırlamıştır. Yani, Anadolu'nun Hristiyan halkı İslam dünyasıyla, Türklerle karşılaşmalarından daha önce ilişkide bulunmuş ve Türkler Anadolu'ya geldikleri zaman yerli halk, İslam ve İslamlık kavramlarına yabancı kalmamışlardır. Diğer yandan, Bizans İmparatorluğunda Müslüman olmayan Türklerin varlığı ve Abbasi ordularında hizmet gören Türklerin çok sayıda bulunuşu ve bunların "suğur" denilen Arap-Bizans sınır bölgelerinde oturuşu, bu yabancı kalmayışı Türklük bakımından da hazırlamıştır¹⁷.

1237 yılında II. Keyhüsrev'in tahta çıkmasıyla çökmeye başlayan Anadolu Selçuklu Devleti, Saadetin Köpek gibi devlet adamlarının elinde iyice sarsılmıştı¹⁸. Bu yıllarda kurulan Cengiz İmparatorluğu'nun ve Batıya doğru büyük bir hızla yayılan Moğal istilasının önünden kaçan pek çok Türk boyları kalabalık gruplar halinde Anadolu'ya gelmeye başladılar. Bu kez yalnız göçebeler değil, yerleşik halkın da birçoğu Anadolu'ya geldi¹⁹. Anadolu'nun ekonomik yapısı bu kalabalık Türk topluluklarını çekemediğinden sosyal ve ekonomik hayat bozuldu. Nitekim bu durum, Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılma nedenlerinden biri oldu. Önce 1240 Baba İshak ayaklanması, arkasından 1243 Köseadağ yenilgisi, Selçuklu Devleti'nin, Moğol egemenliğini tanıması ile sonuçlandı.

Anadolu'da İlhanlı egemenliği kurulunca Doğu ve Orta Anadolu'daki Türkler kıyılara ve Batı Anadolu'ya doğru yayıldılar²⁰. Öyleki, özellikle Batı Anadolu, Orta Anadolu'ya nazaran etnik bakımdan daha çok Türk özelliği kazandı.

vd.; Akdağ, M. Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, c. I, s. 1; Köprülü F.: Osmanlı Devletinin Kuruluşu, 73.

¹⁷ Akdağ, M.: Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, c. I, s. 4, 22.

¹⁸ Turan, O.: İslam Ansiklopedisi (IA), Saadetin Köpek md., s. 32.

¹⁹ Akdağ, M.: Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, c. I, s. 5; Wittek, P.: Menteşe Beyliği, s. 14 ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu, s. 39; Turan O.: History of Islam, c. 1, s. 248-251; Köprülü, F.: Osmanlı Devletinin Kuruluşu, s. 31, 32.

²⁰ Turan, O.: Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi, c. II, s. 4; wittek, P.: Menteşe Beyliği, s. 16, 17 ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu, s. 40, 41; Akın, H.: Aydınogulları Tarihi, s. 4; Köprülü: Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu, s. 44.

1308 yılında Anadolu Selçuklu Devleti yıkılmış ve Türkiye Tarihinde “Anadolu Beylikleri” dönemi başlamıştır²¹. Nüfus bakımından çoktan türkleşen Anadolu’da, Beylikler döneminde bu kez, dil, kültür, gelenek, güzel sanatlar ve imar bakımından da türkleşme olmuş, hatta tamamlanmış denebilir²². Anadolu Beyliklerinin yapısı demek, bir bakıma, yine bunlardan biri olan Osmanlı Beyliğinin yapısı demek olacağından bu konu daha sonra yeniden ele alınacaktır.

Anadolu’nun ilk fethi sıralarında Türklerle Hristiyan toplumların ilişkileri pek dostca olmamıştır. Türkler Anadolu’ya kesin olarak yerleştikten sonra iki topluluk arasında dostca ilişkiler başlamıştır. Bu dostca ilişkiler bazan, Ortodoks rahiplerle anlaşarak, Anadolu’ya Türkmenleri yerleştirme şeklinde bile görülmektedir²³.

Anadolu’nun coğrafi yapısı da Türklerin burada kolayca yerleşmeleri için birinci derecede etken olmuştur. Yeni gelenler, bir çok kentleri türkleştirdikleri gibi, kendileri de pek çok kent ve köy kurmuşlardır. Özellikle Beylikler döneminde kıyı bölgelerinin, yerli halkla anlaşarak fethedildiği ve buralarda yerli halkla yeni gelenlerin çabucak kaynaştıkları söylenebilir. Saruhan, Menteşe ve Aydınogulları’nın kısa sürede denizci birer devlet olmaları, Ege adalarından bir kısmını fethedip bir kısmını da vergiye bağlamaları, Karadeniz’e, Yunanistan’a, Mora’ya ve Kıbrıs’a sefer yapmaları, Bizans İmparatoru ve Kölemen Sultanına donanmaları ile yardım etmeleri, bu ihtimali desteklemektedir. Aksi halde, denizle ilişkisi ikiyüz yılı geçmeyen bu topluluğun, denizcilikte bu kadar ilerlemesi ve güçlenmesi, ancak yeni belgelerin ışığı altında başka türlü yorumlanabilir.

Kentlere nazaran ovalık yerler ve köyler daha çabuk türkleşti. Kentlerin türkleşmesi yavaş olmakla birlikte, sayısal durum hep Müslüman olmayan toplumların aleyhine gelişti. Anadolu’da Beylikler dönemi başladığı sırada Müslüman olmayan halk çoktan azınlık durumuna düşmüştü. Müslüman olmayan halk gruplarından Rumların dışında kalanlar (Ermeniler, Süryaniler, Kildaniler, Maruniler, Yahudiler ve diğerleri) daha Bizans İmparatorluğu zamanından beri azınlık durumunda

²¹ Beylikler dönemini tam 1308 yılında başlatmak bir bakıma doğru olmayabilir. Çünkü Anadolu Beyliklerinden bazıları, Selçuklu Devleti yıkılmadan önce kurulmuşlardı. Anadolu Beylikleri üzerinde geniş bibliyografya vardır. Ayrıntılara girmek için buraya almıyoruz.

²² Akdağ, M.: Türkiye’nin İktisadî ve İçtimai Tarihi, c. I, s. 4 vd.

²³ Wittek, P.: Menteşe Beyliği, s. 17; Köprülü, F.: Osmanlı Devletinin Kuruluşu, s. 79.

idiler. Uzun Hasan döneminde Diyarbakır halkında sözedilirken, Hristiyan ve Yahudiler sayı bakımından ikinci derecede sayılmışlardır ²⁴.

Anadolu türkleştikten sonra, Hristiyanlık bununla ters orantılı olarak gerilemeye başladı. Bundan, Türklerin Müslüman olmayanlara karşı kötü davrandıkları sonucunu çıkarmamak gerekir. Hristiyanlığın gerilemesi, Hristiyan nüfusun azalmasıyla ilgilidir ve bunun nedenlerini yukarıda açıklamaya çalıştık.

Anadolu'nun türkleşmesini yerli halkın ihtidasıyla açıklamak ne kadar yanlışsa, Anadolu'da hiç ihtida olmadığını söylemek de o derece yanlıştır. Bu ihtidaların Türklerin, etnik, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel yapılarını bozamayacak ölçüde olduğunu önemle belirtmeliyiz.

Türkler Anadolu'ya geldikleri zaman yalnız siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel hayat değil aynı zamanda manevî hayat da çökmüş durumda idi. Çünkü topluluğu azalan kilise ve manastırların gelirleri de azalmış ve bu yüzden birçok piskoposluk ve metropolitlik merkezleri kapanmış, bazıları da diğer bölgelerin yardımıyla yaşayabilmiştir. Daha çok mezhep kavgası ve maddî sıkıntı yüzünden çıkan anlaşmazlıklar, manevî hayatın çöküşünün önemli bir nedenidir. Bu anlaşmazlıklardan biri Efes ve Birgi Metropolitleri arasında olmuştur. Efes Metropolidi, maddî sıkıntı nedeniyle, Birgi Metropolitliğinin piskoposluk olarak kendine bağlanmasını istemiş, Patrikhane bunu kabul etmeyince, Birgi Metropolitini cinayet ve yalancılıkla itham etmiştir. Bunun üzerine Patrikhane, olayı yerinde incelemek için Denizli Metropolitini görevlendirmiştir. Sonuçta, olayın iftira olduğu anlaşılmış, Efes Metropolidi ise bunu Aydınolu Umur Bey'in zoruyla yaptığını ileri sürerek kurtulmuştur ²⁵. Bu olay aynı zamanda Menteşe Beyliği yönetiminde olmasına rağmen İstanbul'la ilişkisinin kesilmediği, Efes ve Birgi Metropolitleri arasında çıkan anlaşmazlığı, Denizli Metropolitinin, yerinde inceleyecek kadar hareket ve davranış özgürlüğüne sahip olduğunu göstermektedir ²⁶.

Bazı bölgelerde ise kiliseler topluluklarıyla birlikte türkleşmiş fakat Hristiyan dinlerini korumuşlardır. "Türkiye'nin birçok yerlerinde kilise adamlarının, piskopos ve arkepiskoposların Türkler gibi giyindikleri,

²⁴ Hinz, W.: Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 27. Diyarbakır Hristiyanlarından sözedilirken Rumlar ve Ermeniler sayılmış, Süryanilerden hiç söz edilmemiştir. Oysa, en eski dönemlerden beri Diyarbakır Süryani merkezlerinden biri idi.

²⁵ Wittek, P.: Menteşe Beyliği, s. 113 vd.

²⁶ Wittek, P.: Osmanlı İmparatorluğunun Doğuşu, s. 38.

onların dilini konuştukları ve ancak mes, İncil ve mektupları Rumca okuyabildikleri, fakat öbür bütün dualarını Türkçe olarak söyledikleri” hakkında 1437 yılına ait kayıtlar vardır ²⁷.

Bu kültür alış-verişi para alanında daha geniş olmuştur. Birçok Anadolu Beylikleri yabancı para kullanmışlar veya onlara benzer paralar bastırmışlardır. Söğelişi, Aydın ve Saruhanogulları, Napoli ve Anju Krallarının gümüş paraları olan “gillat”ı ²⁸ taklit ederek Hristiyan tipinde paralar bastırmışlardır ²⁹. Menteşeoğulları da zambak çiçekleri ile süslü “gigliyati” şeklinde paralar bastırmışlardır ³⁰. Dikkat edilecek olursa bu durum daha çok kıyı beyliklerinde ve deniz yolundan Latin tüccarlarıyla ticaret yapanlarda görülmektedir. Bununla ticareti kolaylaştırma yolu düşünülmüş olabilir. Mamafih, adigeçen beylikler yalnız bu paraları kullanmamışlar, kendilerine özgü, İslamî paralar da bastırmışlardır ³¹.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde Anadolu’nun türkleşmeye devam ettiği kuşkusuzdur. Yalnız, zaten türkleşmiş olan Anadolu’da, Osmanlı döneminde de devam eden türkleşme olayının hızını tesbit etmek şimdilik imkânsızdır. Konunun mahiyetini ve etki alanını tahmin etmek ise aşağı-yukarı mümkündür.

Kuruluş döneminde Osmanlı Devleti topraklarına yalnız Anadolu’nun diğer bölgelerinden değil, Anadolu dışındaki birçok ülkelerden de göçler olmuştur. Bunlar arasında İran, Deşt-i Kıpçak, Ortaasya, Mısır ve Suriye gösterilebilir ³². Bu arada Anadolu kentlerinin pek çoğunda ekonomik bozukluk ve asayişsizlik sürerken, Osmanlı Devleti topraklarında, büyük bir düzen ve ekonomik rahatlık vardı. Bu durum, Osmanlı egemenliği altında bulunan yerlere, diğer bölgelerden göçü sağlamış ve Marmara ile Ege bölgelerinde Müslüman olmayan topluluklar yok denecek kadar azalmıştır. Bunda Osmanlı Devletinin jeopolitik durumu ayrıca rol oynamıştır ³³.

²⁷ Dawkins, R.M.: *Modern Greek in Asia Minor*, s. 1, Cambridge 1816.

²⁸ Paranın arkasındaki haç süsleyen zambaklar nedeniyle bu ad verilmiştir. Anadolu’da daha çok “Gigliyati, Gilyati veya Jilyati” şeklinde telaffuz edilmiştir.

²⁹ Akın, H.: *Aydınogulları Tarihi*, s. 50-52; Uzunçarşılı, İ.H.: *Anadolu Beylikleri*, s. 90, 119.

³⁰ İncalcık, H.: *History of Islam*, c. I, s. 272, 273; Uzunçarşılı, İ.H.: *Anadolu Beylikleri*, s. 82.

³¹ Uzunçarşılı, İ.H.: *Anadolu Beylikleri*, s. 119.

³² İncalcık, H.: *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu ve İnkişafı Devrinde Türkiye’nin İktisadi Vaziyeti Üzerine bir Tetkik Münasebetiyle*, Belleten, c. XV, s. 649; Köprülü, F.: *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, s. 41, 42 ve *Osmanlı İmparatorluğunun Etnik Menşei Meseleleri* Belleten, c. VII, s. 265-313.

³³ Akdağ, M.: *Türkiye’nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, c. I, s. 32, 99, 100.

Ortaya attığımız bu tezi daha açık gösterebilmek için İzmir, Aydın ve çevresine ait timar ve vakıf defterlerinin bir kısmını tarayıp basit istatistikler çıkardık ³⁴. Bu defterlerdeki kayıtlara göre İzmir, Aydın ve çevresinde 1451-1583 yılları arasında Müslüman olmayan halk çok azdır. Nitekim, 1451 tarihli “Mufassal Aydın timar defteri”nde on beş tane nahiye, köy, timar ve vakıf yeri kayıtlı olmasına rağmen, bunlardan yalnız Arpaz ve Fota’da Müslüman olmayan halk bulunduğu görülmektedir. Hepsi beş mahalle olan Arpaz’da Müslüman olmayan halk sadece on haneden ibarettir. Arpaz’daki, Müslüman olmayan bu on hanelik topluluk, Fatih dönemine ait başka bir defterde, sayısı belli olmamakla birlikte, bir mahalle olarak kaydedilmiştir ³⁵.

Aydın livasının nüfus ve hasılatını, timarlarını, Ayasuluğ (Selçuk) ve Mastura kaleleri mustahfızlarına ait timarları gösteren, Fatih dönemine ait tarihsiz bir defterde ise, yirmi iki tane nahiye, köy, timar ve vakıf yeri kayıtlıdır. Bunlardan otuz dört haneli Eskişehir için “öşür ve haraçların verirler” kaydından burasının Gayrimüslim köyü olduğunu, veya bu köyde Müslüman olmayan halkın da oturduğunu düşünebiliriz. Ayasuluğ’da ise on sekiz mahalle bulunup, bunun iki tanesi Zimmilere aittir. Bunlar da otuz dört haneli “Mahalle-i küffaran Eskişehirin haremî” ve dokuz haneli “Mahalle-i küffaran Hisaryakası” mahalleleridir. Ayrıca, “Kemer” mahallesinde otuz tane Müslüman olmayan halkın bulunduğu görülmektedir. Tire’de ise yirmi altı mahalle bulunup, yalnız biri (elli üç haneli) “Küffaran” mahallesidir ³⁶.

Fatih dönemine ait başka bir defterde (1467 tarihli nüfus defteri) ise Müslüman olmayan halkın varlığını gösterecek hiçbir kayıt yoktur ³⁷.

1506-1507 tarihli Tire vakıf defteri parçasında yirmi köy ve vakıf yeri (mezraa, çiftlik, han, hamam, değirmen vs.) kayıtlıdır ³⁸. Bunlardan on yedi hanelik Süleymanköy’de üç hane “cemaat-ı gebran” varlığı kayıtlıdır. Bu üç hanelik Zimmî grubu, 1583 tarihli Aydın vakıf defterinde beş kişi olarak kaydedilmiştir. Bir aileyi ortalama beş kişi kabul edersek 1506-1507 yılında Süleymanköy’deki “cemaat-ı gebran”ın on beş kişi olması gerekir. Seksen yıl sonra 1583’de beş kişiye inmiş olması Anadolu’nun türkleşmesi bakımından bir örnektir. Bir örneğin alınıp bütün bir ülkeye uygulanması sağlıklı bir

³⁴ Bu kayıtlar için bk. Akın, H.: Aydınoğulları Tarihi, s. 127-193.

³⁵ Akın, H.: Aydınoğulları Tarihi, s. 127 vd.

³⁶ Akın, H.: Aydınoğulları Tarihi, s. 131 vd.

³⁷ Akın, H.: Aydınoğulları Tarihi, s. 189 vd.

³⁸ Akın, H.: Aydınoğulları Tarihi, s. 136 vd.

yöntem olmamakla birlikte, yine de bir örnektir. Bu köyde oturan Müslüman olmayan halkın haraç ve cizyelerinden elde edilen gelir aynı defterde (1583 tarihli Aydın vakıf defteri), Gedik, Ahmet Paşa'nın, Karahisar'daki imaretine vakıf kaydedilmiştir. Ayrıca, Gazi Umur Paşa'nın türbesine ait vakıflarda Ortakçı Kulların bulunduğu kayıtlıdır. Bu vakıflar 1583 tarihli defterde de vardır ve Bazdegümi köyündedir. Bu köyde Yenişehir imareti vakfına ait Zimmî adları kayıtlıdır. Hem 1506-1507 tarihli defterde hem de 1583 tarihli defterde Alaşehir kazasında Müslüman olmayan halkın bulunduğu kaydedilmiş fakat sayıları belirtilmemiştir.

I. Selim dönemine ait “Nefs-i İzmir ve kurası Evkaf defteri” parçasında altı adet nahiye, köy ve vakıf yeri kayıtlı fakat hiçbirinde Zimmî yoktur ³⁹.

1530-1531 tarihli “Bursa, Aydın, Saruhan, Biga, Alaiye livaları kazalarındaki nüfus, hasılat ve timarları ve evkafı ve cebelü ve Aydın kanunnamesini mübeyyin mücmel tahrir defteri”nde otuz iki nahiye, köy, timar ve vakıf yeri kayıtlıdır. Bunların içinde yalnız Birgi'deki Aydınoğlu Mehmet Bey medresinin vakfına ait, iki çiftlik yer tutarındaki mezraada Ortakçı Kulların varlığı kayıtlı olup bundan başka Gayrimüslimlerle ilgili hiçbir kayıt yoktur ⁴⁰.

1583 tarihli Aydın vakıf defterinde ise doksan dokuz nahiye , köy ve vakıf yeri kaydedilmiş olup ⁴¹ yukarıda saydıklarımızdan fazla olarak Ayasuluğ'a bağlı Çirkince nahiyesinin Yayla köyünde bir kısım Gayrimüslim ve Megrigümi köyünde ise üç tane “cemaat-ı nasara”nın bulunduğu kaydedilmektedir.

Görüldüğü gibi 1451 ile 1583 yılları arasına ait çeşitli timar, vakıf ve tahrir defterlerinde kayıtlı yüzden fazla kaza, nahiye ve köy içinde tamamen Gayrimüslimlerin oturduğu bir tek köy bulunmadığı gibi, Türklerle Müslüman olmayan halkın karışık oturdukları kaza, nahiye ve köylerin sayısı da on'u geçmemektedir. Bunlarda da oran Zimmiler açısından çok düşüktür. Sözelgeşi, beş mahalleli Arpaz'da on hane (veya bir mahalle), Süleymanköy'de beş kişi (veya üç hane), on sekiz mahalleli Ayasuluğ'da iki mahalle (üçüncü mahallede Türklerle karışık), yirmi altı mahalleli Tire'de ise sadece bir mahalledir.

Bu rakamlardan çıkarılacak önemli bir sonuç da Müslüman olmayan halkın artmayıp -hatta eksilmesine karşılık- Türk köylerinin sürekli artış

³⁹ Akın, H.:Aydınoğulları Tarihi, s. 141 vd.

⁴⁰ Akın, H.: Aydınoğulları Tarihi, s. 144 vd.

⁴¹ Akın, H.: Aydınoğulları Tarihi, s. 152, 180.

göstermesidir. Nitekim 1451 tarihli defterde kayıtlı olan Güzelcehisar Türk köyünün Kilise-cami adındaki mahallesi on beş hane iken, Fatih dönemine ait tarihsiz defterde aynı köyün, aynı mahallesi otuz hane olarak kaydedilmiştir.

Yine bu belgelerde dikkati çeken diğer bir nokta da defterlerde kayıtlı olan Gayrimüslimlerden bir kısmının Türkçe adlar taşımasıdır. Sözelgeşi, 1506-1507 tarihli defterde, Gazi Umur Paşa'nın türbesine ait vakıflarda çalışan Ortakçı Kullardan bazıları, 1583 tarihli defterde üç adet "cemaat-ı nasara"dan ikisi, yine aynı defterde Bazdegümi ve Süleymanköy'deki Zimmilerden bir kısmının adları Türkçedir. Dikkati çeken diğer bir nokta da bu adların Türkçede kullanılan Arapça adlar değil, tamamen Türkçe adlar olmasıdır. Bazarlu, Karaca, Karagöz, Bali, Yahşi, Satılmış gibi.

Bu defterlerde kayıtlı bulunan bazı köy ve mahalle adları, buralarda daha önce müslaman olmayan toplulukların oturduklarını göstermektedir. 1451 tarihli ve Fatih dönemine ait tarihsiz defterlerdeki Güzelhisar köyünün Kilise-cami mahallesi, 1467 tarihli defterde ise Karaca-kilise, Papazlık, Kilise-pınar köyleri adlarından anlaşılacağı gibi daha önce Zimmi köyleri iken, bu tarihlerde artık Türk köyleri olmuşlardır⁴².

Yine bu köy ve mahalle adlarından bazı kiliselerin camiye çevrildiği anlaşılmaktadır. Yukarıda belirttiğimiz Kilise-cami ile 1583 tarihli defterde kayıtlı Birgi'de kiliseden camiye çevrilen ve bu tarihte harap olmuş bulunan bu yerleri örnek olarak gösterebiliriz⁴³.

Anadolu Beylikleri döneminde hemen hemen Türkiye'nin her yerinde devam eden türkleşme olayının Osmanlı Beyliğinde de devam etmiş olması doğaldır. Nitekim, İbni Batuta'nın Osmanlı Beyliği topraklarından geçerken, Orhan Bey'in yönetiminde bulunan Göynük'de hiçbir Müslüman bulunmadığını yazması ve bu kasabanın I. Murat ve I. Bayezit dönemlerinde ise tamamen Türklerle meskûn bulunması, görüşümüzü açıklayan bir örnektir⁴⁴. Osmanlı Devletinin ilk dönemlerinde köyler kentlere göre daha çabuk ve kolay türkleşmiştir. Bu durumu sağlayan en önemli etken, Anadolu'ya gelen Türklerin bir kısmının göçebe oluşudur.

⁴² Akın, H.: Aydınogulları Tarihi, s. 185, 188.

⁴³ Ayasofî köyünün adı daha sonra 1573 tarihli "Aydın Mufassal Defteri"nde "Karaman" olarak değiştirilmiştir. "Karye-i Ayasofya, nam-ı diğer Karaman, tâbi-i Birgi". akın, H.: Aydınogulları Tarihi, s. 192.

⁴⁴ Köprülü, F.: Osmanlı Devletinin Kuruluşu, s. 82.

Göçebe Türkler her ne kadar hayvancılıkla uğraşmışlarsa da kendi ihtiyaçlarına yetecek kadar tarımla da uğraştıkları kuşkusuzdur⁴⁵. Anadolu'ya gelen Türkler arasında göçebelerin çoğunluğu ölçüsünde köylerin kentlere göre daha çabuk türkleştiği söylenebilir. Diğer yandan, yerleşik olsun göçebe olsun, bütün Türk toplumunun tarımı tanıdığı, bildiği ve uyguladığı bilinmektedir. Gerçi yerleşik Türklerin bilim, sanat ve ticaret hayatına yabancı olmadıkları biliniyorsa da Anadolu'ya yeni gelen Türklerin, eski sakinlerin ellerinden bilimi, ekonomiyi ve sosyal hayatı alıp, onları ikinci plânda bırakmaları, herşeyden önce zaman sorunudur. Kentlerdeki bu zaman kaybına karşılık, köylerde tarım hayatına geçiş daha kolay ve daha çabuk olmuştur⁴⁶. Ayrıca, kentler ele geçirilirken yerli halktan bir kısmı ölüp, bir kısmı tutsak olup, bir kısmı da fetihden sonra kaçmış olacağından, daha başlangıçtan kentlerde ezici bir Zimmi çoğunluğunun bulunmuş olması hemen hemen imkânsızdır⁴⁷.

Osmanlı İmparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon politikası olarak uygulanan vakıflar ve temlikler ile yerleşmek için yer ve imkân arayan dervişler, özellikle Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş döneminde önemli ölçüde Anadolu'nun türkleşmesine yardım etmiştir. Vakıf ve temlikler ile dervişlerin kurduğu tekke ve zaviyelerin pek çoğunu, toplumsal ve istatistiksel açıdan tesbit imkânı vardır. Çünkü, bunların düzenli bir biçimde tutulmuş kayıt ve defterleri bulunmaktadır⁴⁸.

Anadolu'ya dışarıdan gelen Türk göçlerinin Safaviler döneminde durduğunu veya hiç olmazsa azaldığını tahmin edebiliriz. Osmanlı Devleti,

⁴⁵ Köprülü, F.: Osmanlı Devletinin Kuruluşu, s. 46-64.

⁴⁶ Akdağ, M.: Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi, c. I, s. 99 vd.

⁴⁷ Prof. Dr. Mustafa Akdağ "Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi" adlı eserinde (sayfa 84, 212, 213), Osmanlıların kent topluluklarına mensup aristokratlar olduğunu, bunların ne göçebelerle, ne de köy ile ilgilerinin bulunmadığını ileri sürmektedir. Oysa bütün kaynaklar, Osmanlıların Söğüt ve Domaniç'i yaylak ve kışlak olarak kullandıklarını yazmaktadırlar. Durum böyle iken, Osmanlıları bu kadar kesin sınırlar içinde, göçebelikle ilgisi olmayan bir kent toplumu saymak imkânsızlaşmaktadır. Bu durumda, kaynakların yazdıklarına göre, Osmanlı Beyliğini en azından bir yarı göçebe toplum olarak kabul etmek zorundayız. Ancak bu toplum içinde tam yerleşik kentli ve köylü toplumun da bulunduğu kuşkusuzdur. Diğer yandan, Prof. Akdağ'ın görüşü bütünüyle doğru olsa bile, Anadolu Türk toplumu demek, yalnızca Osmanlı aşireti demek değildir. Değişik zamanlarda, değişik Türk grupları Anadolu'ya gelmiş ve yerleşmişlerdir.

Anadolu'nun toplumsal yapısı ve Anadolu Türklerinin yaşayış şekli için bk. Köprülü, F.: Osmanlı Devletinin Kuruluşu, s. 46-64.

⁴⁸ Bunun için bk. Barkan, Ö.L.: Osmanlı İmparatorluğunda bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler, Vakıflar Dergisi, c. II, s. 279-386.

kuruluşunu tamamlayıp yavaş yavaş bir imparatorluk haline gelmeye başladığından ve İran'da kurulmuş başka bir büyük devlet olan Safavilerle karşı karşıya geldiğinden itibaren, Anadolu'nun türkleşmesi artık mahiyet değiştirmiştir. Bu dönemden başlamak üzere Anadolu'da türkleşme, dışarıdan gelen etkenlerle değil, Anadolu'nun içinden çıkan etkenlerle devam etmiştir. Bize göre bu dönemde türkleşme, daha öncekilere göre önemsizdir ve geniş çapta değildir. Çünkü, bu dönemde türkleşme sürgün, acemi oğlan toplama ve din değiştirme (ihtida) gibi iç etkenlere dayanmaktadır ki bunların da etki alanı pek dardır.

İhtida, aslında din değiştirmedir. Müslüman olmayan birinin İslam dinine girmesidir. Fakat Anadolu Müslüman halkının büyük bir kısmı Türk olduğu için, ihtida eden bir kimse en geç bir nesil sonra, yalnız dinini değil, dil, kültür ve geleneğini de değiştirmekte, yani türkleşmektedir⁴⁹. Nitakim, din değiştirenlerin birçoğu İslâmî bir ad yerine Kurt, Kaplan, Yardoğdu gibi Türkçe adlar almışlardır⁵⁰. Hatta bu arada din adamlarından bile ihtida edenler olmuştur⁵¹.

Rumeli'ye göre, din değiştirme olayı Anadolu'da daha azdır. Bunu Müslüman olmayan halkın, Balkanlara göre Anadolu'da daha az sayıda olmasıyla açıklayabiliriz. Zaten Anadolu'daki ihtidalar, Osmanlı tarihinin her döneminde az ve münferit olmuştur. Arnavutluk ve Bosna'daki gibi geniş çaplı ihtidalar Anadolu'da sözkonusu değildir⁵². Osmanlı İmparatorluğu görünüşte, gerek Balkanlarda gerek Anadolu'da ihtidayı teşvik etmiş ve

⁴⁹ Mistik inançların yoğun ve etkili olduğu bir dönemde, ihtida edeni ailesi ve eski toplumu -gizli veya açık- bünyesinden atacağından, ihtida eden kimse ister istemez Türk toplumunun bizzat içinde bulunacaktır. Diğer yandan ihtida eden, yeni dinin icapları gereğince yine Müslüman-Türk toplumu içinde yaşamak zorundadır. Bu nedenle ihtida edenlerin bir süre sonra türkleşmeleri doğal bir sonuçtur. Nitekim, bugün, Ermeni, Yahudi, Süryani ve Rumların bulunduğu ülkemizde, sayıca az da olsa Müslüman Ermeni, Müslüman Süryani bulunmamaktadır (Bu konu için bk. Jacob, X.: Een Autokefale Turks Orthodoxe Kerk, Het Christtelijk Oosten, Jaargang 21, Juli 1969; Ercan, Y.: Fener ve Türk Ortodoks Partikhanesi, Tarih Araştırmaları Dergisi, c. V).

⁵⁰ 2 numaralı Mühimme Defteri, Hüküm no 1728 (Başbakanlık Arşivinde bulunan bu belgeleri bundan sonra şu şekilde kısaltacağız: *BAMD 2, H 1728*). *BAMD 4, H. 35, 1323*.

⁵¹ *BAMD 4, H. 959*. Osmanlıların ilk dönemlerdeki ihtida sorunu için bk. Köprülü F.: Osmanlı Devletinin Kuruluşu, s. 81, 82.

⁵² Anadolu'da ihtidalar için Arşiv belgeleri içinde bol malzame vardır. Örnek olması için şu birkaç belgeyi verdik: *BAMD 1, H. 261, 1674*; *BAMD 2, H. 108, 1956*; *BAMD 4, H. 34, 205*; *BAMD 8, H. 8, 10*. Başbakanlık Arşivindeki belgeler için bk. Ercan, Y.: Die Stellung der Nicht-Muslime in der Türkei im 15. und 16. Jahrhundert, wien 1529 die erste Türkenbelagerung, Wien 1979).

ihtida edenleri ödüllendirmiştir. Fakat diğer yandan, verginin azalmaması ve İslam hukuku gereği, İmparatorluk sınırları içinde, geniş bir dinsel hoşgörü ve özerklik politikası uygulamıştır.

Türkleşme ve İslamlaşmada, bir devlet politikası olarak uygulanan “sürgün” yönteminin de etkisi vardır. Sürgünler genellikle yeni fethedilen yerlerdeki sanatkâr, tüccar ve bilim adamlarının aileleriyle birlikte İstanbul veya Edirne’ye iskân edilmesi⁵³, bunun dışında, Devletin resmen “sürgün” adı altında bir kişiyi veya bir toplumu bir yerden başka bir yere göçürmesidir. Kişilerin veya toplumların Anadolu’dan balkanlara sürgün edilmesi de yine bir Devlet politikası olarak uygulanmıştır. Bunun için, Kıbrıs’a yapılan sürgünler güzel bir örnektir. Sürgünler hem cezalandırma amacıyla, hem de iskân veya yararlanma amacıyla yapıldı. Her iki durumda da sürülenler içinde Müslüman olmayanlar da bulunurdu⁵⁴. Özellikle Trabzon bölgesindeki Rumlar, Balkanlara sürgün edilerek bu bölge büyük ölçüde türkleştirilmiştir⁵⁵.

1831 yılında, vergi yükümlülükleri ve erkek nüfus bakımından yapılan sayıma göre, Osmanlı İmparatorluğunun Anadolu, Sivas, Karaman, Adana, Trabzon, Kars ve Çıldır eyaletlerinde 258.696 (% 12) Müslüman olmayan halklara karşılık 1.841.824 (% 88) Türk halk (Müslüman) vardı. Müslüman olmayan halklardan 236.815’i (% 91) Reaya (Rum?), 6.601’i (% 3) kipti (Çingene), 1.679 (% 07) Yahudi ve 13.601’i (% 5,3) Ermeni idi⁵⁶. Bu rakamlar dikkate alınarak XVI. ve XVII. yüzyıl Osmanlı Türkiyesindeki Müslüman olmayan halklar ve Türk halkının miktarı tahmin edilebilir.

Balkanlarda Müslüman olmayan halkın durumu ne idi? Osmanlı Avrupasında islamlaşma (ihtida) niçin ve nasıl oldu? Balkanların türkleşmesi ve islamlaşması Anadolu’dan oldukça farklıdır. Anadolu’ya Türklerin İran, Irak ve Suriye’den gelmelerine karşılık, Rumeli’deki

⁵³ Çark, Y.G.: Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler, s. 8, 10, 11, 29; Galanti, A.: Türkler ve Yahudiler, s. 17 (1947 baskısı).

⁵⁴ Uluçay, Ç.: Sürgünler, Belleten, c. XV, s. 549.

⁵⁵ Barkan, Ö.L.: Osmanlı İmparatorluğunda bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler III, İktisat Fakültesi Mecmuası c. XV, s. 217 vd. Aynı makalenin ilk iki kısmı, aynı derginin XI. ve XIII. ciltlerindedir.

⁵⁶ Akbal, F.: 1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdari Taksimat ve Nüfus, Belleten, c. XV, s. 628; Karal, E. Z.: Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831, Ankara 1943.

Türkler hemen hemen yalnız Anadolu'dan gitmişlerdir⁵⁷. Balkanlara Türklerin geçmesi ilk kez Osmanlılar döneminde olmamıştır⁵⁸. Osmanlılardan önce Beylikler döneminde de Türkler Balkanlara geçmiştir. XIV. yüzyılda Bizans İmparatorlarına yardım amacıyla Anadolu Beyliklerine ait kuvvetler Balkanlara geçmiş ve bunlardan bir kısmı buralarda kalmıştır⁵⁹. Zaten bu dönemde Balkanlar boş ve harap bir durumda idi. Bu nedenle Türklerin Balkanları işgal ve iskânı, Anadolu'ya ilk geldikleri zamanki duruma benzemektedir⁶⁰. Bu durumda, Anadolu Beyliklerine ait kuvvetlerden bir kısmının Balkanlarda kalmış olması doğaldır. Hatta Anadolu'da Türk nüfusunun durmadan artması karşısında zorunlu bir durum almıştır. Nitekim, Osmanlıların ilk Rumeli fetihlerinden sonra buralara yerleştirdikleri Türkler, yine bu beyliklerde oturan Türkler olmuştur. Özellikle Karası ve Saruhanoğulları buna örnek gösterilebilir⁶¹.

Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş döneminde ve kısmen Yükselme döneminde Anadolu'dan Balkanlara doğal göçler de olmuştur. Özellikle Kuruluş döneminde bu göçler büyük boyutlara ulaşmıştır. Osmanlı Avrupasının türkleşmesinde diğer önemli bir nedeni oluşturan bu olay, Türk nüfusuyla tamamen dolmuş bulunan Anadolu'da sosyal ve ekonomik dengenin sağlanması için zaten zorlayıcı bir duruma gelmişti. Zira Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş döneminde Suriye, Irak ve İran'dan halâ Türk göçleri devam ediyordu. Ancak, İran'da güçlü bir devletin kurulması (Safaviler) ve bu Devletin kendine şiliği resmî mezhep kabul etmesiyle birlikte, Anadolu'ya dışarıdan açılan en önemli göç kapılarından biri kapanmıştır. Fakat öte yanda Osmanlılar da bu tarihlerde Avrupa'da en

⁵⁷ Rumeli'ye, Anadolu dışından giden Türkler içinde en önemlisi Gagauzlardır. Bazı tarihçiler Gagauzların da Anadolu'dan gittiği görüşündedirler. Konumuz için önemli olan, Gagauzların dil ve kültürlerini -Hristiyan dininde olmalarına rağmen- bugüne kadar korumuş olmalarıdır. Oysa aynı bölgede bulunmuş olan Kıpçak, Peçenek ve Uzlar bir süre sonra Balkan toplulukları arasında erimişlerdir. Bulgarlar da yine bu gruba sokulması gereken diğer bir topluluktur. Fakat Bulgarlar, Kıpçak, Peçenek ve Uzlar gibi tamamen kaybolmamışlar, slavlaşmışlardır.

⁵⁸ "Balkanlara ilk geçen Türkler"den amacımız, Müslüman Türklerdir. Yoksa daha IV. yüzyıl içinde Hunlar, bundan sonraki yüzyıllarda Peçenekler, Uzlar, Kumanlar, Macarlar ve Bulgarlar, Karadeniz'in kuzeyinden Avrupa'ya geçmiş, hatta buralarda devletler kurmuşlardır. Özellikle Peçenekler ve Uzlar, Bizans İmparatorluğu tarafından çeşitli nedenlerle Balkanlarda ve Anadolu'da Selçuklu-Bizans uc'larına yerleştirilmişlerdir.

⁵⁹ Bu konuda daha geniş bilgi Prof. Dr. Münir Aktepe'nin doktora tezinde vardır.

⁶⁰ Wittek, P.: Osmanlı İmparatorluğunun Doğuşu, s. 32, 33.

⁶¹ Aktepe, M.: XIV. ve XV. Asırlarda Rumeli'nin Türkler Tarafından İskânına dair, Türkiye Mecmuası, c. X, s. 300.

geniş sınırlarına ulaşmışlardır. Osmanlı Avrupasında dışarıdan türkleşme olayının yavaşlaması aşağı-yukarı bu döneme rastlar.

Balkanlarda ilk plânda Makedonya ve Eflak-Boğdan sınırlarına kadar büyük toprak parçalarını Türk göçmenleri doldurmuştur. Bu yerleşme sırasında yerli halk baskı altında tutulmamış, göçmenler genellikle ıssız ve harap yerlere yerleştirilmişlerdir. Bu yerleşme sırasında bazan Hristiyanların da yeni kurulan köy veya mahallelerde Türklerle birlikte oturtulması, yerli halka baskı yapılmadığı hakkındaki tezimizi desteklemektedir⁶². Bu konuda Arşiv belgelerinde pek çok kayıt vardır. Bu kayıtlarda dikkati çeken bir nokta da Müslümanlara ve Hristiyanlara, toprakların bazan “mülkiyet üzerine” verilmesidir. Eğer Osmanlı İmparatorluğunda Hristiyan yerli halkı ezmek ve baskı altında tutmak politikası olsaydı, bu örneklerin ve buna benzer daha yüzlerce örneğin olmaması gerekirdi. Ayrıca, bugünkü Balkan ulusları ve devletlerinin bugün daha farklı bir durumda olmaları gerekirdi.

Selçuklu döneminde uc bölgelerinde bulunan “gazi” sınıfının yerini, Osmanlı İmparatorluğunda akıncı sınıfı almıştır. XVI. yüzyıldan itibaren akıncı sınıfının bozulmaya başlaması, Avrupa’da türkleşmenin eski hızını kaybetmesinin bir sonucu sayılabilir.

Ancak, Selçuklu uc’larının gazi sınıfı ile, Osmanlı sınır boylarında bulunan akıncı sınıfı arasındaki şu önemli farkı unutmamak gerekir. Selçuklu döneminde fetih hareketlerini genellikle uc bölgelerindeki gazi kuvvetlerinin yapmasına karşılık, Osmanlı döneminde akıncılar fetih hareketlerinde pek az bulunmuşlardır. Bu gibi işler daha çok Devletin düzenli orduları tarafından, büyük savaşlar sonucunda olmuştur. Öte yandan, Selçuklu uc gazilerinin sultana karşı yarı bağımsız durumları yanında, akıncılar padişahın doğrudan doğruya kulları idiler.

⁶² Aktepe, M.: XIV. ve XV. Asırlarda Rumeli’nin Türkler Tarafından İskânına Dair, *Türkiyat Mecmuası*, c. X, s. 308, 309. Konuyu daha iyi açıklayabilmek için şu iki örneği vermek istiyoruz. Bu örneklerin sayısı tahrir, timar, evkaf ve tapu defterleri taranarak çoğaltılabilir. “Karye-i Tirsinik Bunarbaşı, tâbi-i Niğbolu. Mezkûr Karye-i Tirsinik Pilevne sınırında hâli Bunarbaşı olup, Mehmet Bey Hersek Sancağına mutasarrıfken Belani (بلاني) nam kaleyi fethettedikte on beş nefer ulu kâfir çıkarıp zikr olan mevzide teskin ettirip ve sonra oğlu Hızır Bey dahi Bresava (برهساوه) kalesini fethettikte on nefer kâfir dahi çıkarıp götürüp karye-i mezburde teskin ettirip mülkiyet üzere mutasarrıflar imiş...”, Kanuni dönemi Niğbolu Livası Evkaf ve Emlak defteri, Niğbolu Nahiyesi evkaf kısmı, 36. numaralı köy kaydı. Başbakanlık Arşivi, no. 382.

Ayrıca, Mihaloğullarının hizmetkârlarından Yusuf’a boş ve ıssız bir yer verilmiş ve adigeçen Yusuf burasını akrabaları ve “Kefere taifesinden yirmi kişi” ile birlikte şenlendirmiştir. Barkan, Ö.L.: Kalonizatör Türk Dervişleri, *Vakıflar Dergisi*, c. II, s. 361, 362.

Osmanlı Avrupasında türkleşmenin en önemli nedenlerinden biri de “sürgün”lerdir. Bu sürgünler bizzat Devlet tarafından plânlı bir şekilde yapılmıştır. Sürgünler ya yeni fethedilen yerlerde boş ve ıssız bölgeleri “şenlendirmek” için veya bir kişiyi yahut aile, aşiret, köy gibi bir toplumu cezalandırmak, yani o bölgede asayişini sağlamak için yapıldı.

Sürgünler, toplulukların gelişigüzel bir yerden diğer bir yere nakil işi değildir. her yönüyle düşünülmüş, göçmenlerin iskân edildikleri bölgede uğrayabilecekleri güçlükler gözönüne alınarak önlemler getirilmiştir.

Çeşitli nedenler yüzünden muaf ve müsellemler sürgünden de muaf tutulmuşlardır. Bu muaf olanlar dışında, Devlet gerektiği zaman herkese sürgüne tabi olmak zorunluluğunu koymuştur. Bir yere sürgün uygulanırken oranın bütün halkı gitmez, ancak on hanede bir hane veya iki hane, ihtiyaca göre giderdi. Sözelgeşi, Rodos adası fethedildiği zaman Ayasuluğ (Selçuk) kasabası sürgünden muaf tutulmuştur. Buna neden olarak da kasabanın deniz kıyısında ve tehlikeli bir yerde bulunduğu, zaten “ulakdan, suhreden ve cerehordan ve hisar yapmasından ve doğancıdan ve sekbandan ve azebden ve sair avârız-ı divaniyeden muaf” olmak üzere II. Beyazıt ve I. Selim tarafından verilmiş hükümleri bulunduğu ileri sürülmüştür⁶³.

Düzeni sağlamak için ceza olarak verilen sürgün hükümlerinin dışında, belli bir bölgenin iskânı için verilmiş en güzel sürgün örneğini, Kıbrıs'ın fethinden sonra, buraya Türk halkı göndermek üzere yazılan hüküm vermektedir⁶⁴. Buna göre bir yerin iskânı gerektiği zaman, Devlet gereken yerlerin kadılarına “sürgün hükümleri” göndermektedir. Bu hükümlerde, o bölgeden kaç hanedan ne kadarı gidecek ve bu hanelerin özellikleri⁶⁵ ne olacaktır, bu ve bunun gibi durumları belirten bir çeşit sürgün talimatnamesi yazılı idi.

Sürgün toplanırken bir çok güçlükler çıkardı. Çünkü her şeyden önce bir yerden sürgün gitmesi, orada verginin ve mahsulün azalması demektir. Bazı zamanlar sürgün gitmek istemeyenler de olurdu. Böylece güçlükleri gidermek için merkezden, her sürgün bölgesine birer memur gider ve bu memurlar sürgünlerin düzenli defterlerini tutarlardı.

Sürgün kabilelerinin düzenli bir şekilde gidebilmesi için de her türlü önlem alınır ve iskân edilecekleri yere gittikleri zaman oranın yönetim

⁶³ Barkan, Ö. L.: Osmanlı İmparatorluğunda bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler I, İktisat Fakültesi Mecmuası, c. XI, s. 546.

⁶⁴ BAMD 19, s. 334.

⁶⁵ Sözelgeşi, marangoz, çiftçi, demirci aileleri gibi.

amirine defterleriyle birlikte teslim edilirdi. Defterden kontrol yapıldıktan sonra, bu defter İstanbul'a gönderilerek aynı defterin oradaki suretile karşılaştırılır, kaç kişinin gittiği, kaç kişinin kaçtığı tesbit edilip ona göre önlem alınır.

Bu sürgünler gittikleri yerlerde genellikle iki yıl her türlü vergiden bağışlanır, diğer reayaya göre farklı muamele görürdü.

Sürgün kfilesinin gittikleri yerlerde nasıl yerleştirildikleri ve nasıl dağıtıldıkları hakkında şimdilik kesin bilgimiz yoktur. İleride yeni belgelerin ışığı altında bu sorun da çözülebilir. Ancak, görevini kötüye kullanan memurlara ve kaçan sürgünlere her zaman en ağır cezalar verilmiştir.

Sürgün toplanacak bölgeler gelişigüzel seçilmemiş, aksine üzerinde titizlikle durulmuştur. Sözcelişi, toprağı taşlık bölgelerde toprak sıkıntısı çekenler, kira ile toprak işleyenler, başka yerlerden gelip yerleşenler, araları bozuk olup da bir türlü düzelmeyen kimselerin özellikle sürgün gönderilmesi öngörülmüştür⁶⁶.

Bu normal sürgünlerin dışında, ceza olarak yapılan sürgünler de vardı. Bunlar, işlenen her hangi bir suçtan dolayı verilmiş bir tür cezadır. Kuşkusuz, diğer sürgünlerin yanında, bu gibi sürgünlerin itibarı az olurdu⁶⁷.

Bu arada, göçebe Türkmenlerin, Yörük ve Tatarların da pek çoğunun normal sürgün işlemine tabi tutulduklarını belirtmemiz gerekir. Ancak, bu göçebe aşiretlerin bir kısmı dışında, çoğu asayişli sağlamak ve güvence düşüncesiyle Balkanlara yerleştirilmiş, Kıbrıs gibi geniş çaplı bir iskân politikası güdülmemiştir.

Yörüklerin Balkanlara yerleştirilmesi, Osmanlıların Balkanları ele geçirmesi ve orada yerleşmelerinden sonra başlamıştır. Yörüklerin Rumeli'ye geçtiklerine dair ilk kayıt I. Murat dönemine aittir. Buna göre, 1385 yılında Saruhan'dan Serez yörelerine ilk Yörük grubu gönderilmiştir. Lütfi Paşa'nın kaydına göre bu Yörükler önce Anadolu'da düzeni bozdukları için Balkanlara nakledilmişler, daha sonra Avrupa'da Osmanlı fetihleri için de yararlı olmuşlardır⁶⁸.

⁶⁶ Kıbrıs'a sürgün hükmü sureti ve diğer belgeler için bk. Barkan, Ö. L.: Sürgünler, I, İktisat Fakültesi Mecmuası, c. XI, s. 548 vd.

⁶⁷ Uluçay, Ç.: Sürgünler, Belleten, c. XV, s. 507-592; Barkan, Ö. L.: Sürgünler I, İktisat Fakültesi Mecmuası, c. XI, s. 557 vd.

⁶⁸ Lütfi Paşa: Tevârih-i Âl-i Osman, s. 41.

Kuşkusuz, Yörüklerin Balkanlara yerleştirilmeleri bundan sonraki yıllarda da sürmüştür. Bölgede gittikçe çoğalmaları üzerine, Devlet bunlar için özel yasalar yapmıştır. Nitekim, Fatih Kanunnamesine, Yörüklerle ilgili olarak “Kanun-ı Yörügân” başlığı altında bir bölüm eklenmiştir. XV. yüzyıl sonlarında yazılan bu Fatih Kanunnamesinden sonra, Yörüklerin herbirinin tahrir defterinin başına özel kanunnameler konmuştur⁶⁹. Daha sonra, Ebussuud Efendi, Tevkii Celalzade ve Hamza Paşa Kanunnamelelerinde de yine birer “Yörügân Fası” bulunmuştur. Yörükler Balkanlara tamamen yerleştikten sonra, çeşitli kolaylıklar sağlamak amacıyla gruplara ayrılmışlar ve bu gruplara, ya kalabalık olarak oturdukları yerin adına, ya her hangi bir özelliklerine, ya da Yörük grubunu yöneten başkanın adından ötürü birer ad takılmıştır. Balkanlarda belli başlı Yörük grupları, Naldöken, Tanrıdağ (veya Karagöz), Selanik, Vize, Ofcabolu ve Kocacık Yörükleridir.

Yörüklerle birlikte yine aynı şart ve sebeplerle Tatar grupları da Balkanlara göçürülmüş ve Yörüklerle aynı hukuki statü içinde tutulmuştur. Tatarlar da Yörükler gibi, Yörük grupları içinde sosyal bir değişmeye uğramışlardır.

Balkanlardaki Tatar grupları da, Yörükler gibi bir takım adlarla anılmışlardır. Bunlar içinde en önemli gruplar Aktav, Tırhala, Yanbolu, Bozapa (veya Bozata) tatarlarıdır⁷⁰.

Balkanlarda yeni bölgeler fethedildikçe bir kısım topraklar, özellikle boş ve sahihsiz olanlar, has, zeamet ve tımar olarak dağıtılmış, böylece Osmanlı Avrupasına bu yoldan da Türk halk iskân edilmiştir. XV. ve XVI. yüzyıl tapu-tahrir defterleri incelendikte bu gruptan olan Türk halkının ne zaman ve nereden gelip, Balkanların nerelerine yerleştikleri açıkça görülür. Ayrıca Rumeli’ye ait tahrir defterlerinde kayıtlı olan köy ve diğer yerleşim merkezleri ile coğrafi adlar da bu konuyu aydınlatmak bakımından çok önemlidir⁷¹.

Diğer yandan, Anadolu’da yerleşmeyi ve türkleşmeyi sağlayan vakıflar ve temlikler ile yerleşmek için yer ve imkân arayan dervişlerin kurdukları

⁶⁹ Gökbilgin, T.: Rumelide Yörükler, Tatarlar ve Evlad-ı Fatihan, s. 29-53.

⁷⁰ Balkanlarda Yörük ve Tatarlar hakkında, Tayyip Gökbilgin’in “Rumeli’de Yörükler, Tatarlar ve Evlad-ı Fatihan, İstanbul 1957” adlı eserinde geniş bilgi vardır.

⁷¹ Aktepe, M.: XIV. ve XV. Asırlarda Rumeli’nin Türkler Tarafından İskânına Dair, Türkiye Mecmuası, c. X, s. 301-307. Arnavutluk bölgesine, Anadolu’dan halkın nasıl göçürülerek tımar verildiğine dair bk. İnalcık, H.: Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid, Ankara 1954; Barkan, Ö. L.: Sürgünler III, İktisat Fakültesi Mecmuası, c. XV, s. 209 vd.

tekke ve zaviyeler, aynen Balkanlarda da vardı ⁷². Bu tekke ve zaviyeler hem İslam propagandası yapıyor, hem de yolcu Müslümanlar için misafirhane yerine geçiyordu.

Osmanlı Avrupasında yeni fethedilen yerlerde, yeni teşkilâtlar kurulurken buralara, bölgenin önemine göre, az veya çok asker ve sivil devlet memurları gönderilmiştir. Aile ve hatta akrabalarıyla giden bu asker ve sivil görevliler de Balkanların türkleşmesinde oldukça önemli rol oynamışlardır.

Batılı tarihçilerden bir kısmının, bir türlü tarafsız olarak üzerinde duramadıkları konu ihtida sorunudur. Bu konu, Osmanlı İmparatorluğunu yermek için kullanılmış ve bazan gerçeklere hemen hemen hiç uymayan görüşler ortaya atılmıştır.

Öncelikle şunu söylemek gerekir ki Osmanlı İmparatorluğunda zorla ihtida ettirmek yoluna kesinlikle gidilmemiştir. Çünkü böyle bir davranış her şeyden önce Devletin maddi çıkarlarına aykırıdır. Bilindiği gibi Müslüman olmayan halk, askerlikten muaf olmanın karşılığı olarak veya Müslümanların verdiği zekat'ın karşılığı olarak bir vergi (cizye) ödüyor, bu da oldukça önemli bir miktar tutuyordu. Halkın Müslüman olması demek bu gelirin azalması demektir.

Diğer yandan, Müslüman olmayan halk toplulukları genellikle dil, kültür ve geleneklerini korumuşlar, yani türkleşmemişlerdir. Esasen Osmanlı İmparatorluğunda ihtida konusu incelenirken şu durum daima gözönünde tutulmalıdır. Tek tek ve seyrek zamanlarda olan ihtidalar, ihtida edenin kendi toplumunu Müslüman olma açısından pek etkilememiştir. Ancak, ihtida edenlerde etnik değişme olmuş ve bunlar genellikle türkleşmişlerdir. Bu tür ihtidalar daha çok Anadolu ve Doğu Trakya'da olmuştur ⁷³. Bir de yine tek tek fakat sürekli olan ihtidalar vardır. Bu ikinci gruba girenlerde, toplumların etnik yapısı değil dinî yapısı değişmiştir. Arnavutlar, Boşnaklar ve hatta kısmen Gürcüler bu gruba giren topluluklardır.

Anadolu'da hiçbir dönemde toplumların ihtidası sözkonusu değildir. Bunun ana nedeni Selçuklu dönemindeki hızlı türkleşme sonucu, Anadolu'da büyük bir Gayrimüslim toplumunun kalmamış olması ve Anadolu toplumlarının, Arnavutluk, Bosna ve Bulgaristan'daki toplumlar

⁷² Barkan, Ö. L.: Vakıflar ve Temlikler, Vakıflar Dergisi, c. II, s. 279-386.

⁷³ Bu konunun nedenlerini, Anadolu'daki türkleşmeyi anlatırken belirtmiştik.

gibi Katolik Kilisesi ile Venedik, Avusturya ve diğer devletlerin müdahalelerine yakın bulunmamasıdır ⁷⁴.

Gürcülerin ihtidasını ise Selçuklulardan daha önceye, Arap istilası dönemine çıkarmamız gerekir. Kuşkusuz Osmanlı döneminde de Gürcüler arasında ihtidalar olmuştur. Fakat ne Arap istilası döneminde ne de Osmanlı egemenliği sırasında, Gürcüler arasında yayılan İslamlık çoğunluk durumuna geçememiştir ⁷⁵.

İslamiyeti kabul eden Gürcülerden Anadolu'ya yayılanlar çok olmuştur. Bunlar arasında türkleşme de olmuştur. Durum böyle olunca, Kafkasya'da yaşayan Türk, Ermeni, Gürcü ve diğer gruplar arasındaki etnik değişikliği tayin ve tesbit etmek çok zorlaşır. Çünkü bu durumda ortada adeta iç içe girmiş bir kültürler karışımı vardır.

İkinci grup ihtidalar genellikle Avrupa'da olmuştur. Bu tür ihtidalar sürekli ihtidalarlardır. Arnavutlar, Boşnaklar ve Pomaklar arasında uzun süre yayılma olanağı bulan İslamlık, sonunda bu toplumların büyük ölçüde İslamlaşması sonucunu doğurmuştur.

⁷⁴ Taeschner, F.: *Encyclopaedia Of Islam (EI)*, Anadolu md., s. 469, 470.

⁷⁵ Gürcistan'da ihtida olayını -özellikle Osmanlı dönemi için- Ahmet Özkan Melaşvili "Gürcistan, İstanbul 1968" adlı kitabında bütünüyle yanlış ve gülünç iddialarla doldurarak anlatmıştır (özellikle s. 78, 111, 113, 115-123). Yazar, kitabının 118. sayfasında Baisan, Kars, Erzurum, Ardanuç ve İspir'de çok kan aktıldığını, Naima'yı kaynak göstererek (Naima, c. III, s. 206, Sayfa numarası herhalde baskı sırasında yanlış yazılmış. Çünkü, Gürcistan konusu 206 değil, 216. sayfadadır) belirtmektedir. Bir kere, adıgeçen kentler Gürcü kentleri olmayıp Türk kenti olduğu gibi, burada olan olaylar Osmanlı-Safavi ilişkileri çerçevesi içinde geçen olaylardır. Diğer yandan, aynı sayfada bu kez Peçevî kanak gösterilerek (Peçevî, c. I, s. 191, 283, 284), "1540 yılında Ahmet Paşa Tortum, Nacahi, Tetri, Tsihe, Tepkerd ve Eşerd'i zaptetti. Genç kız ve delikanlıları esir etti. Sinop ve Trabzon'u zaptı esnasında 1800 Gürcü gencini devşirerek kendine muhafız yaptı. Ateşten ve ölümden kurtulan halkı zor kullanarak müslümanlaştırmaya başladı" gibi görüşleri gerçeklere aykırıdır. Çünkü 1540 yılında, "Gürcistan keferesinin tuğyan ve isyan üzere olup, bazı hareket-i nâ-matbu'ları mesmu'-ı Padişah" olduğundan, Ahmet Paşa ve bazı Beylerbeyi ve Sancakbeyleri, Gürcistan üzerine gönderilmiş, birkaç kale ele geçirildikten sonra geri dönmüştür. Yani, bu ayaklanmış bulunan Gürcistan'ı cezalandırmak üzere yapılmış bir tür akındır. Kaldı ki yazar, kitabında kaynak olarak Peçevî'nin 285. sayfasını göstermiştir. Oysa Peçevî'nin bu sayfasında Gürcistan'la ilgili hiçbir kayıt yoktur. Kayıtlar yukarıda belirttiğimiz sayfalarda bulunmaktadır.

Diğer yandan, Gürcüler arasında ihtidalar yalnız halk grupları içinde olmamış, pek çok Gürcü beyleri de ihtida etmiştir. Bununla ilgili Mühimme Defterlerinde çok kayıt vardır. Halkın zorla ihtidası bir an için düşünülebilir ama beylerin zorla ihtidası, belgelerdeki kayıtların da ötesinde mantığa ters düşmektedir. Gürcistan'daki ihtida olayı, arşiv belgeleri taranarak sağlıklı bir şekilde ortaya konabilir.

Arnavutluk, daha I. Murat döneminde fethedilmeye başlamış ve Arnavutlarla Türkler bu yıllarda ilişki kurmuşlardır. Osmanlı fethinden önce 732 yılında Arnavutluk dinî bakımdan İstanbul Patrikhanesi yönetimine verilmiş ve 1054 yılında İstanbul Kilisesi ile Roma'nın ayrılması üzerine, Kuzey Arnavutluk Roma'nın etkisi altına girerek buralarda Katoliklik yayılmıştır. Ortodoks Arnavutluk ise başlangıçta Ohri'deki Bulgar Başpiskoposluğuna bağlanmış, daha sonra 1453 yılında İstanbul fethedilip Rum Ortodoks kilisesi yeniden kurulunca, bu kilise, Katolikliğe karşı Arnavutluğa yakın ilgi duymaya başlamıştır. Esasen Arnavutluk Hristiyanları Katolik Kilisesi ile Ortodoks Kilisesi arasında duruma göre yer değiştirmiş ve bu, Arnavutlar arasında Hristiyan dinî bakımından manevi bir çöküntü yaratmıştır⁷⁶. İlk Osmanlı fethinden itibaren, Arnavutluk'da Müslümanlığın hızla yayılmasında bu durumun önemi büyük olmalıdır. Özellikle İskender Bey'in ayaklanmasının başarısızlığa uğramasından sonra Müslümanlık Arnavutlar arasında daha çok yayılmaya başlamıştır⁷⁷. O kadar ki bir süre sonra Müslüman Arnavutların sayısı, Hristiyan Arnavutları geçmiştir⁷⁸.

Denilebilir ki Osmanlıların Balkanları fethetmesiyle, Balkanlardaki Katoliklik Batıya kaymıştır. Daha başka bir deyimle, Osmanlıların Balkanlara geçmesi, buralarda Katolikliğin aleyhine olmuş ve hemen hemen bütün Balkanlar ortodokslaşmıştır⁷⁹.

Balkanlarda İslamiyeti kabul etmiş olan ikinci büyük grup toplum Bosnalılardır (Boşnaklar). Bosnalıların bir kısmı Bogomil mezhebinden olup, Osmanlıların Balkanlara geçmesinden çok daha önce bu mezhebe girmişlerdir.

Balkanlardaki Bogomillerle, Anadolu'daki Pavlakiler arasında bir ilişki kurmanın yanlış olmadığı kanısındayız. Pavlakî adına ilk kez 719 yılında rastlanmaktadır. Ancak bu tarihten önce de Pavlakilerin varlığı düşünülebilir. Pavlaki adının, yaşayıp yaşamadığı kesin olarak bilinmeyen bir "Paul"den geldiği sanılmaktadır. Bu ad Pavlaki inançlarında "Samosatlı (Samsat) Paul" şeklinde geçmektedir.

⁷⁶ İnalçık, H.: EI, Arnavutluk md., s. 652.

⁷⁷ Süsseim, K.: İA, Arnavutluk md., s. 584, 585; İnalçık, H.: İA, İskender Bey md., s. 1079 vd.; Barkan Ö. L.: Sürgünler III, İktisat Fakültesi Mecmuası, c. XV, s. 217, 218, 220-222; Wittek, P.: Osmanlı İmparatorluğunun Doğuşu, s. 62.

⁷⁸ İnalçık, H.: EI, Arnavutluk md., s. 651, 652.

⁷⁹ İnalçık, H.: EI, Arnavutluk md., s. 651, 652.

Pavlakilerin inançları, Ortodoks Kilisesi inançlarından farklıdır. Bu yüzden, Ortodokslar Pavlakileri, Katolik Kilisesinin etkisi altına girmekle suçlamışlardır. Yine, Ortodoks Rum Kilisesi, Pavlakilerin kurucusu sayılan Paul'un Maniheizt bir kadından doğduğunu, dolayısıyla Katolik Kilisesi ile Pavlakilerin, aynı zamanda Maniheizmin etkisi altında bulunduğunu ileri sürmüştür.

Pavlakiler, Hz. Meryem'in kutsallığını inkâr ile kırk günlük orucu ve onu izleyen bayramı da reddetmişlerdir. Eucharisty Âyini ve haç için ruhsal bir tefsir vermişler ve Katolik rahiplerini ve dinî rütbelerini (mertebelerini) kabul etmemişlerdir. Pavlaki din adamlarının, diğer Ortodoks mezheplerde bulunan din adamlarından giyiniş ve davranış farkı yoktur.

Bogomillerin de inançları Ortodoks Rum Kilisesi inançlarından farklı idi. Bizans İmparatoru Alexius Comnenus döneminde, Bogomilerin başkanı olan Basilus saraya çağırılıp, kendi inançlarının esası ve Rum Kilisesinden ayrıldığı noktalar tartışılmıştır. Daha sonraki yıllarda hekim Euthymius Zigabenus (ölümü 1118) eserinde Bogomil inançlarını elli iki başlık altında toplamıştır. Sözelgeşi, bu inanç farklarından birine göre Tanrı'nın ilk oğlu Hz. İsa değil, Satanael'dir. Satanael ise ruhsal varlıkların en büyüğüdür.

Pavlaki propagandası Anadolu Rumlarından başka, Ermeniler arasında da başarılı olmuştur⁸⁰. İkinci kurucuları sayılan Sergius Tychicus döneminde sayıları oldukça artmıştır. Ermenilerden başka en çok Torosların dağ halkı bu inançları kabul etmiştir⁸¹. Bizans İmparatoru Konstantin Kopronymus döneminde (741-775) korunmuşlar ve bu arada kendilerine Trakya'da oturmaları önerilmiştir. Eğer Pavlakiliğin, Bogomilik adı ile Balkanlara geçişi böyle başlamış ise, Bogomil adı ile de olsa XII. yüzyıla kadar önemli bir varlık gösterememişlerdir. Anadolu'da kalanlar ise İmparator Nicephorus (802-811) tarafından, ülkenin doğu sınırlarını korumakla görevlendirilmişlerdir. Özellikle Ermenistan ve çevresinde oturanlar Thondrak'ı kendilerine merkez yapmışlar ve IX. yüzyılda güçlenmeye başlamışlardır. Bunlara merkezlerinden dolayı "Thondrakians", yani Thondraklılar da denmiştir. Ermenistan'ın diğer bölgelerinde oturan Pavlaki gruplarına "Athingani" ve "Selikians" adları verilmiştir.

Pavlakilerin çoğu İmparator Michael ve V. Leon dönemlerinde öldürülmüşlerdir. Bu katliam İmparatoriçe Teodora döneminde (842-857) daha da artmıştır. Bu katliamlardan sonra bazı Pavlakiler, Ermenistan'da

⁸⁰ Scott, C.A.: *Encyclopaedia of Religion and Ethics (ERE)*, Paulicians md., s. 696.

⁸¹ Powicke, E.J.: *ERE, Bogomils md.*, s. 784; Scott, C.A.: *ERE, Paulicians md.*, s. 697.

küçük topluluklar halinde⁸², diğerleri de Balkanlarda yaşamışlardır. İmparator Yuhannes Tzimiskes döneminde (970) ise Ermenistan'daki Pavlakilerin çoğu Trakya'da iskân edilmiştir. Böylece Balkanlarda oldukça kalabalık bir duruma gelen Pavlakiler yavaş yavaş teşkilatlanmaya da başlamışlardır. Bu yeni bölgede onlara "Bogomil" adı verilmiştir⁸³.

Bogomil mezhebi Balkanlarda en çok Bosnalılar, Bulgarlar ve Sırp'lar arasında yayıldı ve Anadolu'daki döneme göre inançları oldukça değişti. Bogomillik XII. yüzyıla kadar gizli tutuldu.

Bogomil adını Powicke, Slavca ile açıklamaya çalışmakta⁸⁴ ve bunun "Tanrım affet, koru" veya "Tanrı'nın sevgilisi" anlamına geldiğini ileri sürmektedir. Bogomiller genellikle teşkilatlı bir kilise olarak Bosna ve Bulgaristan'da yaşadılar⁸⁵.

Bogomil mezhebi Bosna'da XII. yüzyılda gelişmeye başlayınca, Roma buna karşı şiddetli önlemler aldı. Hatta çevresinde Katolik rahipleri bulunmasına rağmen Sırp Kralı Stephan Kotroman (1314-1353) bile Bogomil idi⁸⁶.

Bütün baskılara rağmen Bogomilliğin Balkanlarda yayılması önlenemedi. Bogomiller uzun yıllar Katolik Kilisesi ile Ortodoks Rum Kilisesi arasında ezildiler. İslamla Bogomilliğin karşılaşması bu ortam içinde oldu. Osmanlılar Balkanlara geçip, özellikle ilk dönemlerde, yerli halka geniş din özgürlüğü tanıyınca, bu durum Bogomiller arasında adeta bir kurtuluş yolu oldu ve Bogomillerin önemli bir kısmı ihtida etti. Bosna'da İslamlağın geniş ölçüde yayılmasının ilk faktörü bu olmalıdır. Osmanlılar Balkanların fethi sırasında, uzun mücadeleler sonucu, savaşma yeteneği kazanmış ve Balkanları çok iyi tanıyan Bogomillerden, ımkânla r ölçüsünde yararlanmışır⁸⁷. Zaten Osmanlı İmparatorluğu bunların bir çoğuna timar vermiş ve Bogomiller "askeri" sınıfına girmişlerdir. İhtida eden Bogomil Bosnalılar, daha çok asil aileler, eski feodal beyler ve bu "askeri" sınıfdan olanlardı⁸⁸. Diğer yandan, her çeşit halk tabakaları arasında da islamlaşma oluyordu. Burada üzerinde durulması gereken önemli nokta, Bosna-Hersek'de ihtidanın bir seferde, yani toptan olup olmadığıdır. Şimdiye

⁸² Bunlar yukarıda saydığımız Thondrakien, Athingani ve Selikian Pavlakileridir.

⁸³ Scott, C.A.: ERE, Paulicians md., s. 697, 698; Powicke, F.J.: ERE, Bogomils md., s. 784.

⁸⁴ Powicke, F.J.: ERE, Bogomils md., s. 784.

⁸⁵ Powicke, F.J.: ERE, Bogomils md., s. 785.

⁸⁶ Krçsmarik, J.: İA, Bosna-Hersek md., s. 730.

⁸⁷ Krçsmarik, J.: İA, Bosna-Hersek md., s. 731.

⁸⁸ İncalcık, H.: EI, Balkan md., s. 9999.

kadar bazı Batılı tarihçiler Bosna-Hersek'de toptan bir ihtidanın olduğu görüşündedirler. Özellikle, Katolik ve Ortodoks inançlardan farklı bir inanca sahip olan Bogomil Hristiyanların, bütünüyle Müslüman olduğu görüşü vardır ⁸⁹. Bu konu henüz tam anlamıyla araştırılmadığı için kesin bir sonuca varmak imkansızdır. Ancak, bu bölgede ihtida edenlerin büyük bir miktara ulaştığı da bir gerçektir. Kiliselerarası çatışma sonunda Bogomiller arasında Müslümanlığın geniş ölçüde yayılmış olması doğaldır. Yukarıda belirttiğimiz gibi onların Devlet memuru sayılmaları (askerî) da bu hususta önemli bir etken olabilir. Buna rağmen, İslamiyetin yalnız Bogomil Bosnalılar arasında yayıldığını kabul etmek yanlıştır. Çünkü Bosna'dan çok daha önce Arnavutluk'da başlayan ihtida hareketlerinde Bogomillğin her hangi bir rolü olmamıştır ⁹⁰.

Osmanlı dönemi Balkan toplumları üzerindeki çalışmalar son yıllarda oldukça artmıştır. Bunlardan biri Avdo Sukeska'nın "Osmanlı Devletinde Bosna Müslümanlarının Durumu" başlıklı yazısıdır ⁹¹. Sukeska, yazısının birinci sayfasında, Bosna'nın fethi sırasında, Türklerin feodal devleti yıktıklarını, kral ve diğer feodal beyleri ortadan kaldırdıklarını ve böylece Bosna'nın ulusluk (nationhood) duygusunu yokettiklerini belirtmektedir. Osmanlıların, bugünkü Yugoslavya topraklarındaki krallıkları ortadan kaldırarak, bölgeyi merkeze bağlı eyaletler durumuna getirdikleri doğrudur. Ancak, bu işlem yapılırken feodal beylerin "sipahi" adı altında yine eski durumlarını sürdürdükleri de bir gerçektir. Hatta bu sipahiler arasında Hristiyan olanların oldukça büyük miktarlara ulaştığını biliyoruz ⁹². Eski mülkleri ile beyliklerini ve dinlerini sürdürme özgürlüğü bulunan böyle bir toplumda feodalitenin kötü yönlerinin yıkıldığını

⁸⁹ Djurdjev, B.: EI, Bosna md. s. 1264.

⁹⁰ Filipoviç, N.: Bosna-Hersek Tımar Sisteminin İnkişafında Bazı Hususiyetler, İktisat Fakültesi Mecmuası, c. XV, s. 155; Truhelka, C.: Bosna'da Arazi Meselesinin Tarihi Esasları, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, c. I, s. 57.

⁹¹ Sukeska, A.: The Position of the Bosnian Moslems in the Ottoman State, International Journal of Turkish Studies, c. I, sayı 2, s. 1 (IJTS), Madison 1980. Bosna'daki İslamlaşma ve Bogomillik için ayrıca bk. Filipoviç, N.: Pogled na Osmanski Feudalizm (A Review of Ottoman Feudalism), Year Book of the Historical Society of Bosnia and Herzegovina, IV, Sarajevo 1952; Solovjev, A.: Nestanank Bogumilstva i Islamizacija Bosne (Disappearance of Bogomilism and the Islamization of Bosnia), YHSBH, I, Sarajevo 1949; Handzić A.: Islamizacija u Sjeveroistočnoj Bosni (The Islamization in North-Eastern Bosnia), COP XVI-XVII, Sarajevo 1970.

⁹² Hristiyan sipahiler için, Dünya türkologları arasında özellikle Osmanlı dönemi Balkan Tarihi üzerinde otorite olan Prof. Dr. Halil İnalcık'ın "Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar" (Ankara 1954) adlı eserine bakınız.

söylemek bir bakıma doğrudur. Belki feodalite “sipahi” adı ile şekil değiştirmiş ve toplum yararına daha iyi bir kontrol altına alınmıştır denilebilir. Bu olgunun, Bosnalıları islamlaştırdığını söylemek de pek doğru olmaz. Ancak, Osmanlıların bu son derece özgürce demokratik yönetimi, psikolojik bir etki yapmış olabilir.

Balkanlarda Osmanlı egemenliği sırasında Müslüman olmuş üçüncü büyük topluluk Pomaklardır. Pomakların kökenleri ile ne zaman Müslüman oldukları kesin olarak bilinmemektedir. Konuştukları dilin Bulgarcaya yakın olmasından dolayı, Bulgarların bir kolu olduklarını ileri sürenler vardır. Dil tek başına bir toplumun etnik kökenini saptamaya yetmez. Şimdilik bu konuda yeni bir görüş ortaya atmak için elimizde yeterli belge yoktur.

Pomaklar, Arnavutlar ve Bosnalılardan daha önce, Bulgaristan’ın fethi ile birlikte (I. Murat dönemi) Osmanlı egemenliğine girmişlerdir. En çok İskeçe, Gümülcine, Selanik ve serez bölgelerinde oturuyorlardı. Bu bölgelerin Balkanlardaki ilk Osmanlı fetihleri arasında bulunması bizce, Pomakların ihtidası ile yakından ilgilidir. Bu döneme ait belgelerin azlığı, Pomakların ihtidası hakkında kesin bir hüküm vermemize engel olmaktadır. Osmanlıların Balkanları ilk fetih hareketleri sırasında birçok Türkmen Babası, Şeyh, Derviş ve Abdal gibi, İslam dininin misyonerleri durumunda olan kimseler Balkanlara geçmiş ve buralarda İslamlığın propagandasını yapmışlardır. Bu arada, Pomakların da İslamlığı kabul etmiş olmaları, durumu aydınlatacak yeni belgeler bulununcaya kadar, akla en uygun gelen görüştür. Nitekim, Osmanlı Beyliğinin, İmparatorluk haline gelişiyle ters orantılı olarak bu Türkmen Babaları, Şeyh, Derviş ve Abdalların rolleri de azalmış ve bir süre sonra tamamen ortadan kalkmıştır. Bu durumda Pomakların islamlaşmasında bir zorlama olmadığını ve kendi gönülleriyle ihtida ettiklerini kabul etmek gerekir. Aynı zamanda ilk Osmanlı fetihleri sırasında Pomakların, bir anda ve toplu olarak ihtida etmiş olmalarını düşünmek de zordur. Yukarıda açıkladığımız Arnavutluk ve Bosna’daki şartlar Pomaklar için de geçerli olmalıdır.

Pomaklar, Türk-İslam Uygarlığı içine girdikten sonra, kentlerde oturanlar Türkçe konuşmaya başlamış ve zamanla türkleşmişlerdir⁹³. Bu durum, Osmanlı Avrupasında ihtidanın çoğunluk haline geldiği toplumlar arasında ilk kez görülmektedir. Yalnız Pomakların kentlerde oturanları

⁹³ Yaver, H.: Bulgarların İstila Plânları, s. 528.

zamanla türkleşmişlerdir. Diğer yandan, islamlaşmış olan Arnavutlar ve Bosnalılar ne etnik özelliklerini ne de kültürlerini yitirmemişlerdir. Bu son iki grup içinde türkleşme olayı çok azdır. Nedense Pomakların bu durumunu ve kökenlerini, Doğu Avrupa ve Balkanlarda önce hristiyanlaşan daha sonra eriyen Kuman, Kıpçak, Peçenek ve Uzlarla açıklamak hiçbir Batılı tarihçinin aklına gelmemektedir. Nitekim, Balkanlar, Osmanlılar tarafından terkedilirken, Pomakların önemli bir kısmı da Edirne ve İstanbul dolaylarına göçmüştür⁹⁴.

Kuşkusuz Osmanlı Avrupasında bu sürekli ve geniş çaplı ihtidaların dışında, tek tek fakat sürekli olmayan seyrek ihtidalar da olmuştur⁹⁵. Anadolu'da olduğu gibi Balkanlarda da bu tür ihtida sonucu kişiler genellikle türkleşmiştir. Ancak, bunun gibi olayların Balkanların türkleşmesinde ve islamlaşmasında önemli etkisi olmamıştır.

Gerek Anadolu'da, gerekse Avrupa'da Devlet hep ihtidayı teşvik etmiş ve bu arada Müslüman olanlara, sosyal durumlarına göre, armağanlar vermiştir⁹⁶. Yalnız yoksul halk veya köylü grupları arasında değil, zengin kişiler ve hatta Hristiyan Beyler arasında bile ihtida olayı oldukça fazladır. Özellikle Gürcüler arasında bu tür ihtida çok olmuştur⁹⁷. Ayrıca 1551 yılında Boğdan Voyvodası İlyas Rareş de Müslüman olmuş ve kendisine mükâfat olarak Silistre Sancakbeyliği ile Devlet adamları tarafından, bir servet olabilecek kadar çok armağan verilmiştir. Hatta, kendisi Müslüman oldukça sonra, yerine Voyvoda atanan kardeşi Stefan da Müslüman olmak isteyince, Boğdanlılar tarafından öldürülmüştür⁹⁸.

İhtidalar sırasında bazı ufak tefek sorunlar ortaya çıkmıştır. Sözgelisi, 1431-1432 tarihli bir tahrir defterindeki şu kayıt bunun için bir örnektir: "Timar. Süleyman, garip kişidir. Merhum Sultan (Çelebi Mehmet) zamanında İlyas yermiş. Köy gâvurları mezkûr İlyas'ı öldürüp dağılmışlar.

⁹⁴ Eren, A.C.: *IA, Pomaklar md.*, s. 574.

⁹⁵ Bu konuyla ilgili olarak Başbakanlık Arşivinde pek çok belge vardır. Örnek olmak üzere şu birkaç taneyi gösteriyoruz: *BAMD 1, H. 1049, 1313, 1362, 1475; BAMD 2, H. 108, 433, 1355; BAMD 4, H. 34, 35; BAMD 8, H. 8, 10.*

⁹⁶ Nitekim Arşivlerdeki bu pek çok belgenin hemen hepsi bu münasebetle, yani Müslüman olan kimseye verilen armağan veya mükâfat münasebetiyle verilmiştir. Bu mükâfatların pek çoğunu timar, gedik ve saray görevine alınma oluşturmaktadır. Bu armağanların, Müslüman olmayan halkın ihtida etmesinde önemli bir etken olduğunu söylemek yanlış olur.

⁹⁷ *BAMD 2, H. 335, 1728, 1956, 1964.*

BAMD, 4, H. 1323.

⁹⁸ *Uzunçarşılı, İ.H.: XV. Yüzyıl Ortalarında İslamiyeti Kabul Etmiş Olan Bir Boğdan Voyvodası, Belleten, c. XVIII, s. 83 vd.*

Sonra Lala Şahin ve Yakup bey mezkûra vermişler ki, şenelde. Elinde Lala Şahin bitisi var. Mezkûr İlyas Bey kulu imiş...”⁹⁹.

Balkanlardaki türkleşme ve islamlaşmaya engel olan bir takım etkenler de ortaya çıkmıştır. Sözgelisi, Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşundan itibaren olmak üzere, Doğudan gelen insan göçünde sürekli bir düşme olmuştur. Bunun en önemli nedeni Doğuda ve Suriye’de Akkoyunlular, Safaviler ve Kölemenler gibi güçlü devletlerin kurulmasıdır. Böylece buralarda da siyasal ve ekonomik istikrar sağlanmış ve Doğudan Batıya gelen Türk göçü giderek azalmıştır. Bizce Balkanlarda Anadolu’daki gibi tam bir türkleşme olmayışının en önemli nedeni budur. Yani Ortaasya, İran, Irak ve Suriye’deki Türk toplumları ile Anadolu arasındaki ilişkisinin Akkoyunlular, Safaviler ve Kölemenler tarafından kesilmesidir.

İmparatorluğun genişleme döneminde eski fetih hızının kaybolması, Anadolu’daki halk için Avrupa’yı daha az cazip duruma getirmiştir. Uclarda eskisi gibi bir hayat tarzı bulunmaz olmuş, akıncılık ve gazilik önemini yitirmeye başlamıştır. Hele Devlet Duraklama dönemine girip, bütün kurumlarda bir bozulma ve çözülme de başlayınca, türkleşme ve islamlaşma bundan geniş ölçüde ve olumsuz yönde etkilenmiştir.

Diğer yandan, özellikle ilk dönemlerde, halk dinsel bakımdan serbest bırakılmış, fakat Hristiyan ve Yahudi din adamları din ile milliyeti kaynaştırmayı bilmişlerdir. Bunun yanında Osmanlı İmparatorluğu Türkçü bir politika izlememiştir. Osmanlı İmparatorluğunda bir “anavatan” kavramı olmamıştır. Fethedilip merkeze bağlanan her yer anavatan sayılmıştır. Gerek İslam Hukuku hükümleri içinde, gerekse Osmanlı yöneticilerinin “devlet-i âliyye, devlet-i ebed-müddet” ve Padişahların “nizâm-ı âlem, zıllu’l-lah-ı fi’l-arzeyn, padişah-ı âlem-penah vs.” anlayışı içinde egemenlik kurulan yerlere Türk Dili ve Türk Kültürünün götürülmesi özel olarak düşünülmemiştir. Bu da türkleşme ve islamlaşmayı olumsuz yönde etkilemiştir. Osmanlı İmparatorluğu bu yönüyle Roma ve İngiliz İmparatorluklarından önemli bir fark gösterir.

Balkanlarda türkleşme ve islamlaşmanın, Anadolu’ya göre az olmasının bir nedeni de Balkanlarda özerk devletlerin bulunmasıdır. Eflak ve Boğdan Voyvodalıkları, Erdel Krallığı, büyük ölçüde iç işlerinde serbest idiler. Osmanlı İmparatorluğu için önemli olan, buralara atanacak kral ve voyvodaların, Devlete sadık kalmaları, vergilerini düzenli ödemeleri veya

⁹⁹ Aktepe, M.: XIV. ve XV. Asırlarda Rumeli’nin Türkler Tarafından İskânına Dair, Türkiye Mecmuası, c. X, S. 311.

toplamları, asayişî sağlamaları ve buna benzer birkaç görevi yerine getirmeleri idi. Bu yüzden, bu bölgeler, İmparatorluğun diğer eyaletlerine göre yarı kapalı kalmış, etnik ve dinsel yapı geniş ölçüde eski durumunu koruyabilmiştir.

Ayrıca Balkanlar'daki Osmanlı ulusları coğrafi durumları nedeniyle her an Avrupa'daki büyük ve faal devletlerle (Avusturya, Rusya, Venedik gibi) ilişki kurmuş ve sürdürmüşlerdir. Ama, Anadolu fethedildiği zaman, Avrupa ile bu ölçüde bir ilişki, Ege denizi yüzünden zorlaşmış, yani Anadolu Hristiyanlarının, Avrupa Hristiyan dünyasıyla ilgisi ve ilişkisi çok kısıtlı olmuştur. Balkanlarda türkleşme ve islamlaşma olayının, Anadolu'ya göre az oluşunda bu durumun da etkisi önemli olmalıdır.

En genel çizgilerle, bu şartlar altında türkleşme ve islamlaşmanın olduğu Balkanlarda nüfusun yayılışını daha iyi gösterebilmek için Rumeli Eyaletinin nüfus yayılışı ve etnik yapısını bir örnek olmak üzere veriyoruz. Bu sayım 1520-1535 yılları arasında yapılmış olup, Rumeli Eyaleti adı altında otuz bir liva ile Rumeli Çingelerini içine almaktadır¹⁰⁰ Buna göre bu bölgelerde 194.580 Müslüman hane, 832.707 Hristiyan hane ve 4.134 Yahudi hane vardı. Yaklaşık olarak genel nüfusun % 20'si Müslüman, % 80'i ise Zimmi idi. Otuz bir liva içinde yalnız altı tanesinde Müslüman nüfus çoğunlukta idi. Bunlar aşağıdaki tabloda daha açık görülmektedir:

Liveanın adı	Müslüman halk	Hristiyan halk	Yahudi halk
Çirmen	12.686	1.578	yok
Vize	12.193	9.467	yok
Kızılcamüsellem	5.157	yok	yok
Çingene	2.694	yok	yok
Gelibolu (İmroz, Taşoz ve İstanköy dahil)	5.001	3.901	23
Silistre	17.295	6.615	yok

¹⁰⁰ Barkan, Ö.L.: Sürgünler III, İktisat Fakültesi Mecmuası, c. XV, s. 237. Rumeli Eyaletine bağlı otuz bir liveanın adları şunlardır: Paşa, Çirmen, Vize, Kızılcamüsellem, Çingene, Gelibolu (İmroz, Taşoz, ve İstanköy adaları dahil), Rodos, Midilli, Silistre, Niğbolu, Vidin, Kefe, Sofya, Köstendil, Alacahisar, Pirizrin, İşkodra, Elbasan, Vulçitrin, Ohri, Yanya, Karlheli, Tırhala, Ağrıboz, Mora, Hersek, Bosna, Izvornik, Karadağ, Semendire ve Dukakin livaları.

Yukarıdakilerden başka, aşağıdaki tabloda görülen yedi livada ise Müslüman nüfus çoğunluğa yakın bir sayıda idi:

Livanın adı	Müslüman halk	Hıristiyan halk	Yahudi halk
Paşa	66.684	183.512	2.998
Rodos	1.121	5.191	yok
Niğbolu	9.122	31.891	206
Kefe	1.396	5.412	yok
Tırhala	12.347	57.671	387
Hersek	7.077	9.588	yok
Bosna	16.935	19.619	yok

Bu arada, Rumeli Çingelerinin de üçte bire yakını Müslüman idi (4.203 hane Müslüman, 10.294 hane Gayrimüslim). Bu sayımda dikkat edilmesi gereken nokta, sayımın toprak ve vergi veren nüfusu tesbit amacıyla yapılmış olmasıdır. Bu durumda kesin genelleme yapmak Müslüman nüfus aleyhine yanıltıcı sonuçlar verebilir.

Balkanlardaki bu nüfus yayılışında Müslümanlar 1831 yılında bir misli artış göstererek % 40'a çıkmışlar, Müslüman olmayanlar ise % 20 oranında bir azalma ile % 60'a inmişlerdir. Ancak, bu yüzdeler 1831 yılında yapılan sayımda alınan sonuçlara göre çıkarılmıştır ve sadece Rumeli, Silistre ve Cezayir (Adalar) eyalet ve livalarını içine almaktadır¹⁰¹. Bu sayıma göre adı geçen bölgelerde 639.917 Müslüman (% 40), 933.870 Reaya (% 57), 29.374 Kipti (Çingene) (% 1,85), 13.792 Yahudi (% 0,85) ve 5.265 Ermeni (% 03) vardı.

Yahudi ve Ermenilerin Balkanlarda hemen hemen yalnız ticaret kentlerinde oturduklarını, sanat ve ticaretle uğraştıklarını da belirtmemiz gerekir. Gerçi, Yahudilerin durumu Anadolu'da da aynıdır ama Ermeniler içinde Anadolu'da toprak sahibi olanlar ve tarımla uğraşanlar pek çoktur.

Osmanlı İmparatorluğunda türkleşme ve islamlaşmanın yanında etnik ve demografik yapıyı tesbit ederken kaynakları dikkatli kullanmak gerekir.

¹⁰¹ Akbal, F.: 1831 Tarihinde Osmanlı imparatorluğunda İdari Taksimat ve Nüfus, Belleten, c. XV, s. 628.

Çünkü özellikle batılı kaynaklar etnik, demografik ve dinsel konularda zaman zaman gerçeklerden uzaklaşmışlardır. Batılı kaynaklar genellikle elçiler, gezginler veya başka yollarla Osmanlı İmparatorluğunda bulunanlara dayanmaktadır. Bu kişiler İmparatorluktaki etnik ve dinsel durumu kendi ülkeleriyle kıyaslayarak verdikleri için zaman zaman yanlışla düşmüşlerdir. Diğer yandan batılı araştırmacıların bir kısmı Osmanlı İmparatorluğu dönemi olaylarını, bugünün şartları ve mantığı ile değerlendirmişlerdir. Bu da onların yanlış sonuçlar elde etmelerine neden olmuştur. Mesela, Steven Runciman "The Great Church in Captivity"¹⁰² adlı eserinde "Historia Patriarchica Constantinopolis"¹⁰³ adlı kaynağa ve Demetrius Cantemir'in "The History of the Growth and Decay of the Ottoman Empire"¹⁰⁴ adlı eserine dayanarak, Yavuz Sultan Selim'in Hristiyanları sevmediğini, Vezirine¹⁰⁵ hepsini zorla islamlaştırmasını teklif ettiğini, vezirin buna karşı çıkması üzerine hiç olmazsa kiliselerini ellerinden almalarını istediğini yazmaktadır. Bunu Vezirin Patriki uyarması ve gülünç bir ferman hikâyesi izlemektedir. Oysa aynı Padişah, daha Suriye'nin fethi sırasında Kudüs Ermeni Partikine bir ferman vermiş ve onun bütün eski haklarını tanıdığı gibi Kiliseyi de Devlet güvencesi altına almıştır¹⁰⁶. Görüldüğü üzere kaynaklar zaman zaman bu konularda duygusal davranarak yanlış bilgiler vermekte ve çağdaş bir tarihçi de bunları ciddi bir eleştiri süzgecinden geçirmeden kullanmakla aynı hatayı tekrarlamaktadır.

Timothy Ware adlı başka bir araştırmacı "The Orthodox Church"¹⁰⁷ adlı eserinde, Birinci Dünya Savaşı sonunda, Türkiye'de 1.500.000 Yunanlının ya katledildiğini veya göçe zorlandığını hiç bir kaynak göstermeden yazmaktadır. Biz bu konuda bir kaynak bulunabileceği kanısında da değiliz. Zira ileri sürülen olayın tam aksi olmuştur. Yani, Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında, gerek Yunan ordusu gerekse Rumlar, Türk halkına karşı katliam ve zulümde bulunmuşlardır. Bu tezi kanıtlayacak binlerce belge arşivlerde saklıdır. Türk Kurtuluş Savaşı sonunda imzalanan Lozan Anlaşması hükümlerine göre Türk ve Yunan halkları karşılıklı mübadele edilmiştir. Bir göçe zorlama söz konusu değildir. Yazar, din adamlarının dinsel giysileriyle dolaşmalarının (patrikler dışında) yasak olduğunu belirtmek bunu bir baskı unsuru gibi göstermeye çalış-

¹⁰² Cambridge 1968, s. 189-190.

¹⁰³ (Yayınlayan B.G. Niebuhr), in C.S.H.B., Bonn 1849, s. 158.

¹⁰⁴ (Çeviren N. Tindal), London 1734, s. 102-103.

¹⁰⁵ Metinde "horrifed vizier".

¹⁰⁶ Bu konuda ayrıntılı bir araştırma ileride yayınlanacaktır.

¹⁰⁷ Suffolk 1975, s. 139-141.

maktadır. Oysa laik Türk yasaları aynı yasağı Müslüman din adamları için de koymakta ve bu bütün halk için titizlikle uygulanmaktadır. Yine, 6-7 Eylül 1955'de Kıbrıs sorunu nedeniyle ortaya çıkan olayları, yalnız Yunanlılığa karşı değil aynı zamanda Hristiyanlığa karşı olaylar olarak da göstermeye çalışmaktadır¹⁰⁸.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemine ait bu örnekleri çoğaltmak ve ilk dönemlere kadar götürmek mümkündür. Ancak, İmparatorluğun çöküntüye gitmesine paralel olarak bu tür kasıtlı rakamlar ve eserler çoğalmıştır. Elbette bunun siyasal, sosyal, ekonomik ve hatta duygusal nedenleri vardır. Öyle ise Osmanlı İmparatorluğu'nun etnik, demografik ve dinsel yapısını araştırırken kaynakları iyi bir eleştiri süzgecinden geçirmelidir. Olayları da bugünün gerçekleri ve mantığı ile değil, o günün şartlarına göre değerlendirmelidir. Bu konuda yanlış ve yansız her iki tür eserlerden oluşan kaynak ve araştırma listesini kısa bir bibliyografya olarak yazımın sonunda vereceğiz. Bundan amacımız, hem bu konuda çalışmak isteyenlere başlangıç için kolaylık sağlamak, hem de ileri sürdüğümüz iddiayı kontrol etme imkânını vermektir.

Yirminci yüzyıldan XV. ve XVI. yüzyıllara doğru gidildikçe ana kaynakları tapu-tahrir defterleri ve şer'iyye sicilleri oluşturmaktadır. Bunları diğer Osmanlı ve yabancı kaynaklar izler. Bu kaynaklar genel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun tümünde, özel olarak da Balkanlardaki türkleşme ve islamlaşma olayında sağlam ipuçları vermekte ve sorunun çözümünü kolaylaştırmaktadır. Son yıllarda, Balkanlardaki türkleşme ve islamlaşma, etnik ve demografik yapı üzerinde, Türkiye ve Türkiye dışındaki çalışmaların yoğunlaştığını yukarıda belirtmiştik¹⁰⁹. Ancak, bu çalışmalar Devşirme sorununa pek değinmemektedir.

Osmanlı İmparatorluğunda ihtida sorunundan sonra, batılı tarihçiler en çok Devşirme konusunda yanlışlığı düşmüşlerdir. Kuşkusuz Devşirmenin türkleşme ve islamlaşmada etkisi olmuştur. Ama bu etkinin Osmanlı tarihindeki yeri nedir? Yani hangi tarihler arasında olmuştur? Devşirilenler bir köle gibi mi kullanılmışlardır? Devlet hizmetine girdikten sonra asıl ve nesillerini unutmışlar mıdır? Bu işlem gelişigüzel mi yapılmıştır? İslam Hukukuna aykırı bir davranış mıdır? İlk kez Osmanlı İmparatorluğu mu böyle bir teşkilat kurmuştur? Devşirme toplanan halkın tepkisi ne olmuştur?

¹⁰⁸ Anti-Greek (and anti-Christian).

¹⁰⁹ Bunlardan iki otoriteyi, Ömer Lütfi Barkan ve Halil İnalcık'ı burada belirtmek isteriz. Bu tür çalışmalardan bir kısmı bibliyografyada gösterilmiştir.

Bu uygulama Osmanlı İmparatorluğu döneminde türkleşme ve islamlaşmaya ne ölçüde etkili olabilmıştır? Bu soruların yansız olarak cevaplandırılması, ancak Devşirme sorununun gerçek yönüyle ortaya konulması ile mümkündür.

Osmanlı İmparatorluğunda Kapıkulu ordusu kurulmadan önce bu görevi kimler yapardı? Bu durum henüz tam anlamıyla tesbit edilmemiş olmakla birlikte bir takım görüş ve düşünceler ortaya atılmıştır.

Kuruluş dönemi Osmanlı ordusu başlangıçta, sınırlarında toplanan aşiret kuvvetleri ile, cihad amacıyla yine buralara gelmiş gazilerden ibaretti. Kuşkusuz bunlar, sürekli ve örgütlü bir ordu değildi. Ancak, İslam dininin verdiği heyecan ve uc bölgelerinin sosyo-ekonomik yapısından kaynaklanan savaşkan bir topluluktur. Hepsisi atlı olup hafif silahlarla savaşırlardı.

Osmanlı Beyliği yavaş yavaş genişlemeye başlayıp büyük kent ve kaleleri ele geçirdiği zaman, buraları koruyacak ve merkezi otoriteyi sağlayacak sürekli bir yaya ordusuna ihtiyaç duyuldu. Böylece bu atlı kuvvetlerin dışında “Yaya ve Müsellem” denilen teşkilat kuruldu. Aşiret kuvvetleri ve köylülerden toplanan bu kuvvete paralel olarak kent halkı arasından toplanan bir de “Azap” teşkilatı vardı.

Yaya teşkilatının esasını ocaklar oluştururdu. Ocakdaki er sayısı değişti. Ocak grubunun içinden birisi baş seçilir ve buna “Yayabaşı” veya “Başyaya” denirdi. Bu yayalar bir takım vergiler vermekle yükümlüydü. Ancak yaya, at besler ve atlı olarak savaşa giderse bu vergilerden muaf ve müselleme tutulurdu. Onun için bunlara “Müselleme” denmiştir. Teşkilat olarak yayaların aynı idiler.

Yaya ve Müsellemler, Kapıkulu teşkilatı kurulduktan sonra geri hizmete alınmamışlar, daha uzun süre savaşçı sınıf olarak görev yapmışlardır¹¹⁰.

Osmanlı Devletinin kuruluş yıllarında bu yaya ve atlı kuvvetlerden başka “Gâziyân-ı Rum”, “Ahiyân-ı Rum”, “Abdalân-ı Rum” ve “Bacıyân-ı Rum” gibi kuvvetlerle Kalenderî ve Babaî tarikat topluluklarına mensup bir takım kuvvetler de vardı¹¹¹. Fakat, özellikle Balkanlarda fetihler çoğalıp, sınırlar genişleyince Devletin askere olan ihtiyacı da o ölçüde arttı ve yeni yeni kaynaklar arandı. Bu arada, savaşlarda esir düşenlerin

¹¹⁰ Yaya ve Müsellem örgütü hakkında geniş bilgi için bk. Arıkan, Muzaffer: XV. Asırda Yaya ve Müsellem Ocakları, Ankara 1966 (Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, yayınlanmamış doçentlik tezi).

¹¹¹ Uzunçarşılı, İ.H.: Kapıkulu Ocakları, c. I, s. 1.

gençlerinden beşte biri Devlet hesabına alındı ve bunlara kısa bir süre eğitim ve öğretim yaptırılarak yeni bir ocak oluşturuldu ki bu, Yeniçeri Ocağının başlangıcıdır¹¹². Bu tarihlerde henüz Devşirme söz konusu değildir ve tutsakların beşte biri alınarak oluşturulan bu sisteme "Pencik" denmektedir.

Acemi ocağı ile Yeniçeri ocağının başlangıcı I. Murat dönemine kadar çıkarılabilmektedir ve Yeniçeri ocağına asker yetiştirmek üzere ilk Acemi ocağı Gelibolu'da kurulmuştur. İlk dönemlerde tutsaklar doğrudan doğruya bu ocağa alınarak bir akçe gündelik ile Gelibolu, Çardak ve Lapseki arasında işleyen ulaşım araçlarında hizmet görmüşler ve sonra Yeniçeri ocağına alınmışlardır. Tutsaklar fırsat buldukça kaçtıkları için bu yöntem bırakılmış ve savaşlarda tutsak olan zimmilerin küçük yaşta olanlarının beşte biri alınmaya ve Anadolu'da Türk köylülerinin yanında Türk-İslam eğitimi verildikten sonra Acemi ocağına kaydolunmaya başlanmıştır. Devletin fazla tutsağa ihtiyacı olmadığı zamanlar, tutsak bedelinin karşılığı olarak para alınmıştır¹¹³.

Zamanla, Pencik yöntemiyle toplanan askerler de ihtiyacı karşılamayınca, Devlet yeni yollar ve kaynaklar aramaya başlamıştır. Özellikle Ankara Savaşından sonra, Osmanlı fetihlerinin yaklaşık elli yıl duraklamış olması, Pencik oğlanlarının sayısında büyük ölçüde azalmaya yol açmıştır. Asker yetiştirmek için yeni kaynaklar aranmasında en önemli etken bu olmalıdır.

Böylece Devletin, sınırları içinde bulunan Gayrimüslim çocuklarından Acemi oğlanı toplamak üzere uygulamaya girişmesi ile "Devşirme" yöntemi ortaya çıkmıştır. Devşirme'nin uygulamaya konulmasıyla Pencik yöntemi kalkmamış, ancak bir çeşit vergi olarak devam etmiştir.

Batılı tarihçilerden bazıları, özellikle Gibbons, Devşirme yönteminin doğrudan doğruya islamlaştırma politikasıyla ilgili olduğunu söylemektedir¹¹⁴. Köprülü ve Giese'nin de haklı olarak eleştirdikleri gibi bu iddianın tarihi gerçeklerle ilgisi yoktur¹¹⁵. En azından, Osmanlı İmparatorluğu açık ve kesin bir islamlaştırma politikası izlemiş olsaydı, sınırları içindeki

¹¹² Uzunçarşılı, İ.H.: Osmanlı Tarihi, c. I, s. 508.

¹¹³ Köprülü, F.: Osmanlı Devletinin Kuruluşu, s. 108; Uzunçarşılı, İ.H.: Osmanlı Tarihi, c. I, s. 509.

¹¹⁴ Gibbons, H.A.: Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu (çeviren R. Hulusi), s. 97 vd.

¹¹⁵ Köprülü, F.: Osmanlı Devletinin Kuruluşu, s. 3, 4, 12; Prof. Uzunçarşılı da Gibbons'un görüşüne katılmaktadır (Kapıkulu ocakları, c. I, s. 13, 138; Wittek, P.: Osmanlı İmparatorluğunun Doğuşu, s. 63)

toplulukların en az yüzde doksanının bugün Müslüman olması gerekirdi. Bir islamlaştırma politikası izlemeye o günkü koşullar son derece elverişli olduğu gibi, böyle bir uygulamaya engel olabilecek her hangi bir siyasal güç de yoktu. Osmanlı İmparatorluğu bilinçli olarak yaygın bir türkleştirme ve islamlaştırma politikası izlememiştir. Devşirme çocuklarına Türk-İslam eğitimi verilmesinin nedenleri başkadır. Devşirme uygulaması türkleşme ve islamlaşmaya çok dar sınırlar içinde etkili olabilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğunun hemen hemen hiçbir döneminde zorla islamlaştırma politikası güdülmemiş, aksine Müslüman olmayan din adamları ve topluluklarının vicdan özgürlüklerine, gelenek ve kültürlerine her vesile ile geniş bir hoşgörülük içinde saygı gösterilmiştir ¹¹⁶. Konuya bu açıdan bakıldığında da Devşirme yönteminin Hristiyan halkı islamlaştırmak amacıyla kurulduğunu kabul etmek tarihi gerçeklere ters düşer. Esasen ilk Osmanlı kroniklerinin ve İdris-i Bitlisi ile Mustafa Nuri Paşa'nın Devşirme yöntemini I. Murat, hatta Orhan Bey dönemine kadar çıkarmaları her hangi bir belgeye dayanmamaktadır ¹¹⁷. Herhalde Acemi ocağının kuruluşu ile Devşirme yönteminin uygulanmaya başlaması aynı şey olarak düşünülmüş veya sanılmış, böylece bu yanlış ortaya çıkmıştır. Oysa Devşirme yöntemi daha sonra II. Murat döneminde uygulanmaya konmuştur. Bu da tarih olarak XV. yüzyılın ortalarına gelmektedir. Nitekim Fuat Köprülü'nün bu görüşüne, Ménagé ve Mordtmann da katılmaktadır ¹¹⁸.

Devşirme yöntemi ancak XVI. yüzyıl sonlarına kadar bozulmadan devam edebilmiş, bu tarihten itibaren "Kuloğlu" veya "Ağaçırağı" ¹¹⁹ adı altında bir takım kimseler ocağa alınmak suretiyle sistem yavaş yavaş bozulmuştur. IV. Murat döneminde yapılan ıslahat arasında Devşirme sorunu da ele alınmış fakat yapılan düzenlemeler geçici olmuştur ¹²⁰. Bu kez

¹¹⁶ A. Cevat: Tarih-i Askeri-i Osmanî, s. 180, 181.

¹¹⁷ A. Refik: Devşirmeler, Acemioglanları, Hayat Mecmuası, c. II, s. 47.

¹¹⁸ Menagé: EI, Dewshirme md., s. 211; Köprülü F.: Osmanlı Devletinin Kuruluşu, s. 109; Mordtmann, Encyclopédie de l'Islam, Dewshirme md., s. 977.

¹¹⁹ Yeniçeriler XVI. yüzyıl ortalarından sonra evlenmeye, mal sahibi olmaya ve ticaretle uğraşmaya başladıktan sonra, bunların çocukları "Kuloğlu" adı altında doğrudan doğruya ocağa kaydedilmeye başlandı. Ayrıca Yeniçeri Ağalarının himayeleriyle her sınıf halk "Ağaçırağı" adıyla ocağa alınıyordu. Uzunçarşılı, İ.H.: Kapıkulu Ocakları, c. I, s. 30-34; 7 nolu Ankara Şer'iyye Sicili (AŞS), belge no 660, 695; 8 nolu AŞS, belge 646, 1099, 1280; 9 nolu AŞS, belge no 2270.

¹²⁰ Naima: Tarih, c. IV, s. 358; Selaniki: Tarih, s. 263; A. Refik: Devşirme Usulü, Acemi Oğlanları, Darü'l-fünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası, sayı 4-6.

ocağa yalnız Kuloğulları ve Ağaçırakları değil “Ferzend-i bevfab” ve “Ferzend-i çaşnigir” adlarıyla kapıcı ve sofracıların çocukları da alınmaya başlamıştır. Giderek çok kısa bir sürede Devşirme yasası bütünüyle bırakılıp Hristiyan çocukları yerine Müslüman çocukları devşirilmeye başlanmıştır¹²¹. Demek oluyor ki Devşirme yoluyla Hristiyan çocuklarının toplanması XV. yüzyıl ortalarından XVI. yüzyıl sonlarına kadar ancak yaklaşık 150 yıl sürebilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu tarihi için kısa sayılabilecek bir süre içinde uygulanan bu işlemde dikkat edilmesi gereken bir husus da Devşirmenin her yıl yapıp yapılmadığı, devşirilen çocukların sayısı, Devşirme toplanan bölgeler ve Devşirme çocuklarının hangi Gayrimüslim topluluklarından toplandığıdır.

Devşirmenin her yıl toplanmadığı konusunda bütün kaynaklar birleşmektedirler. Yalnız, kaç yılda bir yapıldığı konusunda kaynaklar değişik rakamlar vermektedirler. Bizce önemli olan kaç yılda bir yapıldığı değil, her yıl düzenli yapılmamış olmasıdır. Devşirmenin toplanması konusunda kaynaklarda bir birlik olmayışı, bu işlemin belli aralıklarla yapılmadığını, orduda askere ihtiyaç duyuldukça Devşirme toplandığını gösterir. Kanuni döneminde Yeniçerilerin 12.000 civarında olduğu düşünülürse, bu orduya duyulacak asker ihtiyacı ve bu vesileyle toplanacak Devşirme oğlanı sayısının azlığı kolayca anlaşılır. Ayrıca, her seferinde aynı sayıda Devşirme toplandığını ileri sürmek de mümkün değildir. Devşirme oğlanlarının eğitim gördüğü Acemi ocaklarındaki sayısı hiçbir dönemde on bini geçmemiştir. XVI. yüzyıl sonlarına doğru bu miktar Devşirme yönteminin bozulmasına paralel olarak yavaş yavaş azalmıştır¹²². Bu Sebeplerden dolayı, İmparatorluğun, özellikle Balkanlarda bulunan, milyonlarca Müslüman olmayan halk içinden, üç beş yılda bir, en fazla üç beş bin çocuk toplamasını doğrudan doğruya bir türkleştirme ve islamlaştırma politikasıyla ilgili görmek yanlıştır. Ancak bununla, sayısı ne kadar önemsiz olursa olsun, toplanan çocukların türkleşip islamlaşmadığını ileri sürmek de istemiyoruz.

Devşirme oğlanı İmparatorluğun bütün bölgelerinden toplanmamıştır. İşlem ilk kez Balkanlarda uygulanmış, daha sonra Anadolu'ya da geçmiştir. Balkanlarda Arnavutluk, Bulgaristan, Sırbistan, Bosna-Hersek, Macaristan ve Yunanistan'dan toplanmıştır. Bu bölgeler

¹²¹ Başlangıcından beri Müslüman Arnavutlar ve özellikle Bosnalılardan Devşirme oğlanı toplanıyordu.

içinde Üsküp, İştîp, Köstendil, Prizren, Görice, Samakov, Prebol, Taşlıca, Yanya, Pirlepe, İşkodra, Ohri, Pec (İpek), Dukakin, Kırçova, Foça, Noverin, Manastır, Mostar, İmoçka, İzvornik, Böğürdelen, Gölü, Kesriye, Harpişte, Bihlişte, Niğbolu, Selanik, Vize, Akçakale, Özi ve Azak özellikle Devşirme toplanan yerlerdi. Yalnız Eflak ve Boğdan hiçbir şekilde Devşirmeye tabi tutulmuyordu¹²². Bu bölgelerden Bosna-Hersek'de Müslüman halk çocuklarından da Devşirme toplandığını daha önce belirtmiştik. Aslında bu özel davranış, buralarda oturan ve Osmanlı egemenliğinden sonra Müslüman olan yerli halkın isteği üzerine, Müslüman olmalarına karşılık bir imtiyaz olarak verilmiştir. Devşirme yasalarına uyulduğu dönemlerde bunun dışında hiçbir Müslüman toplumdaki Devşirme alınmamıştır. Arnavutların durumu bu gruba sokulacak kadar önemli değildir. Bosna-Hersek'in bu imtiyazından yararlanmak isteyen Müslüman ve Gayrimüslimler çıkmışsa da Devlet bunlara karşı önlem almıştır¹²⁴.

Anadolu'dan toplanan Devşirme, Balkanlara nazaran hem geç başlamış hem de büyük bir titizlik içinde yapılmıştır. Öncelikle belirtmemiz gereken husus Anadolu'nun her tarafından Devşirme toplanmadığıdır.

Fatih döneminde bir ara Trabzon Hristiyanlarından Devşirme toplanmışsa da sonradan bırakılmıştır. Ancak Yavuz Sultan Selim döneminde yeniden başlamış ve III. Mehmet dönemine kadar devam etmiştir. İstanbul ve çevresinden ilk zamanlarda Devşirme alınmamış, Karaman'dan Erzurum'a kadar olan bölgeler de Devşirme toplanmayan bölgeler arasına katılmıştır. Güneydoğu Anadolu'dan da Devşirme toplanmamıştır. Bütün İmparatorluk içinde sınırlı bölgelerden Devşirme toplanması, etkisini de sınırlı kılmıştır.

Devşirme toplanan çocukların ırkları da dikkate alınmıştır. Bu münasebetle Yeniçeri ocağı teşkilat mecmuasında şöyle bir kayıt vardır: "... el-İyazü bi'llah Urus, Acem, Çingene ve Türk reayasının evlatlarıyla vesair mahlukun evlatlarından Harputlu, Diyarbekirli ve Malatyalı olmaya, Yukarıda tasrih olunanlardan gayri âdemi ya rüşvetle veya rica ile veya bir büyük yerden şefaatta be-dergâh edip halis kullarımın aralarına bir ecnebi

¹²² A. Cevat: Tarih-i Askerî-i Osmanî, s. 181; Uzunçarşılı, İ.H.: Kapıkulu Ocakları, c. I, s. 79-81.

¹²³ Rycaut, P.: The History of the Present State of the Ottoman Empire, s. 99.

¹²⁴ Bu münasebetle 5 nolu Mühimme Defterinde (s. 96) "Bosna ve Hersek ve Kilis" kadılarına hitaben yazılmış 1565 tarihli bir hüküm vardır. Uzunçarşılı, İ.H.: Kapıkulu Ocakları, c. I, s. 18, 19, 108.

korlarsa Allahu azîmü'ş-şân'ın ve yüz yirmi dört bin peygamberin lânetleri ol zâbitlerin üzerlerine olsun" ¹²⁵.

Anadolu ve Balkanlarda Devşirme toplanmayan bu yerlerden başka, yaptıkları bir iş veya görev karşılığında Devşirmeden muaf tutulmuş yerler de vardı. Mesela, İstanbul'daki Kartal ve Kadıköy Hristiyanları "İstabl-ı Âmire'ye ait çayırarda çalıştıklarından Devşirmeden muaf idiler.

Derbent bekleyenler, maden işletenler, köprü ve kale onarımında çalışanlar ve buna benzer bütün Devlet hizmetini görenler de Devşirmeden muaf tutulmuşlardı ¹²⁶. Kuşkusuz bu bağışıklıklar zamanla değişmiştir. Bazan kaldırılmış bazan da yeni bağışıklıklar konmuştur.

Burada da görüldüğü üzere Devşirme işlemi İmparatorluğun her yerinde uygulanmamış, Devşirme oğlanı sayısı ve Devşirme toplama yılı sınırlı tutulduğu gibi, Devşirme toplanan yerler ve topluluklar da sınırlandırılmıştır. Her yönden bu sınırlı koşullar içinde, Devşirme yoluyla türkleşme ve islamlaşmanın da sınırlı olacağı doğaldır. Osmanlı İmparatorluğunda Devşirme yönteminin yerini ve etki alanını tesbit ederken bu çerçeve içinde hareket edilmelidir.

Devşirme oğlanları, hiçbir dönemde köle gibi kabul edilmeyip yine köle gibi kullanılmamıştır. Devşirmelere Yeniçeri olduktan sonra verilen "Kapıkulu" adı padişahın sıfatından kaynaklanmaktadır. Buna göre İmparatorluktaki herkes padişahın kuludur. Devşirme oğlanının köle kabul edilmesi İslam Hukukunca da imkânsızdır. Çünkü İslam Hukukuna göre köle olabilmek için ehl-i zimmet olmamak yani harbî olmak gerekir. Oysa Devşirme sadece Osmanlı egemenliği altında bulunan ehl-i zimmetlerden toplanmıştır ¹²⁷. Ayrıca Devşirme çocukları, Türk çiftçi ailelerinin yanında geçirdikleri dönem hariç, diğer zamanlarda Devletten düzenli aylık almışlardır. Bir kölenin, Devletten veya sahibinden aylık alması elbette söz konusu olamaz. Bu açıdan, Pencik oğlanları ile Devşirme oğlanlarını kesin olarak birbirinden ayırmak gerekir.

¹²⁵ Uzunçarşılı, İ.H.: Kapıkulu Ocakları, c. I, s. 19-21.

¹²⁶ Başbakanlık Arşivi (BA), 537 nolu Karahisar-ı Şarki Tahrir Defteri; BA, 631 nolu Tapu Defteri; BA, 772 nolu Selanik Livası Mufassal Defteri; BA, 778 nolu Sirem Sancağı Mufassal Tahrir Defteri; BA, 1032 nolu Kamanice Tahrir Defteri; BAMD 3, s. 74; BAMD 24 s. 89; BAMD 35, s. 111; BAMD 39, s. 75; A. Refik: Devşirme Usulü, Acemi Oğlanlar, Darü'l-fünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası, c. V, sayı 1-2; Uzunçarşılı İ.H.: Kapıkulu Ocakları, c. I, S. 109-114.

¹²⁷ Bosna-Hersek Müslümanlarının özel durumlarını yukarıda belirtmiştik.

Kölelik anlayışından bütünüyle uzak olarak Devşirmeye tabi tutulan yerlerde sistem gelişigüzel uygulanmamıştır. Bunun için pek çok özel yasa yapılmış ve bu yasaların gerektiği gibi uygulanabilmesi için son derece titiz davranılmıştır¹²⁸.

Devşirme toplanırken tek çocuklu ailelerin çocukları alınmaz, asil olanlar ve papaz çocukları tercih edilirdi. Birden fazla çocuğu olan ailelerden de en fazla bir çocuk alınırdı. Yetim çocuk, köy kethüdasının oğlu, sığırtmac ve çoban çocukları ile kel, köse, doğuştan sünnetli, Türkçe bilen, evli ve sanat sahibi çocuklar devşirilmezlerdi. İstanbul veya başka bir büyük kente gidip dönmüş ve böylece köy hayatının saflığını yitirmiş çocuklar, uzun veya kısa boylu olanlar da toplanmazlardı.

Trabzon'dan oğlan devşirilirken sonradan vazgeçilmesi, burada toplanan Gayrimüslim çocukların "şerir" olmalarındandı. Erzurum ile Karaman arasında kalan bölgeden Devşirme toplanmamasının gerekçesi ise bura halkının (Gayrimüslim halkın) karışık olmasıydı¹²⁹.

Görüldüğü gibi, Devşirme toplanan bölgelerde Hristiyan halkın bu yükümlülüğten kurtulması için pek çok açık kapı vardır. Fakat ileride Devletin en yüksek makamlarına geçebilme imkânını sağlayan böyle bir işleme halk çoğu zaman memnuniyetle katılmıştır. Buna karşılık istemeyenler de olmuştur. Hatta bazan bütün bir köy veya kasaba Devşirme vermemekte ısrar etmiş ve bunun için padişah özel hükümler göndermiştir¹³⁰.

Devşirilen çocuklar genellikle asıllarını ve ailelerini unutmamışlardır. Zaten Devşirme toplanırken çocuğun köyü, kazası, sancağı, anasının, babasının ve sipahisinin adları yazılır, doğum tarihi ile çocuğun vücut özellikleri deftere kaydedilirdi. Nitekim Hasan adlı bir Yeniçeri, bir yanlışlıktan dolayı Padişah'a müracaat etmiş, devşirilmeden önce vermekte olduğu haracın, şimdi akrabalarından alındığını belirterek yanlışlığın düzeltilmesini ve adının haraç defterinden silinmesini istemiştir. Bizim için bu olayın önemi, adigeçen Yeniçerinin hem köyünü hem ailesini hatırlamış olması ve onlarla ilişkisini kesmemiş bulunmasıdır. Çünkü, kendisine ait verginin akrabalarından alındığını belirtmesi, kendisi ile akrabaları arasında halâ ilişkisinin sürdüğünü gösterir¹³¹.

¹²⁸ Uzunçarşılı, İ.H.: Kapıkulu Ocakları, c. I, s. 15, 101-103.

¹²⁹ Uzunçarşılı, İ.H.: Kapıkulu Ocakları, c. I, s. 18-20.

¹³⁰ BAMD 3, s. 141; Uzunçarşılı, İ.H.: Kapıkulu Ocakları, c. I, s. 104, 105.

¹³¹ Uzunçarşılı, İ.H.: Kapıkulu Ocakları, c. I, s. 26-28.

Bu konuda en güzel örnek Sokullu Mehmet Paşa'dır Sırp Patrikhanesi 1459 yılında Fatih Sultan Mehmet tarafından kapatılmış, Patrikhanenin kiliseleri ve cemaat Ohri'deki Bulgar Kilisesine bağlanmıştı. Yaklaşık yüz yıl sonra 1557 yılında Sokullu Mehmet Paşa, Sırp Patrikhanesini Peç'de (İpek) yeniden kurdurarak kardeşi Makarios'u (Makarije) da üzerine Patrik olarak atadı¹³². Görüldüğü gibi, iki kardeşden biri devşirilmiş ve İmparatorluğun en yüksek makamına geçmiş, diğeri ise eski dininde -hatta Patrik olarak- yaşamını sürdürmüş ve aralarındaki ilişki de sonuna kadar devam etmiştir.

Devşirmelerin, Yeniçeri olduktan sonra, seyyidlere ve emr-i şerife küfrettikleri¹³³, şarap kaçakçılığı yaptıkları¹³⁴ görülmüştür. Müslümanlar arasında ender görülen ve Fıkıh hükümlerine göre ağır cezayı gerektiren bu durum, Devşirmeler arasında İslamiyetin köklü olarak yerleşmediğini, dolayısıyla asıllarını ve ailelerini unutmadıklarını gösterir. 28 Haziran 1601 tarihli bir belgede bir Yeniçerinin halâ sünnet olmadığının ortaya çıkmış olduğunu belirtmemiz zikre değer¹³⁵.

Asıllarını ve ailelerini hiçbir şekilde unutmayan bu kişilerin geç de olsa eski din ve hayatlarına dönmeleri mümkündür. Şöyle ki Müslüman olan Yeniçerilerin İslam Hukuku hükümlerine göre İslamiyetten ayrılmalari (irtidad) kesin olarak yasaklanmışsa da bu kimseler Osmanlı İmparatorluğu sınırları dışına çıktıkları takdirde sorun kalmayacaktır. Savaş sırasında, özellikle yenilgiyle sonuçlanan savaşlarda, düşman tarafına geçmek, hatta bu işi bütün Yeniçerilerin toptan yapmaları mümkün ve çok kolaydır. Oysa şimdiye dek böyle bir olayı doğrulayacak belge bulunamamıştır. Sınırlarda her an komşu devletlerle ilişkide bulunan kalelerde genellikle Yeniçeriler bulunurdu. Oysa buralarda da durum aynıdır. Bazı batılı araştırmacılar ve kaynakların belirttikleri gibi Devşirme yöntemi bir baskı unsuru veya türkleştirme ve islamlaştırma aracı olarak kullanılmış olsaydı, yukarıda belirttiğimiz olaylardan olması gerekirdi. Böyle olayların olmamış olması, Acemi oğlanı ve Yeniçerilerin yeni durumlarını isteyerek kabul ettiklerini, benimsediklerini gösterir. Sonuç olarak, Devşirme sırasında görülen tek tük

¹³² Janin, R.: Les Eglises Séparées d'Orient, Paris 1930, s. 96; Hadrovics, Ladislav: Le Peuple Serbe et son Eglise sous la Domination Turque, Paris 1947, s. 48, 49. Peç, Budapeşte'nin 125 klm. güneyinde bir kentdir. Osmanlı egemenliği kalktıktan sonra kente Fünfkirchen "Beşkilise" adı verildi. Peç'in bugünkü adı İpek'dir.

¹³³ 8 nolu AŞS, belge 2044.

¹³⁴ 8 nolu AŞS, belge 1319, 1320, 1457.

¹³⁵ 8 nolu AŞS, belge 996.

kaçmalara karşılık, “Kapı”ya çıktıktan sonra, asıllarını ve ailelerini unutmamalarına rağmen, bir baskı söz konusu değildir.

Devşirme yöntemi ilk kez Osmanlı İmparatorluğunda uygulanmıştır¹³⁶. Bu yöntemi uygulamadan önce Osmanlıların uyguladıkları Pencik yöntemi, önceki Türk ve İslam devletlerinin bir kısmında görülmektedir. Ancak, Abbasi İmparatorluğu, Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Anadolu Selçuklu Devleti ve Kölemenlerde görülen, köle ve tutsaklardan asker yetiştirme yöntemi de Pencik yönteminden oldukça farklıdır¹³⁷. Çünkü Pencik yönteminde, mutlaka savaşta tutsak olanların gençlerinden beşde bir oranında alındığı halde, mesela, Kölemen İmparatorluğunda böyle bir kayıt yoktur. Devlet veya emirler esir pazarlarından köle satın alarak asker yetiştirebilirlerdi.

Daha önceki benzerlerinden Pencik yönteminin en önemli farkı, Pencik yoluyla alınan tutsakların Türk ailelerinin yanında uzun zaman eğitim görmesidir. Büyük Selçuklu İmparatorluğundaki “Gulâmhane”lerle Pencik oğlanlarının eğitim şekli birbirinden çok farklıdır¹³⁸.

Abbasiler, Gazneliler ve Sâmanoğullarında ilk kez görülen, tutsaklardan askerî bir sınıf kurma işlemi bir evrim geçirerek, Osmanlı İmparatorluğunda Pencik yöntemi adıyla ortaya çıkmıştır. Hepsinin birbiriyle az çok ilişkisi vardır. Osmanlı İmparatorluğunda, kökeni çok eskilere dayanan Pencik yöntemi de¹³⁹ bir evrim değil fakat değişim geçirerek¹⁴⁰ yerini Devşirme yöntemine bırakmıştır.

İlk kez Osmanlı İmparatorluğunun uyguladığı bu Devşirme yönteminin İslâm Hukukuna aykırı olup olmadığı, üzerinde önemle durulması gereken bir sorundur. Her şeyden önce İslam Hukukunda bu konuyla ilgili olarak açık ve kesin hükümler bulunmadığını belirtmemiz gerekir.

Ménage’a göre¹⁴¹, ehl-i zimmetin çocuklarının zorla alınması, onların haklarına saldırıdır ve dolayısıyla İslam Hukukuna aykırıdır. Bu görüş

¹³⁶ Uzunçarşılı, İ.H.: Kapıkulu Ocakları, c. I, s. 13.

¹³⁷ Uzunçarşılı, İ.H.: Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal, s. 13, 53, 54, 100, 101, 414 vd.

¹³⁸ Türk ailelerinin yanından alındıktan sonra Pencikler bir de Acemi ocağında eğitim görürlerdi.

¹³⁹ Pencik yöntemindeki beşde bir oranı, İslam Hukuku hükümlerine göre savaşta elde edilen ganimetin beşde birinin devlete ait olması esasında kaynaklanmaktadır.

¹⁴⁰ Evrim’le değişim arasındaki fark, Penciklerin tutsaklardan toplanmasına karşılık, Devşirmelerin özgür yurttaşlardan toplanmasıdır. Ayrıca, Devşirme yöntemi, daha önce de belirttiğimiz gibi bir ihtiyaçtan doğmuştur. Zaten Pencik yöntemiyle Devşirme yönteminin tamamen aynı şey olmadığı, Devşirme yöntemi uygulanmaya başlandığı halde, Pencik yönteminin kaldırılmayıp bir süre ikisinin birlikte yürütülmesinden anlaşılmaktadır.

¹⁴¹ Ménage: EI, Dewshirme md., s. 211.

sağlam temellere dayanmamaktadır. Zira, Hristiyan halkın çocuklarını, bazı karşı koymalara rağmen, bazan da memnuniyetle verdiklerini, hatta bunun için hileye başvurdıklarını yukarıda söylemiştik. Bu durumda ehl-i zimmetin haklarına saldırıdan söz etmek yanlış olur. Yine yukarıda belirttiğimiz gibi, eğer bu bir haksızlık ve baskı ise, Yeniçeri olduktan sonra bu haksızlığı gidermek ve bu baskıdan kurtulmak için pek çok imkân vardır. Oysa Osmanlı Tarihinde böyle bir olay görülmemiştir. Bu durumda ehl-i zimmetin haklarına saldırıdan söz etmek yanlış değilse, bunu kanıtlayacak belge ve olayların ortaya konulması gerekir. Elbette bu belge ve olaylar halkın çoğunluğunun görüşünü yansıtmalıdır. Bir an için Müslüman olmayan halkın hepsinin Devşirme yöntemine karşı olduğunu kabul etsek bile, bunu yine İslam Hukukunun bazı hükümleriyle bağdaştırmak mümkündür. Fıkıha göre, Zimmi asker olamaz, fakat Hz. Muhammed'in Necranlılarla yaptığı anlaşmaya göre¹⁴² buradaki Zimmiler, bir çeşit askerlik vergisi olarak, belirli sayıda zırh vermeyi yüklenmişlerdir. İşte Osmanlı İmparatorluğundaki Hristiyanlardan alınan Devşirmeyi, onların askerlikten bağışlamalarına karşılık bir çeşit bedel veya vergi kabul edebiliriz. Bu arada Zimmilerden alınan cizyeyi de, Müslümanlardan alınan zekâta karşılık göstermek gerekir.

Wittekin "Devşirme ve Şeriat" nazariyesine göre, Osmanlılar Şafii Fıkıhına dayanarak Devşirme toplamışlardır. Yani bu durum İslam Hukukuna aykırı değildir. Çünkü Şafii Fıkıhına göre, Rumlar hariç, Balkanlardaki bütün Hristiyanlar ehl-i zimmet değildir. Bu görüş de sağlam temellere dayanmamaktadır. Önce şunu belirtmemiz gerekir ki Devşirme yalnız Balkanlardan değil, Anadolu'dan da toplandığı gibi, bu işlem Kuzey Balkan toplulukları ile Wittekin ehl-i zimmet saydığı Rumlara da uygulanmıştır. Kaldı ki resmen Hanefi mezhebinden olan Osmanlı padişahlarının, Şafii Fıkıhına göre uygulamada bulunmuş olmaları çok kuşkuludur.

Esasen Devşirme, yapısı bakımından Osmanlı İmparatorluğu için doğal, hatta zorunlu bir durumdur. Bir imparatorluk içindeki her yurttaşın normal olarak askerlik görevini yapması gerekir. Buraya kadar herşey normaldir. Anlaşmazlığın çıktığı asıl nokta, toplanan çocukların mutlaka Türk-İslam kültürüyle eğitilmiş olmasıdır. İlk bakışta bu, zorla bir islamlaştırma ve dolayısıyla Fıkıha aykırı bir durum gibi görünür. Ama yine

¹⁴² Nedkoff, B. Christoff: Osmanlı İmparatorluğunda Cizye (çeviren Ş. Altındağ), Belleten, c. VIII, s. 602 vd.; Fattal, Antoine: Le Statut Légal des Non-musulmans en Pays D'Islam, Beyrouth 1958, s. 27.

Fıkıhın kesin olarak belirttiği üzere, ehl-i zimmetin askerlik yapma yasağı karşısında Devşirmelerin türkleştirilmesi ve islamlaştırılması bir zorunluluk olur.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, İslam Hukukunda bu konuyla doğrudan ilgili açık ve kesin hükümler bulunmaması nedeniyle bizim de kesin bir sonuca varmamız imkânsızdır. Fıkha uygun olup olmadığı konusunda hukukî yönden kuşkuda bulunduğumuz Devşirme yönteminin, Osmanlı imparatorluğu içinde doğal bir davranış ve uygulama olduğunu daha açık bir biçimde söyleyebiliriz ¹⁴³. Devşirme, İmparatorluğun ihtiyaçlarından doğan ve örf hukukuna dayanan bir uygulamadır. Bu uygulamanın Anadolu ve Balkanlardaki türkleşme ve islamlaşmaya etkisi çok sınırlı olmuştur. Çünkü Devşirme;

- 1 - Zaman olarak sınırlıdır.
- 2 - Bölge olarak sınırlıdır.
- 3 - Etnik yapı olarak sınırlıdır.
- 4 - Din bakımından sınırlıdır.
- 5 - Her yıl toplanmaması bakımından sınırlıdır.
- 6 - Her seferinde toplanan Devşirme sayısı bakımından sınırlıdır.
- 7 - Toplanan çocukların yaş durumları bakımından sınırlıdır.
- 8 - Fizik yapıları bakımından sınırlıdır.
- 9 - Sosyal durumları bakımından sınırlıdır.
- 10 - Kültürel durumları bakımından sınırlıdır.
- 11 - Ailenin çocuk sayısı bakımından sınırlıdır.

Bu kadar sınırlı şartlar altında Devşirmenin, türkleşme ve islamlaşmaya etkisinin de sınırlı olması doğaldır.

¹⁴³ Diğer dipnotlarda gösterilenlerden başka Devşirme hakkında geniş bilgi için bk. Kavânin-i Yeniçeriyân (Başbakanlık ve Topkapı Sarayı Arşivlerinde pek çok nüshaları olduğu gibi, bazı araştırmacıların özel kütüphanelerinde de yazma Kavânin-i Yeniçeriyân'lar bulunmaktadır.); Marsigli, G.: Osmanlı İmparatorluğunun Zuhur ve Terakkisinden İnhitatı Zamanına Kadar Askerî Vaziyeti (çevrin M. Nazmi), Ankara 1934; Köprülü, F.: Devşirme Meselesi, Hayat Mecmuası, c. II, sayı 34, Ankara 1927; Ahmet Cevat: Yeniçeriler, İstanbul 1297/9; Koçu, Reşat Ekrem: Yeniçeriler, İstanbul 1964. Bunların dışında çeşitli illerdeki müzelerde korunan Şer'iyye Sicilleri ile başta Başbakanlık ve Topkapı Sarayı Arşivleri olmak üzere diğer arşiv, kütüphane ve müzelerde sayısız belgeler vardır.

Sonuç olarak, Anadolu'da türkleşme ve islamlaşma tamamen Türk unsuru ile gerçekleşmiştir. Balkanlardaki türkleşme de bütünüyle Türk unsuru tarafından gerçekleştirilmiştir. İslamlaşmada ise Boşnaklar ve Arnavutlar gibi kısmen Türk olmayan unsurlar da vardır. Devşirmenin türkleşme ve islamlaşmaya etkisi ise geniş İmparatorluk tarihi içinde sözünü etmeye değmeyecek kadar azdır. Türkleşme ve islamlaşmada Türk olmayan unsurların hepsini yüzde ile söylecek olursak % 10'dan çok aşağıdadır.

KISA BIBLİYOGRAFYA

- ABICH, H.: Aus Kaukasischen Landern, Reisebriefe, 2 cilt, Wien 1896.
- ABRAHAMIAN, A.: Die Grundlagen des Armenischen Kirchenreichs, Zürich 1917.
- AHMED Rüstem Bey: La Guerre Mondiale et la Question Turco-Arménienne, Berne 1918.
- AINSWORTH, W.F.: Travels in the Track of the Ten Thousand Greeks, London 1844.
- An ETHNOLOGICAL Map Illustrating Hellenism in the Balkan Peninsula and Asia Minor, London 1918.
- BARKAN, Ö.L.: Osmanlı Tarihinde Rumeli'nin İskânı İçin Yapılan Sürgünler, Cumhuriyet Halk Partisi Konferanslar Serisi, Kitap 16, 1940.
- : Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, c. II, İstanbul 1940.
- : Osmanlı İmparatorluğunda bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler, Vakıflar Dergisi, c. II, 1942.
- : Tahrir Defterlerinin İstatistik Verimleri Hakkında bir Araştırma, IV. Türk Tarih Kongresi Zabıtları, Ankara 1952.
- BARKAN, Ö.L.: Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi, Türkiyat Mecmuası, c. X, İstanbul 1953.
- : Osmanlı İmparatorluğunda bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, c. XI, XIII, XV, İstanbul 1949-1954.
- : Quelques Observations sur l'Organisation Economique et Sociale des Villes Ottomanes, des XVIe et XVIIe Siècles, Recueil Société Jean Bodin, vol. VII, Bruxelles 1955.
- : Essai sur les Données Statistiques des Registres de Recensement dans l'Empire Ottoman au XVe et XVIe Siècles, Journal of Economic and Social History of the Orient, vol. I (1957).
- : Contribution a l'étude Démographique des Villes Balkaniques au Cours des XVe-XVIe Siècles, La ville Balkanique, Sofia 1970.
- : Quelques Remarques sur la Constitution Sociale et Demographiques des Villes Balkaniques au Cours de XVe Siècles, Bulletin. Association International d'Etudes du Sud-Est Europeen XII/2 (1974).
- BAUDIN, P. (D'allauch): La Turquie et les Ottomans, Paris (baskı tarihi yok. 1894'den sonra).
- BODENSTEDT, Fr.: Die Einführung des Christentums in Armenian, Berlin 1850.
- BROSSET: Les Ruines d'Ani, 2 cilt, Petersburg 1860-1861.
- CHANTRE, Mad. B.: A Travers l'Armenie Russe, Paris 1893.
- CURZON, R.: Armenia. A Year at Erzeroom pp., London 1854.
- DE MORGAN, J.: Histoire du Peuple Arménien, Paris 1919.

- DOULIS, T.: Disasters and Fiction, Berkeley and Los Angeles 1977.
- FALLMERAYER, Dr. J. Ph.: Geschichte des Kaisertumes von Trapezunt, München 1827.
- : Fragmente aus dem Orient, 2 cilt, Stuttgart und Tübingen 1845.
- FARLEY, J. Lewis: Turkey, London 1866.
- FİLİPOVIÇ, N.: Bosna-Hersek Timar Sisteminin İnkişafı, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, c. XV, İstanbul 1954.
- FREEMAN, E.A.: Historical Essays, Third Series, London 1879. Beşinci Bölüm "İrk ve Dil".
- GHALIB Kémaly Bey: L'Assassinat d'un Peuple. Suite au Martyre d'un Peuple, Romae 1921.
- GREECE, Bureau of Foreign Information Statistics of the Population of Thrace and Asia Minor, London 1919 (?).
- HAMILTON, J.: Reisen in Kleinasien, 2 cilt, 1843.
- HOFFMEISTER, E. v.: Durch Armenien eine Wanderung und der Zug Xenophons bis zum Schwarzen Meere eine Militar-Geographische Studie, Leipzig und Berlin 1911.
- HOVANNISIAN, R.G.: Armenia on the Road to Independence, Berkeley and Los Angeles 1967.
- HUBER, R.: L'Empire Ottoman. Carte Statistique des Cultes Chrétiens, Cairo.
- İNALCIK, H.: The Ottoman Empire. The Classical Age 1300-1600, London 1973.
- JELAVICH, Charles and Barbara: The Establishment of the Balkan National States, (Seattle and London), University of Washington Press 1977.
- KALESHI, H.: Türklerin Balkanlar'a Girişi ve İslamlaştırılma (Arnavud halkının etnik ve millî varlığının korunmasının sebepleri), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Enstitüsü Dergisi, sayı 10-11, İstanbul 1981.
- KARA Schemsi: Turcs et Arméniens devant l'Histoire, Genève 1919.
- KARPAT, K.: Ottoman Population Records and the Census of 1881/82, International Journal of Middle East Studies, no 2 (1978).
- : Redhouses Definition of Turkishness: Population and Politics in the Balkans in 1878, International Journal of Turkish Studies I, no 1 (1979-1980).
- : The Social, Economic and Administrative Situation of the Sanjak of Kayseri in 1880; The Report of Lieutenant Ferdinand Bennet, British Viceconsul of Anatolia (October 1880), International Journal of Turkish Studies I, no 2 (1980).
- KITSIKIS, D.: Yunan Propagandası, İstanbul 1974 (Propaganda et Pression en Politique International, Paris 1963, adlı eserin Türkçe çevirisi).
- KOCH, K.: Die Kaukasischen Lander und Armenien, Leipzig 1855.
- KRIKORIAN, M.K.: Armenians in the Service of the Ottoman Empire 1860-1908, London 1977.
- LEHMANN-HAUPT: Armenien einst und Jetzt. Reisen und Forschungen, Berlin 1960.
- LUKE, H.: The Old Turkey and the New, London 1955.
- LYCH, H.F.B.: Armenia Travels and Studies, 2 cilt, London 1901.
- MAC FARLANE, C.: Constantinople in 1828 (A Residence of Sixteen Months in the Turkish Capital and Provinces), 2 cilt, London 1829.

- McCARTHY, J.: Greek Statistics on Ottoman Greek Population, *International Journal of Turkish Studies* I, no 2 (1980).
- : The Population of Ottoman Anatolia 1878-1927, Doctoral dissertation, UCLA, 1978.
- : Age, Family and Migration in the Nineteenth-Century Black Sea Provinces of the Ottoman Empire, *International Journal of Middle East Studies* X, no 4 (1979).
- : *International Historical Statistics; The Late Ottoman Empire*, Boston.
- MENZIES, S.: *Turkey Old and New, Historical, Geographical and Statistical*, 2 cilt, London 1880.
- MOLTKE H.v.: *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei*, Berlin 1876.
- OCAK, A.Y.: Bazı Menakıbnamelere Göre XIII.-XV. Yüzyıllardaki İhtidarlarda Heterodoks Şeyh ve Dervişlerin Rolü, *Osmanlı Araştırmaları (The Journal of Ottoman Studies)* II, İstanbul 1981.
- PASDERMAJIAN, H.: *Histoire de l'Arménie. Depuis les Origines jusqu'au Traité de Lausanne*, Paris 1971, Troisième édition.
- RUNCIMAN, S.: *The Great Church in Captivity*, Cambridge 1968.
- SAHİLLİOĞLU, H.: Onbeşinci Yüzyılın Sonu ile Onaltıncı Yüzyılın Başında Bursa'da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri, *Ortadoğu Teknik Üniversitesi Gelişme Dergisi* 1979-1980 özel sayısı.
- SANJIAN, A.K.: *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion*, Cambridge, Massachusetts 1965.
- SHAW, S.J.: The Ottoman Census System and Population 1831-1914, *International Journal of Middle East Studies* IX, no 3 (1978).
- : *Ottoman Population Movements During the Last Years of the Empire, 1885-1914; Some Preliminary Remarks*, *Osmanlı Araştırmaları (The Journal of Ottoman Studies)* I, İstanbul 1980.
- SUÇESKA, Avdo: The Position of the Bosnian Moslems in the Ottoman State, *International Journal of Turkish Studies* I, no 2 (1980).
- TODOROV, N.: La Situation Démographique de la Peninsule Balkanique au Cours des XVe et XVIe Siècles, *Annuaire de l'Univ. de Sofia*, vol. LIII-2, 1959.
- : *La Ville Balkanique XVe et XIXe Siècles*, *Academie Bulgare des Sciences*, Sofia 1970.
- TRUHELKA, C.: Bosna'da Arazi Meselesinin Tarihi Esasları, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, c. I, İstanbul 1931.
- VEUILLOT, E.: *L'Eglise la France et le Schisme en Orient. Etudes Historiques sur les Chrétientés Orientales et sur la Guerre Contre la Russie*, Paris 1855.
- VRYONIS, S.: *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley and Los Angeles, London 1971.

Yukarıdaki bibliyografyanın içine Osmanlı İmparatorluğundan kalan ve bugün arşiv ve müzelerde korunan belgeleri koymadık. Bu konuda geniş bilgi için şu esere bakılabilir (Ercan, Yavuz: *Die Stellung der Nicht-Muslime in der Türkei im 15. und 16. Jahrhundert*, Wien 1529, die erste Türkenbelagerung, Wien 1979).

KANUNİ SULTAN SÜLEYMAN'IN BOĞDAN SEFERİ VE ZAFERİ *

(1538 M. 945 H.)

MİHAİL GUBOĞLU

Derya gibi zengin Türk tarihinin en renkli dönemi olan Osmanlı devrinin olayları arasında, birbirini takip eden sefer ve zaferler başta yer alır. Gerek Avrupa ve gerek Türkiye tarihçileri ilgi çekici bu konu üzerinde fazlasıyla durmuşlardır. Örneğin Claude Cahen'in *La campagne de Mantzikert d'après les sources musulmans* (Müslüman kaynaklarına göre Malazgirt seferi) ¹, Al. Yu. Yakubovski'nin *Ibn Bibi'nin XIII. asır başında Anadolu Türklerinin Sudak, Polovets (Kıpçak) ve Ruslara karşı yaptıkları seferin hikâyesi* (Rusça) ² başlıklı araştırmalarını Selçuklu devrine ait olarak hatırlatabilirim.

Osmanlı devrine gelince, A.S. Atiya'nın *The Crusade of Nicopolis* (Londra 1934), N. Beldiceanu'nun *La conquête des cités marchandes de Kilia et de Cetatea-Alba par Bayezid II* (Ticari kent-kalelerin Kili ve Akkerman'ın II. Bayezid tarafından fethi) ³, Felix Tauer'in *Histoire de la Campagne du Süleyman Ier contre Belgrad en 1521...* (I. Sultan Süleyman'ın 1521 tarihli Belgrad üzerine sefer tarihçesi) ⁴, J.P. Tercier'in *Mémoire sur la prise de la ville et de l'île Rhodes* (Rodos şehrinin ve adasının zapt edilmesi hakkında hatıra) ⁵, M. Pavet de Courteille'nin *Histoire de la campagne de Mohacz par Kemal Pacha*

* Bu araştırma M. Berza'nın engellerinden 1960-1962 yılları arasında basılamadı. Çünkü rahmetli M.B. yetkili tarihçi değil, ancak amatör bir tarihçi idi. Bkz. Cons. C. Giurescu. D. Bodin...

¹ Bkz. "Byzantion", Bruxelles. 1934, s. 613-642.

² (*Kıpçak sahrasında cereyan eden ticarî hayattan bazı safhalar*). "Vizantinskiy Vremnik" in 1927, XXV. cildinden tercüme edilmiştir. Çeviren İsmail Kaynak. Ankara Üniversitesi D.T.C. Fakültesi dergisi c. XII, sayı: 1, 2 Mart-Haziran 1954, s. 207-226.

³ "Südost-Forschungen...", XIII, München 1964, s. 36-39.

Bundan önce aynı konuda Nicoară Beldiceanu'nun *Der Feldzug Bâjezîd's II. gegen die Moldau und die Schlachten bis zum Frieden von 1486* (Dis. München 1955) başlıklı doktora tezini ve bundan sonra yine onun *La campagne ottomane de 1484: ses préparatifs militaires et sa chronologie* "Revue de Etudes Roumaines", V-VI 1960, s. 67-77'yi hatırlatabilirim.

⁴ Texte persan publié d'après deux manuscrits de Constantinople avec un traduction abrégée Prag 1929, s. 81 + 121.

⁵ Bkz. "Mémoires de littérature de l'Académie des Inscriptions", Paris 1759, s. 728.

[= Ibn Kemal] (Móhac seferinin tarihçesi...) ⁶ W.F.A. Berhnaur'ın *Sulaiman des Gesetzgebers (Kānūnī) Tagebuch auf seine Feldzüge nach Wien im Jahre 935/6 H. = J. 1529 n. Chr.* [(1529 M./935 H.) tarihli Kanuni Sultan Süleyman'ın Viyana seferi] ⁷, yine F. Tauer'ın *Soliman Wiener Feldzüge* (Süleyman'ın Viyana seferi) ⁸ ve Prof. Dr. Hüseyin G. Yurdaydın'ın *Nāṣihū's-Silāhi* (Matrakçı); *Beyān-ı Menāzil-i Sefer-i 'Irākeyn-i Sulṭān Süleyman Hān* ⁹ adlı eserlerini sıralayabiliriz. Kanuni devrine ait olan eserlerde az çok Boğdan-Moldova seferinden söz edilir. Bunlardan başka Saffet Bey'in *Bir Osmanlı filosofunun Sumatra seferi* ¹⁰ ve *Sumatra seferinin üzerine vesikalar* ¹¹ [1569] isimli makalesi de göze çarpar. Bu konu üzerinde Sayın İsmet Binark'ın gayretiyle Türkiye'de basılan eserleri içeren *Türk sefer ve zaferleri bibliyografyası (izahlı)* ¹² isimli çok değerli ve faydalı bir kaynakça tertiplenmiştir.

Bazı Türk seferleri ve zaferleri hakkında bu kısa girişten sonra konumuza gelelim.

Kanunî'nin Boğdan Seferi, Kaynakları ve Kaynakçası:

Hepsinden önce I. Sultan Süleyman'ın Bender kalesinin kapısı üstünde 945 H.(= 1538) tarihli, manzum şeklinde yazılmış kitabesini hatırlatabilirim. Bu elimizdeki tek epigrafik kaynaktır. Bu yazı hakkında ilk defa 1657 M./1067 H. yılında Evliya Çelebi Bender kalesini tasvir ederek şöyle yazmıştır ¹³:...

XIX. yüzyılın doğu bilimcilerinden Nikolay Ivanovic Ilminsky (1822-1891) ¹⁴ yukarıda anılan yazıtı kısmen okuyarak bir deneme transkripsiyon-

⁶ 2 Cilt, Paris 1859.

⁷ Wien 1858, 32 + 28 s.

⁸ Gekurzte Übersetzung des persischen Anonymus Selim Aga 769 und Aya Sofya 3392.. "Archiv Orientální" XXIV, 4 (Prag 1959), s. 507-563.

⁹ "Türk Tarih Kurumu Basımevi-Ankara 1976, XXIII + 307 + 109 b. s. + 1 h. (Türk Tarih Kurumu Yayınları I. Dizi-Sa. 3).

¹⁰ Bkz. "Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası" (TOEM) 10. Cüz. 1 Teşrin-evvel 1327. İstanbul 1329 (1911) ve "TOEM" 11. Cüz Kânunevvel 1327, İstanbul 1329.

¹¹ Bkz. "TOEM" 24. Cüz. 1 Şubat 1329, İstanbul 1332 (1914).

¹² Ankara 1969, 1 faksimil (*Mohaç zaferi*) XV + 234 s. (Milli Kütüphaneye yardım derneği yayınları: 1).

¹³ Bkz. *Evliya Çelebi Seydhatnâmesi* V. Cilt, İstanbul 1315 (1897) s. 117.

¹⁴ Tanınmış Rus Türkologlarından olarak bkz. N.A. Kononov, "bio-Bibliografiçeski solovari" *oteçestvennıh Türkologov* (Vatanımızın Biobibliyografik Türkologları hk.) sözlük Moskova 1974, s. 168-170.

tercümesiyle çok eksik bir şekilde bastırmıştır¹⁵. Bundan sonra N.A. Marks *K istoriy Benderskoy kreposti* (Bender kalesi tarihi hakkında)¹⁶ adlı makalesinde ancak bir faksimile vermiştir. Bu konuda bizim de Romence¹⁷ ve Fransızca *L'inscription turque de Bender relative à l'expédition de Soliman le Magnifique en Moldavie* (1538 M./945 H.)¹⁸ (Muhteşem Süleyman'ın Boğdan seferine ait Bender'deki Türk kitabesi...) iki versiyonlu makalemiz vardır. Diğer seferler gibi Boğdan seferinin de gerek Osmanlı ve gerek yabancı kaynaklarda (Romen, Avrupalı) çok derin yankıları olmuştur. Bu kaynaklar Osmanlı-Türk hikâye-naratif kaynakları başta olarak çağdaş Kanuni devri kaynaklarıdır. Bunlardan Matrakçı'nın *Fetihnâme-i Kara Boğdan*¹⁹ ve aynı başlıkla Tuna kenarında İshakçı'da (Romence Isaccea) yazılmış iki üç tane özeti mevcuttur²⁰. Bunların aynı yazarın olduğuna dair kesin bir bilgi yoktur. Bunlardan başka *Fetihnâme-i Kara Boğdan* isimli diğer bir yazma Berlin Kütüphanesinde bir mecmua içindedir²¹. Ruksanzade Ahmet Feridun'un (öl. 1583) *Münşe'at üs-Selâtin* adlı eserinde *Kara Boğdan Ruznâmesi*²² yer adları ve bazı olaylarla eserin esas kaynaklarından biridir.

¹⁵ Bkz. "Zapiski Imperatorskago Odesskogo Obsçestvo Istorii i Drevnosti", Odessa 1883, s. 263-264.

¹⁶ Odessa 1917, 15 s. + faksimil. pl.

¹⁷ Bkz. Mihail Guboğlu, *Inscriptia sultanului Suleiman Magnificul în urma expediției în Moldova* (1538/945 H.). "Studii. Revista de istorie", București 1956, nr. 2-3, s. 117-123.

¹⁸ Bkz. Aynı, "Studia et Acta Orientalia" I (Bucarest 1958), s. 175-187.

¹⁹ İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi, Revan Ktp. no. 1284, s. 106-122 (Selim-nâmenin sonunda); Romence tercümesi bkz. M. Guboğlu..., *Croniciturcești privind târile române...* I (București 1966), s. 221-232.

²⁰ Bkz. A. Decei, *Un "Fetihnâme-i Kara Boğdan"* (1538) de Nasuh Matrakî. "Fuat Köprülü Armağanı", İstanbul 1953 s. 113-124 + pl.; Prof. Tayyib Gökbilgin, *Kanuni Sultan Süleyman devri müesseseler ve teşkilâtına ıyık tutan Bursa şer'iye sicillerinden örnekler*. "Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan". Türk Tarih Kurumu Basımevi Ankara 1976, s. 90-112; *Kara Boğdan Fetihnâmesi* s. 108-109 (Belge 14) vs.

²¹ Bkz. Wilhelm Pertsch, *Die türkischen Handschriften der königlichen Bibliothek*, Berlin 1889, s. 474, no. 495.

²² İstanbul 1274 H. (1858 M.), II. Cilt, s. 602-603; Fransızca terc. J. v. Hammer, *Histoire de l'Empire ottoman...* trad. J.J. Hellert, Tom. V (Paris 1836), s. 526-528 (*Ek.*), Romence tercümesi: Dr. Andrei Antalfy, *Münşe'at al-Salatin* al lui Ruksanzade Ahmed Feridun et-Tevk'i... *ca izvor pentru istoria Românilor*. "Bulet. Comis. Ist." XIII (București 1934), s. 3-23; Maria Holban... *Călători străini despre târile române* (= Călători străini...), I (București 1968), s. 382-385 (*Itinerar Turc* 1538).

Süleyman-nâme adlı yazma halindeki on eserden²³ ancak Tebrizli Şâhi b. Kasım Çelebi'nin (945 H./1538 M.) eserini işaret edebilirim²⁴. Gerek Bostan'ın²⁵ ve özellikle Naşûh Matraki'nin de *Süleyman-nâme*²⁶ diye bir eseri varsa da ancak sonunda Kara Boğdan seferinden söz edilir. Matraki'nin *Fetihnâme-i Kara Boğdan* adlı eseri bunun devamı olabilir²⁷. Ferdi (Fert ?) mahlasıyla Mustafa Şehzadenin Süleyman-nâme (1520-1542)²⁸ isimli eserini de sıralayabilirim. Bundan sonra Kanuni'nin tanınmış sadrazamlarından Lütfi Paşa'nın *Tevârih-i Al-i 'Osman*²⁹ ve Rüstem Paşa'nın *Tarih'i*³⁰ (?) ve özellikle her sefere katılan Celalzade Mustafa (Koca Nişancı)'nın *Tabakât al-Memâlik va' daracât al-mesâlik*³¹ adlı kroniklerinde Boğdan seferi hakkında bazı kısımlar vardır. Bundan başka *Gazavât-ı Sultân Süleymân*³² adlı ayrı bir eser olarak Koca Nişancı Celalzade Mustafa Çelebi'nin *Tabakât ül-memâlik...*

²³ Bunların özeti hakkında bkz. Ağâh Sırrı Levend, *Gazavât-Nâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Gazavât-Nâmesi* (= *Gazavât-Nâmeler...*), "Türk Tarih Kurumu Basımevi" Ankara 1956, s. 49, 56-57 ve 65-69; Türkçe yazmaları hakkında bkz. Fehmi Edhem Karatay *Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe yazmaları kataloğu* (= TKSM...), İstanbul 1961, s. 222-226, sayı: 680-688.

²⁴ Bkz. A. S. Levend, a.e., s. 67-68 ve özellikle Eyyubî'nin *Menâkib-i Sultân Süleymân Hân* adlı eserinde Boğdan seferi de tasvir edilmektedir (bkz. A.S. Levend, a.e., s. 56).

²⁵ *Gazavât-ı Sultân Süleymân* adlı eserinde Kanuni'nin tahta çıktığı 926 (1520) yılından 946 (1539) tarihine kadar vukubulan olaylardır (Bkz. A.S. Levend, a.e., s. 51-53).

²⁶ Bkz. Hüseyin G. Yurdaydın, *Matraki Nasûh'un Süleymân-nâmesi*. "V. Türk Tarih Kongresi", Ankara 12-17 Nisan 1956, Kongreye sunulan Tebliğler, Ankara 1960, s. 377-388.

²⁷ H.G. Yurdaydın'ın neticesidir bkz. *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakayn...* s. 11-12.

²⁸ Ferdi'nin hayatı ve eseri hakkında bkz. Franz Babinger *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke* (= GOW), Leipzig 1927, s. 83 ve Hüseyin G. Yurdaydın'ın *Ferdi'nin Süleymân-nâmesi'nin bir nüshası*, Ankara Üniversitesi D.T.C. Fakültesi Dergisi, 1950, c. VIII, sayı 1-2.

²⁹ Ali Bey'in basması, İstanbul 1925 (1344), 456 s.; *Boğdan seferi* hk. s. 365-367; Rom. terc. *Cronici turcești...* I (1966), s. 247-248.

³⁰ Dr. Ludwig Forrer, *Die osmanischen Chronik des Rustem Pascha*. "Türkische Bibliothek", Leipzig 1923, VIII + 207 s.; *Boğdan seferi* hk. s. 97-98; Rom. terc. *Cronici turcești...* I. s. 254-255.

³¹ M. Celalzade (öl. 1567 M./974 H.) hk. bkz. GOW, s. 102-103; yazmaları hk. bkz. A.S. Levend, a.e., s. 63-64; Baskıları: *Tabakat ül-Memâlik ve Derecat ül-Mesâlik Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükselme Devrinde TÜRK ORDUSUNUN SAVAŞLARI ve Devletin Kurumu, İç ve Dış Siyaseti*, Yazar: Celalzade Mustafa, Türkçeleştiren Emekli Bnb. Sadettin Tokdemir. "107 Sayılı Askerî Mecmua Lâhikasıdır" I-IV (A-B.) + 257 s. *Boğdan vilâyetinin fethi*, s. 149-162; Rom. terc. *Cronici turcești...* I, s. 261-272. A.S. Levend, a.e., s. 63-64 (yazmaları). Faksimii baskısı hk. bkz. *Geschichte Sultan Süleymân Kanuntus von 1520 bis 1557 oder Tabakât ül-Memâlik ve Derecat ül-Mesâlik von Celalzade Muştafa gennant Koca Nişancı In Facsimile herausgegeben* "Petra Kappert, Wiesbaden 1981, 181-5.2.8a; 8: Bogdan, Moldavien hk. *Bogdan seferi* hk. s. 206-523a bkz. 155 (orind)

³² İstanbul, Ayasofya Kütüphanesi Kataloğunda nr. 3319 (Bkz. A.S., Levend, a.e., s. 51), no. 2; yazması minyatürlüdür...

unvanlı eserinin Kara Boğdan seferinden bahseden bölümünü sayabiliriz³³.

Çağdaş Osmanlı kaynaklarından başka 1551'den sonra Türkçe yazılmış, Remmal Hoca'nın *Tārīh-i Şāhib Girāy Hān*³⁴ adlı Tatar kroniğinin bir kısmında yukarıda anılan Han'ın Tatarlarla, Kanuni'nin Boğdan seferine katılması tasvir edilmektedir³⁵. Sahib Giray'ın ölümünden sonra Nuri Han'ın kızının arzusuyla, Han'ın hocası Kayzunizade Nidaî Remmal Hoca bu enteresan eseri yazmıştır. Kanuni'nin zamanında yaşamış olan Muhieddin al-Cemâli'nin kroniğinde de aynı olay kısaca tasvir edilmiştir.

Kanuni devrinden sonra yazılmış Osmanlı vekayinâmeleri şunlardır:

Tārīh-i Küçük Nişancı Mehmed Paşa'nın (öl. 1571)³⁶ Mustafa Ali'nin *Kūnh ül-ahbār*³⁷, Ahmed Hasan Beyzade'nin (öl. 1639) *Tārīh-i āl-i 'Osmān*³⁸, Mehmed b. Mehmed'in (öl. 1640) *Nuhbet üt-Tevārīh ül-ahbār*³⁹, Koca Hüseyin'in (öl. 1644) *Beda'i ül-vekayî*⁴⁰, özellikle İbrahim Peçevi'nin (öl. 1650) *Tarih-i Peçevi*⁴¹, Kâtip Çelebi'nin (öl. 1657) çok kısaca *Takvim ül-*

³³ 1970'ten sonra Süleymaniye Kütüphanesine taşınmıştır...

³⁴ (*Histoire de Sahib Giray, Khan de Crimée de 1532 à 1551*). Edition critique. Traduction, notes et glossaire: Dr. Özalp Gökbilgin. Cumhuriyetin 50. yılı Armağanı "Baylan Matbaası" Ankara, 313 s. 8'.

³⁵ Dr. Özalp Gökbilgin'in baskısı s. 28-31 (*Boğdan seferi*). Bkz. *Tevārīh-i āl-i 'Osmān*-Die Altosmanischen Anonymen Chroniken... herausgegeben von Dr. Friedrich Giese/Breslau, Theil I, Breslau 1922, 6. Fortsetzung durch Muhji-eddin s. 125-152; *Boğdan seferi* hk. bkz. s. 146; Rom. terc. *Cronici turcești*... I, s. 188-189.

³⁶ Ahmed Vefik neşri, İstanbul 1279 (1862 M.) II + 348 s.; *Boğdan seferi* hk. bkz. s. 235; Rom. terc. *Cronici turcești*... I, s. 295.

³⁷ İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Türkçe Yazma (TY) nr. 5959, Rom. terc. *Cronici turcești*... I, s. 350-355.

³⁸ İstanbul, Nuru Osmaniye Ktp. Yazma nr. 3105/6 ve Süleymaniye Ktp. Es'at efendi no. 2136.

³⁹ İstanbul 1276 (1860), *Boğdan seferi hakkında* s. 71-73; Rom. terc. *Cronici turcești*... s. 411-413.

⁴⁰ Wien (Viyana) Nat. bibl. Yazma nr. 864; Leningrad, Doğu bilim Ktp. yazma C. 564 Typ, bkz. L.V. Dmitrieva, A.M. Muginov, S.N. Muratov, *Opisanie Türkish rukopisey Insituta Narodov Azii I* "Izd. Nauka", Moskova 1965, s. 170-172 (tasviri); bundan önce faksimili baskı Izdanie teksta, vedenie i obščaya redakciya A.S. Tveritinovoi, Annotirovanoe oglyavlenie i ukazatel' Yu. A. Petrosyana Çast' I-II, Moskova 1961, 2 c. (Tanıtma Faik Reşit Unat: "Belleten" XXVII/106 (1963), s. 309-319, 8 faks). *Boğdan seferi* hk. II. c.; Rom. terc. *Cronici turcești*.

⁴¹ Peçevi tarihi (*Tarih-i Peçevi*), İstanbul 1283 (1866 M.), *Boğdan seferi* hk. bkz. c. I, s. 204-213; Rom. terc. *Cronici turcești* I, s. 477-481 ve *Peçevi tarihi*. Bugünkü ifâdeye çeviren Murat Uraz, İstanbul 1968, c. I, s. 113-116; *Padişahın Kara Boğdan hareketi Peçevi Tarihi* I. "Haz: Prof. B.S. Baykal, Ankara" Başbakanlık Matbaası 1981, XIX + 356 s. 8'; *Boğdan Seferi hakkında* s. 149-155.

*Tevārīh*⁴² ve özetle *Irşad ül-Hayara ilâ Tārīh al-Yunān ve'n Nasara*⁴³, M. Solakzade'nin (öl. 1657) *Fihrist-i Şahan = Tārīh-i āl-i 'Osmān*⁴⁴, Karaçelebizade 'Abdülaziz'in (öl. 1658) *Ravdet ül-ebār*⁴⁵ ve *Süleymān-Nāme*⁴⁶ ve Müneccimbaşı Ahmed'in (öl. 1702) *Sāhā'if ül-ahbār*⁴⁷.

Yukarıda sıralanan Osmanlı kroniklerinden başka Şāhnāmecî Seyid Lokman'ın *Hünernāme* başlıklı minyatürlü eserini de hatırlatabilirim. 1588'de birkaç yaprakta Kanuni'nin Boğdan seferini kısaca tasvir etmiştir. (Bkz. *Hünernāme*, Türkçe yazma, İstanbul, TKSM. Hazine 1524, Cilt II, bk. 263^a-264^b. Yazma'daki renkli Türk minyatürlerinden birinin üstünde şunlar vardır: "Sultan Süleyman Han Boğdan'a varub kaçan âsî Voyvoda yerine gayri voyvoda diküb dönüşde (Tuna'da) ol âsî voyvoda kendü kaçub oğlunun başı kesilüb... semendi hümayuna götürülüb hassas olduğundandır" (bk. 264^a).

XVIII. ve XIX. yüzyılların başlarına kadar yazılmış olanlardan 'Abdül-Gaffār b. Hasan'ın (1744) *Umdet ül-Tevārīh*⁴⁸, Seyyid Mehmed Rızā'nın (öl. 1756) *es-Seba' es-Seyyar fī ahbār mulūk ul-Tālār (1466-1737)*⁴⁹ ve Halim Giray'ın (öl. 1823) özetlenmiş *Gülbun-i Hānān*⁵⁰ adlı Tatar hanları hakkındaki eserinde Sahip Giray Han'ın Boğdan seferine katılması da tasvir edilmektedir.

XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın başlarında yazılmış, meşhur Osmanlı tarihçilerinden Hayrullah Efendi'nin (1817-1866) *Tārīh-i Devlet-i 'Aliyye-i*

⁴² İstanbul 1146 (1733), 247 s. 8; *Boğdan seferi* hk. s. 119; Rom. terc. M. Guboğlu, *Cronici turceşti... II* (Bucureşti 1974), s. 108.

⁴³ İstanbul 1654, yazması Ankara Millî Ktp., s. 322; Rom. terc. bkz. *Cronici turceşti... II*, s. 123-124.

⁴⁴ İstanbul 1271 (1854), *Boğdan seferi* hk. bkz. s. 495-498; Rom. terc. *Cronici turceşti... II*, s. 149-151.

⁴⁵ Bulak 1248 (1832), *Boğdan seferi* hk. bkz. s. 427-428; Rom. terc. *Cronici turceşti... I*, s. 546-548.

⁴⁶ Bulak 1248 (1832), s. 126-136; (*Boğdan seferi*); Rom. terc. *Cronici turceşti... I*, s. 532-536.

⁴⁷ İstanbul 1285 (1868), c. III, s. 494-495; *Boğdan seferi* hk. *Cronici turceşti... II*, s. 252-254.

⁴⁸ *fī'l (Tarih ül)-Tatar*, İstanbul-Süleymaniye Ktp. Es'at efendi, nr. 2331 (GOW, s. 280, nr. 252).

⁴⁹ I. Mengli Giray'dan (1466) II. Mengli Giray'a kadar (1737) ciddi bir Tatar tarihidir. Yazması hakkında bkz. L.V. Dimitrieva... a.e., s. 126-127; no. B. 756, 303 s.; Kazembek neşri; Kazan 1832 (Bkz. GOW, s. 281, nr. 254); *as-Sab'as-sıyyār fī ahbārmuluka at-Tālār*.

⁵⁰ İstanbul 1287 (1870), 232 s. 8 (GOW., s. 242-243, nr. 311); diğer baskısı "Necim İstikbal Matbaası" 1327 (1909), 232 s.; *Sahib Giray Han Sultan Süleyman'ın 'Boğdan' seferinde, bizzat Tatar askeriyle bulunarak bir çok yararlıklar gösterdiği gibi...* s. 43.

'Osmaniyye'⁵¹, Mehmed Mazhar Fevzi'nin (öl. 1878) *Haber-i sahîh*⁵² isimli eserlerinde Boğdan seferi teferruatlı ve istatistik bakımdan iyice tasvir edilmişse de, ancak *Tarih-i Atâ'da* (öl. 1880)⁵³ aynı olay anılmakla yetinilmiştir. Bunlardan sonra Mustafa Nûrî Paşa'nın (1824-1890) *Netâyic ül-Vukû'ât*⁵⁴, Yalıkçı Ahmed Rif'at'ın (öl. 1894) *Nakd ül-Tevârih*⁵⁵, meşhur Ahmed Cevdet Paşa'nın (1822-1895) *Vekâyi-i devlet-i 'aliyye* yani *Tarih-i Cevdet*⁵⁶ adlı eserleri yer alır. Aynı zamanda Mehmed Celâl'in *Kanunî Sultan Süleyman yahut fütuhât 1850*⁵⁷ isimli manzum eserinde 1538/945 H. tarihli Boğdan seferi de kısaca tasvir edilmiştir. Yüzyılımızın başlarından I. Dünya Savaşına kadar yazılmış Mehmed Kâmil Paşa'nın (öl. 1913) *Târih-i siyâsî-i devlet-i 'aliyye*⁵⁸ ve Mehmed Murad'ın (öl. 1917) *Târih-i Ebu'l-Faruk*⁵⁹ adlı eserinde de konumuz hakkında kısımlar vardır. Mehmet Atâ'nın (öl. 1918) *Osmanlı devleti tarihi*'nde⁶⁰ -J.v. Hammer ve fasıllar tercümesi- Boğdan seferi genişçe yazılmıştır. Kanuni devrinden sonra yazılmış (XVII-XX. yy.) tarihlerde tekrarlamalar varsa da bazı yeni haberler de bulunmaktadır. Çünkü, yukarıda anılan tarihçilerden bazıları şimdiye kadar bilinmeyen kaynakları kullanmışlar, sonradan Boğdan seferini başka bir gözle görmüşlerdir. Maalesef, 1538/945 H. tarihli Türkçe belgelerden, yani diplomatik Osmanlı kaynaklarından, Boğdan seferiyle ilgili ancak birkaç tanesi neşr olunmuştur⁶¹. Bu bakımdan konumuzla ilgili derya gibi zengin Türkiye arşivlerinden yeni vesikalar beklemekteyiz. Bu kadar zengin kaynağa rağmen, Türkiye tarihçileri tarafından şimdiye kadar Kanuni'nin

⁵¹ İstanbul (1854) c. XI, s. 129-131: *Boğdan seferi*.

⁵² İstanbul 1293 (1877) *Boğdan seferi hakkında* s. 129-137.

⁵³ İstanbul 1291 (1874), c. II, s. 18 (GOW, s. 371-372).

⁵⁴ İstanbul 1294 (1877), c. I, s. 105-106 (GOW., s. 371-372, nr. 343 ve özellikle yeni baskısı *Netayicü'l-vukuat* kurumları ve örgütleriyle Osmanlı Tarihi c. I-II Sadeleştiren, notlar ve açıklamaları ekleyen Prof. Dr. Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1979, I-II s. 99: *Boğdan seferi*.

⁵⁵ İstanbul 1296 (1879), 816 s. 8' (GOW., s. 376, nr. 347).

⁵⁶ İstanbul 1271 (1855) c. I ve özellikle *Tarih-i Cevdet* I. c., "Sabah" sayın dostumuz Dündar Günday'ın sadeleştirmesi, İstanbul 1972, s. 355: *Sahib Giray'ın Boğdan seferine katılması hakkındadır*.

⁵⁷ İstanbul 1308 (1890) "Kasbar Matbaası", 48 s. + 1 portre.

⁵⁸ İstanbul 1327 H. (1909), c. I, s. 205-206 (GOW., s. 393-394, nr. 361).

⁵⁹ *Târih-i 'Osmâniyede siyaset ve medeniyet i'tibariyle hikmet-i asliyye teharesine teşebbüs*, İstanbul 1326 (1908), c. III.

⁶⁰ İstanbul 1330 (1912), c. III.

⁶¹ Bkz. Mihail Guboğlu, *Catalogul documentelor turcești II* (București 1965), s. 5-6, nr. 9, 10, 11 (AGAT'a göre).

Boğdan seferi hakkında hiçbir özel araştırma yapılmamıştır. Bu konu hakkında Türkiye’de yayınlanmış bazı Osmanlı tarihlerinde ve bir iki makalede ufak tefek bölüm vardır. Örneğin Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı’nın (öl. 1977) *Osmanlı tarihi...*⁶² adlı eserinde çok genel bir fasıl, İsmail Hâmi Danişmend’in (öl. 1967) *İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisinde*⁶³ daha teferruatlı bir bölüm vardır. Daha sonra bir heyet tarafından yazılmış *Haritalı-Resimli Mufasssal Osmanlı Tarihi*⁶⁴ isimli eserde Boğdan seferine ait bir kısım bulunmaktadır. Maalesef, üçünün de bazı karışıklık ve eksikleri vardır. Bunlardan önce Türkçe, sonra İngilizce olarak yazılmış, gerek Aurel Decei’nin ve gerek Halil İnalıcık’ın *BOĞDAN (= Moldova)*⁶⁵ makalelerinde Kanuni’nin Boğdan seferi şöyle özetlenmiş ve neticelenmiştir: “1538’de Kanuni Süleyman bir te’dip seferi tertip ve Boyarların kendisine ihaneti üzerine Petru Rareş’in türlü maceraları ile Erdel’de Ciceu’ya kaçması akabinde Suceava’yı zapt etti; bir taraftan Kırım hanı Sahip Giray da Yaş şehrini yakmıştı. Irak, Macaristan ve Rodos fâtihî “Şehinşah-i Cihan” Kanuni Süleyman Boğdan tahtına kendisine daha mutî bir voyvoda geçirerek, Dnester üzerinde müstahkem Tighina şehrini imparatorluğuna ilhak etti. Tighina şehrine Bender adı verildi. Böylece Boğdan, arazisinin mühim bir kısmını daha kaybetti”⁶⁶ Prof. Halil İnalıcık *The Ottoman Empire...*⁶⁷ adlı eserinde, diğer bir özellik olarak, gerek Süleyman’ın seferini ve gerekse Moldova’nın tabiiyetini hatırlatmıştır. Çünkü yukarıda anılan eserde sosyo-ekonomik problemlere öncelik verilmiştir. Bundan başka Prof. M. Tayyib Gökbilgin’in (öl. 1981) *Kanuni Sultan Süleyman* adlı araştırmasında “Boğdan seferi” (1538) hakkında⁶⁸ daha genişçe ve derince bir kısım vardır. Burada gerek Türk ve gerekse Avrupa-Romen kaynaklarından ve kaynakçasından, “N. Iorga” başta olarak, yararlanılmıştır.

Boğdan/Moldova yani Romen kaynaklarına gelince; çağdaş olarak *Letopiseşul lui Macarie* (Makari’nin vekayinâmesi)⁶⁹ adlı kroniği başta

⁶² II. c. 2. bs. *İstanbul’un Fethinden Kanuni Sultan Süleyman’ın ölümüne kadar...* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1964, *Boğdan seferi hakkında* bkz. s. 342-344.

⁶³ İstanbul “Türkiye Basımevi” 2. c. (1948), *Boğdan seferi hakkında* bkz. s. 203-210.

⁶⁴ İstanbul “Şehir Matbaası” 1958, II. c., s. 909-911.

⁶⁵ “İslâm Ansiklopedisi...” I. c. İstanbul 1949, s. 697-705.

⁶⁶ Bkz. a. mak. s. 700/1.

⁶⁷ *The classical Age 1300-1600*, London 1973, XII + 258 s. + 57 pl.

⁶⁸ İstanbul 1967, 57 s. 8’ (“İslâm Ansiklopedisinden ayırması; *Boğdan seferi (1538) hakkında* s. 23-24.

⁶⁹ Bkz. *Cronica lui Macarie*. “Cronicle slavo-române din sec. XV-XVI”. Publicate de Ion Bogdan. Ediție revăzută și completată de P.P. Panaitescu, București 1959, s. 74-105.

hatırlatabiliriz. Neamts manastırı başkeşişi Macarie (öl. 1558), Petru Rareş Voyvoda'nın emriyle Romen piskoposu tayin edilmiş ve beyinin emriyle Boğdan kroniğini yazmış, Kanuni'nin Boğdan seferinden de kısaca bahsetmiştir. Bu eserinde daha çok Petru Rareş'in çok dramatik-feci kaçmasında ısrar etmiştir. Bundan sonra 1564 civarında yazılmış *Cronica Molda-Polona* (Boğdan-Leh kroniği) da konumuzla ilgili bazı haberler vardır⁷⁰. Aşağı yukarı yüz yıl sonra tanınmış Boğdan vekayinâmecisi Grigorie Ureche'nin (öl. 1647) *Letopiseşul Țării Moldovei pîna la Aron Voda* 1359-1595 (Aron Voyvoda'ya kadar Boğdan memleketinin kroniği)⁷¹ isimli eserinde aynı olaydan çok söz edilmiştir. Daha eski kaynaklara dayanarak Grigorie Ureche şöyle başlamıştır: “Ne zaman Türk İmparatoru Sultan Süleyman kendi kuvvetiyle ve onunla beraber Eflaklılar ve daha sonra Tatarlarla sultan ve Leh askeriyle hatman Tornowski, Petru Voyvoda üzerine gelmişlerdir. Valeatul yıl 7046 (= 1538) Septemvrie (Eylül) 20...”⁷². Bunların tekrarlanması ve diğer bir versiyonu Nicolae Costin'nin (öl. 1712) *Letopiseşul Țării Moldovei de la zidirea lumii pîna la 1601* (Dünya'nın kuruluşundan 1601'e kadar Boğdan kroniği)⁷³ adlı eserinde Boğdan seferi de yer almıştır. Tanınmış ünlü ilk Romen Türkoloğu Dimitrie Cantemir yani Kantemiroğlu (1673-1723)⁷⁴ *Osmanlı İmparatorluğunun yükseliş ve çöküş tarihi*⁷⁵ adlı eserinde Sultan Süleyman'ın Boğdan eyaletini çiğnemesi başlığı taşıyan bir kısım yazılmıştır⁷⁶. Osmanlı kroniklerinden birine bu da muhakkak dayanmış veya oradan tercüme edilmiştir. Franz Babinger'in bir araştırmasına rağmen Dimitrie Cantemir'in Türk kaynaklarına⁷⁷ pek

⁷⁰ Bkz. aynı ciltte “Cronicle slavo-române din sec. XV-XVI”, (1959) s. 164-187; *Boğdan seferi hakkında* s. 184.

⁷¹ Ediție de Const. Giurescu, București 1916, XV + 304 s. 8' (II. baskıyı neşreden Const. Giurescu, 1958, II.)

⁷² *Boğdan seferi hakkında* bkz. a.e. s. 140-142.

⁷³ București 1942, s. 364.

⁷⁴ Bkz. Mihail Guboğlu, *İlk Romen Türkoloğu-Dimitrie Cantemir*. “I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi” (İstanbul 15-20. X. 1973), İstanbul 1979, s. 968-981.

⁷⁵ Çeviren: Dr. Özdemir Çobanoğlu c. II. (Ankara 1979), XXIII + 386 s. (Kültür Bakanlığı).

⁷⁶ Bkz. Dimitrie Cantemir, a.e. ve a. terc., s. 99-100.

⁷⁷ Buna rağmen aynı makalesi üç defa basılmıştır: 1. *Die osmanischen Quellen D. Cantemir's*. “Volum omagial profesorului Ioan Lupuș”, București 1941, 12 s. 2. Rom. terc.: *Izvoarele turcești ale lui Dimitrie Cantemir*. “Arhiva Românească” Tom VII, București 1942, II, s. 3., tekrar *Die türkischen Quellen Dimitrie Cantemir's*. “Zeki Velidi Togan'a Armağan”, İstanbul 1951, s. 50-60 ve 4. “Aufsätze und Abhandlungen” II (München 1966), s. 38-50.

güvenilemez. D. Cantemir'in yukarıda anılan eseri (Almanca tercümesine), diğer Osmanlı imparatorluğu tarihçilerine dayanarak *Geschichte des osmanischen Reiches nach Kantemir...* (Viyanalı-1811)⁷⁸ adlı eserinde, Petru Rareş'in Türklerle ilişkileri ve gerekse Kanuni'nin Boğdan seferi de yer almıştır. Bu beş altı tane Romen rivâyet-naratif kaynaklarından başka Romanya'da, Bükreş'te basılmış tanınmış Hurmuzaki (Bucureşti-1891)⁷⁹, Hurmuzaki-Boğdan (1893)⁸⁰, Hurmuzaki-Densuşianu (1894)⁸¹ ve Hurmuzaki-Iorga (1915)⁸² nin *Documente privitoare la istoria Românilor* (Romenlerin tarihine ait belgeler) adlı koleksiyonunda⁸³ yukarıda işaret ettiğimiz bazı ciltlerin bir kısmı da 1538 tarihli Kanuni'nin Boğdan seferiyle ilgilidir. Bunlar Avrupa arşivlerinden derlenmiş olup çoğu ortaçağ Latincesiyle yazılmış çok değerli diplomatik kaynaklardır. Bunların bazılarını yeri geldikçe kullanacağız. Bazı Türk kaynaklarını da araştırmamıza ekleyeceğiz.

Romen tarihçileri arasında Kanuni'nin Boğdan seferi (1538/945 H.) çoktan beri dikkat çekmiş, merak uyandırmış ve daha fazla, Avrupa kaynaklarına dayanarak yer almıştır. Örneğin Romanya Birleşik Milli Devleti'nin kuruluş evrelerinde (Ocak 1859) kısa bir süre sonra çağdaş Dalmaçyalı Verancsics (Veraniçic)'in (1504-1543)⁸⁴ *1538 tarihli Süleyman'ın Boğdan seferi* adlı Latince eseri Romence'ye çevirilerek bir makale şeklinde bastırılmıştır⁸⁵. Sonra II. Dünya Savaşına kadar ünlü Romen tarihçisi A.D. Xenopol (1847-1920)⁸⁶, N. Iorga (1871-1940)⁸⁷ ve Constantin C.

⁷⁸ Cantemir, Galletti, d'Ohsson, Gebhardi, Spitler und anderen. Zweiter Bände, Wien 1811, Zheiter band (II. c.) s. 47-49: *Moldauer Angelegenheiten* ve s. 49-52: *Die Moldau wird verwüstet*.

⁷⁹ *Documente privitoare la istoria Românilor* (= Documente...), Bucureşti 1891, vol. II, 1 (1891), s. 105-106-107, 109-113.

⁸⁰ *Documente...* Vol. I, 2, s. 104-110.

⁸¹ *Documente...* Vol. II, 3, s. 38-206.

⁸² *Documente...* Bucureşti 1915.

⁸³ Tam koleksiyon 47 ciltten ibârettir (Bucureşti 1878, 1967).

⁸⁴ Lâtince yazılmış. *De situ Transilvaniae Moldaviae et Transalpine*-tercümesi "Transilvaniya, Boğdan ve Eflak durumu hakkında" vb. Bkz. Maria Holban, *Călători străini...* I, s. 393-421.

⁸⁵ *Campania sultanului Soliman din 1583 in Moldova* Romence'ye ilk tercüme Alexandru Papiu Ilarianu (1827-1877): "Tesaur de monumente istorice pentru România" vol. III (Bucureşti 1864), s. 176-182 (Lâtince-Romencedir).

⁸⁶ *Ostoria românilor din Dacia Trăiană*, Iassi-1889, s. 552-560 (I. bs.); III. bs. Ion Vlădescu (Bucureşti 1925), c. IV., s. 242-245.

⁸⁷ *Histoire des Roumains et de la Romanité Orientale*, Vol. IV Bucarest 1937, s. 458-496 (Chapitre VII); aynı Romence versiyonu da var.

Giurescu'nun (1901-1977) ⁸⁸ *Istoria românilor* (Romenlerin tarihi) adlı analiz (tahlil)- sentez eserlerinde Kanuni'nin Petru Rareş Voyvoda üzerine Boğdan seferi hakkında da birer kısım veya bölüm vardır. Aynı zamanda N. Iorga'nın *Geschichte des osmanischen Reiches...* ⁸⁹ adlı Osmanlı İmparatorluğu tarihinde aynı olay mehâretle yazılmışsa da, bu ancak Romen-Avrupa kaynaklarına dayanmıştır. Aynı şekilde N. Iorga'nın *Geschichte des Rümänichen Volkes...* ⁹⁰ adlı eseri de yazılmıştır. II. Dünya Savaşı'ndan önce Prof. A.V. Boldur'un *Istoria Basarabiei (Besarebya tarihi)* ⁹¹ isimli eserinde kısaca ve çok açık olarak Süleyman'ın Boğdan seferi yer almıştır. Tarihçiye göre bunun sebebi Lehistan Sarayının Osmanlı Padişahını Boğdan'a çağırmasıdır. II. Dünya Savaşı'ndan sonra bir heyet tarafından yazılmış *Istoria României* (Romanya tarihi)... ⁹² adlı eserde Domnia lui Petru Rareş-*Caderea Moldovei sub dominația otomana* (1538) (Petru Rareş'in hakimiyeti Boğdan'ın Osmanlı hakimiyetine uğraması) bölümünün sonunda Sultan Süleyman'ın Boğdan seferine birkaç sayfa ayırmıştır. Olayın sebebi Alosio Gritti'nin öldürülmesi ve Petru Rareş'in Habsburglarla ilişkileridir. A. Oțetea ve V. Maciu'nun redakte ettikleri *Istoria poporului român* (Romen halkının tarihi) ⁹³ adlı eserde Kanuni'nin Boğdan seferi çok kısaca anlatılmıştır. Petru Rareş'in suçu değil, ancak büyük Boyarların hainliği anılmaktadır. Bu çok dar bir görüştür. Ünlü tarihçi Constantin C. Giurescu ve oğlu Dinu C. Giurescu'nun *Istoria Românilor* (Romenlerin tarihi) 2 (București-1976) ⁹⁴ isimli eserinde de aynı olay daha iyi bir şekilde izahlı olarak yer almıştır. Bundan gayri Boğdan Voyvodası Petru Rareş'e ait (I. defa 1527-1538; II. 1541-1546) Prof. Dr. Ion Ursu (1875-1925) ⁹⁵ Paul

⁸⁸ *Istoria Românilor* II, t. IV. baskısı, București 1943, s. 178-180: *Campania din 1938 în Moldova*.

⁸⁹ *Nach den Quellen dargestellt* (bis. 1538). Zweiter band, Gotha 1909, s. 384-426.

⁹⁰ *Im Rahmen seiner staatsbildungen* von N. Iorga. Erster Band, Gotha 1905, s. 380-382.

⁹¹ *Contribuții la studiul istoriei românilor*. Vol. I. Epocile vechi (pâna la sec. XVII), Chișinău 1937, s. 198-200.

⁹² c. II. bir heyet tarafından tertiplenmiştir. București 1962, "Editura Academiei republicii P. Române", s. 640-649.

⁹³ București 1970, s. 221 (İlmi bir eser değil populaire şeklindedir).

⁹⁴ *De la mijlocul secolului al XIV-lea pîna la începutul secolului al XVII-lea* Vol. 2 "Editura științifică enciclopedică", București 1876, s. 277-280: *Evenimentele din 1538*.

⁹⁵ *Die auswärtige Politik des Peter Rareș. Fürst von Moldai*, Wien 1908, 180 s. 8'; *La politique orientale de Français I-er* (1515-1547), Paris 1908, 204 s.; *Petru Rareș, București 1923*, 143 s.

Simionescu⁹⁶ ve genç tarihçimiz Ştefan Gorovei (doğumu 1948)⁹⁷ tarafından yazılmış monografilerde Kanuni'nin Boğdan seferi fazlaca yer almıştır. Bunlardan başka Dr. Leon Şimanschi başkanlığındaki bir heyet tarafından yazılan Petru Rareş⁹⁸ adlı eserde tanınmış genç tarihçimiz Dr. Cemil Tahsin (doğumu: Mecidiye 1943) de "*In fața impactului otoman*" (Osmanlı vuruşu karşısında)⁹⁹ başlıklı bir bölüm yazmış, bu yazısında bazı Türk kaynaklarını da kullanmıştır. Aynı olayların arifesi için (1537-1538) özellikle Al. Cioranescu'nun "*Petru Rareş ve V. Karol'un Doğu politikası*"¹⁰⁰ ve "*Simankaş arşivlerinden derlenmiş Romenlerin tarihine ait belgeler*"¹⁰¹ isimli eserleri sıralayabiliriz.

Tarihçi-Türkolog Aurel Decei'nin (1905-1976) *Istoria imperiului otoman* (Osmanlı İmparatorluğunun tarihi)¹⁰² adlı eserinde Kanuni'nin Boğdan seferi hakkında bir kısım varsa da çok genel olduğu ve bilinen olaylara dayandığı için ilmi değeri azdır. Bundan iki yıl önce basılmış Mustafa Ali Mehmed'in *Istoria turcilor* (Türklerin tarihi)¹⁰³ adlı kitapçığı da kompilasyon ya da derleme şeklinde olduğundan çok karışık ve değeri daha da azdır. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Kanuni'nin Boğdan seferi hakkında özel bazı çalışmalar da vardır. Bunlar kronolojik sırayla şunlardır: Eugen Stănescu'nun *Le coup d'état nobiliaire de 1538 et son rôle dans l'asservissement de la Moldavie par l'Empire ottoman*¹⁰⁴ adlı araştırmasında Boyarların darbesinden çok Petru Rareş'in kendi maceralı ve yanlış politikası III. Osmanlı padişahını seferi hümayunla Boğdan'a getirtmiştir denilmektedir. Burada bizim yukarıda anılan iki versiyonlu *Sultan Süleyman'ın Boğdan seferine ait Bender kitâbesi* (1538/945 H.)¹⁰⁵ ile *Türk kronikleri ışığında Süleyman*

⁹⁶ *Petru Rareş-domnul și vremea sa*, București 1970, "Editura enciclopedică română", 190 s. 4' ("Orientul" 6).

⁹⁷ *Petru Rareş* (1527-1538; 1541-1546). "Editura militară", București 1982, 232 s. 4'; Boğdan seferi hakkında IV. *Pe un drum neumblat și aspru* [Gezilmemiş ve çok çetin bir (dağı) yolunda], s. 140-178.

⁹⁸ "Editura Academiei R.S. România", București 1978, 336 p. + por. + h.

⁹⁹ Bkz. *Petru Rareş*. redactor coordonator Leon, Şimanschi, s. 136-160.

¹⁰⁰ *Petru Rareş și politica orientală a lui Carol Quintul*. "ARMSI" s. III, Tom. XVII (1936), nr. 12, s. 11-12.

¹⁰¹ *Documente privitoare la istoria Românilor culesedîn arhivele din Simankaş*, București 1940, s. 17-18.

¹⁰² *ptînd la 1656* (1656 yılına kadar). "Editura științifică și enciclopedică", București 1976, s. 187-188.

¹⁰³ "Editura științifică", București 1976, s. 187-188; Örneğin, "Expediția sa'a soldat cu..." bu çeşit sözler tarihî değildir, sendika sözleridir.

¹⁰⁴ "Nouvelles études d'histoire"... I (București 1955), s. 241-264.

¹⁰⁵ Başlıkları hakkında bkz. not: 17 ve 18, s. 2.

Muhteşem'in 1538/945 H. tarihli Boğdan seferi (Rusça) ¹⁰⁶ adlı bildirimizi de sıralayabiliriz. Bunlardan sonra iki ciltlik *Cronici turcești privind țările române* (Romen ülkelerine ait Türk kronikleri) ¹⁰⁷ adlı eserimizde de bu konuyu daha iyi incelemek için yeni kaynaklara yer verilmiştir; ama bazı eksiklikleri de vardır. Bunlardan başka son on yıl içinde de Kanuni'nin Boğdan seferine ait birkaç özel çalışma vardır. Bunlar arasında şunları sayabiliriz: Iancu Bidian, *Moldova și tratativele polono-ottomane într-un document din 1538* (1538 tarihli bir belgede Leh-Osmanlı müzakerelerinde Boğdan) ¹⁰⁸; I.D. Martin, *La "trecătoarea Botoșanilor" în 1538* (1538'de "Botoșan geçidinde") ¹⁰⁹ Manole Neagoe, *Petru Rareș și Campania din 1538* (Petru Rareș ve 1538'deki sefer) ¹¹⁰ ve Constantin Rezachevici, *Tratatul lui Petru Rareș și Sigismund I în (28-31 august 1538) din Vremea campani ei lui Suleiman Magnificul în Moldova* (Muhteşem Süleyman'ın Boğdan seferi zamanında Petru Rareș ve I. Sigismund'un muahedesi, 28-31. VIII. 1538) ¹¹¹. Bu çalışmalar arasında Ștefan Simionescu'nun, *Noi date despre situația internă și externă a Moldovei în anul 1538 într-un document inedit* (Yayınlanmamış bir belgede Boğdan'ın 1538'deki iç ve dış durumu hakkında yeni haberler) ¹¹², *Moldova în tratativele polono-ottomane într-un document din 1538* (1538 tarihli bir belgede Leh-Osmanlı müzakerelerinde Boğdan) ¹¹³, *Țările române și începutul politicii răsăritene antiotomane a Imperiului habsburgic (1526-1594)* (Romen ülkeleri ve Habsburg imparatorluğunun Osmanlılar aleyhine doğu politikasının başlaması 1526-1594) ¹¹⁴. *Romence Relațiile internaționale ale Moldovei cu Imperul habsburgic în timpul domniei lui Petru Rareș* ¹¹⁵ ve Fransızca *Les relations de la Moldavie avec les Habsbourg pendant le règne de Petru Rareș 1527-1538; 1541-1546* ¹¹⁶ adlı makalelerini hatırlatabili-

¹⁰⁶ Rusçası: *Pochod Suleymana Velikolepnağō v Moldaviyu 1538/945 g. v svete tureckich letopisey*. "Trudy XXV Mejdunarodnaya Kongress Vostokovedov" Moskova 9-15 Ağustos 1960, tom. II (Moskova 1963), s. 435-442.

¹⁰⁷ *Extrase I. sec. XV-mijlocul sec. XVII-lea*, București 1966, 562 s. (Izvoare orientale privind istoria României 1); *Extrase II-sec. XVII începutul sec. al XVIII-lea*) Vol. II, București 1974, 543 s. + pl.

¹⁰⁸ "Studii și Materiale de istorie medie" Vol. II, București 1974, s. 310-329.

¹⁰⁹ Bkz. Vol. *Botoșani-istorie și contemporaneitate* (Tarih ve çağdaşlık), 1972, s. 25 vb.

¹¹⁰ "Revista Arhivelor" Anul LIII, Vol. XXXVIII, nr. 4, București 1976, s. 390-398.

¹¹¹ "Cercetări istorice" IX-X, 1978-1979, s. 114 vb.

¹¹² "Studii. Rev. de istorie", nr. 25/2 m 1972, s. 232.

¹¹³ *Campania lui Soliman din 1538 în Moldova*. Antecedente și urmări. "Studii și materiale de istorie militară" no. 7-8, București 1974-1975, s. 141-150.

¹¹⁴ "Revista de istorie" 8, (București 1975), s. 1157-1214.

¹¹⁵ "Revista de istorie", Tom. XXX, 1 (1977), s. 101-106 (Fransızca resumé).

¹¹⁶ "Revue roumaine d'histoire" Tom. XVI, 3 (1977), s. 457-467.

riz. Yukarıda anılan bazı çalışmalarda Kanuni'nin Boğdan seferinin sebeplerini, inkişafını ve neticesini muhakkak iyi anlatamamışlardır. Bunların sebebi belki gençliklerindendir.

Yukarıda sıralanan Romen kaynaklarından başka, Boğdan seferi hakkında Lehlilerin hareketini ve rolünü *Acta Tomiciana* (Akta Tomiçyana) ^{116a} adlı koleksiyondaki bazı elçi raporları ispat etmektedir. Örneğin 1533 yılının sonlarında Al. Gritti'nin ve sadrazam Ayas Paşa'nın ifadesine göre Kanuni, Petru Rareş üzerine sefer açmak kararındadır.

Batı Avrupa kaynaklarına gelince, olaydan 50 yıl sonra yazılmış Hans Löwenklau (Johannes Leuclavius)un *Annales Sultanorum Othmanidarum* (Frankfurti 1588) ¹¹⁷ adlı eserinde gerek çağdaş Muhieddin 'Ali el-Cemâli'ye (öl. 1560) ¹¹⁸ ve gerek diğer Türk kroniklerine dayanarak Boğdan seferi hakkında bir bölüm vardır ¹¹⁹. XVII. yüzyılın ikinci yarısında Arnavut asilzadelerinden biri olan Di Antonio Geropoldi'nin *Bilancia historica-politica dell 'Imperu ottomano* ¹²⁰ adlı eserinde Kanuni'nin Boğdan seferi ve Preveze zaferi anlatılmıştır.

Batı Avrupa'da Fransız tarihçilerinden M. Mignot'un *Histoire de l'Empire ottoman...* (1773) ¹²¹ adlı eserinde Boğdan seferi hakkında da kısaca bir kısım vardır. Bundan sonra, geçen yüzyılın ilk yarısında yazılmış ve dünya çapında tanınmış Joseph von Hammer'in (1774-1856) *Geschichte des osmanischen Reiches* ¹²² ve Johann Wilhelm Zinkei Sen'in *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa* ¹²³ adlı Osmanlı devleti tarihlerinde diğer siyasi, askeri olaylar gibi Kanuni'nin Boğdan seferi de büyük bir yer almıştır. Özellikle J. v. Hammer bazı Türk kroniklerini de, orijinale dayanarak çokça kullanmıştır. Bunlardan sonra yazılmış N. Iorga'nın Almanca Osmanlı devlet tarihinde gerek Kanuni devri ve gerekse Boğdan seferi (1538) bir

^{116a} Bkz. "Acta Tomiciana" Tom. XV, s. 844-845 ve Tom. XVI, s. 125 vb.

¹¹⁷ Bazı baskıları hakkında bkz. Carl Göllner, *Turcica...* II 1551-1600 (Bucureşti-Baden 1968), s. 461-462; 538-542 vb.

¹¹⁸ Bkz. GOW., s. 74-75. Anonym *Tevârih-i âl-i 'Osmân* adlı kroniklerinin devamcısı (Fr. Giese neşr. Breslau 1922 ve terc. 1925).

¹¹⁹ Bkz. Johannes Leuclaviusnya Löwenklau hakkında bkz. Franz Babinger, *Herkunft und Jugend Hans Leuenklaw*, 3. a west, Zit 98/99/(1979) s. 112-127.

¹²⁰ In Venetia, DCCLXXIII, c. II, s. 59-60. (*Kara Boğdan seferi*)

¹²¹ Paris-MDCCLXXIII, c. II, s. 501-502.

¹²² *Histoire de l'Empire ottoman...* Trad. par J.J. de Hellert, Tom. V (1520-1547), Paris 1836 s. 288-293 (*Boğdan seferi* hk.) ve *Kara Boğdan* (KB). *Ruznâmesinin tercümesi* s. 526-528 (ilave).

¹²³ Zweiter Theil. *Das Reich auf der Höfe Entwicklung* 1453-1574, Gotha 1854 s. 785-790.

destan gibi okunur¹²⁴ daha küçük bir ölçüde başta Fransız tarihçilerinden A. de Lamartine¹²⁵, Theophile Lavallee¹²⁶ ve A. de Joncquiere¹²⁷ nin eserlerinde Boğdan seferi kısaca ve üstünkörü yazılmıştır.

Bazı Osmanlı tarihlerinden başka Kırım hanlığına ait olan eserlerde de Kanuni'nin Boğdan seferine Sahip Giray Han idaresinde Tatarların katıldığı meydana çıkarılmıştır. Bu mesele hakkında W. Barthold'un *Giray* adlı kısa makalesinde¹²⁸ hiçbir bilgi yoktur. Halil İnalıcık'ın *Giray* adlı makalesinde¹²⁹ "Mengli Giray'ın 1484 Boğdan seferinden beri Kırım hanlarının Osmanlılar ile askeri işbirliğinde bulundukları" belirtilmektedir. İkinci defa 1538'de, yine Boğdan'a karşı Sahip Giray'ın gelip, Kanuni Süleyman'ın ordusu ile birleştiğini görüyoruz. "Bu seferde padişah kendisine hükümdar muamelesi gösterdi..."¹³⁰ denilmektedir. Bundan başka J. v. Hammer'in Osmanlı tarihine rağmen, *Geschichte der Chane der Krim* adlı eserinde¹³¹ aynı konu hakkında bir bilgi yoksa da tanınmış Rus Türkologlarından V. D. Smirnov'un (1846-1922)¹³² *Krimskoje Hanstvo pod verhovenstvo Osmanskoy Porti do načala XVIII. veka* (XVIII. yüzyılın başlarına kadar yüksek Osmanlı kapusunun da idaresinde Kırım Hanlığı)¹³³ adlı eserinde Kanuni'nin Boğdan seferine de bir bölüm ayrılmıştır. Bazı Osmanlı kroniklerine (M. 'Ali, İ. Peçevi, Solakzade) dayanmasına rağmen bu eserin de hataları vardır. Söz gelişi, 945 H. = 1532 M. olamaz, bu tam 1538 yılına rastlar. Osmanlı kroniklerine göre Kalçın yani Nalçın, Iaşi (Yaş-Yası) şehri olamaz¹³⁴, muhakkak o zamanki ve şimdiki Prut suyu kenarında olan Falciu (Tk. Falç) kasabası söz konusudur. Yirmüç yıl önce yazılmış A.D. Novıçev'in *Istoria Turçiy* (Türkiye tarihi)¹³⁵ adlı eserinde Boğdan seferine ancak çok kısa bir paragraf ayrılmıştır.

¹²⁴ Zweiter Band (bis 1538), Gotha 1909, s. 385, 422-426.

¹²⁵ *Histoire de la Turquie*, Paris 1854, Tom. IV, s. 326.

¹²⁶ *Histoire de l'Empire ottoman, depuis les temps anciens jusqu'à nos jours*, Paris 1855, s. 235-236.

¹²⁷ *Histoire de l'Empire ottoman*, Paris 1914, s. 181-182.

¹²⁸ "Encyclopédie de l'Islam.." IV (1927), s. 181-182.

¹²⁹ Bkz. "İslam Ansiklopedisi 3." 38. cüz. İstanbul 1948, s. 738-789.

¹³⁰ H. İnalıcık, a. mak., s. 785.

¹³¹ *unter osmanischer Herrschaft. Aus türkischen Quellen*, Wien 1856, s. 52-55 (*Ssahibgerai...*).

¹³² Bkz. A. N. Kononov, a.e., s. 261-262.

¹³³ St. Petersburg 1887, XXXV + 772 s.; *Sahib Giray Han'ın Boğdan seferine katılması hakkında* bkz. s. 404-406.

¹³⁴ *Falçın* ve *Fılçın* yerine *Kalçın* ya *Nalçın* okunması yanlıştır.

¹³⁵ *I Epha feodalizma* (XI-XVIII veka), "İzdatel'stvo Leningradskogo. Universiteta", 1963, s. 89.

Kanuni Sultan Süleyman'a "Muhteşem" unvanını veren Avrupa tarihçileri tarafından yazılmış "monografya" şeklindeki eserlerde Boğdan seferi ya unutulmuş ya da ancak bir iki sözle anılmıştır. Çünkü bunlar, romantik ya da "populaire" eserlerdir. Daha çok Rokselana "Uksor Solimani" hakkında yazılmışlardır. Örneğin, Harold Lamb'in *Suleiman the Magnificent, Sultan of the East* ¹³⁶, Fairfax Downney'in *Soliman le legislateur* ¹³⁷ ve Renzo Sertoli Salis'in *Soliman le Magnifique* (Muhteşem Süleyman) ¹³⁸ adlı monografilerini sıralayabiliriz. Bunların arasında daha küçük bir ölçüde Prof. N. Ciachir (Çakır)'ın *Suleiman Magnificul-Sultanul și epoca sa* (Muhteşem Süleyman-Sultan ve devri) ¹³⁹ adlı eserinin "Romen ülkeleriyle Muhteşem Süleyman'ın ilişkileri" bölümünde Boğdan seferine iyi bir bölüm ayrılmıştır. Son olarak bizim *Imperiul ottoman în secolul al XVI-lea...* (XVI. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu) ¹⁴⁰ adlı eserlerimizin özetinde "*Expediția împotriva Moldovei*" ¹⁴¹ kısa bir paragraf yayınlanmıştır.

Yukarıda gözden geçirilen kaynak ve kaynakçalarımız tam değilse de bir ilmi araştırma için kâfidir. Bunlar aynı zamanda konumuz için iyi birer kaynak ve kaynakça rehberdir; ancak Kanuni'nin Boğdan seferi ve zaferine ait değil, aynı olayın öncelerine ve neticesine de ışık tutarlar. İmkan dahilinde aşağıdaki meseleler için en mühimlerini onların ışığında açıklayacağız. Bazı olayları da gereği kadar açıklayacağız.

Kanuni ve Petru Rareș devrine kadar Türk-Boğdan ilişkileri.

Ciddi tarihsel kaynaklara göre Boğdan yani Moldova'nın Osmanlılarla ilişkileri ancak İstanbul'un fethinden sonra iyice açıklık kazanmaya başlamıştır. Fatih Sultan Mehmed Belgrad kuşatmasından önce gerek paraya olan ihtiyacı ve gerekse Boğdan Voyvodası Petru Aron'u (1455-1457) denemek için ona tuğrasıyla Slavca bir mektup göndermiş idi (5 Ekim

¹³⁶ New-York 1951.

¹³⁷ *Kanuni Sultan Süleyman* (Soliman le Magnifique). Fransızcadan çeviren: Enis Behiç Koryürek. Ankara 1950 "Millî Eğitim Basımevi". 4 + 250 s. 8'. Aynı, *Muhteşem Süleyman*. Çeviren: Ali Kemâl Aksüt, İstanbul 1936 "Halk Basımevi", 196 s. 8'.

¹³⁸ Türkçe tercümesi Şerafettin Turan, Ankara 1963.

¹³⁹ "Editura enciclopedică română", București 1972, 191 p. 4' (Orizonturi 37). *Suleiman Magnificul și țările române* s. 89-119; *Boğdan seferi hakkında* s. 101-109.

¹⁴⁰ Mihail Guboğlu, *Imperiul ottoman în secolul al XVI-lea și prima jumătate a secolului al XVII-lea*. "Istoria Evului Mediu" Vol. III. (Coordonator Radu Manolescu), București 1978, s. 301-357. Gerek genel giriş ve gerekse bazı ekonomik meselelerde M. Maxim'in bazı yanlış ve ters görüşleri vardır.

¹⁴¹ Türkçesi "Boğdan üzerine sefer" (Kanuni devri) s. 313.

1455) ¹⁴². Böylece Voyvodayı tehdit ederek 2000 altın harac istemiş idi. Boğdanlılar korkularına rağmen haracı derhal göndermemişlerdir. Başta Voyvoda divanında -Vaslui şehrinde- tartışmalar olmuş ve en sonunda 1456'nın ilkbaharında istenen haracı logofât Mihail (Mihul) isimli Boyarla göndermişlerdir. Boğdan'ın Padişah hazinesine ilk harac ödemesinin ayı ve günü tam bilinmez. Her halde 9 Haziran 1456 (5 Recep 860) tarihli Fatih'in Yeni-Derbend'den Türkçe ferman-mektubunda (*bili*) "...Boğdan ili Beyi Pitir (= Petru) Voyvoda ile barışıklık idüp arada düşmanlığı götürdüm ve buyurdum..." ¹⁴³ denilmektedir. Böylece Moldova'nın ilk haracı Fatih'in hazinesine ister istemez ödenmiş idi ¹⁴⁴. Bundan önce Boğdanlılar Osmanlılara hediye vermişlerdir. Kendi belgelerinde "danı" denilirdi. Yukarıda anılan Fatih'in Türkçe mektubu Boğdan'ın Akkerman'daki bazirganlarına bir ticari imtiyaz (*Privilegium*) olmasına rağmen bazı safdillere göre bir "tratât" yani ahidname veya muahededir (?) ¹⁴⁵. Kahraman Boğdan voyvodası meşhur Ştefan çel Mare (1457-1504) de önce 2000 Macar altını, sonra da Kili/Chilia kalesinin Macarlardan alınmasından başlayarak (25 Ocak 1465) yılda 3000 altını Fatih'in hazinesine muhakkak ödemiş ve böylece Türk egemenliğini de tanımıştır. Bunun karşılığı bazı ticari imtiyazlar kazanmış idi. Aynı zamanda Osmanlıların himayesinde memleketini ve askerini kuvvetlendirerek Ştefan çel Mare Macar-Leh krallarını ve Altın-Ordu hanlarını sırasıyla mağlup etmiştir. Ama 1470'ten sonra bağımsızlık bahanesiyle gururlanarak isyan bayrağını kaldırmış idi. Osmanlıların himayesinde olan Eflak Beyi Radu çel Frumos'u ve Tsepeluş (Kazıklıkak) Voyvodayı memleketinde (Rîmnicul-Sarat'ta) vurmuş ve sonra Türklerin düşmanları olan Uzun Hasan, Venedik, Napoli ve Macar-Leh krallarıyla hep Osmanlıların aleyhine bir ittifak yapmıştır (1472-1473). Aynı zamanda, 1474'ten önce padişaha haraç vermekten de vazgeçmiş idi. Fatih'in denemesini reddetmişse de Rumeli

¹⁴² Bkz. Mihail Guboğlu, *Fatih Sultan Mehmed ve Yavuz Sultan Selim'in Boğdan voyvodalarına yazdıkları Slavca mektuplar*. "Belgelerle Türk Tarih Dergisi", İstanbul 1969, no. 19, s. 31-36 + faks. + pl.

¹⁴³ Bkz. Dr. Friedrich Kraelitz, *Osmanischen Urkunden in türkischer Sprache aus der Zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts...* Wien 1921/1922, s. 44 + tafl. pl. = faks. 1.

¹⁴⁴ Bkz. Franz Babinger, *cel dintâi bir al Moldovei către sultan*, Bucureşti 1936, 11 s. 8' (Extras din volumul omagial pentru fraţii Alexandru şi Ion Lapedatu) ve Al. Grecu (= P.P. Panaitescu), *Pe marginea folosirii izvoarelor cu privire la impunerea Moldovei la tributul turcesc (Vaslui 1956)*. "Studii, Revistă de istorie" V (1952), s. 187-198.

¹⁴⁵ Bkz. Mustafa Ali Mehmet, *Din reporturile Moldovei cu Imperiul otoman în a doua jumătate a veacului al XV-lea*. "Studii...", XIII, 5 (1960) s. 165-178.

Beylerbeyi Süleyman Paşa'yı 30-40 bin askeriyle bozguna uğratmış idi (10 Ocak 1475). Böylece bir münasebetsiz hareket karşısında darılan Fatih şahsen Ştefan çel Mare'nin üzerine sefer açmış ve Valea-Alba (Akdere) ve sonra Razboinei denilen yerde Boğdanlıları zar-zor ezmişti ¹⁴⁶. Koca Ştefan komşu memleketlerden, Matyaş Korvin, Papa'dan ve Leh kralından ümit ettiği ve istediği yardımı alamamıştır. Böylece, Ştefan çel Mare durumu iyi anlamış ve birkaç yıl sonra kendi arzusu üzerine Fatih'le bir Sulhnâme aktederek Osmanlılara yılda 3000 yerine 6000 altın haraç vermiş ve Türklerin dostuna dost ve düşmanlarına düşman olmuş idi (1479-1481) ¹⁴⁷. Maalesef, bu Boğdan-Osmanlı Sulhnâmesinin geçerliliği ancak birkaç yıl sürmüş sürmemiştir. II. Sultan Bayezid'in (1481-1512) Cem Sultanla taht kavgasından Ştefan çel Mare istifade ederek muvakkaten tekrar haraç ödemekten vazgeçmiş ve Eflak iline akın ederek talan ve yağma etmiş idi. Bilindiği üzere Eflak memleketi Osmanlıların egemenliğinde idi. Gerek Boğdan-Moldova'yı gerekse Eflak'ı Ştefan çel Mare Osmanlıların egemenliğinden çıkarmak istiyordu. Böyle bir tavırdan ve münasebetsiz hareketten memnun olmayıp, on oniki yıl önce babası gibi, II. Bayezid de Boğdan üzerine, 1484 M./889 H. ilkbaharında, sefer açmıştır. O yılın yaz mevsiminde Tuna (Dunarea) ağzında tanınmış ticari kale, Kili'yi (14 Temmuz) ve Turla/Diniestr Limanında Akkerman'ı (5/6 Ağustos) zaptetmiş idi ¹⁴⁸. Ştefan çel Mare gece baskısıyla (*şebhun*) Akkerman'ı geri almak istediye de başarılı olamamış idi. Buna cevap olarak 1485 yılında gerek Rumeli Beylerbeyi Mihaloğlu Ali Bey ve gerekse Silistre Sancağı Beyi Malkoçoğlu Bali Bey ¹⁴⁹ Boğdan'a akın etmişler ve bazı büyük Boyarlar muti olmuşlarsa da, Cătlăbuga (Kutluğbuğa) mevkiindeki savaşta Ştefan çel Mare zaferi kazanmış idi (16 Kasım 1485) ¹⁵⁰. Çünkü Osmanlı askerinin büyük bir kısmı soğuktan ölmüş, ayak ve elleri donmuştur. Bu olay Romence

¹⁴⁶ Bu olay hakkında bkz. Mihail Guboğlu *Fâtih'in Ştefan çel Mare üzerine iki Boğdan seferi* (1474-1476). "Belleten" Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1984 S. 185 s. 139-194 + 2 resim.

¹⁴⁷ Aurel Decei, *Tratatul de pace-Sulhnâme-incheiat între sultanul Mehmed al II-lea şi Ştefan çel Mare*. "Revista istorică", XV (Bucureşti 1945), faks. IV, s. 465-494 ve yeniden baskısı aynı, "Relaţiile româno-orientale. Culegere de studii, Bucureşti 1978, s. 118-192.

¹⁴⁸ N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei şi Cetăţii Albe*, Bucureşti 1899, 199 s. Boğdan seferi hk. ve Dr.Selâhattin Tansel, *Sultan II. Bâyezidin siyâsî hayatı*, İstanbul 1966 "Millî Eğitim Basımevi", VIII + 310 s. 44 + faks. Kili ve Akkerman zapt edilmesi hakkında s. 2-82.

¹⁴⁹ Bkz. Franz Babinger, *Beiträge zur Geschichte des Geschlechtes der Malkoçoğlu's*. "Aufsätze und Abhandlungen" I (München 1962), s. 355-369.

¹⁵⁰ Bkz. Grigorie Ureche, *Letopiseşul Ţării Moldovei...*, s. 68.

“*Gerul lui Markoşi (Malkoş) paşa*” (Malkoç Paşa’nın ayazı) diye Romen folklorunda da yer almıştır¹⁵¹. Gerek Hans Joachim Kissling tarafından neşrolunmuş “*Eine anonyme allosmanische Chronik über Sultan Bâyezid*”¹⁵², gerekse diğer kaynaklara dayanarak Ştefan S. Gorovei’in bir ciddi araştırmasına göre, 1486 yılının sonlarında Ştefan çel Mare, İstanbul’a bir elçi göndererek Osmanlılarla tekrar bir *Sulhnâme* aktetmiş idi¹⁵³. Bundan sonra hayatının sonuna kadar Türklere sadık kalmıştır. Hatta 1497-1498 yıllarında Lehliler üzerine “*Codrul Cozminului*” (*Kozmin korusu*) denilen savaşta Koca Ştefan, Rumeli ve Silistre Türklerine 600 ya da 2000 askerle yardımda bulunmuştur. Sonra Silistre Sancağı Beyi Malkoçoğlu Bali Bey’in Lehistan’a intikam akınında Ştefan çel Mare de kılavuzluk etmiş idi. Hizmet ve sadakatına karşılık bu sefer Koca Ştefan samur kürklü *hil’at* (= Kaftan), iki *tuğ*, *sancak* ve bir de *kuka* ile taltif olundu¹⁵⁴. Böylece Boğdan/Moldova’nın Osmanlı hakimiyetini kabulü gerçekleşti. Bazı tarihçilere göre Ştefan çel Mare, Türklere yıllık 4000 altın haraç olarak ödemişse de¹⁵⁵, Topkapı Sarayı Arşivindeki bir belgeye göre (E. nr. 5995)¹⁵⁶, aynı voyvoda II. Bayezid’in devrinde onun hazinesine 5000 altın ödemiştir. Belki aynı miktardaki haracı Ştefan çel Mare’nin ilk halefleri de ödemiştir. Herhalde XVI. yüzyılın başlarına değin bu kadar idi¹⁵⁷. Bundan başka bir tarihsel

¹⁵¹ Petre Caraman (Karaman), *Geneza Baladei populare în Balcani* (Iaşi 1934) I, s. 63-103 ve özellikle Jon Const. Chişinăia, *Folclorul românesc în perspectiva comparată* (Bucureşti) “Minerva” 1971, X + 430 s.

¹⁵² Bkz. “Der Orient in der Forschung”, Wiesbaden 1967, 99, s. 409-433.

¹⁵³ *La paix Moldo-Ottomane de 1486* (Quelques observations en marge des textes). “Revue Roumaine d’Histoire” Tom. XXI, 3-4 (1982) s. 405-421.

¹⁵⁴ Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi...* II, 2. bs., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1964, s. 186.

¹⁵⁵ Mihai Berza, *Haraciul Moldovei şi Tării Româneşti în sec. XV-XIX*. “Studii şi materiale de istorie” II (Buc. 1957), s. 7-48. Haracın miktarlarından bazı rakamlar şüpheli ve bazıları çok yanlıştır.

¹⁵⁶ Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.e., s. 184: “Ştefan çel Mare... her sene vermek üzere dört bin altın vergiyi kabul etmiştir”. Buna rağmen yukarıda anılan belgeyi, ilk defa İ.H. Uzunçarşılı bastırmıştır, a.e., s. 434, 1. notta: “*Aynen: Boğdan vergisi. Kara Boğdan’ın haracı merhum Sultan Mehmed (Fatih) zamanında 885’e gelince her yıl beşer bin flori verirler imiş bişin. Merhum Sultan Mehmed altı bin eylemiş, sonra merhum hüdavendîgâr (II. Bayezid) serir-i saltanata cülus ettikte (Sitte ve semanine ve semane mie) Ramazanı (1481 Ekim) sekizinde beş bin flori mukarrer olup bini ref’ olunmuş, bu zamana gelinceye değin beş bin verirler...*”. İlk defa İ.H. Uzunçarşılı, D. Cantemir’e ve ondan sonra yazılmış bir kaynağa dayanarak bu kaniya varmıştır.

¹⁵⁷ Bkz. Mihail Guboğlu, *Le tribut payé par les principautés roumaines à la Porte jusqu’au début du XVIe siècle d’après les source turques*. “Revue des Etudes Islamiques” XXXVII, 1, Paris 1969, s. 49-80.

geleneğe göre “Ştefan şel Mare ölüm döşğinde oğlu Boğdan’a (1504-1517) memleketi Türklere tabi’ kılmasını tavsiye etti, diğer uluslara tabi’ olmamasını da tembih etti. Çünkü Türk ulusunun daha anlayışlı ve daha kuvvetli olduğunu, zira oğlunun memleketi kılıç kuvvetiyle idare edemeyeceğini söyledi”¹⁵⁸. Başka bir geleneğe göre III. Boğdan’ın logofât Tăutu elçiliğiyle İstanbul’da, 1507-1508’de 8000 altın ödemesi ciddi bir çağdaş kaynağa dayanmamıştır. Bu bakımdan bazı ciddi tarihçilerin hakkı yoktur¹⁵⁹. Belki bu da M. Berza’nın uydurmalarından biridir¹⁶⁰. Nicoară Beldiceanu “XV. yüzyılın sonu ve XVI. yüzyılın başında Osmanlı Moldovası” adlı ciddi ilmi araştırmasında¹⁶¹ o devirdeki Boğdan’ın durumunu çok iyi açıklamıştır. Gerek Koca Ştefan’ın vasiyetnamesine ve gerekse D. Cantemir’in dediklerine bakılırsa, Romen tarihçilerine göre III. Boğdan zamanında (1504-1517)¹⁶² Boğdanlılar Osmanlı egemenliğini, “inchinare” veya “aservire” denilen Türk hükümlerini, tanımışlardır (1511-1512)¹⁶³. Bazı Romen tarihçilerine göre yukarıda anılan “esirvire” (resmi tabiyet) 1496’da yapılmıştır¹⁶⁴. Ama diğer bir tarihçiye göre ancak 1538’de “inchinare” vuku bulmuştur¹⁶⁵. Maalesef bu bilgileri verenlerin hiçbirisi çağdaş bir “ahitname”ye dayanmamışlar, ancak geleneğe göre yazmışlardır. Osmanlı İmparatorluğunun Romen ülkeleriyle (Eflâk-Boğdan) ahitname “tratât” imzalamasına imkân yoktur. Bu mesele

¹⁵⁸ Bkz. Ion Neculce, *O same de cuvinte* (Bir takım söz). “Cronica” I, hazırlayan (ed.) Al. Procopovici, Craiova 1942, s. 15 § 9 ve I. Iordan basımı, Bucureşti 1957, s. 109 § 9.

¹⁵⁹ Bkz. Constantin C. Giurescu, a.e., s. 264.

¹⁶⁰ Mihai Berza, aynı üstün körü yazılmış makale. (bkz. 155. nota).

¹⁶¹ *La Moldavie ottomane à la fin du XVe siècle et au début du XVIe*. “Revue des Études Islamiques” XXXVII, 2 Paris 1969, s. 239-266 + pl. ve aynen, Jean-Louis Bacqué-Grammont ve Matei Cazacu, *Recherches sur les Ottomans et la Moldavie ponto-donubienne entre 1484 et 1520*-Reprintend from the Bulletin of the School of Oriental and African Studies University of London, Vol. XLV, Part I, 1982, s. 48-66.

¹⁶² Bkz. Iulian Marinescu, *Boğdan al III-lea cel Orb* (= Kôr) 1504-1517, Bucureşti 1910, 117 s. 8’.

¹⁶³ Constantin Giurescu, *Capitulaŭle Molodovei cu Poarta otomană*, Bucureşti 1908, “Carol Göbl”, 65 s. Fikrimce ciddi bir araştırmadır. Şu tanıtımları vardır: Recenzii Emil Panaitescu. “Convorbiri Literare” XLII, (1908), s. 474; “Viata Noua”, IV (1908), s. 163; Ion Bogdan “Analele Academiei Române”, *Dezbateri* ser. 2, tom. 31, p. ve Manole Neagoe, *Contribuŭii la aservirea Moldovei faŭă de Imperiul otoman* (İnŭelegerea dintre Boğdan cel Orb şi Selim din 1512). “Studii. Revista de istorie” XVII, 2 (Bucureşti 1964), s. 311-322.

¹⁶⁴ Bkz. Colonel (= Albay) Gh. Zagoritz, *Stabilirea suveranităŭii turceŭti în Moldova*. “Convorbiri Literare”, XLVIII (Iaşi 1914), s. 710-728.

¹⁶⁵ Bkz. N.A. Constantinescu, *Începutul suzeranităŭii turceŭti în Moldova*, Bucureşti 1914, 104 s. 8’ İlgi çekici bir araştırmadır.

hakkında bazı tarihçiler son zamanlarda, Mihai Maxim¹⁶⁶ başta olarak, çok direnmelerine rağmen başka bir şey çıkaramadılar. Eski “tratat”ların taklit olduğunu yıllarca önce Constantin Giurescu (1908) ispat etmiştir. Bu halde ancak “kapitülasyonlar” yani beratla verilen imtiyazlar kalmıştır. Çağdaş kaynaklardan birisine göre I. Selim tahta çıkmadan birkaç ay önce Akkerman Kalesi’nde bulunurken, Boğdan Voyvodası Boğdan’a Tuna kıyısında arazi, göller, dereler üzerinde özellikler balıkçılık ve otlak için bazı imtiyazlar vermiştir (25 Ocak 1512 tarihli Slavca bir belge)¹⁶⁷. Maalesef bu belgeyi bilmeyen birtakım Romen tarihçileri bazı faraziyeler ortaya atmışlardır. Topkapı Sarayı Arşivinde bulunan 1511 ve 1521 tarihli Türkçe yazılmış iki mektup da (E.nr. 6512 ve E.nr. 6519) Boğdan üzerindeki Osmanlı egemenliğini tasdik etmektedir. Bunlardan birincisinde Boğdan voyvodaları Lehistan ve Macaristan’daki durumu devlet kapısına bildirmişler, ikincisinde padişah emrine göre Transilvanya’daki “Sekvelet, Sekület memleketini” yani bölgesini talan ve yağma etmelerine rağmen, Boğdan voyvodası bazı bahanelerle bunu reddetmiştir. Uzunca bir giriş ile yukarıda adı geçen iki belgeyi Cemil Tahsin yayınlamıştır¹⁶⁸.

Gerek III. Boğdan ve gerek halefi Genç Ştefan = Ştefanitsa (1517-1527) zamanında Boğdanlılar, Türklere karşı Ştefan çel Mare’nin vasiyetnamesine göre hareket etmişlerdir. Ama Osmanlı kroniklerine göre I. Selim’in İran, Mısır ve Kanuni’nin Macar seferlerinden faydalanarak Boğdanlılar bazen haraç ödemeyi ihmal etmişlerdir. Aynı zamanda Kili ve Akkerman kaleleri civarında 1484’ten sonra sınır tespitine rağmen arada sırada hududa tecavüz etmişlerse de Osmanlılar buna göz yumarak ancak ikaz ile iktifa etmişlerdir¹⁶⁹.

Yukarıda işaret ettiğimiz gibi 1521’de Kanuni’nin Belgrad seferi arifesinde yeni Osmanlı padişahının fermanına rağmen Boğdanlılar Transilvanya’daki Szekely bölgesine (*Sevkelet memleketine*) akın

¹⁶⁶ *Din istoria relațiilor româno-otomane-“Capitulațiile”*. “Anale de istorie” XXVII, 6 (București 1982), s. 34-68.

¹⁶⁷ Mihail Guboğlu, *Despre materialele arhivistice otomane din Turcia și importanța lor pentru istoria țării române*. “Revista arhivelor” nr. IX (București 1966), s. 193 + faks.; aynı, *Fatih Sultan Mehmed ve Yavuz Sultan Selim’in Boğdan Voyvodalarına yazdıkları Slavca mektuplar*. “Belgelerle Türk Tarih Dergisi”... nr. 19 (İstanbul 1969), s. 33-36 + faks. + pl.; Nicoară Beldicianu, a.e. (161. not), s. 255-258 + pl. 17 ve özellikle Marcel D. Ciuca, *Din relațiile Moldovei cu Imperiul otoman în timpul domniei lui Boğdan al III-lea*. “Revista de istorie” XXXI, (1978), s. 1253-1263.

¹⁶⁸ *Din relațiile moldo-otomane în primul sfert al secolului al XVI-lea*. “Anuarul de istorie și arheologie A.D. Xenopol” IX (Iași 1972), s. 133-143.

¹⁶⁹ Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*... c. II, 2. bs. (1964), s. 342.

etmemişlerdir. “Memleketimizi Tatarlardan korumak, Turla’da bulunmak vb.” bazı bahaneler bulmuşlardır¹⁷⁰. Üç yıl sonra, 1524’te, Prut kenarındaki Tărăsăutsi mevkiinde Lehistan’dan dönen bir Türk çetesi üzerine Boğdanlılar hücum etmişlerse de Osmanlılar buna da göz yummuşlardır¹⁷¹. Çünkü Boğdanlılar “Memleketimizi basmışlar” diye cevap vermişlerdir. Mohaç seferi arifesinde (1526) Osmanlı padişahı Transilvanya’ya bir akın için Boğdan’a emir vermiş olmasına rağmen yerlerinden kıpırdamamışlardır. Ama bazı modern Türk tarihçilerine göre Boğdanlıların da Mohaç savaşına (29 Ağustos 1526) katılmış olmaları, eğer yanlış değilse, muhakkak çok çok şüphelidir. Bilindiği üzere bu akına Transilvanya Voyvodası Jan (Yanoş) Zápolyai bile katılmamıştır. O zamanki Boğdan’ın durumuna rağmen nasıl katılacaktır? Örneğin tarihçi İsmail Hami Danişmend’e göre Mohaç meydanında Macar kralı gibi Boğdan voyvodası da telef olmuş ve yerine kardeşi “Beşinci Petru” geçmiştir¹⁷². V. değil IV. Petru olmalıdır. Bu çeşit haberler bir tarihsel kaynağa dayanmadığı gibi bence muhakkak yanlıştır. Acizane fikrimce hayalidir! Çünkü bilindiğine göre Boğdan Voyvodası Genç Ştefan, 14 Ocak 1527’de Hotin Kalesi’nde bir Boyar kumpasıyla karısı tarafından zehirlenip öldürülmüştür. Onun yerine kardeşi IV. Petru Rareş tahta geçmiştir (20 Ocak 1527). Belki de ahlaki moral bakımından diğer Hristiyanlar gibi Boğdanlılar da Macarlara taraftar olmuşlardır. Bundan önce ve Mohaç Zaferinden sonra, Transilvanya (*Erdel-Ardeal*) Voyvodası Jan Zápolyai Macar Krallığına seçilmiştir (16 Ekim 1526). Çünkü Mohaç’ta ölen Louis II = Lajos’un yerine Almanya İmparatoru Charles-Quint’in (V.) küçük kardeşi Arşidük Ferdinand (*Feranduş*) Habsburg da akrabası olarak aday gösterilmiş idi. Bu olaydan sonra Macaristan fatihi Kanuni Sultan Süleyman, İstanbul’a döndü¹⁷³. Gerek Jan Zápolyai ve gerekse yeni Boğdan Voyvodası Petru Rareş’in Türklerle çeşitli ilgileri vardır. İkisi de Osmanlı Padişahının himayesinde bulunmuşlardır.

Petru Rareş’in ilk hükümdarlığında (1527-1538) Kanuni Süleymanla ilişkileri

Yeni Boğdan Voyvodası Petru Rareş, yukarıda anılan, Ştefan çel Mare’nin gayri meşru oğullarından biridir. Tahta çıkmazdan önce, balıkçılıkla (*Major*) geçinirmiş¹⁷⁴. Tahta çıktığında geleneğe göre,

¹⁷⁰ Const. C. Giurescu-Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor* 2 (1976) s. 269.

¹⁷¹ Const. C. Giurescu-Dinu C. Giurescu, a.e., s. 270.

¹⁷² *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* 2. c., İstanbul 1948, s. 114-115 ve özellikle s. 134 (*Boğdan Prensiğinin tâbiyyet muahedesi*).

¹⁷³ 13 Kasım 1526 (7 Safer 933) bkz. İ.H. Danişmend, a.e., s. 120-21.

¹⁷⁴ Ion Neculce, *O sama de cuvinte... neşr.-ed. I. Iordan*, s. 109-110. § IX (Bkz. 158. nota).

(20.1.1527) babası Koca Ştefan gibi cengâver seciyesine rağmen Macar krallığının yıkılmış olması ve Lehistan'ın da Osmanlılarla dost olmasından dolayı, Türk egemenliğini tanıyarak boynunu eğmişti. Romen ve Türk tarihçileri 1715'te Latince yazılmış Dimitrie Cantemir'in eserine¹⁷⁵ dayanarak şöyle yazmışlardır: "V. Petru'nun ilk önce bir elçi gönderdikten sonra bizzat gelip tâbiyyet ve inkıyâdını arz etmiş olduğu hakkında da bir rivayet vardır. Muahedenin en mühim esaslarına göre Boğdan prensliği o tarihten itibaren Osmanlı hakimiyetini kabul etmiş ve senede 4000 altın haraçla o devrin usulünce her sene metbûna tâbiyyet hediyesi olarak 40 gebe kısarak ve 24 şahin takdimini taahhüt etmiş, hatta bunların ilk taksidini beraber getirmişti"¹⁷⁶. Bu çeşit haberlerin aslı olmayıp, sonradan uydurma da olabilir. Bunların ilmi bir değeri yoktur. Çünkü bunlar ciddi bir tarihsel kaynağa dayanmamaktadırlar. Örneğin Fatih ve II. Bayezid devrinde Boğdan prensliği beş altı bin haraç ödemişse, sonra bu haraç nasıl dört bine indirilmiştir? XVI. yüzyıldan beri para gittikçe değerini kaybettiğinden haraç da zamlı artmıştır. Bu konu ile pek ilgilenmeyen M. Berza'ya göre haracın artması bir "Türk sömürmesi yani boyunduruk meselesinin göstergesidir"¹⁷⁷. Bunların hepsi rivayet olabilir.

Hakimiyetinin ilk aylarında Petru Rareş'in Osmanlılarla ilişkileri biraz karıştı. Çünkü Kanuni Sultan Süleyman, Boğdan Boyarlarının Petru Rareş'i seçmesinden pek memnun değildi. Bazı kaynaklara göre Petru Rareş'in yerine İstanbul'da Türklerle büyümüş -belki Ştefan Lăcusta'yı- göndermişler ya da kendi arzusu ile beylik için gitmişse de onun hakkından tez gelinmiştir. Diğer bir habere göre "hakimiyet hırsı mükafatını (ödülünü) kabul etmiştir"¹⁷⁸. Bu güç durumda bulunan Petru Rareş ilkbaharda büyük Logofăt Toader Bubuyog adlı bir Boyar'ı haraç ve hediyeyle İstanbul'a göndermişti (23 Nisan 1527). Yukarıda anılan

¹⁷⁵ *Incrementa atque decrementa Aulae otomanicae*, Bibl. (Ktp.)-Acad. R.S. România, Lâtince yazma I-no. 74 (Metin-text) ve no. 75 II (notlar.).

¹⁷⁶ Bkz. D. Cantemir, a.e., çev. Dr. Özdemir Çobanoğlu, s. 87-88. XVII-Boğdan'ın haraçgüzer olması... yukarıda gösterildiği gibi 1511-1512'de değil 1456'dan başlayarak Moldova Padişaha haraç ödemiştir.

¹⁷⁷ Bkz. M. Berza, *Variațiunile exploatareii, Târâii Românești de către Poarta otomană în secolele XVI-XVII* (XVI-XVII. yüzyıllarda Osmanlı devleti tarafından Sömürü çeşitleri). "Studii...", XI, 2 (București 1958), s. 59-72. Hiciviy-pamflet-olarak hiç bir ilmi değeri yoktur.

¹⁷⁸ Andrei Veress, *Acta et epistolae relationum Transilvaniae cum Moldavia et Valachia*, Budapest 1914, s. 155. Bazı Türk kroniklerinde bu namzete ancak Çetine, Çatina ya da İstefan (= Ştefan) denilmişse de Mühieddin al-Cemali'nin tarihinde şöyle yazılmıştır: "... Kapuda Kara Boğdan nesil'inden ulufe ier bir kâfir vardı. Anı ande bey dikdiler." (Fr. Giese neşri s. 146, satır 10-11).

Boyar'ın görevi başta Petru Rareş'in Padişah Kanuni Süleyman tarafından tasdik edilmesi ve aynı zamanda Osmanlıların tavır ve hareketleri hakkında bazı haberler derlemesi idi. Bunlar için imparatorluk paytahtında sonbahara kadar kaldı. Ancak kasım ayının başlarında bazı heyecanlı haberlerle döndü. "Osmanlıların Hristiyanlar üzerine büyük bir sefer hazırlayarak gerek karadan ve gerekse denizden mükemmel hazırlıkları var" diye çok telaşlandırıcı haberler getirdi. Bunlara dayanarak Petru Rareş Türklerin niyetlerini, hazırlandıkları 19 Ekimde adamları Simion ve Ion Diacul (Katip)'le Arşidük Ferdinand'a bildirmiş idi¹⁷⁹. Aynı zamanda bu mesele hakkında Lehistan kralına da haber göndermişti¹⁸⁰. Böylece hakimiyetinin başlarında bile Petru Rareş, çok gizlice iki yüzlü bir politikaya girişmişti. Buna rağmen Jan Zápolyai'nin elçisi Jeronim Laski İstanbul'dan dönüşünde (Ocak 1528) Petru Rareş'e Jan Zápolyai'nin Transilvanya'yı zapt etmesini bildiren bir ferman getirmişti. Başta 14 Şubat'ta (1528) Eğri (Egger) piskoposuna yazmış Osmanlıların ve Jan Zápolyai'nin aleyhine hareket ederek Ferdinand Habsburg'a yardım etmiş ama¹⁸¹ sonra planını değiştirmiştir. Çünkü iki imparatorluk savaşırsa Transilvanya'daki bazı emlaklarını genişletecektir. Ferdinand üzerine Osmanlı "sefer-i hümayunu" başladıktan sonra (10 Mayıs 1529) Boğdan Voyvodası Petru Rareş "Ferdinandist" yani Ferdinand taraftarları üzerine Jan Zápolyai ile Lipova'da bir işbirliği anlaşması akt etmiştir (17 Mayıs). Bir kaynak: "Bu günlerde Boğdan Voyvodasının elçisi, Moldova metropolidi (episkopus in Moldavia primarius)"¹⁸² diye yazmıştır. Bunun benzeri bir kararnameye göre, Boğdan Voyvodası Transilvanya üzerine Kanuni Süleyman'ın emriyle sefer açmıştır. Bu bölgedeki *Feldioara* denilen mevkide Petru Rareş'in ileri gelenlerinden (Vornik) -Boyar Grozav adlı kumandan¹⁸³ Ferdinand'ın Avusturya- Nemçe taraftarlarını, yani Türk düşmanlarını, büyük bir bozguna uğratmıştı (22 Haziran 1529). Bundan başka zaferler de kazanmıştır. Osmanlı himayesinde bulunan Budun (*Budin*) Kralı Jan Zápolyai sevincinden başta Unguraşul (Macarcık) kalesini ve sonra Ciceiul, Cetatea de Balta, Bistritsa ve Rodna isimli hisarları Petru Rareş'e hediye olarak teslim etmişti (Eylül 1529)¹⁸⁴. Böylece Petru

¹⁷⁹ Bkz. A. Veress, *acta et epistolae...*, s. 150-151.

¹⁸⁰ A. Veress, a.e., s. 152.

¹⁸¹ A. Veress, a.e., s. 157-158.

¹⁸² A. Veress, a.e., s. 190.

¹⁸³ Bu ileri gelenin hakkında bkz. Ion Ursu, *Grozav vornicul*. "Convorbiri literare" XLI (İaşi 1907), s. 105-109.

¹⁸⁴ Bkz. Const. C. Giurescu-Dinu C. Giurescu, a.e.. s. 273-274 ve Ştefan Gorovei, *Petru Rareş*, s. 26 vb.

Rareş, Osmanlıların rızasıyla Transilvanya'da Ardeal'ın doğu bölgesinde beş kale elde ederek hakimiyetini takviye etmiştir. Bu halde gerek Boğdanlılar ve gerekse beyleri Petru Rareş, Transilvanya'nın diğer kalelerine de göz dikmişlerdi. Başka bir fırsat bekliyorlardı.

Kanuni'nin Avusturya-Viyana/Beç seferi ruznâmesinde kayıtlıdır ki, "Çelik-Burun" menziline Boğdan elçisi Padişahın elini öpmüş ve haraç getirmiştir (10 Eylül 1528 = 6 Muharrem 936)" ¹⁸⁵. Yukarıda belirttiğimiz gibi, başka bazı tereddütleri olduysa da, gerek Transilvanya'daki Ferdinand'ın taraftarları üzerine zaferi ve gerekse elçisiyle haracı göndermesi ile Petru Rareş, Türklerin itimadını ve sempatisini kazanmıştı. Böylece Osmanlı egemenliğini tekrar tanımıştı.

Böyle, iyi bir durumda bulunan Petru Rareş gururlanmış ve 1530-1531'den başlayarak çok kavgalı Pokutsya meselesine girişmişti. O vakit Pokutsya bölgesi Lehistan'ın güneyinde ve Moldova'nın kuzeyinde olduğundan Boğdanlıların eskiden beri bazı istekleri ve hak iddiaları vardı. Bu mesele hakkında merhum hocam Prof. Ion I. Nistor (1876-1962) gençliğinde değerli bir etüd hazırlamıştır ¹⁸⁶. Bu tarihi meseleyi aklına getiren Petru Rareş, 1531'de, Lehistan üzerine iki sefer açmışsa da Gwozdziec ve Obertyn mevkillerinde hatman Jan Tarnowskye yaptığı iki savaşı da kaybetmiştir ¹⁸⁷. Özellikle Obertyn'de büyük bozguna uğramıştı. Burada Dalmatlı (Dalmaçyalı) Erokle'ye göre Petru Rareş bazı Boğdan bayrakları arasında Kanuni Süleyman tarafından verilen tayın-unvanlık (inverstiture) Türk Bayrağını bile kaybetmişti ¹⁸⁸. Böylece bir felakete uğramış ve bırakılmamıştı. İntikam almak için 1532'de Devlet-i aliyye'ye müracaat ederek Lehlilerden şikayet etmiş ve yardım da istemişti. Hukuki bakımdan böyle bir durum vardır ama Türkler Petru Rareş'e ne Pokutsya'yı kazanmak için yardımda bulunabilir ne de bir hücumla müsaade edebilirlerdi. Çünkü bu çeşit bir hareket gerek eski (1499) ve gerekse yenilenmiş (1532) Osmanlı-Lehistan anlaşmasına ters düşerdi. Aynı muahede de "Gerek Boğdanlıların ve gerekse Tatarların Lehistan

¹⁸⁵ Bkz. İ. H. Danişmend, a.e., c. II, s. 133-134. Ama bu tarihte Boğdan Prenslığı'nin tâbiyyet muahedesi olmasına imkân yoktur.

¹⁸⁶ *Die moldavische Ansprüche auf Pokutien*, Wien 1910, 182 s. + 1 h. 8'.

¹⁸⁷ Ion Ursu, *Bătălia de la Gwozdziec și Obertyn (1531)*. "Analele Acad. Rom. sect. ist. Tom. XXXV (1912-1913), s. 429-465; Manole Neagoe, *Cîteva observatii critice în legătură cu bătălia de la Obertyn*. "Studii și materiale du muzeografie și istorie militară", nr. 4-5 (București 1971-1972), s. 100.

¹⁸⁸ Dalmatyalı Erokle'nin ifâdesine göre bkz. *Călători străini... I* (1968), s. 315 ve Şt. Gorovei, *Petru Rareş*, s. 98, not 91.

hududuna tecavüz etmeleri” diye bir kayıt vardır. Buna dayanarak Osmanlılar Petru Rareş’e hiçbir hücum müsaadesi vermemişlerdir. Ancak silahsız anlaşma ve sakinlik tarikiyle iki komşu gibi meselenin halledilmesini tavsiye etmişlerdir. Bu çeşit bir cevap karşısında Petru Rareş Türklerden memnun kalmış, tekrar iki yüzlü bir politikaya girişmiş; Alman-Nemçe imparator ve krallarından Charles Quint’e ve küçük kardeşi Ferdinand Habsburg’a tereddütsüz müracaat etmişti. Bunlar Pokutsya’yı ve Transilvanya’yı Boğdan Voyvodasına adanmışlardı. Çünkü Nemçelere, Petru Rareş’in yardımı ve onun Osmanlılara engel olması yani düşmanlığı çok önemliydi. Avusturya-Nemçeler başta Transilvanya olmak üzere Romen ülkelerini Osmanlı egemenliğinden çıkarmak istiyorlardı. Böylece Karlofça muahdesinde (1699) Transilvanya’yı Romen ülkelerinden, ancak kendilerine, kopardılar...

Pokutsya hakkında Osmanlı padişahının iyi nasihatına rağmen, Petru Rareş intikam almak için o bölgeye fırsat buldukça hücum ederdi. Lehistan elçileri Boğdanlıların yağmalarından devlet kapısına, şikayet ederek o “eşkiya-haydut Ulah-Moldovalı’nın” uzaklaştırılmasını, değiştirilmesini veya kovalanmasını fırsat buldukça, arz ediyorlardı. Devlet-i aliyye de bu mesele hakkında çok sabırlı idi. Aynı zamanda son Türk İmparatorluğu’nun gerek Asya’da, gerek Avrupa’da bazı acele ve daha karışık işleri vardı. Bunlardan Petru Rareş istediği kadar istifade ediyordu. Örneğin, Kanuni Sultan Süleyman iki yıldan fazla (1534-1536) İrakeyn seferinde bulunduğu sırada Sadrazam İbrahim Paşa’nın favorisi ve Osmanlı devletinin müsteşarı maceracı Aloisio Gritti’nin iki de oğlu (Antonio ve Peren/Petro) katillerine katılmıştır. Bilindiği üzere 1534’te, 1532’de¹⁸⁹ olduğu gibi Aloisio Gritti Osmanlıların temsilcisi ve Kanuni Süleyman’ın gözdesi olarak 2000 yeniciyle Budun’da Kral Jan Zápolyai’nin üzerine gönderilmişti. Görevi o bölgelerin uzlaşması ve sakinleşmesi, hatta Jan Zápolyai’nin Ferdinand’la anlaşması sorunuydu; çünkü o zaman Osmanlı ordusu padişahla çok uzakta İrakeyn seferinde idi. Fakat Al. Gritti talimata rağmen planı değiştirmiş idi. Başta kendi menfaatlerini düşünerek, Karpat-Tuna bölgesini, 1532’de daha iyi tanıyarak tercih etmişti. Hesabına göre kendine Transilvanya’yı, oğullarının birisine Eflak Prenslğini, diğerine de Boğdan Voyvodalığını istemişse de o tarafın ileri gelenleri ve halkı bunu protesto etmişler ve aleyhtarlık göstermişler idi. Bu durum karşısında Al. Gritti’nin emriyle Transilvanya Voyvodası Emerik Csibak katledilmiştir. Al. Gritti bu gereksiz

¹⁸⁹ Bkz. Const. C. Giurescu-Dinu C. Giurescu, a.e., s. 239-240: *Misiunea lui Aloisio Gritti...* ve Şt. Gorovei, a.e., st. 87-88, 106 ve 112.

tedbiriyle Transilvanya'da kıyametleri koparttırmıştı. Bu olay Transilvanya ile ilişkileri bozmuştur. Al. Gritti aleyhine yerliler tarafından böyle bir isyan vuku bulduğu zaman Budun Kralı Jan Zápolyai ve özellikle Boğdan Voyvodası Petru Rareş isyını bastırmak için asker göndermişlerdir. Bunların niyeti belki de başta Al. Gritti'nin kurtulması idi. İsyana büyük ölçüde "Ferdinandistler" yani Ferdinand'ın taraftarları da katılmışlardır. Bu isyanı gizliden gizliye Ferdinand Habsburg idare etmişse de Jan Zápolyai de ister istemez ona taraftar olmuş idi. Böylece Osmanlı temsilcisi Al. Gritti, kendi hatasıyla çok zor bir durumda kaldıktan başka, Transilvanya'nın güneyindeki Mediaş Kalesine 2000 Türk yeniçeriyle kapanmış idi. Erdel Voyvodası Ştefan Mailath¹⁹⁰ ve Petru Rareş'in Boyarı Teodor Bubuyok ve kumandanı (Vornik) Huru kaleyi kuşatmışlar, böylece teslim olan Al. Gritti'yi derhal idam etmişlerdir (28 Eylül 1534)¹⁹¹. Bundan sonra Al. Gritti'nin yukarıda adı geçen iki çocuğu rehİN alarak Petru Rareş'e göndermişler, Boğdan Voyvodasının emriyle ikisi de katledilmişlerdir¹⁹². Osmanlıların aleyhine olan bu korkunç olaydan sonra Ferdinand çok sevindiyse de gerek Jan Zápolyai ve gerekse Petru Rareş Sultan Süleyman'ın öcünden büyük bir korkuya düşmüşlerdi; Petru Rareş değil Jan Zápolyai ister istemez Türk düşmanı Ferdinand'ın taraftarı olmuş idi. Bu feci durumu anlayan Osmanlı Padişahı Kanuni Sultan Süleyman Bağdad'dan Ferdinand'a yazdığı bir mektupta şikayetini ve özellikle darıldığını teferruatla anlatmıştı¹⁹³. Bu can sıkıcı olaylardan Kanuni Sultan Süleyman, ne kadar uzakta ise de Rumeli, Avrupa taraflarına ulaklar göndererek hepsini göz önünde tutardı. Bu mesele hakkında Matrakçı: "... ve (Eflak'ta) olan voyvodaya¹⁹⁴ ve memleketi (Boğdan'da)¹⁹⁵ ve Budin'deki Ban'a¹⁹⁶ ve Kırım'da ve Deşt-i Kıpçak¹⁹⁷ da deşt-i sultanında oturan

¹⁹⁰ Bkz. Pavel Binder, *Şt. Mailat (c. 1502-1551), boier român şi nobil transilvanean. Date despre romanitatea lui*. "Studii. Revista de istorie", XXV, 2 (1972), s. 301-330.

¹⁹¹ Bkz. Constantin C. Giurescu-Dinu C. Giurescu, a.e., s. 276 ve Şt. Gorovei, *Petru Rareş...*, s. 144-146.

¹⁹² Bkz. N. Iorga, *Istoria Românilor IV* (1937), s. 369 et A. Decei, *Aloisio Gritti în slujba sultanului Süleyman Kanuni după unele documente turceşti inedite (1533-1534)*. "Studii şi Materiale de istorie medie VII (1974), s. 101-160.

¹⁹³ Hurmuzaki, *Documente...* Vol. I, Supl. 1 (1886) s. 2-3.

¹⁹⁴ Vlad Vintilă de la Slatina: 1532-1535 Haziran.

¹⁹⁵ Boğdan-Moldova Voyvodası Petru Rareş: 1527-1538 (I. defa).

¹⁹⁶ Budun Kralı Jan Zápolyai'ya: 1526-1540.

¹⁹⁷ Ortaçağın başlarında (X-XII. yy.) Karadeniz'in kuzeyindeki ovalara *Deşt-i Kıpçak* denilirdi. Kıpçaklar yani Komanlar gibi bir eski Türk kavimlerinden idi.

Ahmed¹⁹⁸ Han'a bâd-ı bahâr gibi Sebük-bâr ulaklar gönderildi ki ol serhadlerde olan serâmid tâcdarlarına ve taht nişin u bahtiyar sâlâra fermân-ı vâcibu'l-iz'ân hazret-i sâhib-kerândan bu minvâl üzerine sâdır ve varid oldu ki (231 b) taht-i eyaletlerinde olan vilayetlerin ecnâd ve ahşâdın ihzâr da tamâm ihtimam ihzâr iderler, dahi sâz ü selb âheng-i cengi mürettep ve mükemmel görüp hazır ve nazır tutalar" (s. 240)¹⁹⁹ diye yazmıştır.

Bunların karşısında Boğdan Voyvodası Petru Rareş, çok kritik bir durumda olduğundan, Osmanlı padişahının intikamından korkarak Bağdad'a bir elçi göndermişti. Namesinde Al. Gritti'nin münasebetsiz hareketini izah ederek ondan şikâyet etmiş ve kendisini haklı çıkarmak istemişti²⁰⁰. Petru Rareş birkaç yıldan beri Avusturyalıların kucağına atıldığını ve Osmanlılar aleyhine iki yüzlü bir politika güttüğünü unutmuştu. Bunlardan başka 4 Nisan 1535'te Iaşi (Yaş) şehrinde Ferdinand Habsburg'la Osmanlıların aleyhine bir muahede imzalamıştı²⁰¹. Ayrıca Petru Rareş'in girişimiyle Transilvanya'nın Rışnov kasabasında, Braşov civarında, aynı yılın Mayısının 11. gününde, Boğdan elçileri gerek Transilvanya Voyvodası Ştefan Mailath'la ve gerek Eflak Voyvodası Vlad Vintilă (1532-1535) ile Osmanlıların aleyhine yeni bir anlaşma imzalamışlardır. İki hafta sonra iki Macaristan kralı Jan Zápolyai ve Ferdinand Habsburg aralarında bir mütareke aktetmişlerdir²⁰². Petru Rareş gibi Jan Zápolyai da Osmanlıların yardımına rağmen iki yüzlü bir politikaya girişmişti. Bundan sonra Kanuni Süleyman'ın Boğdan seferi arifesine kadar Petru Rareş, Ferdinand'la sık sık mektuplaşmaya başlamıştı. Arada sırada Charles Quint'e de yazardı. Bu mektupların çoğunda Alman ve Nemçeleri Osmanlı Türkleri aleyhine teşvik ediyordu. Örneğin Jan Zápolyai, Petru Rareş'in bir elçisini yakalayarak Ferdinand'a hitab eden

¹⁹⁸ Ama bu esnada Kırım Hükümdarı Sahip Giray Han idi (1532-1551); Deşt'e Seyyid Ahmed...?

¹⁹⁹ Bkz. Nasuhü's-Silâhi (Matraki), *Beyân-i Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn-i Sultân Süleyman Han...* Hazırlayan Prof. Dr. Hüseyin G. Yurdaydın, "Türk Tarih Kurumu Basımevi", Ankara 1976, s. 240.

²⁰⁰ Bkz. Antal Gevay, *Urkunden und Actenstücke für Geschichte der Verhältnisse zwischen Österreich, Ungarn und der Pforte im XVI-XVII Jahrhundert, Zweiter Band* (Wien 1838), s. 11.

²⁰¹ Aynı zamanda Ferdinand'ın Moldova üzerindeki egemenliği tanınmıştır. Muahedenin metni hk. bkz. Hurmuzaki, *Documente...* II, 1, s. 91-94.

²⁰² Bkz. Radu Constantinescu, *Moldova şi Transilvania în vremea lui Petru Rareş (Registre bistrişene)* Boğdan ve Erdel = Ardeal Petru Rareş zamanında "Bistricë defterleri". Bucureşti 1978, s. 77; Şt. Gorovei, a.e., s. 117-118.

evrakını İstanbul'a göndermişti²⁰³. Böylece Boğdan Beyi başına bela arıyordu. Yukarıda andığımız gibi, Latince olan bu belgelerin çoğu 1891'den başlayarak Hurmuzaki denilen koleksiyonda basılmıştır²⁰⁴. Bunların Türkçeye tercümesi Osmanlı kaynaklarındaki eksik kısımları tamamlayacaktır.

Avusturyalı-Nemçelerden fazlaca kışkırtılıp teşvik edilen Petru Rareş, Pokutsya'yı yağmaya girişmişti. Osmanlı-Leh anlaşmasına ters olarak Boğdan Voyvodası böyle intikam alıyordu. Ancak yalnız Lehistan elçileri değil, Macarie²⁰⁵ ve Verançiç'e²⁰⁶ göre kendi boylarından bazıları bile başka bir Voyvoda istediler. Çünkü Petru Voyvoda onlara göre biraz zalim idi. Aynı zamanda Petru Rareş Osmanlı ordusunun Irakeyn seferinde olduğu sırada ve daha sonra padişahın hazinesine harac ödemekte de ihmal göstermişti. Arada sırada haracını ödeyerek iki yüzlü bir politika gütmektedir. Irakeyn seferinden döndükten sonra, 1536 yılı başlarında bunların hepsi teker teker padişaha sunulmuştur. Bu haberlere başta göz yumulduysa da aynı yılın sonlarında padişah Petru Rareş'i denemek ve son tavrını bilmek istedi. O zamana kadar ödenmemiş haracıyla birlikte Bosna üzerinden Ferdinand aleyhine sefere çıkacak olan Osmanlı ordusuna bazılarına göre bin, bazılarına göre de altı bin süvari istemişti²⁰⁷. Haracı gönderip göndermediği belli değilse de süvarileri reddetmiştir. Bu sırada haracın miktarı belki on bin altına kadar erişmiştir. Ama herhangi bir yerde buna dair bir kayıt olmadığından bu meblağ şüphelidir²⁰⁸. Çağdaş Paolo Giovio'ya göre o tarihlerde (1536-1537) Petru Rareş devlet kapısına harac göndermekten vazgeçmişti²⁰⁹. Osmanlı kroniklerine göre bazen öder, bazen ödememiştir...

Kanuni'nin İstanbul'a dönmesinden bir yıl sonra, 1537 yılının sonbaharında Avrupalılar, Nemçelerin Ferdinand'ı üzerine veya Macaristan üzerine bir Osmanlı seferi beklemekte iken, apansızın yedinci "Sefer-i Hümayun", "Sefer-i Pulya" veya "Gazâ-yı Korfus" denilen Adriyatik ve İtalya seferi başlamıştır (17 Mayıs). Osmanlı padişahının asıl hedefi Napoli

²⁰³ Bkz. *Arhiva istorică a României* I, 2 (Bucureşti 1864), s. 152-154.

²⁰⁴ Hurmuzaki, *Documente...* II, 1.

²⁰⁵ *Cronica lui Macarie*. "Cronicile slavo-române"... (1959), s. 98-99.

²⁰⁶ *Călători străini...* I (1968), s. 397-421.

²⁰⁷ *Călători străini...* I, s. 376-377; Şt. Gorovei, a.e., s. 127.

²⁰⁸ Bkz. Mihai Berza, *Haraciul Moldovei şi Ţării Româneşti...*, s. 10 ve Mihai Maxim, *Regimul economic al dominaţiei otomane...* "Revista de istorie" nr. 9 (1979), s. 1739.

²⁰⁹ Bkz. *Arhiva istorică a României* Tom. II, s. 1865; Şt. Gorovei, a.e., s. 133.

krallığını fethettikten sonra Roma'ya girmek "Kızıl-Elmayı" zaptetmek idi. Nasıl olsa Korfu'nun kuşatılmasını kaldırdıktan sonra (6 Eylül), sebepleri iyi bilinmeyen, yarım kalmış Pulya seferinden Sultan Süleyman İstanbul'a hareket etmiş idi. (15 Eylül veya 22 Kasım 1537)²¹⁰. Aynı zamanda meşhur Osmanlı kapudanı Haireddin "Barbarossa" birtakım adaları fethetmiştir. Bu seferler çok başarılı olmasa da herhalde batının, merkezi Avrupalıların, gözünü korkutmuştu. Çünkü 1538 Haziranının 18'inci gününde, Papa III. Paul (Alles-Farnes: 1534-1549)'un aracılığıyla, Fransa'nın Nis şehrinde, I. François ile Charles-Quint arasında on yıllık bir mütareke akdiyle neticelenmiş ve Fransız kaynaklarında "Treve de Nice" adıyla tanınmıştır. Buna göre Fransız Kralı da Osmanlı-Türk ittifakından ayrılarak Boğdan Voyvodası gibi iki yüzlü bir politikaya girişmiş idi. Bundan önce, Roma'da şubat ayının sekizinci gününde, aynı Papa III. Paul'un başkanlığıyla, "Santa Liga" denilen yeni bir ittifak meydana gelmiştir. Buna Charles-Quint, kardeşi Üngürüs kralı Ferdinand ve Venedik Doğu katılmışlardır. Bu ittifakın Osmanlıların aleyhine olduğundan hiç şüphe yoktur. Muhakkak bunların yankısından iki hafta sonra, Oradea (*Varad*) şehrinde, şubatın 24'üncü gününde Macar-Üngürüs Kralı Jan Zápolyai²¹¹ ve Ferdinand Habsburg²¹² hep Papa III. Paul'un aracılığıyla yeni bir anlaşma imzalamışlardır. Buna göre muvakkaten Ferdinand Transilvanya ve doğu Macaristan hakimiyetinden vazgeçiyordu. Fakat biraz yaşlı ve çocuksu olan Jan Zápolyai'nin ölümünden sonra, vasiyetnamesine göre bu ülkeler Ferdinand'ın hükümdarlığına geçeceklerdir. Böylece Mohaç zaferi neticesiz kalmış ve Osmanlıların Jan Zápolyai ile ilişkileri, nazari bakımından, iptal edilmiştir. Osmanlılar aleyhine muazzam bir koalisyon oluşturulmuş buna Boğdan Voyvodası Petru Rareş de katılmıştır.

Avrupalıların çok gizli müzakerelerine ve mektuplaşmalarına rağmen, Kanuni Sultan Süleyman haber aldıkça muhakkak kayıtsız kalamazdı. Başta bir iç suikast demekle Boğdan yani Moldova'yı Santa-Liga'dan koparmayı denemişti. Petru Rareş'in gerek fazlaca otoritesinden ve gerekse biraz zalimliğinden Boyarların bir kısmının hiç memnun olmadıkları biliniyordu. Yukarıda anılmış olan Macarie vekâyinâmecisinin dediğine göre geçen yıllarda Boyarlardan bazıları gizli gizli Petru Rareş'in de-ğiş-

²¹⁰ Bkz. İ.H. Danişmend, a.e., 2. c., s. 196 ve 198-199.

²¹¹ 10 Kasım 1526'da Alba-Regala şehrinde tac giymiş idi (Bkz. Şt. Gorovei, a.e., s. 141); İ.H. Danişmend'e göre, a.e., 2. c., s. 120: "16 Teşrinievvel 1526 (9 Muharrem 933) Erdel/Transilvanya Voyvodası Macar Krallığına da seçilmiştir".

²¹² Biraz daha sonra 17 Aralık 1526'da Pozsony şehrinde Macar Kralı da seçilmiştir (Bkz. Şt. Gorovei, a.e., s. 141).

tirilmesi için fazlasıyla ısrar etmişlerdir ²¹³. Bu memnuniyetsizlikten Sultan Süleyman faydalanmak isteyerek, Boğdan üzerine bir “Sefer-i hümayun” açmak istediye de sonra vazgeçmiş idi. Çünkü yukarıda bahsedilen Verançî’ın yazdığına göre Muhteşem Süleyman “Transilvanya üzerine sefer açtığına, Boğdan ve Eflak’ın bunlarla birleşip yekdil olmasından ve beraberce savumalarından sakınmış idi” ²¹⁴. Hep aynı yazar Verançî’ın ifadesine göre, 1537 yazında ve sonbaharında Petru Rareş tekrar Charles Quint’e hitap ederek harac ödemekten vazgeçtiğini ve asker toplayarak “başkasının aleyhine değil, ancak Osmanlıların üzerine” ²¹⁵ diye övünüp yazardı. Ama buna da göz yumarak Osmanlı Padişahı ve “Divanı hümayunu”, Boğdan Boyarları, kendi menfaatleri için Sultan Süleymanı şartsız memleketleri Moldova’ya çağırmaslardı. Aralarında şu kararları aldılar “Memleketimiz zapt edilmesin, ölüm, yağma ve esirlik olmasın, memleketin âdetleri ve kanunu değiştirilmesin, ancak Petru Voyvoda değiştirilsin.” Bunların isteği üzerine Kanuni Süleyman, Moldova’daki Boğdan sarayına elçiler göndermiş, bunlar voyvoda divanında tartışmaya kabul edilmişlerdir. Burada Osmanlı elçileri Boyarlardan büyük bir logofât’a (baş kâtibe) bir Nâme-i hümayun teslim ettikten sonra ferman veya emre göre Voyvoda Petru Rareş’in azlini, yakalanmasını, kayıd ve bendle (bağlı) İstanbul’a gönderilmesini istemişlerdi. Bu sert tartışmada ve istekte Petru Voyvoda da bulunuyorsa da haberi büyük bir soğukkanlılıkla almıştır. Boyarlar çok alçak ve korkak olduklarından Petru Voyvodanın teslimini reddetmişlerdi ²¹⁶. Bu haberleri de veren aynı Verançî yukarıda anılan tarihi tesbit etmiş değilse de her halde 1538 yılının ilkbaharında idi. Belki Osmanlı Padişahı Sultan Süleyman böylece son defa Boğdan meselesini savaşı, silahsız halletmek istiyordu. Fakat Petru Rareş, çok inat, şedit ve serkeş bir adam olduğu için, savaşı halletmek istemiyordu. Yukarıda anılan babası Ştefan çel Mare’nin haleflerine verdiği nasihatı kesinlikle unutmuştu. Böylece daha sonraları kendisinin gereksiz hareketleriyle başına bela ve felaket getirmiş idi.

Boğdan seferinin sebepleri, gelişmesi ve neticesi

Yukarıda anılan “Sefer-i Pulya” ve “Gazâ-yı Korfus”dan sonra, 1537-1538 kışında Kanuni Süleyman, İstanbul’da istirahat etmiştir. Lütfi Paşa’nın ifadesine göre “Ol kış kandesine gitmedi” ²¹⁷. Aynı zamanda

²¹³ *Călători străini...* I, s. 418.

²¹⁴ Şt. Gorovei, a.e., s. 142; *Călători străini* I, s. 418.

²¹⁵ Bkz. *Tesaur de monumente istorice* III (1864), s. 154.

²¹⁶ Bkz. a.e., s. 154-155.

²¹⁷ Bkz. *Tevârih-i âl-i Osmân*, neşr. Ali Bey, (İstanbul 1925), s. 364-365.

Avrupalıların ittifaklarına karşı sekizinci “Sefer-i hümayun’a” yani “Gazâ-yı Kara-Boğdan” denilen Boğdan seferi için bazı tedbirler almıştır. Bu hazırlıkların başta hangi tarafa olduğu her ne kadar gizli ise de orta Avrupalılar yeni bir Osmanlı seferini heyecanla ve korkuyla bekliyorlardı²¹⁸. Birkaç yıldan beri bazı ittifaklarla büyük hazırlıklar içinde yola koyulmuşlardır. Bunlara Boğdan Voyvodalığı katıldıysa da bazıları “VII. Sefer-i hümayun”u İtalya veya “Kızıl-Elma” Roma üzerine bekliyorlardı. Irakeyn seferinden istifadeyle birkaç yıldan beri bazı ittifaklarla işbirliği yaparak büyük hazırlıklar içine girmişlerdi. “VII. Sefer-i hümayun”u İtalya “Kızıl-Elma” Roma üzerine tekrar heyecanla bekliyorlardı. Çünkü bunlara göre 1537’deki İtalya seferi, ancak yarı zafer olarak, yarım kalmıştı. Bazıları ise Kanuni’nin Viyana (Beç) üzerine tekrarlanmış bir intikam seferini düşünüyorlardı. Diğer Avrupalılar gerek Transilvanya-Macaristan ve gerekse Boğdan-Moldova üzerine yeni bir Osmanlı seferini beklemekte idiler. Irakeyn seferinden sonra Osmanlılar Avrupa’nın durumunu ve özellikle savaşa hazırlandıklarını çok iyi bilerek 1538 kışında ve ilkbaharında deniz üzerinden donanmayı ve karadan da orduyu yeni bir “Sefer-i hümayun” (VIII.) için çok ciddi bir şekilde hazırlamışlardır. Aynı sadrazam, vezir ve tarihçi Lütü Paşa’ya göre “...ve tarih dokuz yüz kırk beşinde²¹⁹ evvel bahar olıcak rebi’-meskün padişahı Kanuni Sultan Süleyman giri donanmaya emr idüb zira ki Venedik ve İspanya birbirleriyle²²⁰ andlaşub ve ahitlaşub her ne tarik ile mümkün ise Rum padişahı²²¹ gemilerine ve memleketlerine zarar edelim deyu kavlı ve karar itdiler”. Lütü Paşa şunu da yazıyor: “Donanma tamam olıcak sultanü’l-bereyn ve hakanü’l-bahreyn²²² emr etdikim dereya yüzüne çıkub ol kâfir gemilerinin zararlarını def’etsünler ve Padişah-i İslam donanmayı gönderecek...”²²³. Aynı zamanda, H. 945 yılının Muharreminde (M. Haziran 1538) Kanuni Boğdan taraflarına sefer açmayı kararlaştırdıktan sonra, Celalzade Mustafa’ya göre, kısmî seferberlik yapılmasına dair beylerbeyiyle,

²¹⁸ Bkz. Hurmuzaki, *Documente...* II, 1, s. 200 vb.

²¹⁹ 945 H. = 30 Mayıs 1538-18 Mayıs 1539.

²²⁰ Biribiri’ye muhakkak olabilir.

²²¹ Kanuni Sultan Süleyman’ın unvanlarından biridir. Örneğin, yukarıda anılan Bender kitâbesinde: “*Sultan-ı Rum*” diye yazmıştır.

²²² Fatih’ten başlayarak Osmanlı paralarında da rastlanan padişah unvanıdır, Bkz. İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki islâmî sikkeler Kataloğu* c. II. İstanbul 1974, s. 512, no. 1539 (H. 926-M. 1529, I. Selim’in bir sikkesindendir).

²²³ Lütü Paşa a.c., s. 365, not 3; İ. Peçevi I. c., s. 313: “*Üç bin tüfenk endaz yeniçeri ve ümeradan Koca ili sancağı beyi Ali bey*”...

sancakbeylerine şöyle bir fermanla emredilmiştir: “Sancak beyleriyle beylerbeyleri seferî hazırlıklarını en kısa zamanda bitirecekler ve İstanbul’a gelerek son emri orada bekliyeceklerdir. Bu buyruk üzerine her tarafa ulaklar gönderildi. Bu haberi alanlar savaş için mühimmat toplamaya başladılar. Bu seferberliğin ilanına sebep olan amillerin nedenleri iki noktada özetlenir: 1. Boğdanlıların Osmanlı-Türk İmparatorluğu aleyhine blok-ittifak yapmaları, 2. Daima-mütemâdi azgınlıkları...”²²⁴. Yukarıda anılan IV. Petru Rareş, Avusturya-Macaristan Kralı Ferdinand Habsburg’la ve onun büyük kardeşi Charles-Quint’le ve diğerleriyle Osmanlılar aleyhine bazı anlaşmalar imzalamıştır. Örneğin bunların birisinde 4 Nisan 1535 tarihinde Iaşi (Yaş) şehrinde Boğdan Voyvodası Ferdinand’la Türklere karşı bir ittifak imzalamıştı²²⁵. Avusturyalılar ve diğer Türk düşmanlarını Osmanlı devleti üzerine teşvik ediyordu. Aynı voyvodanın 1537-1538 yıllarında Osmanlılara haraç borcu yokmuş bahanesiyle Ferdinand taraftarlarına Türklerin aleyhine sık sık para vermiş, bunlardan başka yukarıda anılan Osmanlı temsilcisi Aloisio Gritti’nin ve çocukları Antonio ve Pietro’nun katillerine Petru Rareş’in de şüphesiz büyük bir katkısı vardı²²⁶. Aynı yıllarda padişah Boğdan Voyvodasını denemek için ilk defa Transilvanya üzerine süvari istemiş ve ikinci defa da Ferdinand’ın üzerine, Bosna tarafından, 1000 atlı istemişse de Petru Rareş, ikisini de reddetmiştir²²⁷. Aynı zamanda gerek Ferdinand’a gerekse diğer Türk düşmanlarına tereddütsüz 40-50 bin askerle övünüp vaatlerde bulunuyordu. Osmanlı-Leh muahedesine aykırı olarak 1530’dan itibaren her yıl Pokutsya bölgesine hücum ediyordu. Kanuni Sultan Süleyman’ın nasihatlarını bile dinlememişti. Ahitname yani muahedeye yıllarca aykırı hareket etmişti. Lehistanlılar 1531’den başlayarak Devlet kapısına elçiler göndererek azgın Petru Rareş Voyvoda’nın değiştirilmesini, yani azlini arz etmişlerdi. Sözcüleri elçi Jan Ocieski (1501-1563)²²⁸, 1531, 1533 ve Petre Opalinski (öl. 1551)²²⁹, 1532’de İstanbul sefaret münasebetleriyle Pokutsya hakkında gerek Sadrazam İbrahim Paşa ve gerekse müsteşarı Aloisio Gritti’yle konuşarak, Petru Rareş’ten çok şikayet

²²⁴ Bkz. (*Tabakatü’l-memalik ve derecâtü’l-mesâlik*)... yazan Celalzade Mustafa. Türkçeleştiren: S. Tokdemir (1937), s. 149-150.

²²⁵ Yukarıda da anılan bu anlaşma hakkında Bkz. Hurmuzaki, *Documente...* II, 1, s. 91-94.

²²⁶ Bkz. 191. ve 192. notlara ve özellikle Hurmuzaki, *Documente...* II, 1, s. 104 (4 Nisan 1536 tarihli rapor).

²²⁷ Const. C. Giurescu-Dinu C. Giurescu, a.e., s. 277: “... refuzul lui Petru Rareş de a trimite un contingent calare trimis de sultan.”

²²⁸ *Călători străini...* I, s. 304-311 (Jan Ocieski).

²²⁹ *Călători străini...* I, s. 341-349 (Petre Opalinski).

etmişlerdi. Boğdan-Lehistan gergin ilişkilerine Lehlü diplomat ve Jan Zápolyai'nin müsteşarı Jeroim Laski (1496-1541)²³⁰ Al. Gritti'nin dostu olarak arada sırada karışmıştır. Bundan başka Jan Ocieski 1533'ün sonlarına doğru Al. Gritti'den ve Jeronim Laski'den, Kanuni Süleyman'ın Petru Voyvoda'yı bir asi sayarak onun üzerine bir sefer açmayı düşündüğünü haber almıştı²³¹. Ama gelen aylardan başlayarak İrakeyn seferine öncelik verilerek Boğdan seferi birkaç yıl tasarı şeklinde kalmıştır. Bu münasebetle Petru Rareş, Pokutsya üzerine Osmanlı-Leh muahedesine (1532) rağmen sık sık akınları ve hücumlarını gittikçe arttırmıştır. Çünkü Ferdinand Habsburg ona bu bölgeyi vaadetmişti. Böylece M. 1539/H. 945'in kışındaki hücumu şiddetlenmiştir. Boğdan vekayinamecisi Grigorie Ureche'ye göre Leh Kralı I. Sigismund aynı yıl Mayısın 7'sinde Erast-Kretkovski adlı saraylıya talimatla Edirne'ye ve İstanbul'a sefaret tarihiyle göndermiş²³². Uzunca olan bir mektubunda Leh Kralı I. Sigismund üzerine bir sefer açılması ve Petru Voyvoda'nın memleketinden kovulmasında fazlasıyla ısrar etmiştir. Aynı zamanda da şu öneride bulunmuştur. "Biz Lehlüler kuzeyden ve siz Osmanlılar güneyden Boğdan üzerine sefer açarak eşkiya-isyancı Ulahın (= Valah'ın) hakkından gelelim. Böylece onlardan kurtulalım..."²³³. Böyle bir teklif padişahın pek hoşuna gitmediyse de daha sonra Edirne'den şu cevabı vermiştir: "Sizin ordunuzun hareketine gelince bize pek faydalı olmayarak bu memleketin sınırlarını aşmasın; çünkü bize göre ancak Ukrayna'da ve diğer geçit yerlerinde o mefsid-haydut elimizden gitmesin..."²³⁴ Gerek Romence ve gerekse Lehçe kaynaklara göre Polonyalıların ısrarıyla Petru Rareş'i zorla memleketinden çıkaracaktır. Bunları Macar tarihçisi Dalmaçyalı Anton Verançiç fazlasıyla belirtmiştir²³⁵. Bundan başka Türk-Macar kaynaklarına göre Boğdan seferinin eski ve yeni sebepleri de vardır. Örneğin XVI-XVII. yüzyılın kaynaklarına dayanarak başta İbrahim Peçevi şöyle izah etmektedir: "Sene 945 Safer (M. 1538 Haziran-Temmuz). II. Bayezid "Veli" Kilya ve

²³⁰ *Călători străini...* I, s. 231-236 (Jeronim) Laski.

²³¹ Bkz. *Călători străini...* I, s. 342; Şt. Gorovei a.e., s. 108-109: "... Rareş urma sa fie înlăturat din domnie" (Hâkimiyetten Rareş çıkarılacaktır).

²³² Bkz. Grigorie Ureche, *Letopiseşul Țării Moldovei...* ed. Const. Giurescu, Bucureşti 1916, s. 140; Şt. Gorovei, a.e., s. 143-144.

²³³ Bkz. *Acta Tomiciana*, Vol. XV, s. 854-855.

²³⁴ Bkz. Hurmuzaki-Bogdan, *Documente...* Supliment II. 1, s. 104-108; Romencesine Bkz. Paul Simionescu, *Petru Rareş*, s. 137 ve devamı.

²³⁵ Bkz. Anton ve Antal Verancsics, *De situ Transilvaniae, Moldaviae et Transilpane*, Rom. terc. Aleksandru Papiu Ilarianu (*Tesaur de monumente istorice...* III, 176-182) ve *Călători străini...* I, 397-421.

Akkerman kalelerini fethettiği zaman Boğdan ile İslam memleketleri arasındaki hudutlar tesbit edilmiş (H. 891/M. 1486)²³⁶ ve bundan sonra hudut geçilmemesi yani tecavüz edilmemesi ve kabul ettikleri haraçların bir yıl güvenilir adamları ile gönderilmesini, ikinci yıl da Boğdan beylerinin kendilerinin getirerek teslim etmeleri için anlaşmaya varılmıştır²³⁷. Yukarıda bahsedilen meşhur Koca Ştefan (öl. 1504) ve II. Bayezid zamanında bu anlaşmaya riayet edilmişse de, Sultan Selim Padişah olunca (1512-1520) kendisi kızıbaş (Iran) ve Mısır işleriyle çok meşgul olduğu için, Boğdan meselesi ile pek meşgul olmamıştır. Daha sonra Padişah olan Sultan Süleyman Budin taraflarının fethini, Bağdad ve Acem memleketlerinin alınmasını ön plana almış ise de Boğdanlılarla yapılan önceki anlaşmaya ne dereceye kadar riayet ettikleri ve devlete karşı tekrar isyan edip etmedikleri padişahın kalbinde yer tutmakta ve bu işlerinin de kökünden düzeltilmesi üzerinde durmakta idi. Padişah bu düşüncelerini kimseye dahi söylememiş, fakat sefer hazırlıklarına başlamıştı. İlk önce donanmanın hazırlıklarına önem vermiş, gereken hazırlıklardan sonra düşman üzerine göndermiş idi²³⁸. Bazı Avrupa tarihçilerine göre İstanbul'da yaşayan Petru Rareş'in kardeşi Ştefan yani "Çetine" (Çetne), Boğdan tahtını padişahтан ve vezirlerden sık sık istemiş idi²³⁹. Yukarıda anıldığı gibi Petru Rareş'in bazı zulüm ve sertliklerinden dolayı kendi Boyarlarından bazıları, arz ile padişah tarafından değiştirilmesi için son yıllarda (1536-1537) fazlasıyla ısrar etmişlerdir. Böyle bir karar alındığını gerek Sadrazam Ayas Paşa ve gerekse ikinci vezir Lütfi Paşa Transilvanya elçisi Jeronim Laskiye de bildirmişlerdi. Bu iç ve dış sebeplerden başka Boğdan/Moldova'nın stratejik durum dolayısıyla onun Avusturya'ya taraftar olmasına hatta onun nüfuzunda bile olmasına Osmanlılar da muhakkak göz yumamazlardı. Bir rekabet meselesi olarak bunu ancak düşman Avusturyalıları değil, Osmanlıların dostları olan Lehlilere bile müsaade edemezlerdi. Çünkü eskiden Boğdan vilayeti Türklerin haracgüzarı idi. Aynı zamanda hep stratejik bakımdan Kırım

²³⁶ Acizane fikrimce tarihsiz olarak Topkapı Sarayı Arşivindeki E. no. 4639 (1486-1487/892 H.) bu yıllarda muhakkak olabilir. Bu bakımdan M.A. Mehmed'in tespiti (1517-1527) çok yanlıştır; tercümesi de çok şüpheli ve üstün körüdür (Bkz. *Documente turcești I...* (1976), s. 10-11. Bu mesele hakkında özellikle Bkz. Tahsin Gemil'in *Quelques observations concernant la conclusion de la paix entre la Moldavie et l'Empire ottoman (1486) et la délimitation de leur frontiere* "Revue Roumaine d'Histoire", Tom. XXII, 3 (Bucurest 1983), s. 225-238.

²³⁷ Bkz. *Peçevi Tarihi*. Murad Uraz baskısı I (İstanbul 1968), s. 112.

²³⁸ Bkz. *Tarih-i Peçevi*, a. bs., s. 112.

²³⁹ Örneğin, ilk defa 1504'ün Temmuz ayında Osmanlıların arzusuna rağmen başarı olmamıştır; Bkz. Şt. Gorovei, a.e., s. 11 vb.

Tatarlarının Transilvanya'ya ve oradan da Avusturyalıların üzerine yürümeleri için Boğdan çok gerekli idi ²⁴⁰. Böylece, Boğdan ülkesinin bir "tampon ülke" gibi kalmasına muhakkak ki imkan yoktu. Petru Rareş'in ve bazı tarihçilerin düşünceleri bu idi. Bunlardan başka Moldova çok zengin olduğundan ²⁴¹ gelirini Avusturyalılara ve diğer Türk düşmanlarına Osmanlılar kolayca terk edemezlerdi.

Yukarıda ve burada çok kısaca sıralanan sebeplerle Kanuni Sultan Süleyman Petru Rareş'i düşman blok veya kampından koparmak ve tekrar Osmanlı nüfuzuna getirmek için her ne kadar direndiyse de başarılı olamamıştı. Çünkü dediğimiz gibi, Boğdan Voyvodası çok inatçı bir şahsiyet olduğundan maceralı ve tehlikeli bir harekete girişmişti. Bu hususta yukarıda bazı açıklamalar da vermiştik. Böylece çok kötü bir durumda bulunan Padişah Kanuni Sultan Süleyman, seferberliğin ilanından sonra Sadrazam Ayas Paşa'ya (1536-1539) ²⁴² şu gizli emri verdi: "İstanbul'da toplanacak kuvvetler kısmen kara ve deniz yolu ile Tuna vilayetine sevk edilecektir. Gemi sevkiyatında kullanmak üzere güçlü ve kuvvetli erattan lüzumu kadar gönüllü erat ve neferat toplanacaktır..." ²⁴³. Bundan sonra "Safer ayının dokuzuncu günü (H. 945) ²⁴⁴ meşhur kapudan Paşa Hayreddin "Barbarossa" 300 parça ²⁴⁵ gemiyle Haliç'ten Akdenize büyük bir tantana ve merasimle hareket etmiştir..."

Boğdan seferine gelince, katılan M. Celalzade'ye göre, Safer'in onuncu Pazartesi günü 945 H. ²⁴⁶ ve Nasuh Matraki'ye göre "Saferin onbirinde hicretin 945'inde ²⁴⁷ güneş doğar doğmaz padişahın İstanbul'dan hareket edeceği duyuldu. Caddeler, sokaklar gece yarısında dolmaya başladı. Muhtelif sınıflara mensup askerler saray kapısına gelip merasim yerlerinde

²⁴⁰ Horia Ursu, *Moldova in contextul politic european (1517-1527)*, Bucureşti 1972, s. 42-43 ve Manole Neagoe, a.mak., s. 390-391.

²⁴¹ Bu mesele hakkında Bkz. Georg Reicherstorffer'in *Chorografia Moldaviae* adlı eseri. "Călători străini..." I, s. 181-230 (George Reicherstorffer: Takriben 1500-1550).

²⁴² Bkz. Sâ'i, *Tazkiratu'l-buniyân*, İstanbul 1315 (1898 M.), s. 25 ve *Ayas Paşa* makalesi. "İslâm Ansiklopedisi..." İstanbul 1949, s. 43-47 (M. Cavid Baysun); Boğdan seferine katılması hk. bkz. s. 46/II.

²⁴³ Bkz. Celalzade M., *Tabakatu'l-memâlik...* S. Tokdemir baskısı (1937) s. 140.

²⁴⁴ 7 Temmuz 1538 (Farsi takvimine göre 6 Temmuz da olabilir).

²⁴⁵ Diğer kaynaklara göre ancak 150-200 parça-tane gemidir.

²⁴⁶ 8 Temmuz 1538 (Farsi takvimine göre 7 Temmuz da olabilir idi).

²⁴⁷ 9 Temmuz 1538 (Aynı hesaba göre 8 Temmuz olabilir). *Kara Boğdan seferi Ruznâmesinde* de 11 Safer 945, Pazartesi; Münecimbaşı'nın *Sahâifü'l-ahbar'a* göre (III. c.) 15 Safer'dir (= 15 Temmuz 1538).

durdular. Sadrazam Ayas Paşa ve vezirlerden Lütü Paşa ve ileri gelenleri hazır bulunuyorlardı. Askerler gösterilen yerlerde seferi kıyafetle padişahın gelişi ve geçişini dikkatle gözlüyorlardı.

Topkapı Sarayı önünde birkaç arap atı durmakta idi. Bu atlar gayet değerli başlıklar ve eyerlerle teçhiz edilmişlerdi. Bu sırada Padişah'ın Mehmed ve Selim adlı oğulları gelip atlarına bindiler. Büyük bir debdebeyle harekete başladılar. En önde şehzade Mehmed ve Selim, bunların gerisinde solaklar²⁴⁸, sonra padişah bulunuyordu. Padişah geçince çavuşlar ve mogollar methiye okumaya başladılar. Derken zurna, davul, nakkare, zil, boru sesleri duyuldu. Merasim meydanında yeniçerilerin bir kısmı hemen tüfeklerinin fitillerini tutuşturdular. Çıkan sedalar yerleri gökleri titretti. Sokaklarda duran asker ve ahalî, gelmekte olan padişaha bakıyorlar ve hayır dualar ediyorlardı. Padişah sabahtan öğleye kadar Edirne kapısına zor varabildi. Hisarın dışındaki kırlar, tepeler insanlarla dolmuştu. Âlimler ve ilâhiciler, tekke şeyhleri, dervişler padişah'ın geldiğini görünce hayır dualarında bulundular. Dua ve teminden sonra ayrıldılar. Padişah yoluna devam ederek Halkalıpınar'ına geldi²⁴⁹. Orada çeşit çeşit, renk renk çadırlar kurulmuştu. O gün orada konakladılar, ertesi günü Çatalca'ya²⁵⁰ ve saferin yirminci günü 946 H.²⁵¹ Edirne'ye geldiler²⁵². Bu şehir büyük şehirlerden biri olup içinde birçok imâretler, köşkler ve etrafında bağ, bağçeler vardır. Bir taraftan Tunca, bir taraftan Meriç²⁵³ nehri ve diğer taraftan Arda nehirleri akıp gitmektedir. Tunca kenarında bulunan padişah sarayı zamanında bir uçmağı yani cennet mesabesindedir. Bunun her tarafında asırlar görmüş ağaçlar, minareler gibi düz selviler, gayet büyük kavaklar, sultan söğütler, meyvalı birçok ağaçlar tam bir sıra gibi dizilmiştir. Çimenli yerler yemyeşil bir kadife halıya benziyordu. Padişahın çadırı saray kenarında kurulmuştur. Bu çadırdaki ikametler sırasında

²⁴⁸ *Solaklar*-Yeniçeri cemaat ortalarından 60, 61, 62, 63. ortalara solak ortaları denirdi. Bunların boylu başlıklarından seçilip Padişahların hizmetlerinde bulunanlara da "Solakan-ı Hassa" denilirdi... Bkz. M.Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* III, s. 254-256 ve Mithat Sertoğlu, *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*. İstanbul 1958, s. 297.

²⁴⁹ Bkz. Kara Boğdan Ruznâmesi. A. Feridun, "Münşe'atü's-Selâtin" II. c., s. 602.

²⁵⁰ Bundan önce *Halkalı-Bınara* bkz. a.e., s. 602 ve J. v. Hammer, *Histoire de l'Empire ottoman...* trad. J.J. Hellert, Tom. V. s. 526-527.

²⁵¹ 18 Temmuz 1538; diğer kaynaklara göre Temmuzun 18'inde (19 Safer 945 H.).

²⁵² Edirne'den önce şu menzillerden geçilmiştir: *Oğraşköy, Karlıköy, Ahmed Bey Köyü, Ulufeciler köyü, Hassköyü* ve bazılarında birkaç gün kalınmıştır. (Bkz. K.B. Ruznâmesi II, 602; ve J. Hammer'in eseri V, s. 526-527.)

²⁵³ Maritza ırmağı Balkan Dağından akar.

Basra²⁵⁴ hakimi Raşid'in Mani adlı oğlu ve Mir Mehmed adlı veziri ile kazaskeri gelerek padişahın çadırına yüz sürdükten sonra Mani, babasının padişaha bende olmak istediğini arzetti. Magalis oğlu Raşid Türk idaresini kabul ettiği tarihe kadar adına hutbe okutmuş ve sikke bastırmış bir zattır. Bu zat Basra'nın anahtarlarıyla beraber birçok değerli atlar, kısraklar, develer ve bir sürü mızrak, kıymetli kumaşlar, sedefler, inciler, kervanlar, mermerşâhi ve kandihar işi sarıklar, Hind işi peşkirler ve leğenler dolusu reçeller, şişeler dolusu kokular, günlükler, amber vesaire hediyeler göndermişti. Padişah bunların gelişlerinden gayet memnun oldu ve kendilerine birçok izzet ve ikramda bulundu. Sonra Raşid'e bir sancak ve bir de berat göndererek Basra vilayetini kendisine verdi. Raşid'in oğlu ve adamlarının Edirne'ye geldikleri gün beylerbeyi Hüsrev Paşa ve Anadolu askerleri Gelibolu²⁵⁵ yoluyla gelmişler ve padişahın maiyetindeki askerlere katılmışlardı. Ayın yedinci günü²⁵⁶ padişahın emriyle divan kuruldu. Mevcut devlet erkânı ile Rumeli beylerbeyi ve Anadolu beyleri padişaha takdim edildiler. Kendilerine ihsanlar ve ziyafetler verildi..."²⁵⁷.

Gerek Kara Boğdan ruznâmesine ve gerekse diğer Türk kaynaklarına göre, Kanuni Sultan Süleyman Edirne'de dokuz gün oyalanmış (17-26 Temmuz 1538), bu sırada bazı devlet işlerini hallederek sefere çıkmak için en son tedbirleri almıştır. Bazı kaynaklara göre İstanbul'dan bazılarına göre Edirne'den Kırım ve Deşt-i Kıpçaktaki²⁵⁸ Tatar Hanı Sahib Giray'a da sefere katılması için bir ferman gönderilmiştir. Lütü Paşa'nın ifadesine göre "ve Edirne'ye geçüp-göçüb"²⁵⁹ ve Tatarlar Hanı Sahib Giray Hana ferman-ı vâcibü'l-ittiba' gönderülüb emr olundu ki Sen dahi saz ü selb ve cenk-i ahenk-i müretteb ile Boğdan tarafına gelesin"²⁶⁰ diye yazılmıştır. İbrahim Peçevi'ye göre Edirne'den İsakçı²⁶¹ denilen yerde bir köprü kurulması için

²⁵⁴ *al-Basra*, Avrupalılarca: *Balsora* ve *Bassora* Irak ülkesi dahilinde Bağdad şehrinin 420 km. güney-doğusunda *Şatt al-Arab* üstünde ticâretgâh bir kasabadır (Bkz. "İslâm Ansiklopedisi..." I, s. 320-327 (Besim Darkot ve M. Tayyib Gökbilgin), *Boğdan seferi hazırlıkları* hk. s. 322.

²⁵⁵ Avrupalılarca *Galipoli*.

²⁵⁶ Doğrusu 27 Safer 945 = 25 Temmuz 1538.

²⁵⁷ Celalzade M.. a.e. (S. Tokdemir bs.), s. 153.

²⁵⁸ Karadeniz'in kuzeyindeki isteklere verilen addır. Eskiden Pontik istekleri denirdi.

²⁵⁹ Kara Boğdan Ruznâmesine göre 20 Safer Çarşamba günü (= 18 Temmuz) Edirne'ye yetişilmiştir.

²⁶⁰ Bkz. Lütü Paşa, a.e., s. 365.

²⁶¹ Ruznâmede: *Ishakçı*, Peçevi, Münecimbaşı vb. kaynaklarda: *Isakçı* ve *Isakçe*; Mühieddin al-Cemâli'de: *Asaklı*; Byzans kaynaklarında *Sakçya* (Bkz. D. Cantemir), Romencede şimdiki *Isaccea* (Dobruca'nın kuzeyinde).

Silistre, Niğbolu ve Vidin beylerine çavuşlar gönderildi. Her tarafa ulaklar ile sert emirler göndererek asker toplamalarını bildirdiler. İbrahim Peçevi devam ederek “Bu zamana gelinceye kadar *üstür zahabire* (düşündüklerini, tasarladıklarını ört, söyleme) tâbirine göre hareket ederek ne tarafa gideceğini gizli tutmuş ve halk ağzında da henüz bir şey söylenmemiş” diye yazmıştır ²⁶². Demek ki şimdiye kadar hangi tarafa sefere çıkılacağı Türkler tarafından çok gizli tutulmuştur. Avrupalılar seferi beklemekte iseler de kimin üzerine olacağını bilmiyorlardı. Bu konuda başta M. Celalzade olmak üzere bazı Osmanlı kronikleri şöyle der: “Padişah Edirne’ye gelinceye kadar hangi tarafa sefer edeceğini sezdirmedi. Bu sefer meğerse Moldova denilen Boğdan üzerine idi”. Yukarıda da gördüğümüz gibi M. Celalzade’de ancak tarihsel tasvirler değil, bazı değerli coğrafi unsurlar da vardır. Örneğin Boğdan’ın güney tarafında Tuna suyu var ki, burası Osmanlı sınırı tarafıdır. Batı tarafı Erdel (Ardeal-Transilvanya)-Macaristan ve şimal tarafı Lehistan, doğu tarafı Tatar memleketine (Kırım’a) ²⁶³ dayanmış bir arazi parçasıdır. Tuna suyu tarafından Yıldırım Bayezid zamanında sakalıbenden (?) ²⁶⁴ alınmış iki kale vardır. Birisi Tuna ağzında bulunan Kili (Romence Chilia) öbürü Karadeniz kıyısında olan Akkerman (Cetatea Alba) ²⁶⁵ hisarıdır. Bu taraf halkı Türklere senede bir miktar altın vergi vermekte idiler ²⁶⁶. Gerçekte gerek bu kalelerin halkı ve gerekse bunlara eklenen bazı Boğdan köyleri Osmanlılara cizye verirlerdi ²⁶⁷. Voyvoda idaresinde bulunan Romen ülkeleri padişahın hazinesine yıllık harac verirlerdi ²⁶⁸.

²⁶² Bkz. *Peçevi Tarihi*, a. bs. (M. Uraz), s. 113.

²⁶³ Başta Altın-Ordu’dan ve sonra Kırım Hanlığı’ndan Moldova’yı Turla’ya Dniestr nehri bölmektedir.

²⁶⁴ S. Tokdemir’in baskısına göre “Ruslardan alınmış iki kale vardır” diye yazılmışsa da çok yanlıştır (s. 153). Çünkü, o iki kale Boğdanlılardan II. Bayezid tarafından fethedilmişlerdir (H. 889-M. 1484).

²⁶⁵ Bu kaleler hakkında bkz. N. Iorga’nın *Studii istorice asupra Chilie și Cetății Albe* (Kili ve Akkerman üzerine tarihsel etüdler), (București 1899, “Carol Göbl”, 419 s.) adlı eseri çok mühimdir.

²⁶⁶ Bkz. Celalzade M., a.e. (S. Tokdemir baskısı), s. 153.

²⁶⁷ *Cizye*—“per kapita” (Lâtince) bkz. Boris Christoff Nedkoff, *Osmanlı İmparatorluğunda Cizye (baş vergisi)...* terc. Şinâsi Altundağ. “Belleten” VIII, 32 (1944), s. 599-652 ve özellikle Hamid Hacıbegic, *Glavarina u Osmanskoj Drzavi* (Osmanlı devletinde cizye). “Orijentalni Institut u Sarajevo” 1966, V + 188 s.

²⁶⁸ Haraç ve cizye hakkında bkz. Hamid Hacıbegic, *Dzizja ili hrac*. “Prilozi za Orientalnu Filologiju (= POF), no. 3-4 (1952-1953), s. 55-135 ve no 5 (1955), s. 43-102; *Harac* hakkında bkz. *Kharadj*. “Encyclopédie de l’Islam” II (1927), s. 955-956 (Th. W. Juynboll); İslam Ansiklopedisi 41. Cüz. s. 222-225 (Ebûl’ula Mardin ve M.Z. Pakalın), a.e.i, s. 734-737.

Bu tespitten sonra tekrar M. Celalzade başta olarak Boğdan/Moldova meselesine gelelim. “Fatih Sultan Mehmed bu cihetlere geldiği zaman Boğdanlı voyvodaları Petru (doğrusu-recte: Koca Ştefan çeł Mare)²⁶⁹ savaşa tutuşarak Mehmet Han’ın ordusuna çok zarar vermişlerdi. Fatih onları istila etti (1476 M./881 H.); lakin çekildikten sonra Boğdanlılar yine düşman gibi azgınlığa devam ettiler. Padişah bu durumu iyice anladığı için öç almak üzere geldiğini ve hedefinin Boğdan olduğunu Edirne’den hareketinde söyledi ve Niğbolu, Silistre ve Semendire taraflarında gemiler yapılması için ulaklar gönderdi. Donbas denilen bu gemiler askerin karşıya (Tuna’nın kuzeyine) geçmesini temin içindi. Boğdan’a gelebilmek için en iyi yol İsakçı yoludur. Osmanlı Türkleri o yolları tanıyanlardan kılavuzlar buldular. Padişah ayın yirmi sekizinci günü (945 H.)²⁷⁰ Edirne’den hareket etti²⁷¹. Yambol’da ve diğer bir iki menzilde dinlenildi. Boğdan Voyvodası (Petru Rareş) ordunun Boğdan’a mı yoksa başka bir tarafa mı gireceğini anlamak üzere kapıcıbaşı Ungur (*Onkor*)²⁷² ile tercüman Ivanku (*Ayvanko*)’yu²⁷³ samur ve doğan gibi hediyelerle gönderdi. Ungur bir taraftan Petru’nun padişaha itaatinden bahsetmeye başladı²⁷⁴; bir taraftan da tercümanı Petru’ya gönderip işbu seferin Boğdan üzerine olduğunu haber verdi. Ertesi gün ordu oradan hareket ederek Duna (*Döne*)²⁷⁵ adlı yere geldi; o gün padişah bir mektup yazarak Petru’ya gönderdi. Bu mektupta

²⁶⁹ Hâkimiyet yılları: 1457-1504.

²⁷⁰ 26 Temmuz 1538.

²⁷¹ KB. Ruznâmesine göre 29 Safer Cuma günü (27 Temmuz 1538). Aynı kaynağa göre Edirne’den hareket ettikten sonra *Çölmek köy*, *Yenice-Kızılca*, *Seray-Kariye*, *Begurce*, *Ağa-köy*, *Caşnigir-köy* Suğan (*Soğan*)-köy ve *Mir’alem* adlı menzillerden geçilmiş ve bazılarında geçici kalınmıştır. Böylece 8 Rebiü’l-evvelin Pazar günü (4 Ağustos 1538) Yambol’dan sonra Balkan Dağı aşılıarak *Sultanlar* köyüne erişilmiştir.

²⁷² Gerek şahıs ve gerekse yer adlarının çoğu S. Tokdemir tarafından yanlış okunmuşlar ve yazılmışlardır. Burada belki *Ungurul* (= Macar) olabilir. Çünkü bu çeşit bir soyadına Moldova’nın XVI. yüzyılında rastlanır. Örneğin, *Cetine* ya Ştefan Lăcusta Voyvodanın divanında da bir boyar adı bulunurdu. Şt. Gorovei’ye göre *Ganeşti* denilen Boyarların hısımdır (Bkz. *Petru Rareş*, s. 146, not: 17).

²⁷³ Bozuk şekilde yazılmış Petru Ungurul ve tercüman Ivanko hakkında bkz. *Cronici turceşti...* I, s. 264 (M. Celalzade vb.); Radu Constantinescu, a.e., 89 ve Şt. Gorovei, a.e., s. 146, not: 18.

²⁷⁴ Örneğin, “Fâtih devrinden Petru Voyvoda’ya kadar Boğdanlılar ancak itaatla bulunduklarından seferin sebebi nedir” diye sormuştur. Aynı zamanda Ungur ve Ivanko ile bir miktar samur ve doğan gibi hediyeler gönderilmiş idi”... (Bkz. M. Celalzade, a.e., (S. Tokdemir), s. 154.

²⁷⁵ KB. Ruznâmesinde: “*Ab-Duna* (Tuna suyu) belki Ab-Döne (er) ya da “Dönen su” (?). Şimdi ne olunduğu bilinmiyor. Belki Aydos-Varna civarındadır. Belki de Bulgaristan’ın güneydoğusundadır.

“Efalinizde pek azgınlık ve hırçınlık olduğu için Boğdan seferini açtım. Yaptıklarınıza tövbeler etmek ve bir daha böyle bir harekette bulunmayacağınıza dair söz vermek ve eşliğime gelip yüz sürmek için benden merhamet görebilirsiniz” diye yazdı; ve Kefe Şehremini Sinan Çelebi²⁷⁶ ile gönderdi. Ondan sonra padişah hiçbir yerde bir günden fazla kalmadan harekete devam etti²⁷⁷. Rebiü'l-evvelin yirmi sekizinci günü²⁷⁸ Türk ordusu Tuna kıyısında bulunan İsakçı iskelesine geldi. O gün ikinci vezir Sokullu Mehmed Paşa ile Rumeli askerleri gelip orduya iltihak ettiler. Rumeli Beylerbeyi Hüsrev Paşa Anadolu askerleriyle gelmiş fakat Anadolu Beylerbeyi henüz gelmemişti. Hüsrev Paşa'ya Rumeli askerinin başına geçmesi emrolundu²⁷⁹. M. Celalzade'nin verdiği bu bilgilerin yanında diğer kaynaklarda başka haberler de vardır. Edirne'den hareket eden ordu Yambol denilen yerde bir müddet kalmış²⁸⁰, buradan Balkan dağına aşarak Sultanlar adlı bir köye erişmiştir²⁸¹. Bundan sonra da, Lütfi Paşa'ya göre, ordu Dobruca vilayetine doğru ilerlemişti²⁸². N. Matrakî'ye göre Peravdi (*Pravadya*)²⁸³ civarında Duna (Tuna) bınarı nam mezilde ve İ. Peçevi'ye göre ise *Sultan-Çayrı* denen yere gelince birkaç gün istirahat edilmiştir. Yukarıda anıldığı gibi ancak bu esnada Boğdan Voyvodası Petru Rareş padişahın kimin üzerine sefer açtığını anlamak için buraya kapucubaşı Onkor (Ungur) bin Tavla²⁸⁴ adlı elçisini ve Ivanku isimli tercümanı

²⁷⁶ Boğdanlı-Romen aslından olarak mürted ya dönmedir Bkz. N. Iorga *rengații în trecutul terilor noastre și al neamului românesc* (Ülkemizin mazisinde dönmeler ve Romen halkının). “Analele Academiei Române” Mem. sec. ist. Tom. XXXVI (București 1913-1914), s. 799-806.

²⁷⁷ Dobruca'ya girişten sonra Kara Boğdan Ruznâmesine göre (II, 602) şu menziller ve oturmaclar vardır: *Kargöz karyesi* (köyü), *Balık* civarı dağlı-ormanlı Karadeniz sahilinde “Balçık” olabilir, tanınmış kasabacık *Kavarna* (Karvuna, Karbuna), Papazlık (?) ve Tatlıca (Rom. *Tatlîgea*-Mangalya'nın kuzeyindeki bir köy adıdır. 1944'den sonra ona “23 August” denilir. Bundan sonra devam eder *Istra* ya *Estera* (Evliya Çelebi'ye göre *Esterabad* Bkz. Seyahatnâme III, s. 371). Franz Babinger'e eski *Histria* olduğu muhakkak yanlıştır (bkz. *Histria (Istros) an XVIe siècle*. “Revue Historique du Sud-Est européen” XVIII, Bucarest 1941, s. 137-139 ve aynı, *Histria (Istros) au XVIIe siècle*, a. der. XIX, 2, 1942, s. 449-450). Yeni araştırmalara göre 1773-1774'de Osmanlı-Rus savaşında harap olunmuş kasabadan sonra bir köy olmuştur. Şimdiki adı *Pazarlia*, Köstence (Rom.: Constanța) kazasındandır [Bkz. Tudor Mateescu, *Un oraș dobragean dispărut: Ester (Harap olunmuş bir Dobruca kasabası: Ester)*]. “Pontica”, II (1969), s. 413-429.

²⁷⁸ 24 Ağustos 1538.

²⁷⁹ Bkz. M. Celalzade, a.e. (S. Tokdemir bs.), s. 154.

²⁸⁰ Kara Boğdan Ruznâmesinde “Münşe'at al-Selâtin” II, s. 602.

²⁸¹ Bkz. a.e. (II, s. 602).

²⁸² Bkz. *Tevârih-i âl-i Osmân*, neşr. Ali Bey, s. 365, not: 7.

²⁸³ Bulgaristan'ın kuzeydoğusunda ve Tuna'nın güneyinde bir kasabadır.

²⁸⁴ Belki Tăutu (boyar-logofât) adı olabilir. (Bkz. D. Cantemir, a.e.)

birtakım hediyelerle göndermiş idi. Hediyeleri sunduktan sonra Ungor, voyvodasının padişaha itaatlerinden bahsetmeye başladı. Matraki'ye göre divan kurulduktan sonra gerek padişah, gerek Petru Voyvodanın elçisi birer nutuk söylemişlerdi ²⁸⁵. Padişaha göre Petru Voyvoda çeşitli azgınlıklar yapmış ve onun için sefer açılmıştır. Petru Voyvodanın adamına göre ise "Boğdanlılar Fatih devrinden başlayarak Osmanlı padişahına itaat göstermişlerdir..." Kanuni Süleyman ve ordu Petru Rareş'in cevabını beklememişlerdir. Padişah asi voyvodayı ordugâha davet ederek bir defa daha denemek veya yola getirmek istemiş; ama Petru Rareş bunları anlamak istememiştir.

1538 M./945 H. tarihli Karaboğdan Ruznâmesine göre, Ab-Duna menziline sonradan ordu-yı hümayun Dobruca sınırını aşarak Karagöz (7 Ağustos) ²⁸⁶, ormanlı ve engelli Balçık (8 Ağustos) ²⁸⁷, Karavarna ²⁸⁸, Papazlık ²⁸⁹, Tatlıca ²⁹⁰, Sütköyü ²⁹¹ ve Istra-bağı (14 Ağustos) ²⁹² adlı köylerden geçti. 16 Ağustos Cuma günü (20 Rebi-I) Osmanlı ordusu başta padişah olmak üzere Babadağı ²⁹³ kasabasına erişti. Burada Sarı Saltuk (baba) ²⁹⁴ medfundur. Türbesinde padişah namaz kılmıştır. Sonra Babadağı civarında bir gün avlanıldı ve istirahat edildi. Kasabanın ahalisi avcılık için çıkarılmıştı.

Karaboğdan Ruznâmesi başta olmak üzere bazı kaynaklara göre, görevle Boğdan voyvodasına gönderilen Sinan Çelebi geri dönerek gelmiş (21 Ağustos) ²⁹⁵, Boğdan Voyvodası Petru Rareş ile Iaşi (Yaş) Pazarı

²⁸⁵ Bkz. N. Matraki, *Fetihnâme-i Kara Boğdan* adlı yazma (TKSM. Revan, 1284), s. 7-8.

²⁸⁶ Yukarıda anılan *Karagöz* kariyesi (277. not), Romence'de *Karaghioz* Bkz. Maria Holban, *Călători străini...* I (1969), s. 382.

²⁸⁷ Metinde *Balcık* ise şimdiki Dobruca'nın güneyindedir (Bkz. 277. not) 1940'tan sonra Bulgaristan'dadır.

²⁸⁸ Dobruca'nın Kadrilater bölgesinde tanınmış bir kasabadır (Bulgaristan).

²⁸⁹ Rom. Popazlık (Popa-) bilinmez ne ve nerededir...?

²⁹⁰ Bkz. yukarıda anılan 277. nota ve *Călători străini...* I. s. 383.

²⁹¹ Gerek yeri ve gerek yeni adı bilinmez (K.B. Ruznâme'de II, 602).

²⁹² Estra ya Istra Franz Babinger'in faraziyesine göre yanlıştır. T. Mateescu'nun araştırmasına göre harap olunmuş sonra Ester koyudur. Bkz. teferruat için 277. notun sonuna.

²⁹³ Batı Türklerinin Rumeli-Dobruca'daki en eski kasabasıdır. XIII. yüzyılın II. yarısında Anadolu Selçukluları tarafından tesis olmuştur (1330-1333'te Ibn Battuta hatırlatmıştır. Bkz. Ivan Hribek Prag vb.). Sonra Osmanlıların eline geçmiştir. 1978'den sonra Romanya idaresindedir. Bkz. M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *Ştiri despre Babadağ din evul-mediu*. "Revista de istorie" Tom. 51, nr. 3 (Buc. 1978), s. 445-463.

²⁹⁴ Bkz. Jean Deny, *Sary Saltık et le nom de la ville de Babadağ*. "Mélanges Emile Picot s. II, Franz Babinger, *Sarı Saltık Dede*. "Encyclopédie de l'Islam..." IV (1934), s. 177-178.

²⁹⁵ Diğer Osmanlı kroniklerine göre ancak on günden sonra Tuna'yı geçtikte görevinden dönmüştür.

denilen yerde görüştüğünü, padişahın fermanını söylediği zaman itaatten çekinir olduğunu, Osmanlı ordusu ile karşılaşmakta birtakım hile ve fesat tertip etmekte bulunduğunu ve tatmin edici bir cevap vermediğini söyledi²⁹⁶. Bir Grek kroniğine göre Petru Rareş padişahın Sultan-Çayrındaki ordugâhına davet edildikte “Benden önceki Boğdan voyvodalarının hiçbirisi böyle bir durumda gitmemişlerdir. O zaman ben bu halde nasıl gidebilirim?” diye cevap vermiş idi²⁹⁷. Bu cevaptan Petru Rareş’in korkaklığı ve alçaklığı da ortaya çıkmıştır. Bu cevapları getiren Kefe Emni Sinan Çelebi “Ehl-i vukuftan olarak” Boğdan ülkesini çok iyi tanıdığından ordu-yı hümayuna, bu seferde kılavuzluk ediyordu. N. Iorga’nın bir araştırmasına göre kendisi asıl Boğdanlı (Moldovalı) olduğu için 1521 ve 1523 yıllarında Ştefanitsa Voyvoda zamanında²⁹⁸, Kanuni Süleyman tarafından bazı görevlerle memleketine gönderilmiş idi.

Birkaç gün sonra Babadağı terk ederek Dobruca’nın kuzeyindeki Kataloy (Rom. Catali) konağında (20 Ağustos)²⁹⁹ bir gün aradan sonra Cuma günü, 21 Ağustos’da³⁰⁰ padişahla Osmanlı ordusu Tuna kıyısında bulunan İsakçı (İshakçı, İsaklı vb.)’ya nüzul ettiler. Yukarıda da anıldığı gibi o ikinci vezir Sokollu Mehmed Paşa ile Rumeli askeri gelip orduya iltihak ettiler. O esnada, Rumeli Beylerbeyi Hüsrev Paşa Anadolu askeriyle gelmiş fakat Anadolu Beylerbeyi henüz gelmemiştir. Bu durumda Rumeli askerinin başına geçmesi padişah tarafından ferman olundu. M. Celâlzade’nin tasvirine göre “Osmanlı İmparatorluğu’nun gaza yani sefere atıldığı günden başlayarak Anadolu askerleri padişahlarının sağ cenahlarında (kanatlarında-kollarında) bulunurdu. Onların beylerbeyi yetismeyince padişahın ikinci veziri Anadolu askerlerinin başına geçdi...”. Bu çeşit haberler Osmanlıların kadîme-i teşrifâtı içinde çok mühimdir. Birkaç günden de fazla kalmış olarak, Mehmed Paşa burada İsakçı’nın keşfi-tarihçesiyle meşgul oldu. “Burası eskiden büyük bir şehirdi. Etrafında gayet kalın ve dayanıklı bir de sur vardı. Bu müstahkem şehir vaktiyle dünyanın sayılan yerlerinden biriymiş. Gitgide ahalisi öteye beriye dağılmış ve birçok yerler harap hale gelmiştir. Bununla beraber Kırım, Leh ve Çek ülkelerinin iskelesi bulunmaktadır. Mali vaziyeti çok yüksektir. Tuna nehri buralarını ihya etmiştir. Tuna nehrinin suyu o kadar boldur ki, akışının eksildiği belli

²⁹⁶ Kara Boğdan Ruznâmesinde: Babadağı’dan sonra Kerik Katalui (Rom. Cataloi) devam etmektedir. Bkz. *Călători străini...* I, s. 383.

²⁹⁷ Bkz. Ştefan Gorovei, a.e., s. 148. (Bir Grek kroniğine göredir).

²⁹⁸ Bkz. N. Iorga, a.e., s. 2-3 (Bkz. 276. nota).

²⁹⁹ Bkz. KB. Ruznâme, a.e. (*Münşe’at...* II, s. 602) ve *Călători străini...* I, s. 383.

³⁰⁰ Bkz. KB. Ruznâme’de a.e. (*Münşe’at...* II, s. 602) ve *Călători străini...* I, s. 384.

bile olmaz. Nil ve Ceyhan³⁰¹ gibi nehirler bunun yanında bir cetvel gibi kalır.” Türk kaynaklarından biliniyor ki İsakçı’ya, Roma devrinde Noviodunum denilirdi³⁰². “Burada bir köprü kurmak gerektiği için ona göre malzeme ve gemiler temin edildi. Silistre Sancağı Beyi³⁰³ bu köprü’nün yapımına memur edildi. Bu adam az zaman zarfında gayet mükemmel bir köprü yaptı ki, o zamanlar onun eşi görülmemiştir”³⁰⁴. M. Celalzade’nin çağdaşı N. Matraki’ye göre Ordu-yi hümayunla Padişah Rebiü’l-evvelin 24’ncü günü (945 H.)³⁰⁵ İsakçı’ya zaferle nüzul ederek burada gemiler üzerinde çok sağlam bir köprü inşa edilmiştir. Bunu şairane bir şekilde tasvir ederek efsanevi Kaf³⁰⁶ dağıyla mukayese etmiştir. Aynı N. Matraki “Zamanlardan beri üç hazreti halifelerinin geçidini bekliyormuş...” diye yazmıştır. Onlar gibi Kanuni Sultan Süleyman’ı da yıllardan beri beklermiş³⁰⁷. Bir asırdan fazla bir zaman sonra yazılmış İ. Peçevi’nin tarihine göre “Silistre sancağı beyi köprüyü yaptıırıp bitirmişti. O kadar kuvvetli bir temel üzerine oturmuş ki, şimdiye kadar yapılan köprülerden hiçbirisiyle ölçülemezdi. Bu seferde toplanan asker başka bir seferde dahi toplanmış değildi”³⁰⁸ daha kısa da olsa çok iyi bir sentezdir. Gerek N. Matraki’nin ve gerekse diğer Osmanlı kroniklerinin ifadelerine göre Osmanlı askerlerinin tümünün toplanması Tuna sahrasında veya İsakçı civarında olmuştur. Bunların tüm sayısının istatistiği bilinmezse de aşağı yukarı bir rakam söylenebilir. Bundan önce Edirne’den Lehistan kralına yazdığı namesinde Kanuni Sultan Süleyman’ın ifadesine göre “Asi Boğdan voyvodası üzerine derya gibi zengin orduyla gelmekteyim”³⁰⁹ denmektedir. Aynı zamanda Macar Kralı Jan Zápolyai’ya “Asi ve hain Petru Rareş hakkında yazdığı mektubunda padişah: Ordumuzun askeri, gökteki

³⁰¹ Bkz. *Cayhan, Ceyhan*: Güney Anadolu’da Toros dağlarının iç sıralarından doğan ve Adana ovasının doğu kısmından geçerek Akdeniz’e dökülen eskilerin *Pyramus* dedikleri nehirdir. Bkz. “İslâm Ansiklopedisi”... 22. Cüz (3. bs.), İstanbul 1963, s. 128-129 (Besim Darkot).

³⁰² Bkz. Const. C. Giurescu-Dinu C. Giurescu, a.e., I. c. Bucureşti 1975, s. 39, 97, 100 ve 163.

³⁰³ Mehmet Bey (1544) olabilir?

³⁰⁴ Bkz. Celalzade M., a.e. (S. Tokdemir bs.), s. 155.

³⁰⁵ = 20 Ağustos 1538.

³⁰⁶ Türk-İslâm mitolojisinde ‘anka veya *Şturmur* denen büyük kuşun yaşadığı yer olmak üzere, bazı masallarda da geçen bir dağın ismidir. Belki *Kafkas* dağıdır. En yüksek tepeleri Elbrüs ve Kazbek’tir.

³⁰⁷ Bkz. N. Matraki, *Fetihnâme-i Kara Boğdan*, yazma, s. 12.

³⁰⁸ Bkz. *Peçevi Tarihi*, (M. Uraz bs.), I, s. 114.

³⁰⁹ Bkz. Hurmuzaki-Boğdan, *Documente...* Supliment II, 1, s. 104-106 (19-20 Temmuz 1538).

yıldızların sayısında" diye yazmıştır³¹⁰. Bunlar ne kadar çokça gösterse de muhakkak edebi anlamdadır. Maalesef bu çeşit mukayeseler ancak şairane biçimdedirler. Yukarıda anılan krallar iki yüzlü olduğundan Kanuni Süleyman onları da korkutmak istedi. Osmanlı kaynaklarına dayanarak bir istatistik yapılması ya çok güçtür, ya da imkânı yoktur. Gerek Lehistanlı Gorski³¹¹ ve gerekse Dalmatlı-Macar Verançiç³¹² olaya çağdaş olarak Osmanlı ordusunu 150.000 asker tahmin etse de muhakkak bu biraz mübalağalıdır. Çünkü Hristiyan kaynakları Osmanlı-Türk askerinin sayısını fazla gösterir ve kendilerini azaltır. Bunlara göre Osmanlı ordusunda 225 veya 230 top varmış. Acizane fikrimce topların sayısı aşağı yukarı bu kadar ise de Osmanlı askeri takriben 125.000 olabilir. Genç tarihçilerimizden Manole Neagoe'nin hesabına göre Osmanlıların 1538'de 240 sancağı ve her bir sancak 1000'er asker vererek takriben 240.000 askerin Boğdan seferine katılması³¹³ daha da mübalağalıdır. Bilindiğine göre aynı yılda ve aynı aylarda Osmanlıların Preveze üzerine de bir seferi ve zaferi vuku bulmuştur. Osmanlı askerinin büyük bir kısmı Hayreddin "Barbarossa" seferine katılmıştır. Bir kısmı da muhafızlık için kalmıştır. M. Neagoe bunu unutmuştur. Böyle olunca onun hesabı çok yanlış olmaktadır. Bence ancak yarısı olabilir. Iaşi (Yaş) şehrinden daha da genç bir tarihçimiz olan Ştefan Gorovei'ye göre Osmanlı ordusu (Türk ve Tatar) 300.000 askeri beraber olarak³¹⁴ hep abartmalıdır. Türk ve Tatarların sayısı topyekün ancak 200.000 olur-olmaz. Bu çeşit askeri rakamları daima bir tenkitli "critique" gözle görmek gerekir. Bu bakımdan bazı askeri araştırmaları ve neticelerini kullanmak çok faydalıdır³¹⁵. Yukarıda anılan Anadolu, Rumeli ve Semendire (Smedervo) askerleriyle Boğdan seferine muhakkak yeniceriler de katılmıştır. Bunların hepsi Osmanlı bayrağı altında yürümektedirler. Ama N. Iorga bir Avrupalı kaynağa dayanarak "İrakeyn seferinde yeniceriler azaldıkları için daha küçük sayıda katılmışlar" diye yazmıştır³¹⁶. Bazı kaynaklara göre Kara Boğdan Ruznâmesi başta olmak

³¹⁰ Bkz. Hurmuzaki, *Documente...* II, 1, s. 188.

³¹¹ Bkz. Şt. Gorovei, a.e., s. 145, not 13.

³¹² Bkz. *Tesaur de monumente istorice* III (1864), s. 157 (Antal-Anton Verancsics = Verançiç).

³¹³ Bkz. *Petru Rareş şi Campania din 1538* (Petru Rareş ve 1538'deki sefer). "Revista Arhivelor", Anul LIII, Vol. XXXVIII, nr. 4 (Bucureşti sefer). s. 197

³¹⁴ Şt. Gorovei, a.e., s. 150.

³¹⁵ Bkz. Johannes Kromayer, *Antike Schlachtfelder...* Bd. I-III, Cernowitz, 1910-1919; Radu Rosetti, *Care au fost adevăratele efective ale unor armate din trecut* (Mazideki bazı orduların hakiki miktarı ne kadar idi)?, Bucureşti 1943, 20 s.

³¹⁶ Bkz. Hurmuzaki-Densuşianu, *Documente...* II, 4, s. 142; Hurmuzaki, *Doc...*, II, s. 172 ve N. Iorga, *Histoire des Roumains...* Vol. IV (Buc. 1937) s. 459, not: 7.

üzere³¹⁷ bir Perşembe günü (26 Rebi-I)³¹⁸ Yahya Paşaoğlu Mehmet Bey³¹⁹ de ordu-yi hümayuna ilhak etmiştir. İsakçı da beş altı gece ve gündüz (21-26 Ağustos) oyalanarak Boğdan yakasına padişahın fermanıyla bir iki günde, merasimle köprüden geçildi³²⁰. Sefere katılan M. Celâlzade'nin tasvirine göre "Padişahın buyruğu ile bu köprüden ilk önce akıncılar sonra da Semendire, Rumeli gazileri ve beyleri davul, zurna, nakkare çalarak nehrin kuzey yakasındaki İsakçı karşısındaki, Oblucit-sa³²¹ denilen iskeleye geçtiler. Bu geçiş hareketi otuz saat sürdü. Padişah ve karargah erkânı en sonra hareket ettiler. Ordu karşıya geçtikten sonra kıta kumandanları köprünün sağ ve sol taraflarında askerleri selama durdurdular. Köprünün sağ, yani doğu tarafında sipahi oğlanları³²² ve sağ ulûfecileri³²³, sol tarafında, yani batıda silahdarlar³²⁴ sol ulûfecileri ve sol garipler³²⁵ iki hisar duvarı gibi saf teşkil ettiler. Bu askerler tepeden turnağa kadar zırlara bürünmüşlerdi. Bunların nihayet buldukları yerde vezirler, bunların da sağına ve soluna altın külahlı³²⁶, altın kılıçlı, altın hançerli ve bir kısmı da sırma sorguçlu³²⁷, yünlüklü kullar duruyordu. Vezirlerin gerisinde Anadolu askerleri dökme bir duvar gibi sıralanmışlardır.

³¹⁷ Bkz. KB. Ruznâmesi, a.e. (*Feridun Münşe'atı*, II, 302), s. 602.

³¹⁸ 22 Ağustos 1538.

³¹⁹ Askeriyle Belgrad tarafından gelmiş Semendire sancak beyi idi. Şt. Gorovei'ye göre sonraki sadrazam Mehmed Sokollu'dur (Bkz. Petru Rareş, s. 151). Bu fikrimce olamaz. Çünkü Yahya Paşa'nın oğludur. Sokollu Mehmed Paşa'nın babası Paşa değildi, sarayda büyümüş ve ancak 1546'dan başlayarak görevli (Kapudan Paşa vb.) olmuştur. Bkz. "Encyclopédie de l'Islam" IV (1934), s. 945-946 (J.H. Kramers). Belki 1521-1522 yıllarında Tuna civarında daima Eflak'ın işlerine karışan Nikbulu-Vidin sancağı beyi Mehmed Bey idi. Ama şimdi ihtiyarlamış idi (Bkz. N. Iorga, a.e.).

³²⁰ Bazı Osmanlı-Türk kroniklerine göre Tuna geçişi tam bir buçuk gün ya da otuz saat sürmüştür.

³²¹ Evliya Çelebi'de (a.e.) bozuk şekilde yazılarak *Oleysa* diye yazılmıştır.

³²² "... Beyzâdelerden ve sipâhi-oğullarından bu bölük kurulup birinci bölük itibar olundu". Bkz. M. Sertoğlu, *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*, İstanbul Matbaası 1958, s. 296.

³²³ "Kapukulu süvâri askerlerinin 3. bölümü olup sol ulûfecilerle birlikte orta bölükler anılırdı" Bkz. M. Sertoğlu, a.e., s. 278-279.

³²⁴ *Silahdar bölümü*: "Kapukulu süvâri bölüklerinden baştan ikinci olup sarı bayrak taşıdıklarından "Sarı bayrak bölümü" diye anılırdı. Bkz. M. Sertoğlu a.e., s. 294/II.

³²⁵ *Garipler*: "Kapukulu süvâri ocaklarının beşinci ve altıncı bölükleri..." Bkz. M. Sertoğlu, a.e., s. 113/I.

³²⁶ "Başa giyilen şeylerden birinin adıdır. En tanınmış beyaz keçedendir..." Bkz. M.Z. Pakalın a.e., II, s. 338-339.

³²⁷ *Sorguç*: "Kavukların veya diğer serpuşların ön tarafına takılan süsler" Bkz. M. Sertoğlu, a.e., s. 297/II (Sorguçlar Gagauzların diğer adı).

Aralarında muhtelif yerlerde bayraklar dalgalanmakta ve zırhlı elbiseler parlamakta idi. Mızraklar, gönderler, harbeler, dik durduğu için bir kamışlığı andırıyordu. Anadolu askerlerinin başına geçtiği bildirilen vezir Mehmed Paşa'nın sağ ve sol sancaktar beylerinin sancakları, bayrakları ve tuğları vardı. Bu saydığımız kıtaların cenahları (kanatları) arkasında Rumeli akıncıları duruyorlardı. Bu akıncıların önünde Mihaloğlu Hızır Bey bulunuyordu. Mihaloğulları³²⁸ Osmanlı devletinin kuruluşundan bu ana kadar bütün savaşlarda bulundular ve aynı zamanda büyük yararlıklar gösterdiler. Akıncıların ardından kurt takyalı, tekne kalkanlı, ayı ve kaplan postundan elbise giyenler, Kerbela tezhibli, çıkırık mahmuzlu, salaklı³²⁹ tuhaf kıyafetli divaneler sıralandılar. Sol tarafta yani batıda ise Rumeli askerleri de silah ve seferi teçhizatlarını takmışlar, zırhlı elbiselerini giymişler, grup grup, alay alay sıraya girmişlerdi. Hüsrev Paşa Rumeli askerlerinin baştaki alayında duruyordu. Bunun da sağ ve solunda sancaktar beyleri tıpkı Anadolu askerleri gibi düzgün bir tertipte bulunuyorlardı. Bunlar Osmanlıların kadime-i teşrifatı için çok önemlidir. Bazı tarihçiler birçok mübalağada bulundular³³⁰. Bize göre M. Celalzade burada mübalağa değil bazı vasıfları eksik bile yazdı. "Orduyu bu usulde, bu kıyafette, bu teçhizatta görenler dünya kurulalı beri hiçbir padişahın³³¹ böyle ordu görmediğini tasdik etmektedir ki, köprüden birisi geçse sağ ve solundan Tuna'ya amut olmak üzere yüz yüze karşılıklı duran askerlere tesadüf eder. Ordu bu durumda selamlık hazırlığını bitirince padişah Tuna'nın karşı sahiline yanaşır³³². Önünde solaklarla, tüfekçiler olduğu halde padişah gelip sağ ve soluna selam vererek geçti ve doğruca çadırına gitti"³³³. Böylece M. Celalzade'ye göre, Osmanlı ordusu büyük bir törenle Tuna köprüsünden geçip Boğdan/Moldova'nın güneyinde yer alarak çadırlarını kurdular. Aynı olay, yani Tuna köprüsünün geçilmesi, N. Matraki tarafından daha da edebi ve mübalağalı bir şekilde yazılarak vezirlerin, beylerbeylerinin, beylerin ve ulemanın herbirini vasıflandırmıştır. Ona göre Rumeli Beylerbeyi Yahya Paşazade Mehmed Bey, Anadolu beylerbeyi ve sonra şehametle me'lûf olan Mihaloğlu Hızır Bey

³²⁸ Köse Mihal'ın haleflerindendir. Bkz. Mikhal-Oghlu. "Encyclopédie de l'Islâm" III (1937), s. 561-562 (Fr. Babinger).

³²⁹ Salak: "Bir ucu zincirli topuz; bir nevi eski cenk tokmağı..." Bkz. *Büyük Türk sözlüğü* "Hayat", İstanbul (1970), s. 1033/I.

³³⁰ Celalzade M., a.e. (S. Tokdemir bs.), s. 155.

³³¹ Celalzade M., a.e. s. 155-156.

³³² İsakçı karşısında ve Bessarabya güneyinde Obluçitsa denilen iskeleye nüzul ettiler.

³³³ Bkz. Celalzade M., a.e. (S. Tokdemir neşri), s. 156.

“evler yakıcı ve vilayetler yıkıcı akıncılarıyla geçüb... alaylar bağlayub durduklarından sonra Padişah-i ‘âlempenah... şehzâdegân Sultan Mehmed ve Sultan Selim ile vüzerayı altun başlı tuğlar... ve vüzera-yı şahâne-i tedbîr ve ulema-i şerî’at tevkîr... sipâh-i dilirân ve piyâde-i tüfenki endâziyânla... şehir-i Rebiü’l-âhirin birinci gününde³³⁴ Tunayı mürur idüb (geçerek)... vilâyet-i Kara Boğdan’da vasiyet ü fesahat mekşuf ve lâtif have ile mevsuf olan Kahve sahrasına³³⁵ varub... alay gösterdiler...”³³⁶.

Tanınmış tarihçi N. Iorga’nın düşüncesine göre “sefere katılan Osmanlı ordusunun mürekkebi ve tertibi hakkında Belgrad tarafında ihtiyarlamış Mohamet (Mehmet) Bey, Mihaloğullarından birisi, Rumeli beylerbeyi ve vüzeradan Lütî Paşa...” Bundan sonra hep N. Iorga: “Mais, chose digne d’être remarquée, la presence des Valaques comme guides maquait cette fois: Radu Paisius³³⁷ s’était comporté en chretien et en bon Roumain”³³⁸ diye yazmışsa da burada Eflaklılar da sefer-i hümayuna katılmışlardır. Fransızca’nın Türkçesi de şudur: “Göze çarpan değerli bir iş, bu defa Eflaklılar kılavuz olarak katılmamışlardır: Kendisi Hristiyan ve iyi bir Romen olduğunu Radu Paisie ispat etmiş”! Buna rağmen bazı çağdaş kaynaklara göre Kanuni Süleyman’ın Boğdan seferine 3000 baltalı-teberle Eflaklılar da karışarak çeşitli işlerde bulunmuşlardır. Eğer bunlar Balkan adası ulahlarından yani Eflaklılarından değilse, muhakkak Tuna’yı aştıktan sonra sefer-i hümayuna katılmışlardır. Bunu Gr. Ureche de söylemektedir.

Yukarıda anıldığı gibi gerek Kara Boğdan Ruznâmesinde ve gerekse diğer kaynaklara göre kılavuzluk eden Sinan Çelebi Babadağı kasabasında değil, buraya, Tuna’nın aşılmasından hemen sonra gelmişti³³⁹. Bu meseleyi çağdaş kaynaklardan N. Matraki iyice tesbit edemediyse de sefere katılan M. Celalzade şöyle der: “Tam bu sırada³⁴⁰ Sinan Çelebi de geldi. Sinan Çelebi Boğdan’a giderek Petru’yu Yaş’ta (Rom. Iaşi) bulmuş ve mektubu kendisine verince Petru açık bir cevap vermemiş, fakat asker toplamak için

³³⁴ = 27 Ağustos 1538.

³³⁵ *Kahve-Cahul* (Kahul) olabilir. II. Dünya Savaşından sonra SRS. Moldavya’da bir şehir ve vilâyet adıdır. Burasına *Kahve-başı* da denilir. Burası belki Kahul gölünün (*Yezeriul Kahulului*) kuzey tarafıdır.

³³⁶ Bkz. N. Matraki *Fetihnâme-i Kara Boğdan*, yazma, s. 15-16.

³³⁷ Eflak beyi Radu Paisie: 1535 Haziran-1545 Mart. Osmanlıların emriyle Mısır’a sürgün olarak gitti orada da vefat etti.

³³⁸ Bkz. N. Iorga, a.e., IV, s. 460.

³³⁹ Bkz. 295 ve 296. notlar.

³⁴⁰ Ağustos ayının sonundadır.

zaman kazanmak yolunu tutmuştu”³⁴¹. Bu esnada, yani ağustos ayının ikinci yarısında ve eylülün başında Petru Rareş’in durumu çok kötü idi. Çünkü Osmanlıların Tuna’ya erişmelerinden çok az önce Kanuni Sultan Süleyman Jan Zápolyai’ya hitap eden bir mektubunda Petru Rareş’in yakalanmasını ve hapsedilmesini emretti³⁴². Anton Verançiç’e göre, Macar kralı büyük bir korkuyla Temmuz ayının 7’sinde Boğdan seferi hakkında haber aldıktan sonra Kanuni tarafından bir de mektup almıştır. Bu mektuba 18 Ağustosta şu cevabı vermiştir: “Boğdan voyvodası isyan halinde olduğundan Ordu-yi hümayunla üzerine sefer açılmasına ve onun bertaraf edilmesine karar alınmıştır...” Ama neticesinde Jan Zápolyai “Yollar ve geçitler ne kadar muhafaza edilse de Petru Voyvoda başka yerlerden Avusturya’ya kaçabilir” diye cevap vermiştir³⁴³. Kanuni’nin Tuna sahrasında ilerledikçe bazı Avrupa kaynaklarında “Boğdan yani Moldova’nın şehzade Mehmed ve Transilvanya’nın da Selim Sultan hakimiyetinde olmaları”³⁴⁴ diye yazmışlarsa da bu çeşit temelsiz haberler çok şüphelidir. Aynı zamanda Kral Sigismund’un Leh Başhatmanı Jan Tarnowski 20.000 askerle Boğdan’ın kuzeyindeki Hotin Kalesi’ni Ağustosun 18’inde muhasaraya girişmişti. Bundan sonra Verançiç’e göre Kırım Tatarları da 150.000 (?) askerle Sahip Giray Han’ın kumandasında Boğdan’ın doğusunda ilerlemekte idi³⁴⁵. Tatar askerinin sayısı muhakkak çok çok mübalağalıdır. Jan Tarnowski’nin Hotin kuşatmasına başladıktan on gün sonra (28 Ağustosta) Petru Rareş de 46.000 askeriyle Hotin önünde bir bataklıkla göllük yerin arasında, Leh ordusundan ancak bir mil³⁴⁶ uzaklıktadır³⁴⁷. Boğdanlılar Lehlerle Hotin civarında savaşa girişmişlerdir. Çünkü Leh taburuna elçi göndererek Petru Rareş sulh arzemişti. Böylece Ağustos’un 29-30’unda, Pokutsya bölgesi hakkındaki iddiasından vazgeçerek sulh kazanmıştı. Bir taraftan gerek Macar Kralı Jan Zápolyai’nin ve gerek Ferdinand Habsburg’un ısrarıyla, diğer taraftan Kanuni Süleyman’ın

³⁴¹ Bkz. Celalzade M., a.e., (S. Tokdemir bs.), s. 156.

³⁴² Bkz. Hurmuzaki, *Documente...* I, 2. Ancak Ağustos’un altısında Jan Zápolyai Kanuni’nin seferi hakkında haber almıştır (A. Verançiç).

³⁴³ Jan Zápolyai’nin 18 Ağustos (1538) tarihli mektubunun cevabıdır (Bkz. TKSM. Arşivi, İstanbul. E. nr. 6231).

³⁴⁴ Bkz. Hurmuzaki-Denşuşianu, *Documente...* II, 4, s. 141, 143 ve 153.

³⁴⁵ Yukarıda anılan asker sayısı da çok abartmalıdır; fikrimce ancak 15.000 olabilir.

³⁴⁶ *Mil*: Anglo-saksonlarda uzaklık ölçüsü birimidir = 2500 mimârî zira’ı.

³⁴⁷ Hurmazaki-Densuşianu, *Documente...* II, 4, p. 141.

yukarıda anılan arzıyla Lehliler savaşmaktan vazgeçmiştir³⁴⁸. Sonra Turla kenarında Stafaneşti denilen yerde Boğdanlılar bir Tatar müfrezesini yenmişler, bu Romen tarihçiliğinde “çok büyük zaferleri olarak” görülmüştür³⁴⁹. Muhakkak bu da çok abartılmıştır...

Yukarıda gösterdiğimiz gibi muazzam İsakçı köprüsünden Osmanlı ordusu başta Vamoşköy³⁵⁰ denilen Boğdan iskelesine yani Obluçitsa’ya indikten sonra çok güzel renkli çadırlarını Kahve (Romence: Cahul)³⁵¹ köprü başının sahrasında kurmuşlardır. Ancak köprüyü selamete aşmış olan padişaha geçit alayı da gösterilmiştir. Aynı zamanda yeniçerilerin ak ve kızılörklerinden, N. Matraki’ye göre, Boğdan sahraları lale bahçeleri gibi olmuşlardır³⁵². Bu esnada gerek Sinan Çelebi’den ve gerekse yakalanan Boğdan dillerinden yani casuslarından Osmanlı Padişahı Kanuni Süleyman Petru Rareş’in Botşan³⁵³ denilen sarp derbendinde 70.000-80.000 askerle³⁵⁴ hendek kazarak ve geçitleri kesilmiş ağaçlarla kapayarak savaşa hazırlandığını haber almıştır. Bu haberi alır almaz sefer-i hümayun derhal o tarafa sevk edilmiştir. Böylece Moldova’nın güneyindeki Kahve (Cahul) sahrasını terk ederek, bir perşembe günü Ağustosun 31’inde, Osmanlı ordusu Kızıl-Göl denilen yere erişmiştir. Bu menzilde Osmanlı ordusundan iki nefer bir yerli reayanın evini ateşe verdiğinden ikisi de idam edilmiştir³⁵⁵. Bu çeşit bir tedbir ancak bir inzibat veya sert askeri disiplini değil, Kanuni’nin adalet eserlerinden birini gösterir³⁵⁶. Gerek N. Matraki’ye ve gerekse Kara Boğdan Ruznâmesine göre cumartesi, eylül ayının altıncı gününde, (1538) Osmanlı ordusu Prut suyu kenarında olan Vitol³⁵⁷ ve Faliç (Falcu)³⁵⁸ denilen kasabalara erişmiştir. Ama o esnada Prut nehrini geçmesinde bazı engeller olduğundan Ordu-yi hümayun birkaç gün oyalanmıştır. Osmanlı kroniklerinin bazılarında bu engelli geçiş

³⁴⁸ Bkz. Constantin Rezachevici, *Tratatul lui Petru Rareş și Sigismund I (28-31 august (1538) din vremea Campaniei lui Suleiman Magnificul în Moldova*. “Cercetări istorice” IX-X. c., 1978-1979, s. 314. Metin (s. 320-325).

³⁴⁹ Bkz. *Cronica moldo-polonă* (takriben 1564). “Cronicile slavo-române...”, s. 184.

³⁵⁰ Romencesi: *Vameş-köy* manası “Gümrük köyü” ya Obluçitsa iskelesidir.

³⁵¹ *Kahve-başı* ve *Kahve-sahrası* da denilir (Bkz. 335. nota).

³⁵² N. Matraki, *Fetihnâme-i Kara Boğdan*, yazma, s. 16.

³⁵³ Boğdan-Moldova’nın kuzeyindeki bir kasaba ve vilâyet adıdır.

³⁵⁴ Bu sayılarda az çok abartma olabilir.

³⁵⁵ *Kızıl-Göl* (Rom. “Lacul sau Iezerul Roşu”) şimdi RSS. Moldova’nın Kahul kazasında bir köy adıdır. Bkz. KB. Ruznâmesi, a.e. (*Münşeat...* II, 602) ve *Călători străini...* I, s. 283 (19 Ağustos).

³⁵⁶ Bkz. İ.H. Danişmend, a.e., 2. c., s. 209.

³⁵⁷ Romen kaynaklarında ve yer isimlerinde *Vitoleşti* şeklinde rastlanılır.

³⁵⁸ Faliç da okunur. “Kılıç ya da Naliç” diye okunması yanlıştır.

tafsilatlı tasvir edilmiştir. Acizane fikrimce en teferuatlı kaynak olarak M. Celalzade'nin eserinde şöyle denmektedir: “Bunun üzerine Rebiü'l-ahırın altıncı günü ³⁵⁹ Ordu-yi hümayun Prut (Pirot!) ³⁶⁰ suyuna geldi. Prut suyunun kaynağı Lehistan'dadır. Boğdan'ın ortasından geçen, bu nehir derin olduğundan köprüsüz buradan geçmek mümkün değildir” ³⁶¹. Diğer bir kaynağa göre birinci köprü yapıldığında batağa çökmüştür. Sonra Vezir Lütfi Paşa'nın gayretiyle ve meşhur Mimar Sinan'ın ³⁶² mehâretiyle daha sağlam temelli bir köprü inşa edilerek asker ve padişah maiyetiyle geçebildiler ³⁶³. Bu konuda M. Celalzade tasvirini şöyle yapar: “Bunun için dayanıklı bir köprü yapılmasına lüzum vardı. Vezir Lütfi Paşa vakit geçirmeksizin köprü işini üzerine aldı. Bu vezir zamanın bilginlerinden biridir ³⁶⁴. Az zamanda dayanıklı bir köprü vücuda getirdi. Ordu bu köprüden geçmeye başladı.” Bu sırada Karheli ³⁶⁵ sancağı beyi Hüseyin Şah Bey'den ulaklar ³⁶⁶ yani haberciler geldi. Ordu Prut suyunu geçmekle uğraşsın biz bu ulakların verdikleri haber ve işin neticesine bakalım: Karheli'nden gelecek haberlerin ne olabileceği şüphesiz bellidir. Padişahın Boğdan'a gidişinden dolayı bu taraflar zayıf kalınca, Venedikliler bundan istifadeye kalkılar. Şimdi Boğdan'da Türklerle Petru arası bir kılıç mesafesine gelmiştir. Böyle bir zamanda ulaklara verilecek cevap ancak şu olabilir: “Hüseyin Şah Bey! Venediklilerin hücumundan yılma, ben onlara nasıl bir oyun oynayacağım yakında kendilerine göstereceğim. Elverir ki, sen dişini sık, dayan, şimdilik Allaha emanet kal...” Venediklilerin ve Papa'nın donanması Preveze'de mağlup olduktan sonra M. Celalzade'nin tasviriyle devam edelim: “...zafer kazanan Türkler de davullar çalarak sevinmeye başladılar. Ayın yirmi ikinci günü ³⁶⁷ düşman donanması yelken

³⁵⁹ = 1 Eylül 1358.

³⁶⁰ Bazıları Berut okumuşlarsa da doğrusu Prut'tur. S. Tokdemir'e göre *Pirot* yanlıştır (Bir Balkan şehrinin adıdır).

³⁶¹ Celalzade M., a.e. (S. Tokdemir bs.), s. 156.

³⁶² Bkz. *Mimar Sinan*. Ahmed Refik, *Türk Mimarları* (1453-1830). Hazine evraklarına göre. *Tarih*, İstanbul 1973, s. 3-25 ve Sinan İbn 'Abdül Men'an ya Koca Mi'mar. “Encyclopédie de l'islâm...” IV, s. 446-450 (Franz Babinger).

³⁶³ Bkz. Celalzade, a.e. (S. Tokdemir bs.), s. 156.

³⁶⁴ Yukarıda anılan tarihsel eserinden başka *Asafname* adlı eseri tanınmıştır (Bkz. “Türkische Bibliothek” XII. Bd., Berlin 1910, Dr. Rudolf Tschudi tarafından basılmıştır).

³⁶⁵ Bkz. Franz Babinger, *Beiträge zur Geschichte von Quarly-Eli vornehmlich aus osmanischen Quellen*. “Aufsätze und Abhandlungen” I, München 1962, s. 370-377 (Daha önceki basımı da vardır).

³⁶⁶ Olâcar ya ulâcar şeklinde Romence'ye de geçmiştir.

³⁶⁷ = Rebi' II 945 = 18 Ağustos 1538.

açarak kaçıp gitmeye mecbur oldu. Tabii bu zaferden kaled ekiler, Türkler, çok sevindiler...”

Osmanlı-Türk kronikleri ışığında hep M. Celâlzade başta olmak üzere, şimdi Boğdan taraflarında neler olduğunu görelim: “Ordu-yi hümayun Prut suyunun batı (şark?)³⁶⁸ tarafına geçtikten sonra Falciu (Falçin) istikametini tuttu. Falçin bir kasaba olmakla beraber içinde büyük kiliseler vardı. Bu kasabanın etrafı ormanlık ve dağlık idi. Ahalisi ordunun ilerlediğini görünce korkularından ormanlara, dağlara kaçtılar. Osmanlı-Türk askerleri buraya gelir gelmez, vakit geçirmeden voyvodanın bir konağına geldiler...” Ama Kara Boğdan Ruznamesine göre “Faliç yani Falciu (Falcı) kasabasını terk ettikten sonra 3 Eylül pazar günü, Prut suyu kenarına gelince³⁶⁹ iki gün ara verildi. Bundan sonra Sık (ın) tan³⁷⁰ kariyesine, Değermenli köye³⁷¹ ve Budan köye³⁷² nüzul ettiler. Ancak cumartesi, Rebiü'l-ahirin 13'ünde (945 H.)³⁷³ bir orman içinde olan voyvoda konağına eriştiler”³⁷⁴. Buradan da M. Celalzade'nin ifadesiyle “voyvoda çok zamanlar av için buraya gelirdi. Bu konak av günlerinde istirahat etmesi için yapılmıştır. Padişah ve ordu bu konak civarına gelip konaklarlar...” diye Kara Boğdan Ruznamesini tamamlamaktadır. Burada Yaş (Rom. Iaşi) kasabasına yani pazarına kadar ancak Rize (doğrusu: Jijia)³⁷⁵ denilen bir iki menzil kalmıştır. Bazı kaynaklara göre burada, diğerlerine göre de Prut suyu ve Yaş kasabası arasında Tatar askeri Sahip Giray Han hazretleri başta olmak üzere Osmanlı ordusuyla birleşmiştir. Bu iki İslam ordusunun karşılaşması tarihsel kaynaklarının hepsinde varsa da kadime-i teşrifât bakımından en güzel ve en zengin tasvire N. Matraki'nin ve özellikle M. Celalzade'nin eserlerinde rastlanır. İkincisinde ise şöyle der: “Bu sırada Karakurum (Rom. Caracorum)³⁷⁶ Hanı Sahip Giray Han'ın ordusunun yanaştığı haberi verildi. Padişah Kanuni Süleyman daha İstanbul'da iken Giray Han'a bir name (mektup) yazmış ve bu seferde onun ve askerlerinin

³⁶⁸ Lăpuşna tarafından (vilâyetinden) Huşi ya Fâlcu civarına geçilir.

³⁶⁹ Belki Raciuleşti adlı bir yer olabilir. Bkz. *Călători străini...* I, s. 384.

³⁷⁰ KB. Ruznâme'deki şekli çok bozuk olarak belki *Stănileşti* olabilir, *Scnteia* olamaz. Bkz. *Călători străini...* I, s. 384.

³⁷¹ Bunun civarında *Rteşti* adlı bir köy vardır. Bkz. *Călători străini...* I, s. 384.

³⁷² Bunun civarında Boğdan adlı bir köy vardır. Bkz. *Călători străini...* I, s. 384.

³⁷³ 8 Eylül 1538.

³⁷⁴ Civarında *Bohotin* adlı köydür. Bkz. *Călători străini...* I, s. 384.

³⁷⁵ Jije yerine KB. Ruznâme'de, Rize yazılmıştır. Şimdi de Jijia suyu ve yer adı vardır. Bkz. *Călători străini...* I, s. 385.

³⁷⁶ Mongolistan'ın eski başkenti. Orkhon suyu kenarındadır. Bkz. “Encyclopédie de l'Islam” II, s. 985 (W. Barthold).

de bulunmasını arzu etmişti. Sahip Giray aldığı emir üzerine ordusuyla birlikte yola çıktı. Sahip Giray Han'ın ordusu Prut çayını geçtikten sonra orada kaldı. Çünkü Sahip Giray Han'ın kuvvetleri merasimle karşılanacaktı. Bu merasim Tatar kuvvetlerinin orduya iltihak edecekleri gün ve gelecekleri yol üzerinde yapılacaktı. Sahip Giray Han kuvvetlerinin gelecekleri gün ve yol belli olunca, Osmanlı kıta'atı şöyle tertip edildi: Padişahın maiyeti süvari kıt'aları baş tarafa alındı. Bunlar saf nizamında durduktan sonra bunların ilerisinde ve başta şehzadeler, vezirler, padişah ve padişahın sağ ve solunda beylerbeyleriyle diğer devlet adamları ve bunların bulunduğu cenahın (kanat-kolun) baş taraflarında Osmanlı adet ve merasimi üzerine altın külahlı odabaşları ve yeniçerilerin yaya başları durdular. Bunlar altın kemer ve altın hançerli idiler. Bunların da arkasında kapıkulu askerleri durmuşlar ve sancakların askerleri de bölünmüş olarak tanzim edilmiş bulunuyordu. Bu düzende duranların 500-600 m. karşılarında olmak üzere topçular ve bunların yanlarında tüfekçilerle beraber müzik (mızık) ³⁷⁷ takımı bulunuyordu. Osmanlı kıt'aları bu durumda Sahip Giray Han'ın kuvvetlerinin gelişini beklediler. Bu sırada Giray Han'ın kalpak giyen konakçı müfrezeleri ufukta görüldü. Sahip Giray Han'ın 200 bin (?) ³⁷⁸ kişilik kuvveti konakçıların beş altı kilometre arkasında gelmeye başlamıştı. Bunları görünce hazır bulunan topçu ve tüfekçileri ateş etmeye başladılar. Han ve padişah at üzerinde görüştüler. Sahip Giray Han kuvvetleriyle birlikte yürüdü ve kendilerine tahsis edilen ordugaha gitti. Bir gün sonra, Sahip Giray kuvvetlerini padişaha takdim etmek için Hanları, oğlanları (yani şehzadeleri), mirza ³⁷⁹ ve beyleri topladı. Bunlar yapılacak merasim için icap eden hazırlıkları kararlaştırdılar ve ertesi gün "sağ başta Sahip Giray Han, bunun yanında Tatar sultanlarının evlatlarından Han oğlu Maşuk, Mürteza oğlu, Hacı Halil oğlu, sonra Şirin ³⁸⁰ vilayeti valisi Baba ile beylerbeyi Hoca Nanay (Mamay), Hasan Pulat (Romence: Bulat) ³⁸¹, Biğ Boldaş, sonra Marun

³⁷⁷ *Mehterhane* denilen Osmanlı devletinin askeri mızık takımıdır. *Meterhane*-a şeklinde Romence'ye de geçmiştir.

³⁷⁸ Maalesef çok çok mübalağalıdır. Acizâne fikrimce 20.000 de olamaz.

³⁷⁹ Tatarların zenginlerine ya da ileri gelenlerine *Mırza* (Rom. *Mîrza* ve *Mîrzak*) denilirdi. *Mîrzâde emîrzâde* manasındadır. Bu ad, unvan ve kuruluş hakkında Bkz. L.Z. Budakov' *Stravnitel'nyy slovar' Turetsko-Tatarskih naraçiy* (Türk-Tatar dilinin mukayeseli sözlüğü), Tom. II (St. Peterburg 1871), s. 272-273.

³⁸⁰ Özel bir Tatar kabilesidir. Şirin vilâyeti Kırım bölgesinin ortalarında. Dobruca'da Şirin köyüne "Şiriu" denmiştir.

³⁸¹ Romenlerde de bazı şahıs ve soyadlarına "Bulat" denilir. Bkz. tanınmış tarihçi Toma G. Bulat. "Enciclopedia Istoriografiei Româneşti", Bucureşti 1978, s. 75/I.

Beyi Hacı Ali, Kıpçak Beyi Küçük, Menkat Beyi Gani daha sonra Mirza Kolsa, Tun Sim, Sah Mirza Işki, Ahmed Paşa, Hacı Ali İbrahim Tagalip, Bürtgay, Kemal, Aka Küçük ve beylerden: Neviz Mirza ve Kazan Hanı³⁸² Nakuş Abdullah Bahşi, Veşit Aka, elçi Esen vesair beylerle Hanlar önde birinci hatta ve Tatar askerleri de bunların gerisinde ikinci hatta durdular ve padişahın gelişini beklediler, padişah maiyetindekilerle merasim yerine doğru ilerledi. Bu sırada Tatar topçu ve tüfekçileri ateşe başladılar. Osmanlı padişahı Sahip Giray Han'ın komutasındaki kıt'aları selamladı ve gözden geçirdikten sonra yerine döndü ve bir divan kurulmasını emretti". M. Celalzade eserlerinde şöyle devam eder: "Rumeli beylerbeyleriyle bazı sancak beyleri giderek Sahip Giray Han'ı ve oğlanlarla bey ve mirzaları getirdiler. Bunlar divana geldiklerinden padişahın elini öptüler. Padişah da onlara hediyeler verdi, şahane ziyafetler çekti. Bu ziyafetler bittikten sonra Petru Rareş hakkında yeni malumat edinmek üzere tecessüs ve istikşafatta bulundu."

Başta N. Matraki ve M. Celalzade olmak üzere Tatarların Osmanlı Türkleriyle merasimli karşılaşmasını diğer vekayinameciler de teferruatla tasvir etmişlerdir³⁸³. Yukarıda gördüğümüz gibi Boğdan seferine 200.000 Tatarla katılmışsa da (bkz. M. Celalzade) N. Matraki Kara Boğdan fetihnâmesi adlı bir eserinde bu çok mübalağalı sayıyı 150.000 ve diğer eserinde 100.000'e indirmiştir³⁸⁴. Rüstem Paşa'nın tarihinde Tatarların sayısı 100.000 olarak verilmektedir. Bu da şişirilmiş bir sayıdır. Belki çeyreği bile yoktur. Aynı merasim yani teşrifat hakkında daha sonra yazılmış olan İ. Peçevi'nin tarihinde: Tatar Hanı Sahip Giray Han'ın, karıncalar sayısınca askeriyle gelerek orduya katılışı başlıklı bir fasıl vardır³⁸⁵. Burada ordunun rakamı "karıncalar kadar" diye tanımlanmaktadır. Bu tanımlama edebi ve hayali alandadır. Buna rağmen İ. Peçevi diğer kaynağa dayanarak aynı töreni çok iyi tasvir etmiştir. Örneğin "...Sonra da üç nöbet top atıldı. Etrafa öyle bir velvele ve debdebe yayıldı ki herkes hayran oldu. Hele Tatar askerleri, Osmanlılarda gördüğü bu kadar güzel tertip ve usulü şimdiye kadar görmüş değillerdi. Hayretten hayrete düşerek mest oldular..."³⁸⁶. Abdül-Aziz Karaçelebizadenin *Süleyman-nâme* adlı eserinde aynı tören, tarihi ve edebi bir meharetle yazılmışsa da Boğdan seferine 100.000'den fazla

³⁸² Ama bu esnada Sahip Giray'ın oğlu Safa Giray, han idi (1533?-1546) Bkz. *Kazan*. "Encyclopédie de l'Islam" II (1927), s. 887-888 (W. Barthold).

³⁸³ Örneğin M. Ali, Hasanbeyzade Ahmed, Mehmed b. Mehmed, Solakzade vb.

³⁸⁴ Fikrimce ancak on beş bin olabilir idi.

³⁸⁵ *Peçevi Tarihi* (neşr. M. Uraz), I, s. 114...

³⁸⁶ a.e., s. 114-115.

Tatarın katıldığı kaydedilmiştir³⁸⁷. Diğer Osmanlı kroniklerinde bu sayı 70-80 bine indirilmekteyse de kanımca bu da mübalağa ve çok şüpheli bir sayıdır³⁸⁸. Çünkü bu mesele hakkında özel istatistikler yapılmamıştır. Hepsini az çok uydurma ve karışıktır. Türk kaynaklarından bu hususta çok sonra yazılmış Mehmed Mahzar Fevzi'nin *Haber-i Sahih* adlı eserinde "Pрут nehrini mürur edince Tatar Hanı Sahip Giray sekiz on bin Tatar süvarisiyle Ordu-yi hümayuna iltihak etti" diye yazılmıştır³⁸⁹. Bence bu sayı esastır. Özellikle, Avrupalı diğer kaynaklara dayanan Josef von Hammer'ın eserine göre Boğdan seferine ancak sekiz bin Tatar katılmıştır³⁹⁰. Acizane fikrimce bu Tatar askerlerinin sayısı 15-20 binden fazla olamaz. Bu çeşit tezatlı rakamları tenkitli gözle görmek gerekir. Yukarıda andığımız gibi Johannes Kromayer, Hans Delburck ve Radu Rasetti başta olmak üzere bazı askeri eserleri dikkatle incelemek gerekir³⁹¹.

Osmanlı kroniklerinden başka yukarıda belirtildiği gibi Sahip Giray Han'ın hakimiyetini ve onun Boğdan seferine katılmasını Remmal Hoca da teferruatıyla tasvir etmiştir³⁹². Örneğin, Boğdan seferine katılmak için Kanuni'nin tüm şeklinde Hatt-ı şerifini ve Sahip Giray'ın da cevap-namesini sıraladıktan sonra Tatar askeri Akkerman'a doğru ilerlemiştir. Turla (Dniestr) suyunu geçtikten sonra Tatarlar bir yerde konaklamışlardır. Bundan sonra şöyle der: "Akşam vaktinde karavula varanlar dil tutub, Boğdan beğlerinden iki kafir getürdiler... Dahi sorular ki Boğdan Beği Petru Voyvoda kandedir ve ne mikdar askeri vardır?... Bu ahvalleri heb bildiler... yaraklar³⁹³ ulaştırıp ve bir tağın (dağın) ardında kayın atasının sarb hisarı vardır hazinesini anda göndermiştir ve kendinin askeri günden güne eksilmeğe başlamıştır. Şimdi vilayetine kadem bastığımız işidilse yanında kimse kalmaz yalnız kendi durmaz akıbet kal'aya kaçır..." Bundan sonra Remmal Hoca devam eder: "Begler eytdiler: Petru kafir gayretli melundur. Ol sizden kaçmaz. Tutulan dilleri tekzib ettiler³⁹⁴... Asker Boğdan sınırına kadem bastular Petru Bey'in firar etmesi ve Tatarların

³⁸⁷ Bkz. *Süleyman-nâme* (Bulak neşri), s. 129.

³⁸⁸ Bkz. *Solakzade Tarihi...* s. 495-496: 80.000 askerdir; Münecimbaş, *Sāhāifü'l-ahbār*, III. c., s. 495: 50.000 Tatar askeriyle.

³⁸⁹ V. c., s. 130-134.

³⁹⁰ *Histoire de l'Empire ottoman...* trad. par J.J. Hellert, Tom. V. (Paris 1836), s. 390: "Le khan de Crimée, Sahp Ghira'i, suivi de huit mille cavalier, de tous ses oghlans et de ses fils vint rejoindre à Yassi".

³⁹¹ Bunların eserleri hakkında Bkz. 315 sayılı not.

³⁹² *Tarih-i Sāhib Girāy Han...* Dr. Özalp Gökbilgin bs., Ankara 1973, s. 28-31.

³⁹³ Silāh, levāzım, mühimmat vb. (Bkz. a.e., s. 28).

³⁹⁴ Yalan isnād etme, yalanı çıkarma, yalan olduğunu belirtme...

kona ve göçe Aş Bazarı (Tr.-Yaş Pazarı) diye şehre geldiler. İki günden sonra Sa'detlü Hünkâr (= Kanuni Süleyman) askeriyle çıkageldi..."³⁹⁵. Bundan sonra yukarıda tasvir olunan, Osmanlı-Tatar istikbal törenini tamamlamaktadır. Örneğin, "Tatar askerine divanhane kapısı önünde yer gösterildi. Oturdular, ondan sonra Han hazretlerine peşkeş çekildi: Evvel tokuz donlu siyah samur ve tokuz dane balık dişi ve tokuz dane çako ve kürk ve tokuz dane bibedel, tonluk sincap kürk..."³⁹⁶. Törenden bir iki gün önce tabiiyet görevini ifa ederek Boğdan seferine iştirak etmiş olan Kırım Hanı Sahip Giray'ın emriyle Yaş-Aş (Iaşi) şehri yakılıp ganimet alınmış ve yağmalanmıştır³⁹⁷.

Merasim ve ziyafetler bittikten sonra Petru Voyvoda hakkında bazı araştırmalar yapılarak yeni malumatlar alınmıştır. Alınan habere göre "Petru Rareş 70-80 bin kadar asker toplayıp Botşan (Potşan) dedikleri dağlık bir yere gelmiş ve askerini burada tabiye etmiştir. Petru Voyvoda bununla kalmayıp yolların bir kısmını daraltıp bozmuş ve Türk askerlerini pusuya düşürmek tedbirine baş vurmuştu"³⁹⁸. Maalesef, tanınmış bazı modern Türk tarihçileri Lütü Paşa tarihini neşreden Ali Bey'in bir notuna dayanarak³⁹⁹ Botşan şehrini ve dağını Fokşan (Rom. Facşani) şehriyle karıştırmışlardır⁴⁰⁰. Aralarında büyük fark vardır. Çünkü, Botşan Moldova'nın kuzeyindedir. Fokşani ise güneyinde Eflak sınırında olduğundan Osmanlı ordusunun arkasında kalmıştır. Mesafe bakımından Focşani-Botşani şehirleri arasında aşağı yukarı 250 km. vardır. Bu esnada, eylülün başlarında, Petru Rareş "Botşan'ın sarp geçidini muhakkak savaş yeri olarak seçmiştir." Bu yer şimdilik Moldova'nın Stançeşti köyü civarında olup Suceava şehrinin en büyük ormanlığıdır⁴⁰¹. Bu bölge hakkında stratejik bakımdan I. D. Marin bir askeri araştırma yapmıştır. Bu araştırmaya göre⁴⁰² bir iki gün önce Türklerin taarruzu beklenirken Tatarlar ansızın Iaşi (Yaş-Aş) kasabasına taarruz ederek yakmışlardır.

³⁹⁵ Falciu tarafından geldi. Bkz. a.e., s. 28.

³⁹⁶ Bkz. a.e., s. 30.

³⁹⁷ Metinde: *Âş-pazarı* (Yaş-Pazarı, Rom.: Tîrgul Iaşi) Bkz. Paris yazması 11 b, s. 28 (N. Matraki'de de hep *Aş-bazarı*'dır) s. 17.

³⁹⁸ Bkz. Celalzade M., a.e. (S. Tokdemir bs.), s. 159.

³⁹⁹ Bkz. *Tevârih-i Osmân...* s. 366, n. nota: "...nısfı Eflak ve nısfı Boğdan'dan ma'dûd olan Fokşan namında bir kasaba vardır". Bu doğru ise de Botşan değildir.

⁴⁰⁰ Çünkü, Botşan (Potşan) ve Fokşani (Rom. *Focşani*) aynı değildirler.

⁴⁰¹ Bkz. I. D. Marin, *La trecătoare Botoşanilor...* s. 25 ve Şt. Gorovei a.e., s. 152.

⁴⁰² Burasının uzunluğu birkaç Leghe'dir (1 Leghe Fransız ölçülüğü-4 km. olabilir takriben 15 km.).

Orada gayet muazzam kiliseler ve hatta Petru Rareş'in sarayları bile vardı. Törenden sonra Osmanlı ordusu yukarıda anılan Jija köprüsünü ılgarla aşarak Yaş ovasına nüzul etmiştir. Ancak bu şehrin bazı harabelerini acıyarak seyretmişler... N. Matraki'ye göre Osmanlıların Aş-Pazarı (İaşi-Yaş) nam ovasına eriştiklerinde Tatar askeriyle muazzam bir merasim vuku bulmuştur. Aynı tarih yazarına göre Osmanlılar Siret suyu kenarından olan Berail (?) ⁴⁰³ adlı menzilden batıya doğru ilerlemiştir.

Yukarıda anıldığı gibi Celalzade bazı Avrupa kaynaklarını (Leh-Romen vb.) tamamlayarak şöyle der: "Boğdan'ın Lehistan taraflarında Romenlerin bazı müstahkem kaleleri vardı. Bunların en mühimi Hotin idi ⁴⁰⁴. Lehliler Türk askerlerinin Boğdan'a geldiğini işitince bu kalelerin az çok zayıf kaldığından istifade ederek buralarını zaptetmeye geldiler. Bu hal Petru Voyvodayı çok müşkül bir hale düşürdü. Petru çabuk Lehlilere giderek ve onlara bazı memleketler (Pokutsya'yı) ⁴⁰⁵ vereceğine ve Türk gaillesinden sonra harbetmeyeceğine yemin etmiş ve bu suretle musaleha edip dönmüştür..." ⁴⁰⁶. Bunların hakikati yukarıda tafsilatla gösterilmişti. Avrupalı kaynaklarda bu mesele daha iyi anlaşılmıştır. Lehlerle savaştan kurtulduktan sonra, söylediğimiz gibi, Petru Rareş Botşani civarında bazı hazırlıklara girişmişti. Böylece Tatarlardan hemen sonra Osmanlı ordusu Yaş (İaşi) pazarına erişir erişmez (10 Eylülde) ⁴⁰⁷ kuzeye çekilen Boğdan halkı, askeri ve özellikle Boyarları çok büyük bir telaşa düşürmüştür. Bu kötü durumda bazı kaynaklara göre Eylülün 13'ünde Romen şehrinde, Petru Rareş Türklerle savaş için bir divan kurmuştur. Bu münasebetle, eski Logofât Gavil Trotuşan ve Arnavut (Rom. Arbanaş) Suceava'nın başkapıcısı Mihul başta olmak üzere Boyarların çoğu voyvodanın planına karşı çıkmışlardır. Tartışmalarında savaşa imkan olmadığını teker teker Petru Voyvodaya anlatmışlardır. Bazıları ona sert sert haykırmışlardır.

N. Matraki'ye göre divanında olan Boyarlar, Petru Voyvodanın "Türklerle savaşa girişebilir miyiz" sualine "hayır, hayır, katiyen" diye cevap vermişlerdir ⁴⁰⁸. Aynı zamanda daha cesaretli olan Boyarlar Petru

⁴⁰³ Yâni İbrâil (Rom.- *Brătîla*) çok güneyde Tuna sahilinde olarak bu belki Birlad adlı su olabilir. Siret nehrin bir koludur (N. Matraki, s. 21).

⁴⁰⁴ Bkz. Ev. Vesimeşkago G. (şehir) *Hotin* (İsloriceskiy ocerk) "Tarihsel araştırma", Taşkent 1910, 99 s.

⁴⁰⁵ Yukarıda anılan birçok kavgalı ve belâlı yerin adıdır (186. not).

⁴⁰⁶ Celalzade, a.e., s. 159 (S. Tokdemir bs.).

⁴⁰⁷ Bundan biraz önce *Voyvoda-Bınarı* denilen bir menzil vardır (Bkz. KB. Menzîlnâmesi ya da Ruznâmesi "*Münşe'at*" II, s. 602). Belki Yaş-Bazarı kenarına çok yakın olarak *Fintîna lui Păcurariu* (Păcurari'nin Pınarı) Bkz. "*Călători străini...* I, s. 385.

⁴⁰⁸ Bkz. N. Matraki, *Fetihnâme-i Kara Boğdan*, yazma, s. 23-24.

Voyvodanın ya Türklere tabiyetini ya da kaçmasını istemişlerdir. Bu durum karşısında Macarie'nin Boğdan kroniğine göre, Nicoara Hara, Petru Rareş'e yaklaşp şu ağır ve dramatik sözleri söyledi: "Oh, vay, Voyvoda Boyarlar seni terk etmek için hazırlanıyorlar"⁴⁰⁹. Boğdan kroniğine göre bu divan tartışması Eylülün yedisinde vuku bulmuştur. Anton Verançiç'e gelince, bu olaydan biraz sonra Eylülün 13-14'ünde Petru Rareş Boyarlardan ayrılmış ve metin birkaç kişiyle Hotin Kalesi'ne saklanmak için kaçmıştır. Ama kale dizdarları onu kabul etmemişler, girişine engel olmuşlardır. N. Matraki'ye göre, böyle bir anda "Vaktinde kaçış bir şeref değilse de muhakkak bir mertlik"tir. Bu mesele hakkında bir Romen atasözü "Fugă este rușinoasă dar sãnăoasă = kaçmak ayıpsa da sağlamdır" der. Bu sözleri Eflak Voyvodası Neagoe Basarab'a göre tersine çevirip şöyle yorumlamalıdır: "Bir voyvoda tahtını kaybetse bile memleketinde kalması gerekir"⁴¹⁰. Âsi voyvodanın kaçış günü iyice bilinmiyorsa da Eylülün 14'ünde Braşov şehrine geldiği yazılanlardan anlaşılmaktadır⁴¹¹. Petru Rareş bu tarihten bir iki gün önce kaçmayı planlamıştır. Hotin Kalesi'ne sığınamayınca, korkarak Türk ordusunun çevresinden dolanarak, önceleri 150 atlı iken sonra kalan 20-25 atlı ile yolu üzerindeki Moldova'nın tanınmış Bistritsa manastırında biraz istirahat etmiştir. Burada, mihrab önünde ve ikonalar karşısında diz çöküp Tanrıya yalvararak: "Bizim halkın ve özellikle benim günahlarımdan dolayı Türk imparatoru Mehmed (Mahomed) tüm askeriyle üzerimize geldi..."⁴¹² demiştir. Ancak burada suçunu anlamış ve pişman olmuştur. Türkler tarafından takip edildiğini duymuş ve manastırın surları dışına gözcüler koyduğu halde geceyi büyük bir korku içinde geçirmiştir. Daha sonra aceleyle sarp dağlardan ve ormanlardan Transilvanya'ya doğru yoluna devam etmiştir. Kendisinin anlattığına dayanarak Macarie'nin yazdığına göre, insan ayağı basmamış, sık ormanlarda yolunu şaşırp gece gündüz aç, susuz, çınlıplak dikenler ve çalılar arasında yol almış, elleri ve yüzü kan içinde kalmıştır. Bir hafta Karpat dağlarında saklanmış ve onu takip edenler yakalayamamışlardır. Gençliğinde balıkçılıkla uğraşmış olan Petru Rareş balıkçılara bir avuç dolusu altın hediye ederek balıkçı elbisesi almış, balıkçılarla birlikte serhat

⁴⁰⁹ Bkz. *Cronica lui Macarie*. "Cronici slavo-Române...", s. 99.

⁴¹⁰ Bkz. *Invățăturile lui Neagoe (Basarab)*, *domnul Țării Românești* (1512-către fiul său Teodosie), ed. Vasile Grecu, București 1942, 243 s. 8.

⁴¹¹ Hurmuzaki-Densușianu, *Documente...* II, 4, s. 182.

⁴¹² Theodor Codrescu-Uricariul IV (Iași 1875), p. 422-423: "Impăratul, Țarigradului sultan Soliman's-a pornit ca să fie cu toată puterea za în pământul nostru pentru păcatele noastre, iar mai virtos ale mele..."

muhafızlarına “hepimiz balıkçıyız” diye inandırarak gizlice Transilvanya’ya zar zor geçebilmiştir. Balıkçılar onu Ciceu Kalesi’ne götürmüşlerdir. Burada, seferin başlamasından bu yana Sırp karısı doamma Elena (Brankoviç), iki oğlu İliaş ve Ştefan ve kızı domniça Ruksandra heyecanla bekliyorlarmış. Diğer bir habere göre Petru Rareş’in kaçış maiyyetinde yukarıda anılan iki oğlunun bulunması biraz kuşku götürür. Eski Boğdan Voyvodası Petru Rareş’in çok dramatik ve feci firarına çağdaş Moldova vekayinamecisi birkaç sayfa ayırmıştır ⁴¹³. Bu konu hakkında bir roman da yazılabilir. Tarihçi ve edebiyatçılara daima bir ilham kaynağıdır.

Petru Voyvodadan kurtulduktan sonra başta yukarıda anılan Boyarlar Logofăt Gavril Trotuşan ve başkapıcısı (Rom. prim portar) Mihul olmak üzere Padişah huzuruna çıkamadıklarından Mehmed Bey Yahyapaşaoğlu’na ⁴¹⁴ başvurmuşlar ve özür dilemişlerdi ⁴¹⁵. Böylece Boğdanlıların temsilcileri Eylülün ilk yarısında Osmanlı Türkleriyle anlaşmaya başlamışlardır.

Bu esnada Kanuni Sultan Süleyman muzaffer ordusuyla Yaş (Iaşi) ovasını terk ederek *Voyvoda bınarına* (11 Eylül) ⁴¹⁶, bir gün sonra Fermus Pazarına ⁴¹⁷, Hermansız konağına ⁴¹⁸ ve bir cuma günü de (15 Eylül) Aursan köyü konağına ⁴¹⁹ gelmişlerdir. Böylece Kanuni Sultan Süleyman Yaş’tan doğru Moldova’nın başkenti Suceava şehrine daha kısa bir yoldan hareket etmiştir. Yukarıda anılan sarp ve tahkim edilmiş Botşan yolundan çekinmiştir. Bu durumda Şipote-Botşan-Drakşani (Dracşani) yolunu dolanarak ⁴²⁰ savaşa hazırlanan bazı Boğdanlıları iyice kızdırmışlardır. Savaş için stratejik önemi olan yer de unutulmamıştır. Buradan ve diğer taraftan Padişah, Eflak taifesini baltalarıyla ve bazı Tatar müfrezesini

⁴¹³ Bkz. *Cronica lui Macarie*, “Cronici slavo-române...”, s. 99-102, C. Rezachevci, Un alt Cuvînt al lui Neculce confirmat de documente din veacul al XVII-lea şi citeva relatări în legătură cu “istoriile” sale. “Revista de istorie”, nr. 4 (1974), s. 583; aynı, *Pribeşia lui Petru Rareş*. “Petru Rareş” (ed. Leon Şimanski), s. 179-203 vb.

⁴¹⁴ KB. Ruznâme’ye ve diğer Türk kroniklerine göre firar eden Petru Voyvodayı Semendire gazileriyle ve müfreze Tatarlarla çöllerde takib etmiştir.

⁴¹⁵ Bkz. Şt. Gorovei, a.e., s. 151.

⁴¹⁶ Yukarıda da anıldığı gibi bu yer ismi de iyice tesbit edilmiştir. Ruznâme’de de biraz karışık ve bozuk şekilde yazılmıştır (Bkz. 407. not).

⁴¹⁷ Romencede şimdi de Tîrgul-Frumos (Güzel-Bazar) denilir. Bkz. KB. Ruznâmesi (Münşe’at II, 602) ve *Călători străini...* I, s. 385.

⁴¹⁸ Muhakkak *Hârmaneşti* köyü, Paşcani kazasında, Iaşi (Yaş) vilayetindedir. Bkz. *Călători străini...* I, s. 385.

⁴¹⁹ *Răuşeni* konağı’dır. Bkz. “*Călători străini...*” ... I, s. 385.

⁴²⁰ Bkz. Şt. Gorovei, a.e., s. 152.

Botşan tarafına, yol açmak maksadıyla, göndermiştir ⁴²¹. Savaşa hazırlanan Boğdanlıların kalıntısı ilk hücumda çil yavrusu gibi dağılmışlardır. Kaçan yani firar eden Petru Rareş'in arkasından takip etmek ve yakalamak için Yahyapaşaoğlu Mehmet Bey bir Tatar tümeniyle tayin edildiyse de bir iki gün sonra neticesiz geri dönmüşlerdir ⁴²². Çünkü Petru Voyvodanın izlerini kaybetmişler, sarp ormanlara dalmaya cesaret edememişlerdir. Bazı Osmanlı kroniklerine göre melûn Petru Voyvodanın çöllerde adı ve namı kaybolmuştur. Kara Boğdan Ruznâmesine, N. Matraki'ye ve özellikle M. Celalzade'ye göre "Hain Petru Türk askeriyle başa çıkamayacağını anlayınca askerlerinden ayrılarak ormanlara gidip gizlendi. Osmanlı Türkleri ve Tatar orduları ilerledikçe yerli ahali dağlara ve ormanlara dağılıyordu. Padişah Kanuni Sultan Süleyman durumu görünce hemen Eflak kabilesine mensup üç bin baltacıyı buraya (Botşan civarına) aldırarak baltalarıyla buradan bir yol açmalarını emretti. Baltacı Eflaklılar hemen işe başladılar ve adamakıllı bir yol açarak icabeden yerlere köprü kurdular. Ordu buradan geçerek epey ilerledi ve birçok yerleri aldıktan sonra Rebiu'l-âhirin yirmi birinde Pazar günü (945/1538) ⁴²³ asıl Boğdan'ın merkezi olan Seçav veya Suçav (doğrusu *Suceava*) şehrine geldiler. Bu şehrin ahalişi asker korkusundan çil yavrusu gibi kaçıştılar. Suceava gayet iyi imar edilmiş bir memleketir ⁴²⁴. Havası mutedil olduğu gibi gayet saf ve tatlı suları vardır. Etrafı ağaçlık, yerleri yemyeşildir. Hasılı her hususta ⁴²⁵ çok güzel bir şehirdir. Hisarı yüksek, kuleleri sağlam, kapıları dar, hendekleri geniş ve mevki kuş uçurmayacak bir yerdir. Kulelerinde her çeşitten mühimmat ve bolca erzak vardır. Hendeginde demir kazıklar olup ağaçlardan mevanii fer'iyye yapılmış ve kalenin alınması çok zor hale getirilmiştir. Çan kulelerinde mimari düzende yapılmış gayet güzel kabartmalar göze çarpar. Türk askerleri buraya geldiklerinde kalenin etrafında ve kaleye yakın derelerde, tepelerde, ovalarda çadırli ordugâh kurdular..." ⁴²⁶ diye yazılmıştır. N. Matraki'nin eserinde "Padişahın ordusu... Rebiu'l-âhirin 22'sinde (945 H.) ⁴²⁷ Suçav Kalesi'nin ovasına erişmiş, burada renkli ve çok süslü çadırlar

⁴²¹ Bkz. Celalzade a.e. (S. Tokdemir bs.), s. 159.

⁴²² Bkz. KB. Ruznâmesi, a.e. (*Münşe'at...* II, 602), vb. kaynaklar.

⁴²³ 16 Eylül 1538.

⁴²⁴ XV. yüzyıldan 1560'a kadar Boğdan ya da Moldova'nın başkentidir. Bu yılda Aleksandru Lăpuşneanu Voyvoda Yaşi (Iaşi) şehrini paytaht edinmiştir.

⁴²⁵ Bkz. Celalzade M., a.e. (S. Tokdemir bs.), s. 159.

⁴²⁶ Bkz. Celalzade M., a.e., (S. Tokdemir bs.) s. 159-160.

⁴²⁷ 17 Eylül 1538.

kurulmuştur". Kalenin istihkam yapısı ve sağlamlığı şairane bir dille tasvir edilmekte ve efsanevi "Sedd-i İskenderle" mukayese edilmektedir⁴²⁸. Bunlardan daha sonra İbrahim Peçevi kısaca "Padişah da Boğdan'ın başşehri olan Suçav'a (Sincav!) gelmiştir."⁴²⁹ diye yazmıştır. Suçav Kalesi'nin tahkimatına rağmen Boyarlar ve bekçiler korkudan savaşmadan kaleyi Türklere teslim ettiler⁴³⁰. Bu bakımdan da esas kaynak olarak alınan Celalzade'nin eseri gözönüne alınarak "Kaledekiler Türk ordusuna mukavemet etmeyeceklerine kanaat getirince ister istemez 'volens nolens' itaata mecbur kaldılar, Kalenin anahtarlarını getirip Padişaha teslim ettiler..." Petru Voyvoda mallarını korumak maksadıyla nesi varsa hisarın bir tarafına gömüp kaçmıştı. Padişah Kanuni Sultan Süleyman bunu duyunca Hüseyin⁴³¹ ağa adındaki ahır beyini (Mirahor)⁴³² çağırarak defneyi bulmaya memur etti. Hüseyin ağa gerekli gördüğü yerleri kazarak Petru'nun gömmüş olduğu mal ve servetini bulup çıkardı. Çıkanlar arasından gümüş koçlar, ibrikler, sürahiler, serpuşlar, kadehler, murassa kılıçlar, Alman kılıçları, meçler, değerli İnciller⁴³³, cevahir, değerli saksılar, sıralı gönlekler, altın ve gümüş kaplı kitaplar, haçlar, çok miktarda da nakit para ve malları yazı ile anlatılamayan bu define asarı atika arasına katılmak üzere alındı..."⁴³⁴. N. Matraki'nin eserinde Suceava (Suçav) hisarında çok zengin gizli ve açıkta bir defain ve hazine olduğu yazılıp yeminle İstanbul'a⁴³⁵ getirildiği kayıtlıysa da bunun İ. Peçevi tarihinden, Celalzade'den ve diğer kaynaklardan ilham alınarak daha fazla yazıldığı tahmin edilebilir. İ. Peçevi'nin ifadesiyle: "Kaçmış olan Petru Voyvodanın, o şehirdeki (Suceava'da) birçok kıymetli eşya gömdüğünü Padişaha haber verince, büyük Mirahor Hasan⁴³⁶ ağa bu işe memur edilerek, gömünün

⁴²⁸ N. Matraki, *Fetihnâme-i Kara Boğdan*, yazma, s. 25.

⁴²⁹ Suçava'nın şekli Osmanlıcada biraz bozulmuş idi; sonradan yanlış okuyup fazla bozmuşlardır.

⁴³⁰ Bkz. *Peçevi Tarihi I* (M. Uraz bs.), s. 115.

⁴³¹ Diğer kaynaklarda büyük Mirahor Hasan ağa... Örneğin, Bkz. *Peçevi Tarihi* aynı baskı (M. Uraz), s. 115.

⁴³² *Mirahor ve Imrahor* da denilir. Has ahırın en büyük âmiridir. Buna "Büyük Mirahor" veya "Emiri ahuru evvel" de denilirdi... (Bkz. M. Sertoğlu, a.e., s. 158 ve 212.) Imrahor Romance'ye *Imbrahor* şeklinde geçmiştir.

⁴³³ Bunların birisi minyatürlü olarak Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. de muhafaza edilmektedir. Gayri İslâmi yazmalardan, no. 72, 270 yk. Bkz. Mara Harisiadis (Belgrade), *Les miniatures du Tetraevangile Moldave de la Bibliotheque du Sérail à Istanbul...* "Romanoslavica" XII (Bucureşti 1965), p. 249-251, 14 pl. 8'.

⁴³⁴ Bkz. Celalzade M., a.e., (S. Tokdemir bs.), s. 160.

⁴³⁵ Bkz. N. Matraki, *Fetihnâme-i Kara Boğdan*, yazma, s. 25-26.

⁴³⁶ Diğer kroniklerde Hüseyin (Bkz. 431. not)

bulunabileceği yerler kazıldı. Birçok altınlar ve gümüş takımlar, süslü ve altın işlemeli haçlar, altın işlemeli şişler ve kılıçlar, altın kaplı İnciller, çeşitli eşyalar, süsler ve kumaşlar bulundu ki bunlar tahminlerden de fazladır. Hepsi hazine-i âmire için alındı”⁴³⁷. Sadece Türk kronikleri değil Avrupa tarihsel kaynakları bile aynı konudan bahsetmektedir. “Mirahor Hüseyin ağa’nın gayretiyle Suceava kalesinde büyük şarap fıçılarıyla gömülmüş Boğdan hazinesi bulunmuştur”⁴³⁸. Keşfedilen hazineyi Kanuni görürnce “Bu kadar küçük bir memlekette, nasıl bir hakim bey bu kadar zengin bir define edinmiştir”⁴³⁹ diyerek hayret etmiştir.

Bu çeşit işleri açıkladıktan sonra şimdi bazı siyasi-politik işlere dönelim. Erast Kretkowski adlı Leh elçisi daha önceden orduda bulunmakta idi. Ona da bir Name-i hümayun verilerek Leh Kralı I. Sigismund’a gönderildi. Bununla asi Boğdan voyvodasının takip edildiği bildirildi ve o taraflara kaçtıysa yakalanması ve derhal padişahın ordugahına gönderilmesi istendi⁴⁴⁰. Aynı zamanda Suceava kalesinden firar eden Boğdan Voyvodası Petru Rareş’in Bud-Budin (Budun) taraflarına gitmesi ihtimali üzerine, Budun Kralı Jan Zápolyai’ye de Petru Rareş’in yakalanması için bir çavuş ile Name-i hümayun gönderildi⁴⁴¹. Seferin başlarında da Macar Kralı Jan Zápolyai’ye Petru’nun yakalanması için başka bir mektup gönderilerek 18 Ağustos’taki cevabı hatırlatılmıştı⁴⁴².

Başta M. Celalzade ve İ. Peçevi olmak üzere, N. Matraki’ye ve diğer Osmanlı kroniklerine göre, Boğdan-Moldova’nın bazı dolaşık meselelerini halletmek için Sultan Süleyman Suceava’da beş altı gün yani bir hafta kadar, oyalanmıştır⁴⁴³. N. Matraki ve özellikle M. Celalzade’ye göre “Boğdan fethinden maksat onun Osmanlı devletine katılması” idi. Padişah bu emeline erince artık o memleket halkına şefkat göstermek cihetini tuttu. Esasen Boğdan’ın en ileri gelen eski voyvodasının oğlu⁴⁴⁴, papazları,

⁴³⁷ *Peçevi Tarihi*, aynı baskı (M. Uraz), s. 115.

⁴³⁸ Bkz. *Călători străini...* I, s. 425 (Antal-Anton Verançiç).

⁴³⁹ Bkz. Hurmuzaki-Iorga, *Documente...* XI, XI. c., s. 37.

⁴⁴⁰ Bkz. Bundan sonra, Ocak ayında (1538) Kierdei, (Kırdei, Kerdei?) denilen Sultan Süleyman’ın elçisiyle Petru Rareş’in kardeşini Toader adlı, Hotin dizdarı da istenmişti. Ama bu Padişah’a teslim için Moldova’dan geçerken Çetine ya Ştefan Lăcusta tarafından öldürülmüştür. (Bkz. Şt. Gorovei, a.e., s. 160-161, not: 55).

⁴⁴¹ *Peçevi Tarihi*, a. bs. (M. Uraz), I, s. 116: “Boğdan’ın firar eden voyvodasının Budin taraflarına gitmesi ihtimali üzerine Budin Kralı Yanoş’a (-Jan Zápolyai) yakalanması için çavuş ile nâme gönderildi”.

⁴⁴² Bkz. 343. not.

⁴⁴³ 15/16-22 Eylül 1538.

⁴⁴⁴ Yani Ştefan çel Mare’nin oğlu Çetine adlı (-Ştefan Lăcustă).

tüccarları, âyânı padişaha arz ve tazimata gelmek, kusurlarının affını dilemek istiyorlardı. Padişah onları fazla beklemeye vakit olmadığından ancak dört gün bekleyeceğini bir beyanname ile bildirdi...⁴⁴⁵ Bu esnada Grigorie Ureche'nin "Boğdan Memleketinin Vekayinamesi"ne (*Letopiseşul Țării Moldovei*) göre "Boğdan/Moldova memleketi üzerine İmparator Süleyman sefer açıp Suceava'ya geldiğinde ahali dağlara-ormana dağıldığından Vladikalar (Papazlar) ve Boyarlar Badeuti adlı köyde toplanarak ister istemez tedbir aldılar. Bunun neticesi olarak padişaha büyük ricalarda bulunarak elçi göndermişlerdi. Çünkü onların günahını ve suçlarını affetsin istediler. Bu maksatla Suceava'daki padişaha elçi olarak Trifan Ciolpan (= Çolpan)⁴⁴⁶ adlı bir Boyarcığı sulh ve yeni bir voyvoda için göndermişlerdir. Padişah bunların arzını ve ricasını dinleyip merhametinden bunların günahını ve suçlarını affederek onlara Trifan Ciolpan'la birlikte itimatlı bir çavuş gönderdi. Boyarların hepsini Suceava'ya davet etti. Bunlar da büyük korku ile gelmişler ve padişahın ayağına yüz sürmüşlerdi. Sultan Süleyman onları affederek kendi kulları gibi sevgiyle kabul etmişti. Bundan sonra Aleksandru (Sandrin) Voyvodanın oğlu⁴⁴⁷ Ştefan Voyvoda tayin edilmişti. Netice olarak Ştefan Voyvoda Vladika ve Boyarlarla birlikte padişahı Tuna'ya kadar geçirdiler. Orada padişah onlarla beraber olduğu sırada esirleri ve yağmayı geri vermişti. Aynı zamanda vergilerinden de affedilmişlerdi...⁴⁴⁸ Bunlar padişahın kerametini ve Boğdan memleketine iyiliğini ispat etmektedirler.

Yukarıda anılan Ştefan hakkında Romen tarihçileri arasında "Eylülün 18'nci gününde padişahın Suceava'daki divanında Ştefan Voyvoda, Aleksandru (öl. 26.VI.1496) nun oğlu ve Ştefan çel Mare'nin torunu (yeğeni) genç, voyvoda yapıldı⁴⁴⁹. Ama bu çeşit bir karar yani tedbir İstanbul'da değilse bile muhakkak Edirne'de alınmıştır. Devlet kapusunda "mülâzim" ünvanıyla 25 yıl hizmet eden bu yeni Boğdan Voyvodası hakkında çok garip haberler, bazı kontrolsüz şayialar, yayınlanmıştır. Örneğin, yukarıda anılan Venedikli Aloisio Gritti'nin bir kızıyla evlenmesi

⁴⁴⁵ Bkz. *Peçevi Tarihi*, a.e. (M. Uraz bs.), s. 116.

⁴⁴⁶ Yani *Çolpan*-“Çoban yıldızı-Venus” bir Boğdan Boyarının Türkçe soyadıdır (XVI. yy.). Sonra 1607'de bunun haleflerine rastlanır. Bkz. Şt. Gorovei, a.e., s. 154.

⁴⁴⁷ Grigorie Ureche'ye göre Çetine ya Ştefan (Lăcustă) Ştefan çel Mare'nin oğlu değil onun torunudur. Aleksandru hâkimiyette bulunmayan Koca Ştefan'ın oğlu'dur. Muhtemel 1486'daki anlaşma dolayısıyla Çetine ya da Ştefan devlet kapusuna rehin olarak gönderilmiştir.

⁴⁴⁸ Bkz. Grigorie Ureche, a.e. (Const. Giurescu bs.), s. 145-146. (Eylül 1538).

⁴⁴⁹ Bkz. N. Matraki, M. Celalzade ve I., *Peçevi'nin eserlerine* (s. 116) "*İşteşan Voyvoda'nın oğlu Çetine...*"

Süleyman'ın himayesinde bulunan Ştefan Hristiyan idi, zevcesi (doamna) Chiajna idi; Aleksandru ve Ştefan adında iki çocuğu vardı. Bu şayialara ve bazılarının şüphesine göre Boğdan memleketinde İslam'lığın kabul edilmesini düşünmüştür"⁴⁵⁰. Bunların çoğu ya şüphe ya da yalandır. Aynı mesele hakkında Osmanlı kroniklerinde özellikle M. Celalzade başta olmak üzere şöyle denir: "Eski Boğdan hakimlerinden Istifan (= Ştefan) Voyvoda"⁴⁵¹ oğlu Çetine (Çetina?)⁴⁵² padişahın hizmetinde ulufe sahibi idi. Bu adam voyvoda tayin buyurulmasını istirham eyledi ve nasbı halinde haraç vereceğine de söz verdi. Boğdan'ın birçok ileri gelenleri bir Çetine'nin voyvoda olmasını istiyorlardı". Kanımca bunu en fazla kendisi istiyordu. Padişah Kili ve Akkerman kaleleri sınırında vukuata mani olmak için aşağıdaki şartlar dahilinde Çetine yani Ştefan'ı voyvoda tayin etmeğe muvafakat etti.

O şartlar da şunlardır:

1. Prut Nehri'nin sol (yâni) Akkerman sahilinde Turla (Dniestr) suyuna kadar olan arazi Türklere verilecektir;
2. Bu tahdit edilen arazinin iki tarafında Türkler iki büyük kale yapacaklardır;
3. Bir daha isyan etmemek ve Türk devleti tarafından her ne emir verilirse ona itaat etmek ve iki yılda bir memleket haracını voyvoda kendisi İstanbul Sarayına gidip teslim etmek için İncile ve salibe yemin etmek..."⁴⁵³

M. Celalzade devam ederek "İşte bu yolda bir taahhütname yazıldı. Eski adet üzere Türkler voyvodaya kıızılörk"⁴⁵⁴ yani külâh ile altın üsküf"⁴⁵⁵ ve kadife tel işlemeli kaftan verdiler. Gelenlerin hepsi padişaha hayırlı duada bulundular ve el öptüler. Voyvodaya bir sancak, davul ve nakkare verildi. Voyvodayı bir tümen asker Suceava'ya getirdi. Bütün halk ona itaat etti. Bu suretle Boğdan fethedildi..."⁴⁵⁶ der.

Yukarıda anılan birinci şart hakkında N. Matrakî'nin edebi şekilde olsa da bazı yeni unsurları, yani tespitleri vardır. Padişahın kararı şöyle idi:

⁴⁵⁰ Bkz. Şt. Gorovei, a.e. s. 155: "...să islamizeze Moldova"

⁴⁵¹ Koca Istefan ya da Ştefan çel Mare (1457-1504).

⁴⁵² Çok tuhaf bir lakab olduğundan manası da iyi bilinmez. Belki inat manasıyla Çetin ya da Çitin'den türemiştir.

⁴⁵³ Bkz. Celalzade, a.e. (S. Tokdemir bs.), s. 160-161.

⁴⁵⁴ *Börk*: beyaz keçeden mamul bir nevi başlık... altın işlemeli bir zırh... Bkz. M. Sertoğlu, a.e., s. 51/II. Moldova'da "burca" denilen bir nevi kocaaktır.

⁴⁵⁵ Bu da *Börk* gibi keçe külâhtı. Bkz. M. Sertoğlu, a.e., s. 331/I.

⁴⁵⁶ Bkz. Celalzade, a.e. (S. Tokdemir bs.), s. 161.

“Vilâyet-i mezbure ve memleket-i makhurenin cânib-i şimâlınden cihet-i cenuba münbasit olan arazinin taraf-ı şark u garba mümted olan tulû ki kenar-ı cûybar-ı behr-i Prut’tan serhadd-i kal’a-i Kili’ye varub müntehî olur ve sahil-i nehir Tuna’ya gelüb vâsıt olub ve gayetde nihâyet bulur, sâir ekâlîm-i azîme gibi iklim-i kadîm-i Âl-i Osman-i âl-i şûna mülhak ve mülsak olub nehr-i mezkûrun cânib-i şarkisinde Brod-i Ceyn (Çin) ile Falçın adlı iki kal’a bina olunmağa emrolundu ki şemşir-i cihangir-i asırla ol diyar manfûz ve mazbût ola. Mâada nehr-i mezburun cânib-i garbîsinden magrib (batı)-zemîne mail olan nevâhî-i vilâyet-i kefare-i fecereden Voyvoda nasb oluna ki ulî’l-emr icâb itmegin müfsidlere zebân-ı rûşen-i beyan-ı hüsâm-i kati’ ve lisan-ı sina-ı cânsitân-ı berk-i lâmi’ ile cevap vire deyü mukaddema vilâyet-i makhureye Voyvoda olub mürd olan İstefan⁴⁵⁷ türû’undan Âsitanda mülâzim olub Çetine/Çetina Voyvoda nasb oluna... ol diyar hususlarında cümle-i murâdât-ı hümayun ve külliyyen mekasıdı zafer-i makrûn Pâdişâh-ı şer’iyyat-nümune hazretlerine dest-res hadîka-i sebse vâr-ı vilâyet ve ravza-i gülzâr-i memleket tamamı revnâk olup taravet bulub ahsen-i nizâmla ve ahvâl-i memleket alâvetki’l-merâm tamam iltihâm bulduktan sonra...”⁴⁵⁸ Birinci şart hakkında İ. Peçevi’nin de bazı tespitleri vardır: “Kili ve Akkerman kaleleri çok defa münazaah olduğu için, Boğdan vilâyetinin ortasından bir miktar arazi ayrılarak, Prut nehrinin Akkerman tarafından Kılıç (doğrusu Faliç = Falciu) adındaki şehrin karşısında Turla (Torla) suyuna gidinceye kadar bir hudut tâyin edildi. Bu hududun iki tarafından iki sağlam kale yapılmak şartıyla ve Padişah tarafından her ne ferman verilirse kabul edilmek üzere, her iki yılın memleket haracı ile voyvodanın kendisinin İslâm başkentine (İstanbul’a) gelmesi kararıyla arada anlaşma yapılmıştır”⁴⁵⁹. Muhteva bakımından bu Osmanlı-Boğdan anlaşması, yukarıda bahsedilen *Taahhüt-nâme* (M. Celalzade), muhakkak bir Berat yani Kapitülasyon (= imtiyaz) manasınadır. Hukuk bakımından iki yanlı değil (*bilatéral*), tek yanlıdır (*unilateral*). Ahitnâme, muahede olamaz ancak bir kapitülasyondur. Romen ülkelerinde Osmanlı muahedeleri ve kapitülasyonlar hakkında bazı katkılar varsa da şimdiye kadar bir ilmi neticeye erişmemiştir. Eski tarihçiler N. Iorga⁴⁶⁰, C. Giurescu⁴⁶¹, I.

⁴⁵⁷ Koca İstefan yani Ştefan çel Mare.

⁴⁵⁸ N. Matrakî, *Fetihnâme-i Kara Boğdan*, yazma, s. 27-28.

⁴⁵⁹ Peçevi *Tarihi*, a.e. (M. Uraz), s. 115.

⁴⁶⁰ Mihai Cantacuzino banul. *Genealogia Cantacuzinilor*. Bucureşti 1902, s. 63, not 3; aynı, *Geschichte des rumänischen Volkes...* II. Bd. (Gotha-1005), s. 76-77.

⁴⁶¹ *Capitulaţiile Moldovei cu Poarta otomană* (Osmanlı kapısı ile Moldovanın Kapitülasyonları), Bucureşti 1905, 65 s. (Bkz. 163. not).

Minea⁴⁶², P.P. Panaitescu⁴⁶³ vb. ahitnâmeleri, kapitülasyonlarla karıştırarak Osmanlı-Romen muahedelerini kabul etmemişlerdir. Bunlardan sonra N. Beldiceanu⁴⁶⁴, A. Decei⁴⁶⁵, T. Gökbilgin⁴⁶⁶, M. Guboğlu⁴⁶⁷, M.M. Alexandrescu-Bulgaru Dersca⁴⁶⁸, M. Matei⁴⁶⁹, Ştefan Gorovei⁴⁷⁰, Cemil Tahsin⁴⁷¹ ve Veliman V.⁴⁷², bazı katkılarında bu ve şu şekilde kabul etmişlerse de meseleyi iyice halledememişlerdir. Aşağı yukarı hepsi faraziye'dir. M.A. Mehmet'e gelince meseleyi baştan sona kadar karıştırmıştır⁴⁷³. Ona göre bir *biti* yani berat (imtiyaz) kapitülasyon değildir ahitnâme "Tratat"tır (!). Mihai Maksim'in makalesinde⁴⁷⁴ de faraziyeler çok büyük yer almaktadır. Aynı zamanda bazı çelişkiler vardır. Belki M.A. Mehmet'ten ilham almıştır. Zengin kaynakçasına rağmen Reşat

⁴⁶² *Principatele române și politica orientală a regelui Sigismund* (Romen ülkeleri ve Sigismund Kralının doğu politikası), București 1919, s. 247-273.

⁴⁶³ *Mircea cel Bătrîn*, București 1944 "Casa Școalelor", s. 284, not 36.

⁴⁶⁴ N. Beldiceanu, *Problema tratatelor Moldovei cu poarta în lumina cronicii lui Pecetî, "Balkania"* V, 1 (București 1942), s. 393-408.

⁴⁶⁵ *Tratatul de pace-Sulhnâme-incheiat între sultanul Mehmed II și Ștefan cel Mare în 1479*, "Revista istorică Română" Vol. XV, fasc. IV (București 1945), s. 465-494 (1978'de yeniden basılmıştır. Bkz. 147. not).

⁴⁶⁶ *La structure des relations turco-roumaines et des raisons de certains Hüküms Fermans, Berats et des Ordres des Sultans adressés aux princes de la Moldavie et de la Valachie aux XVI et XVII-e siècles*. Belleten T.T.K. Basımevi, Ankara, XLII, nr. 168, 1978, s. 761-764.

⁴⁶⁷ *Le tribut payé par les Principautés Roumaines à la Porte jusqu'au début du XVIe siècle d'après les sources turques*. "Revue des Études Islamiques", XXXVII, 1 (Paris 1969), s. 49-80. *Considerații cu privire la natura relațiilor româno-turce și impactul lor asupra dezvoltării istorice a celor două popoare* (Türk-Romen ilişkileri hakkında düşünceler ve iki ulusun tarihsel inkişafına vurguları). "Mem. sec. istorice Acad. R.S. România, seria IV, Tom. II, 1977 (București 1978), s. 113-119.

⁴⁶⁸ *Rolul hatîşerifurilor de privilegii în limitarea obligațiilor către Poartă (1774-1802)*. "Studii. revista de istorie" XI, 6 (1958), s. 101-121.

⁴⁶⁹ *Quelques problèmes concernant le régime de la domination ottomane dans les pays Roumains (Concernant particulièrement la Valachie)*, "Revue des Etudes sudest européennes" X, 1 (1972), s. 81-97.

⁴⁷⁰ *Moldova în "Casa Păcii"*. *Pe marginea izvoarelor privind primul secol de relații otomane* ("Dar ül-Sulhta" Bogdan...). "Anuarul Institutului de istorie și arheologie A.D. Xenopol" XVII (Iași 1980), s. 635-637 ve özellikle Ştefan Gorovei, *La paix Moldo-Ottomane de 1486* (Quelques observations en marge des textes). "Revue Roumaine d'Histoire" Tom. XXI, 3-4 (Bucarest 1982), s. 405-421 (Bkz. 153. not).

⁴⁷¹ *Considérations sur les rapports politiques roumaino-ottomans au XVIIe siècle*. "Revue Roumaine d'Histoire" XV, 4 (1976), s. 665-667.

⁴⁷² *Raport de activitate în Arhivele Turciei*. "Revista Arhivelor" nr. 4 (București 1976), s. 449.

⁴⁷³ Bkz. 145. not (a. mak. s. 166-169).

⁴⁷⁴ *Din istoria relațiilor româno-otomane*. "Capitulațiile" (Osmanlı-Romen ilişkileri tarihinden. "Kapitülasyonlar"). "Anale de istorie" XXVII, 6 (1982), s. 34-68 (Bkz. 166. not). 3.

Ekrem'in *Osmanlı muahedeleri ve kapitülasyonlar (1300-1920)*⁴⁷⁵ ve Mgr. Basile Homsky'nin *Les capitulations*⁴⁷⁶ adlı eserlerini kullanmamıştır. Kanımca Osmanlı-Romen ülkeleri arasında berat ve hatt-ı şerif vb. şeklinde anlaşmalar varsa da tek yanlıdır. Maalesef, şimdiye kadar Osmanlı-Türk arşivlerinde bu mesele hakkında kapitülasyon manasıyla belgelere rastlanır. Bazı *Muahedât mecmualarında* Romen ülkelerine ait ahitnâme ya da muahedelere rastlanmaz. Netice olarak Suceava'da, 1538 yılında, Osmanlı-Boğdan anlaşması muhteva bakımından ancak bir kapitülasyon (Berat) şeklindedir. Bundan sonra Romen Voyvodalarına aynı manada belgeler yazılmıştır.

Yeni Voyvoda Çetine'nin diğer bir kaynağa göre İstefan'ın tayini ve özellikle Osmanlı devletine eklenen bir sancak, bölge veya *Bucak*⁴⁷⁷ şeklinde bir taahhütnâmede kayıtlı olduğu görülüyor. Yukarıda anılan Çeyin ya-Çin Turla civarında serhat kalesi olarak belki Ciuburciu (*Cöburcü*)⁴⁷⁸ olabilir. Ama buna yakın Bender (Rom. Tighina) Kalesi de vardır. Ştefan veya Çetine Voyvodanın Suceava'da seçilmesi ve Padişah tarafından tayin edilmesi münasebetiyle teşrifat-ı kadime tarafından da çok mühimdir. Bazı kaynaklara göre yeni Çetine Voyvodanın muhafızlığına 500 yeniçeri bırakılmış, bazılarına göre ise 5.000 yeniçeri verilmiştir. Fikrimce bu son sayı da oldukça abartılmıştır⁴⁷⁹.

Yalnız M. Celalzade veya Matraki değil, İ. Peçevi de merasim hakkında bilgi verir: "(Çetine) Voyvodanın eline berat verilerek, eskiden beri Osmanlı âdeti üzere kızıl börk ve altın üsküf ve hükümdar hil'atı giydirildi. Daha sonra voyvoda Suceava'ya giderek davul ve nakkareler çalındı. Bayraklar dikilerek Boğdan da Osmanlı memleketleri arasına katıldı"⁴⁸⁰. Bunlar gerek Osmanlı ve gerek Romen teşrifat meselesi için önemli olmasına rağmen bu meseleyle uğraşan bazı tarihçi ve edebiyatçılar yukarıda sözü edilen kaynaklardan hiç faydalanmamışlardır⁴⁸¹. Bunlara ancak XVIII-XIX. yy. da dikkat ettiler.

⁴⁷⁵ *ve Lozan muahedesi 24 Temmuz 1923, İstanbul-1934*, "Türkiye Matbaası" XXVII, 486 s. 8'.

⁴⁷⁶ § *La protection des chrétiens au Proche-Orient au XVIe-XVIIe et XVIIIe siècles*, (1956), 420 s. + 1 h.

⁴⁷⁷ Rom.: *Bugeac*. "İslâm Ansiklopedisi"... I (1949), s. 742-749 (Aurel Decei). Bu makalede de Boğdan seferi yer almıştır (s. 744/I).

⁴⁷⁸ Yukarıda anılan makalede (s. 744/I) Kılıç (*Ciubarciu*) yanlışdır. Fikrimce burada da *Kılıç* yerine *Fılıç* ya da *Falıç* (= Fălciu) okunması gerektir.

⁴⁷⁹ Bkz. Hurmuzaki, *Documente...* II, 2.

⁴⁸⁰ Bkz. *Peçevi Tarihi*, a.e. (M. Uraz bs.), s. 115-116.

⁴⁸¹ Bkz. M. Es'ad efendi, kısaca "*Teşrifat-ı kadime*", (İstanbul 1287) (1870), 144 s. 8'; Dan Simonescu, *Literature românească de ceremonial*. Condicta lui Jorgachi, Bucureşti 1939, H. Dj.

Boğdan/Moldova meselesi halledildikten sonra padişah divanlar kurup Sahib Giray'a iltifatlarda bulundu. Gerek şahsen kendisine ve gerek Tatar hanlarının oğlan denilen prensleriyle mırza yani beylerine yüksek hil'atlar ve diğer ihsan ve iltifatlar yapıldı; onlar da padişahın tahtını öptüler. Sonra memleketlerine gitmekte "icazet-i hümayun" verilerek serbest oldukları bildirildi⁴⁸². Lehistan kralının elçisi (Erast Kretkowski) Osmanlı ordusu ile beraberdi, onun da gitmesine müsaade edildi. Fakat sonra Petru Voyvodanın Macaristan'a kaçtığını duyunca padişahın canı sıkıldı, onu yakalamak için Jan Zápolyai'ya ulaklarla bir mektup gönderdi⁴⁸³.

İstanbul'dan ta Suceava'ya gelmiş olan padişah hem ordu-yi hümayunun biraz istirahati ve hem de yukarıda anılan meselenin çözümü için Boğdan tahtında bir hafta oyalandı (15/16-22 Eylül)⁴⁸⁴. Kara Boğdan Ruznâmesinin sonunda "Pazar günü, ayın 28'inde"⁴⁸⁵, Suceava'dan hareket ederek Bandos (Yandoş?)⁴⁸⁶ adlı yerde konakladı, pazartesi ayın 29'unda⁴⁸⁷ Aghşen konağında⁴⁸⁸ ve aynı ayın sonu Salı gününde⁴⁸⁹ Ispien denilen yerde konakladı"⁴⁹⁰. Burada Kara Boğdan Ruznâmesi son bulsa da Osmanlı kroniklerinde Türk ordusunun dönüşü tasvir edilmiştir. Örneğin Matraki'nin Fetihnâme-i Kara Boğdan adlı eseri Ruznâmedeki bazı yerleri tamamlamaktadır. Söz gelişi Osmanlı ordusu Lamoir (Lamuir?)⁴⁹¹ yani Değirmenbendi'ne⁴⁹² dönüşte erişmiştir...

Siruni, *Domnii româniî la Poarta otomană* după un manuscris turcesc conținând note și însemnări despre ceremoniile și recepțiile de la palatul împărătesc din İstanbul între anii 1698-1772. Traducere și adnotări de... (București 1941), 124 s. + 2b facs.

⁴⁸² Bkz. N. Matraki, *Fetihnâme-i Kara Boğdan*..., yazma, s. 28; *Peçevi Tarihi*, a.e. (M. Uraz bs.), s. 116 ve Celalzade M., a.e. (S. Tokdemir bs.), s. 161.

⁴⁸³ Bkz. Celalzade M., a.e., s. 161 ve *Peçevi Tarihi*, a.e. s. 116.

⁴⁸⁴ Gerek KB. Ruznâmesine ve gerekse diğer kaynaklara göredir.

⁴⁸⁵ 23 Eylül 1538 (Fars takvimine göre 22 Eylül 1538).

⁴⁸⁶ Belki Banești adlı bir yer ismi olabilir. Bkz. *Călători străini*... I, s. 385.

⁴⁸⁷ 24 Eylül 1538 (23 Eylül de olabilir).

⁴⁸⁸ Fikrimce *Icușeni* (*Ikușeni*) olabilir. Bkz. *Călători străini*... I, 385.

⁴⁸⁹ 24-25 Eylül 1538.

⁴⁹⁰ Belki Iosipeni olabilir. Bkz. *Călători străini*... I, s. 385.

⁴⁹¹ Romence belki "La Movile" (tepelerde) olabilir. Bkz. N. Matraki *Fetihnâme-i Kara Boğdan*, yazma, s. 28-29.

⁴⁹² *Değirmenbendi* (Rom.: "Legătura Morii) namında da ma'ruftur. Bkz. N. Matraki, a.e. (yazma), s. 29.

Bundan sonra Prut suyunu geçince, Lapuşna (Lapuşta)⁴⁹³ deresinde-dirler. Burada N. Matraki tek bir haber vermektedir: “Mübarek Cemaziyü'l-evvelin dördüncü günü⁴⁹⁴ Lapuşna deresi mevki'e nüzul-ı hümayun oldukta Çetine Voyvodadan haber varid olup, asi-yi mezburun Boğdan demekle maruf oğlunun başı kesildiğini i'lan idüb başını dergah-ı saadet dergahına göndermiş...”⁴⁹⁵. Çünkü, padişah ordusuyla Suceava tarafından ayrılınca Petru Rareş'in bazı taraftarları ormanlardan çıkarak yeni voyvoda üzerine hücum etmişlerdir. Ancak N. Matraki'ye göre bu baskına eski Voyvoda Petru iki oğluyla birlikte “üç başlı ejder gibi yürüyerek, ağzından ateş çıkararak diye mukayese edilmiştir...”⁴⁹⁶

Şimdi Osmanlı devletine yeni ilhak olunan Bucak bölgesi yani Kili ve Akkerman sancağını aştıktan sonra “Cemaziyü'l-evvelin sekizinci günü (495 H.)⁴⁹⁷ padişah Obluçita-İsakçı denilen köprüyü devlet ile geçti. Onu görmeye gelen ve haber getiren ulaklar ve diğerleri padişahı görünce sevindiler. Ertesi gün İsakçı'da divan kuruldu. O gün vezirlere ve Rumeli beylerine Arap atları verildi. Bu atların hepsinin boyunlarında kumaşlar, altın zincirler vardı. Bunlardan başka değerli taşlarla işlenmiş kılıçlar ve çok değerli hil'atlar (kaftanlar) ihsan edildi. Sair devlet erkânıyla beylere, ağalara ve reislere kaftanlar verildi”⁴⁹⁸. Kısaca sefere katılan ve büyük bir rol oynayan Vezir Lütü Paşa: “...Tuna'yı geçicek hayme-i şâhi ve bargahı padişahı kurulub... tabl ve kösler⁴⁹⁹ çalınub ve fetihnameler yazılub ve yayılub etraf-ı 'aleme irsal olunduktan sonra vüzeraya hil'atlar ve behri hotozlar⁵⁰⁰ ve yerlü oyanlı⁵⁰¹ Arabi atlar verilüp ve Rumeli ve Anadolu askerince icâzet virilüb...” diye yazmıştır⁵⁰². Dönüşte İsakçı'da konaklandığında teşrifat olduğunda diğer Türk kronikleri de fazlasıyla ısrar etmişlerdir. Örneğin, N. Matraki ve M. Celalzade şöyle yazar: “...Bundan sonra İstanbul'a dönmekle İsakçı seferberliğine nihayet verildi. Anadolu ve

⁴⁹³ Bkz. A. Decei, *Un “Fetihname-i Kara Boğdan (1538)” de Nasuh Matraki, “Fuat Köprülü Armağanı”, (İstanbul 1953), s. 116, not 2, Hep Lăpuşna adında (Besarabya'da) bir de vilayet vardır. Başkenti: Kişinev'dir (Rom.: Chişinău).*

⁴⁹⁴ 28 Eylül 1538.

⁴⁹⁵ Bkz. A. Decei, a. mak., s. 116. (Fuat Köprülü Armağanı).

⁴⁹⁶ Bkz. N. Matraki, *Fetihname-i Kara Boğdan*, s. 29 (yazma).

⁴⁹⁷ 3 Ekim 1538.

⁴⁹⁸ Bkz. Celalzade M., a.e. (S. Tokdemir bs.), s. 161.

⁴⁹⁹ *Kös*: Deve veya fil sırtında taşınan büyük davul... Bkz. M. Sertoğlu, a.e., s. 181/I.

⁵⁰⁰ *Hotoz*: Aslı eski Türkçede *Kotas*, *Kaytas*, manası baş-süsü... Bkz. M. Sertoğlu, a.e., s. 144/

II.

⁵⁰¹ *Oyan*:-başlık, dizgin.

⁵⁰² Bkz. Lütü Paşa, *Tevarih-i âl-i Osmân*, neşr. Ali Bey, s. 367.

Rumeli beylerbeyleriyle yeniçeri ve kapıkulu askerlerinin serbestçe dönmelerine müsaade edildi. Padişah burada iken memlekete dönmek üzere bulunduğunu ve büyük bir fütihat elde ettiğini bildirmek maksadıyla zafer mektupları (Fetihnâmeler) yazıldı. Ulaklar bu mektupları memleketin her tarafına götürdüler. Sonra Boğdan'ın idaresinde bulunmayan bölgesine kaleler yapılmasıyla burasını müstakil sancaklar gibi idare edilmesi tensip ve sancak beyiyle asker vesaire tahsis edildi. Bender'e Hasan adlı yeni bir kadı tayin olundu. Bucak bölgesine gelince buraya Nogay Tatarları yerleştirilerek onların üzerine Kırım Hanları tarafından Yalı agası (El-ağası) ⁵⁰³ denilen bir ileri gelen nasb olundu. bunun oturduğu kenti yani idare merkezi Kauşan (Rom. Cauşani) ⁵⁰⁴ kasabası idi. Kili ve Akkerman bölgesindekilerin yiyecekleri, Rumeli'den temini için menziller tesis olduktan sonra Petru Rareş zamanında yıkık bir hale getirilen Kili hisarının eski hale getirilmesi ve İsakçı'da yapılan köprü malzemesinin o kalede evleri harap bir hale gelenlere tevzi edilmesi emredildi..." ⁵⁰⁵

N. Matraki ve M. Celalzade'den başka çağdaş ve daha sonraki Osmanlı tarihi yazarları İsakçı'da vukubulan Kara Boğdan feth ve zafer törenini daha kısaca tasvir etmişlerdir. Örneğin, sefere katılan ve büyük bir rol oynayan vezir Lütü Paşa çok açık bir şekilde şöyle yazmıştır: "...Tuna'yı geçecek hayme-i şâhi ve bargahi padişahı kurulub... tabl ve kösler ⁵⁰⁶ ve fethnameler yayılıb ⁵⁰⁷ etraf-ı âleme irsâl olunduktan sonra vüzeraya ve ümeraya hil'atlar ve behri hotozlar ⁵⁰⁸ ve erlü oyanlar ⁵⁰⁹ Arabî atlar verilüb ve Rumeli ve Anadolu askerine icâzet verilüb andan Padişah-i İslam ol mehâlden göçüp Dobruca'ya gelindikte ⁵¹⁰ donanmada olan başbuğdan

⁵⁰³ *Il-ağası* da olabilir. Genellikle sahil muhafızlığı, gümrükçü yerinde bir tâbirdir (Bkz. M.Z. Pakalın, a.e., III. s. 602/II.) Burada muhakkak Bucak'taki Nogay Tatarların bir idarecisidir. Kırım Hanları tarafından tayin olunarak Mırzalardan vergi toplardı. Başkenti Kauşanda idi (Bender civârında). Bucak Tatarlarıyla seferlere de katılırdı. (Bkz. V.D. Smirnov, *Krımkağö Hanstvo...* Tom. I, s. 574).

⁵⁰⁴ Bu kasaba şimdi RSS. Moldavya'da Bender şehrinin güney ve batısında (takriben 20-30 km.) Botna ırmağın kenarındadır.

⁵⁰⁵ Bu haberler ancak M. Celalzade'nin eserinde (S. Tokdemir), s. 161.

⁵⁰⁶ Bir nevi davul. Bkz. 499. not.

⁵⁰⁷ Bunların birisi A. Decei tarafından (Bkz. 493. not) ve diğeri de M. Tayyib Gökbilgin tarafından neşredilmiştir (Bkz. 517. not).

⁵⁰⁸ Bir nevi başlık süsü (Bkz. 500. not).

⁵⁰⁹ Başlık, dizgin (Bkz. 501. not).

⁵¹⁰ Dobruca vilayeti seferin ilerlemesinde Babadağı başta olmak üzere bazı menziller vardır. Ama İsakçı'dan başka dönüşte diğerleri yazılmamıştır (Bkz. gerek KB. Ruznâmesi gerek bu araştırma).

(Hayrettin Barbarossa) haber geldiğini...”⁵¹¹. İ. Peçevi’ye gelince ancak şunlarla iktifa etmişti⁵¹²: “Sonra Suceava (Sincav)’dan hareket edilerek İsakçı yakınında olan köprüye gelindi. Orada beklemekte olan ulaklar, donanmadan ve diğer padişah memleketlerinden sevinç uyandırıcı haberler getirdiler. Oradan da hareketle Cemaziyü’l-evvelin yirmi dokuzuncu günü⁵¹³ padişah Edirne’ye geldi. Padişahın, Boğdan’da olan fetihleri, sonra da kaptan Hayrettin Paşa’nın başarısı islamlarda büyük sevinçler uyandırdı”⁵¹⁴.

Yukarıda anıldığı gibi İsakçı’da zafer töreni münasebetiyle bazı fetihnameler yazılarak etraf-ı âleme gönderilmiştir. Bunların birisi 30 yıl önce A. Decei tarafından keşfedilerek (Süleymaniye ktp., İstanbul, Yahya Efendi fondu no. 6335, yk. 43b-44b) Fransızca neşrolunmuştur⁵¹⁵. Sonunda: “Fî evâsıt-i Cemâziyü’l-evvel sene 945”⁵¹⁶ tarihli olarak ve “Be-yurt-i İsakçı”dan yazılarak Amasya sancağı Beyi Bali Bey’e hitap edilmiştir. Diğer birisini Prof. Tayyip Gökbilgin Bursa’daki Şer’iyye Sicillerinde (A. 38/43, var. 99) bularak şöyle özetlemiştir: “(Orhaneli) ve Domaniç kadılarına hitap eden bu hüküm, Boğdan seferi (1538) esnasında İsakçı iskelesi konağından gönderilmiş olup, seferin muhtelif safhalarını ve başarılarını anlatmakta, bu fetihname ulufecilerden İlyas ile gönderildi, varır varmaz şehrin süslenmesini müjdegâhî akçesini tahsil edip İlyas’a teslim etmelerini bildirmektedir”⁵¹⁷. Aynı yerden yazılan “Fî evâil-i Cemaziyü’l-evvel sene 945”⁵¹⁸. Belgelerin tüm metni Arap harfleriyle eklenmiştir (no. 14). Bundan başka Boğdan seferiyle ilgili olan diğer bir belgeyi T. Gökbilgin bastırmıştır. Özetinin başı şöyledir: “Kite kadısına hitap eden bu hüküm sureti mevkufatın teftişi, yani Boğdan seferinde hizmette bulunmayan sipahilerin birer yıllık timarları hasılının mevkufa zaptolunmak yolundaki karara uyularak Hüdavendigâr sancağındaki bu

⁵¹¹ Lütü Paşa, a.e. (Ali Bey bs.), s. 367.

⁵¹² İ. Peçevi’nin eski neşrine göre: “İsakçı kurbinde vaki olan cesr (köprü)-i hümayuna gelüp ol mahalde donanma-i hümayundan ve sair memâlik-i Padişâhından gelen ulaklar müterekib imiş nice ihbâr-i meseriret ihbâr itdiler” diyor.

⁵¹³ 23 Ekim 1538.

⁵¹⁴ *Peçevi Tarihi...* (M. Uraz bs.), s. 116.

⁵¹⁵ A. Decei’in yukarıda anılan makalesi (Bkz. 493. not).

⁵¹⁶ 5-14 Ekim 1538.

⁵¹⁷ Bkz. *İsmail Hakkı Uzunçarşılı’ya Armağan*. Türk Tarih Kurumu Basımevi, (Ankara 1976), s. 95, belge 14 (Metin s. 108-109).

⁵¹⁸ 25 Eylül-4 Ekim 1538.

gibilerin yakalanması hakkındadır...”⁵¹⁹ Bu belge Edirne’den yazılmış olup 27 Ramazan-ü’l-mübarek 945 tarihlidir⁵²⁰. Şu ilavesi vardır: “...Kara Boğdan seferine varmın sipâhilerin tumarlarının teftişi için Bey sancağına sipâhilere zümresinden Yusuf Bendegöz hükm-i şerifle vârid olup...” (Belge 15). Bu belgeden anlaşılır ki sipâhilerin bazıları Boğdan seferine katılmamışlardır. Bunlardan başka Cemaziyü’l-âhirin üçüncü gününde 945 yılında⁵²¹ Nasuh Matraki daha geniş ölçüde Fetihnâme-i Kara Boğdan adlı eserini yazmıştır⁵²². Gerek İsakçı’da ve gerekse İstanbul’da Kanuni’nin Kara Boğdan seferi hakkında özel eserler yazıldığından bu olayın ehemmiyeti fazlasıyla ispat edildi.

Şimdi olayın son safhasına ve neticelerine gelelim. Osmanlı Türkleri yukarıda anılan kararları aldıktan sonra oradan, yani İsakçı’dan, kalktılar. Dobruca’dan gide gide Balkan dağının Çallık-Kavak⁵²³ denilen derbendini aştıktan sonra Cemaziyü’l-evvelin yirmi ikinci günü⁵²⁴ azım bir tantana ile padişah Yambol kasabasına nüzul etti. Ertesi gün Padişah Kanuni Süleyman vezirleriyle ava çıktı. O gün meşhur Osmanlı Amiralî Hayrettin oğlu⁵²⁵ ile beraber gelmişti. Amiral oğlu padişahın elini öptükten ve dua ettikten sonra Preveze’de, Arnavutluk körfezinde, Andrea Doria üzerine kazanılan deniz savaşını (28 Eylül 1538) teferruatıyla anlattı ve padişahı çok çok sevindirdi⁵²⁶. Yukarıda görüldüğü gibi, bazı ulaklar İsakçı’da, Lütî Paşa’ya göre Dobruca’da, belki de Babadağı kasabasında M. Celalzade’ye göre de ancak Yambolu’da, Preveze zaferi tafsilatla tasvir edilmiştir. Padişahı sevindirmek için aynı Preveze savaşı ve zaferi birkaç menzilde anlatılmıştır. Yambolu’da muhakkak teferruatla hikaye edilmiştir. Oradan hareket İ. Peçevi’ye göre Cemâziyü’l-evvelin 29. günü⁵²⁶ ve çağdaşı N. Matraki’ye göre ise Cemaziyü’l-âhirin beşindedir (945 H.)⁵²⁷. Padişah Edirne’ye gelişiyle Boğdan seferi zaferle nihayet

⁵¹⁹ M. Tayyib Gökbilgin, a. mak. “*I.H. Uzunçarşılı’ya Armağan*” s. 110-112 (Metin), belge nr. 96.

⁵²⁰ 26 Şubat 1538.

⁵²¹ 27 Ekim 1538.

⁵²² Bkz. bizim *Cronici turcești...* I (1966), s. 221 ve devamı.

⁵²³ Bkz. N. Matraki, a.e., s. 32 (yazma).

⁵²⁴ 16 Ekim 1538.

⁵²⁵ Amiral Hayreddin “Barbaros” hakkında Bkz. “*Encyclopédie de l’İslâm... +*” Tom. II (1927), s. 923-925 (Th. Menzel) ve özellikle “*İslâm Ansiklopedisi...*” (sub voce) oğlunun adı Hasan idi. Bkz. Hasan Paşa “*Encyclopédie de l’İslâm...*” II, s. 298-299 (G. Yver) ve *İslâm Ansiklopedisi*, 5. c. (1950) s. 318-319.

⁵²⁶ 23 Ekim 1538.

⁵²⁷ 23 Ekim 1538.

bulmuştur. Böylece sekizinci “Sefer-i hümayun” yani “Kara Boğdan gazası” tam dört ay yirmi gün sürmüş ve 43 yaşında iken Kanuni Sultan Süleyman’a yeni bir şeref getirmiştir ⁵²⁸.

Şüphesiz, Osmanlı ve Boğdan (= Moldova) tarihi için bu sefer 1538 M./945 H. yılı olaylarının en önemlisidir. Bu vaka sadece Boğdan’a ait bir zafer değildir. Aynı zamanda Avusturyalıların da bir zaferidir. Çünkü Habsburglar V. Charles Quint ve kardeşi Kral Ferdinand (Ferandoş) başta olmak üzere asi Boğdan Voyvodası Petru Rareş’in himayecileri beraberce Osmanlı İmparatorluğu’nu ortadan kaldırmaya ve mahvetmeye hazırlanıyorlardı. Bundan başka iki yüzlü olan Macar Kralı Jan Zápolyai için de bir zafer idi. Boğdan/Moldova ve özellikle Preveze zaferini sadece İtalya-İspanya ve Almanya değil, Charles Quint de duymuştur. Böylece 1538’de Kanuni Süleyman bir atasözüne uygun olarak aynı yılda bir taşla iki kuş vurmuştur.

Meşhur Romen tarihçisi N. Iorga’nın *Histoire des Roumains* adlı eserinde “*Perte de l’indépendance Moldove*” (Moldova bağımsızlığının kayıp olunması) ⁵²⁹ adlı fasılda Kanuni Sultan Süleyman’ın 1538 tarihli seferini iyi tasvir etse de biraz şüphelidir. Çünkü yukarıda anıldığı gibi 1456’dan başlayarak Boğdan memleketi, 82 yıldan beri, Osmanlı İmparatorluğu’nun haracgüzârı idi. Bundan başka, 1484 yılının yazında (Temmuz-Ağustos) Moldova Kili (Chilia) ve Akkerman adlı iki tane çok mühim strateji ve ticari kalesini kaybetmiş idi. Demek ki, Osmanlı egemenliği ve üstünlüğü (Fr. suzeraineté) Moldova üzerinde gitgide kuvvetlenerek Boğdan’ın da bağımsızlığı yarı yarıya inmiştir. Bilindiği gibi “Eyâlet-i mümtaze” yani “bir imtiyazlı memleket-vilayet” şeklinde kalmıştır. Eflak da çoktan beri aynı şekilde bulunuyordu ve Memleketeyni Osmanlılar aynı surette kullanıyorlardı. Transilvanya’nın durumu biraz değişik. Avusturyalıların civarında Osmanlılar daha hafif bir sistem kullanıyorlar. Bunların voyvoda-tralarına ancak Berat-ı hümayun yani Nâme-i hümayun değil, özellikle XVII. yüzyılın başlarında Ahidname de verilirdi (bkz. Katip Çelebi, *Tarih ül-Mennarzâde* veya *Nai’ma* efendi vs.) Ama bu üç Romen ülkesi bazı imtiyazları kapitülasyonlara göre kullanıyorlardı. Üçü de Yüce-i devlet kapısına senelik haraç gönderiyorlardı. Buna göre muhtariyetlerini kazanıyorlardı ve Devlet-i aliyye de onları koruyordu...

⁵²⁸ Bkz. Reşad Ekrem Koçu, *Osmanlı Padişahları*, (İstanbul 1981) s. 142.

⁵²⁹ Bkz. IV. Vol (c.), Bucarest 1937, s. 458-496, aynı Romence versiyonu (1937), IV, s. 383-415: “Pierderea neatârării moldoveneşti”.

Boğdan Voyvodası Petru Rareş bir taraftan meşhur babası olan Ştefan cel Mare'nin geleneksel vasiyetnamesini unutmuş ve diğer taraftan da yedi yıl süreyle Osmanlıların aleyhine münasebetsiz bir düşmanlığa girmiş idi. Böylece bir serseri tavrıyla kendi eliyle başına bela getirmiştir. Daha sonra bu münasebetsiz hareketine kendi de çok pişman olmuştur. Yukarıda görüldüğü gibi onun yerine Suceava payitahtına tayin olunan "Çetine" yani Ştefan'a "Lacusta" (Rom. çekirge) lakabı takılmıştır (hakimiyeti: 18 Eylül 1538-Aralık 1540)⁵³⁰. Çünkü onun voyvodalığı sırasında Moldova'yı çekirgeler istila ederek mahsule çok zarar vermişlerdir. Bu mesele hurafelere inanan halk tarafından iyi karşılanmamıştır. Bundan sonra 1538'deki Türk seferi esnasında tanınan Mihul ve Trotuşan başta olmak üzere memleketini paylaşan Boyarlarla anlaşamayıp gecenin birinde topraklarına girip Kanuni'nin başa geçirdiği voyvodayı yok etmişlerdir. Ştefan Lacusta'nın yerine Boyarlar Lehlilerin yardımıyla Aleksandru Cornea/Kornea (1540 Aralık-1541 Şubat) denilen Suceava kapıcıbaşını tayin etmişlerdir. Suceava'daki anlaşmaya göre Osmanlılara kalan Bender kalesi ve Bucak bölgesine yani Kili ve Akkerman sancağı üzerine, Aleksandru Cornea bazı hücumlara girişmişse de pek başarılı olmamıştır. Ama Kanuni Süleyman'ı Boğdanlılar tekrar darıltmışlar. Bu durumda bulunan Osmanlı devleti Bucak bölgesini, yani Akkerman-Kili kalelerinin arkasındaki araziye (Hinterland), Nogay Tatarlarıyla iskan etmiştir⁵³¹. Burada Tatarların bazı oymak veya kabileleri (Orakoğlu, Orumbekoğlu, İsmail hanesi, Edissan vs.) 1812'ye kadar kalmışlardır. Yukarıda da anıldığı gibi bunların idarecisi yani mütevellisine "Yalı-ağası veya el ağası" da denilirdi.

Eski Voyvoda Petru Rareş bir buçuk yıldan fazla Transilvanya'nın Ciceu adlı hisarında kendisinin özel mülkü (timarı) olmasına rağmen, çok sert bir esarete bulunmuştur. Orada daima göz altında tutulurdu. Arada sırada Jan Zápolyai'nin adamları hisarı kuşatarak, onun, ailesini ve hizmetçilerini taciz ediyorlardı. Zevcesi Elena Brankovic Osmanlı sarayındaki bir ulakla padişaha bir özür mektubu eristirebilmiştir. Jan Zápolyai Kanuni Sultan Süleyman'ın isteği üzerine eski Boğdan Voyvodası Petru Rareş'i ister istemez İstanbul'a göndermiştir (Temmuz 1540)⁵³².

⁵³⁰ Bkz. Const. C. Giurescu, *Despre filiațiunea lui Ștefan lăcustă* (İstefan Lăcusta'nın kötülüğü hakkında). "Revista istorică Română" XII, 1 (1946), s. 77-78.

⁵³¹ Bunların küçük bir kısmı 1486 anlaşmasından sonra Akkerman ve Kili civarına yerleştirmişlerse de 1538'den sonra çoğu Bucak bölgesinde yer almışlardır. Burada Nogayların arasında belki bazı Şirin oymakları da vardı (?).

⁵³² Transilvanya'nın Ciceu Nam (adlı) kalesinde bir sıkı esarete değilse de Petru Rareş muhakkak bir sürgünlükte bulunmaktadır. Jan Zápolyai ve adamları ona çeşitli zorluklar

Burada Petru Rareş birkaç aydan fazla kalmış. Padişahın elini öperek özür dilemiş ve eski suçlarına rağmen tekrar voyvodalığı kazanmış (Şubat 1541-Eylül 1546). Petru Rareş İstanbul'dan ailesine ve dostlarına bazı mektuplar yazarak kendisine ne kadar iyi davranıldığını itiraf etmiştir⁵³³. Eski düşmanlığına ve yanlış politikasına rağmen Türkler arasında sempati kazanmıştır. Aynı zamanda, Boğdan'daki karışıklıklardan padişah da memnun olmadığından, Petru Rareş'i tekrar tayin etmiştir. Böylece, 1541 yılının başlarında Petru Rareş maiyyetiyle İstanbul'u terk ederek Ibrail'e erişir erişmez iki yüzlü Boğdan Boyarları yeni voyvodayı karşılamışlardır. Tuna'yı aştıktan sonra, Galati (Kalas) civarında yeni tayin olmuş Petru Rareş, maiyyetindeki 3 000 Osmanlı Sipahiyle Voyvoda Aleksandru Cornea ile çatıştılar (23 Ocak 1541). İki yüzlü Boyarlar tarafından terk edilince bunların ricasına rağmen, başı kesildi⁵³⁴. Bunlardan sonra Petru Rareş Suceava'ya yetişir yetişmez Logofăt Mihul ve baş-porta (kapıcı) Trotuşan başta olmak üzere 1538'deki Osmanlı seferine taraftar olan Boyarların başlarını kestirdi⁵³⁵. Bu çok sert tedbir karşısında da Osmanlılar göz yumdular. Çünkü aynı hain Boyalar Kanuni tarafından dikilen "Çetine" Ştefan Lacusta'yı katlettikten sonra Osmanlılar aleyhine münasebetsiz bir harekete girişmiştir. Örneğin anlaşılmaya göre Türklere kalan Akkerman, Kili ve Bender sancağına neticesiz hücum etmişlerdir. Bazı kaynaklara göre Boğdan kafirleri Özi (Rom. Vozia) denilen Türk kalesini neticesiz kuşatmışlardır⁵³⁶.

çıkarmışlardı. Çağdaş Macarie'ye göre Petru Rareş burada büyük bir sıkıntıda bulunduğunu Osmanlı Padişahına, Kanuni-Muhteşem Süleyman'a, bir şikâyetnâme yazarak affedilmesine ve imdad arz etmiş idi. Yüz yıl sonra yaşayan Grigore Ureche (öl. 1647)'ye göre Petru Rareş'in Padişâha hitâp eden mektubunu karısı Elena (Brankoviç) Sırpça yazmış ve gizli bir Sırpla İstanbul'a göndermiş idi. Bu mektuba göre Kanuni Süleyman beş altı defa Petru Rareş'i Jan Zápolyai'den istemiş idi. Bu bakımdan A. Verançiç'in 2 Şubat 1540 tarihli bir mektubunda Lâtince "assiduis nunciis" diye yazmıştır (Bkz. Hurmuzaki-Densuşianu, *Documente...* II, 4, s. 200). Bundan birkaç ay sonra Petru Rareş apansız tekrar Devlet kapusuna çağırılmış ve Jan Zápolyai tarafından gönderilmiştir (Bkz. a.e. s. 211-212).

⁵³³ Bkz. Hurmuzaki-Iorga, *Documente...* XV, 1, s. 390-391; tercümesi N. Iorga'da *Scrisori de boieri, Scrisori de domni...* s. 200-201. Petru Rareş Türk memleketinde (Rom. *Tara turcească*) olduğunda (İstanbul'da) ve tekrar Voyvodalığı kazandığı hakkında Bkz. Ion Bogdan, *Evangelhia de la Humor şi Voronel din 1473 şi 1550* "Analele Acad. române Mem. sec. ist. Tom. XXIX (Bucureşti 1907), s. 649.

⁵³⁴ Bu voyvoda hakkında Bkz. V.I. Cărbăiş, *Un domn al Moldovei: -Alexandru Vodă Cornea*, (Bucureşti 1946) 95 s. 8'.

⁵³⁵ Bkz. Constantin C. Giurescu-Dinu C. Giurescu, a.e., 2. Vol., s. 280.

⁵³⁶ Bkz. Const. C. Giurescu, a.e., s. 280.

Kanuni'nin Boğdan seferinden sonra başına gelen belalardan ders alan Petru Rareş, ikinci voyvodalığında Osmanlılarla iyi geçinmiştir. Rahmetli Prof. Constantin C. Giurescu başta olmak üzere bazı ciddi tarihçilere göre yıllık haraç olarak padişahın hazinesine 12 000 altın ödemiştir.⁵³⁷ Acizane fikrimce 1538'e kadar 10.000 altın ödediği ve sonra (1541-1542'de) bu miktarın 12.000 olduğu çok şüphelidir. Daha genç tarihçilerden ekonomist Mihai Maxim'e göre "Petru Rareş'in ilk voyvodalığında Boğdan/Moldova'nın haracı 10.000 (?) altına eriştiyse de Kanuni'nin Boğdan seferinden sonra 15.000 (825 000 akçe) Macar altınına yükseltilmiştir (1541-1542 mali yılında)..."⁵³⁸. Bunun yanında Romen kaynaklarına göre (Gr. Ureche vb.) Boğdan seferinden sonra Kanuni'nin emriyle Moldova'nın birkaç yıl harac ve vergiden muaf tutulduğunu M. Maxim unutmuştur. Gerek Ştefan Lacusta ve gerek Aleksandru Cornea zamanında (1538-1541) Boğdan, harac ödememiştir. Yukarıdaki 15.000 altın yıllık harac kanımca çok şüphelidir. Çünkü bu, Mühimme veya Ruznâme defterleri gibi tarihsel bir kaynaktan teyit edilmemiştir. Bundan sonra M. Maxim'e göre 1551/1552'de Moldova'nın yıllık 20.000 florini (1.140.000 akçe)⁵³⁹ ise V. Veliman'ın ciddi bir araştırmasına göre 30.000 altındır. Hangisine inanalım. İkisi de değerli öğrencilerimizdendir. V. Veliman bir mühimme-vakıf defterindeki hükme (1552 M./952 H.) dayanmış (TKSM Ktp., K. 888)^{539a} M. Maxim ise havaya ya da M. Berza'nın bir uydurmasına dayanmıştır. 1553'ten başlayarak XVI. yy.'ın sonlarına kadar Moldova'nın yıllık harac miktarını gösteren istatistik rakamlarının (30.000-55.576-26.000) bazıları yanlış, bazıları şüphelidir⁵⁴⁰. Ancak Ruznâmçelerde teyit

⁵³⁷ Bkz. hep Const. C. Giurescu-Dinu C. Giurescu, a.e., s. 282: "tributul sporit la 12.000 ducati anual"; aynı fikirde M. Berza. (1957).

⁵³⁸ Bkz. *Recherches sur les circonstances de la majoration du kharady de la Moldavie entre les années 1538-1574*. "AIESEE. Bulletin" X, 2 (Bucarest 1972), s. 235-36 ve *Regimul economic al dominației otomane în Moldova și Țara Românească în a doua jumătate a secolului al XVI*. "Revista de istorie" Tom. 32, nr. 9 (1979), s. 1739 ve 1764 (Tabel).

⁵³⁹ Bkz. M. Maxim, *Recherches sur les circonstances du Kharadj (1538-1574)*... s. 237-238 ve aynı *Regimul economic*... s. 1739 ve 1764.

^{539a} Bkz. Valeriu Veliman, *Cîteva considerații privind haraciul Moldovei la mijlocul secolului al XVI-lea* (Fransızca özet: *Quelques considérations concernant le Kharatch payé par la Moldavie au milieu du XVIe siècle*). "Anuarul Institutului de istorie și arheologie" A.D. Xenopol XIX (Iași 1982) s. 285-301.

⁵⁴⁰ Bkz. M. Maxim özellikle *Regimul economic al dominației otomane în Moldova*... s. 1764/34 (Tabel...) - ştiî... notun sonuna bu katkıdan önce. Bkz. *N.C. Bejenaru, Turcicea lui Iliș Rareș și planurile Sultani lui de a transforma Moldova în pașalie* (Iliș Rareș'in Türkleşmesi ve Boğdan'ın paşalığa çevrilmesi hakkında Sultanın plânları) *Anuarul liceului M. Kogălniceanu 1922-1923* (Yași 1932) s. 47-52.

edilen bazıları muhakkak doğrudur. V. Veliman; M. Berza'nın abartmalarından ilham aldığı için Osmanlı rejiminin mahiyetini iyice anlamamıştır⁵⁴¹. Vergi ve haraçtan başka Petru Rareş'in oğlu Iliyaş devlet kapısına rehin gönderildikten sonra Boğdan beyi tayin edilmiştir (1546-1551). Daha sonra Mehmed Bey adıyla İslâm dinini kabul etmiştir⁵⁴². 1544-1545 M./951 H. tarihli bu döneme ait en eski mühimme defterindeki bazı hükümlere göre, o yıllarda Petru Rareş, taahhüdüne göre, İstanbul'un ihtiyacı için yüz bin kadar koyun ve keçiyi celeplerle⁵⁴³ gönderirmiş⁵⁴⁴. Gerek hayvanat ve gerek zahîre (ecnâs-ı zehâir) bazı yıllarda gönderiliyordu, bazı yıllarda şu veya bu sebepten gönderilmiyordu. Bunların üstünde katı bir monopol, tekel yoktu. Fiyatları piyasa narhına çok yakındı. Sadece tuz tekeli vardı⁵⁴⁵.

Bu ekonomik meselelerden başka 1541'in Haziran ayında Osmanlıların emriyle Petru Rareş Oytuz⁵⁴⁶ adlı Karpat geçidini askeriyle aşarak Transilvanya üzerine tekrar harekete geçmiştir. Çünkü o zamanki Erdel Voyvodası Romen aslından Boyar Ştefan Mailat (Rom. daha uzun) (1534-1541) Ferdinand Habsburg taraftarı olarak Petru Rareş, Eflak Voyvodası Radu Paisie ve Türk askerleri tarafından Fagaraş kalesinde kuşatılmışlardır. Ştefan Mailat derhal yakalanarak İstanbul'a gönderilmiş ve Yedi-Kule'de hapsedilmiştir⁵⁴⁷. Kanuni Süleyman'ın fermanıyla, 1542-1543 yıllarında da Petru Rareş Transilvanya'ya akın etmiştir; fakat bu esnada Alman Prensi seçmen (*elektor*) Joachim von Brandenburg'la birlikte Osmanlılar aleyhine çok gizli bir anlaşma yapmıştır. Fakat bu deneme de neticesiz kalmıştır⁵⁴⁸. Avusturya, Almanlara çok para ve mal vermiş onları geri alamadığından çok zarara uğramıştır. Bundan da iyi bir ders almıştır. Nasıl olsa gerek babası ikinci Ştefan çel Mare'nin ve gerekse kendisinin tecrübesi sonucu

⁵⁴¹ *Haraciul moldovei și Târîi Românești*.

⁵⁴² Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Onaltıncı yüzyıl ortalarında İslâmiyeti kabul etmiş olan bir Boğdan voyvodası*. "Belleten" T.T.K. Basımevi, Ankara, XVIII, 69 (1954), s. 83-87.

⁵⁴³ Bkz. Bistra Cvetkova, *Les Celap et leur role dans la vie economique des Balkans à l'époque ottomane (XVe-XVIIIe s.)*. "Studies in the Economic History of the Middle East" (London 1970), s. 172-192.

⁵⁴⁴ Bkz. en eski Mühimme defteri TKSM arşivi E. no 12321.

⁵⁴⁵ Bkz. Lütfi Güçer, *XV-XVII. asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda tuz inhisârı ve tuz işlemei nizamı*. "İst. Üniv. İk. Fak. Mecm. XXII, 1-2 (1962-1963), s. 81-144.

⁵⁴⁶ Civarında olan Uz gibi Oytuz da eski Türklerden Karpat-Tuna bölgesinde kalan yer isimleridir. (Bkz. Al. Lahovari., *Marele diștionar geografic al României...*, București 1902, IV, s. 555 ve IV, (1902), s. 699.

⁵⁴⁷ Ştefan Mailat hakkında teferruatla Bkz. Pavel Binder'in araştırmasına (not: 190).

⁵⁴⁸ Bkz. Const. C. Giurescu-Dinu C. Giurescu, a.e., s. 282/283.

Petru Rareş, ikinci voyvodalığında Boğdan memleketinin bağımsızlığı savaşından vazgeçmiştir. Avusturyalılardan beklediği ve istediği yardım yerine zarar görmüştür. Küçük bir Romen ülkesi olan Boğdan yani Moldova o vakitler Osmanlı Padişahlığı, Lehistan Krallığı, Kırım Hanlığı ve Avusturya-Alman İmparatorluğu arasında bulunduğundan böyle bir durumda onun bağımsızlığına imkan olmadığını Petru Rareş de iyice anlamıştır. Kanuni'nin ya da Muhteşem Süleyman'ın Boğdan seferine kadar (1538) kabahatli ve suçlu olmasına rağmen Türkler tarafından affedilerek ikinci defa tayininden sonra Osmanlıları daha iyi tanımıştır. Osmanlı Türklerinin bu kadar müsamahakârlığını yani "toleransını" anlamıştır. Bu bilinen bir İslam toleransıdır⁵⁴⁹

Netice olarak Osmanlı egemenliği Boğdan/Moldova üzerine bir yabancı hakimiyeti olmakla beraber XVI-XVIII. yüzyıllar içinde bundan daha iyisini beklemeye imkan yoktur. Moldova'yı ve özellikle Transilvanya'yı Habsburg Avusturyalılarından kurtarmak için Osmanlılar 1541'de bir tampon şeklinde "Budun" (Budun) Beylerbeyliğini kurmuşlardır⁵⁵⁰. Aynı yılda Eylül ayının dördüncü gününde (13 Cemâzi I 948), Transilvanya Prenslığı yani voyvodalığını örgütledikten sonra burasını çok küçük olan Jan Sigismund Zápolyai'ye ve annesi Kraliçe Izabella'ye Kanuni'nin fermanyla tevcih etmiştir (bkz. Koca Nişancı Celalzade)⁵⁵¹. Bu münasebetle Transilvanya krallığının vasiliklerine piskopos "frater" (Slavca brat Türkçe Barata) George Martinuzzi ve Petru Petrovic tayin edilmiştir⁵⁵². Avusturyalıların amacı bu zengin ülkeleri kendi ellerine geçirmek ve sömürmektir. Örneğin, Romen ülkelerinin bağımsızlığı hakkında Karlofça muahdesinde (1699) Transilvanya'nın ve Pasarofça'da (1718) Banat'ın Avusturyalılar tarafından alınmasını hatırlatabiliriz. Bunlardan sonra diğer Romen ülkeleri de elinden alınmıştır... Tarihi olayları ve durumları o zamanki gözle görmek gerekir. Onları şimdiki gözle görmek tarihçileri yanlışlıktan yanlışlığa düşürür. Aynı zamanda Romalı

⁵⁴⁹ Bu mesele hakkında *La toérance musulmane* adlı bir katkı vardır.

⁵⁵⁰ İlk Budun Paşaları: 1. Süleyman Paşa 1541 Eylül-1542 Şubat; 2. Küçük Bali Paşa-1542 Şubat-1543 Mart; 3. Yahya Paşazâde Mehmed Paşa-1543 Mayıs-1548 Ocak, (1538'de Kanuni'nin Boğdan seferine katılmıştı vb.) (Bk. Antal Grévay, *A Budai Pasak*, Béskeben = Beç = Viyana 1841, 52 s.).

⁵⁵¹ İ.H. Danişmend, a.e., 2. c. (1948), s. 227.

⁵⁵² Gheorghe Martinuzzi, Utieszeyycs Transilvanya valisi (= guvernator): 1541-1551, XII, s. 17. İki yüzlü olarak general Kastaldo tarafından öldürülmüştür. Petru Petroviçi (Petroviç) ancak Banat komitesi idi.

tarihçi meşhur Taçit'e (55-135) göre "Sine ira et studio" (bkz. Anale) ⁵⁵³ tarihin objektif yazılması gerekir.

⁵⁵³ Publius Cornelius Tacitus'un bir takım tercümeleri vardır. Tom. 4: *Annales*, Abekxcersu diri Augusti, *Tacili Historiarum* liber Primus 6o. P.C. Jacitiin Bar eserleri Hâmit Dereli tarafından Türkçe'ye de çevrilmiştir.

HAZİNE-İ BİRÜN KÂTİBİ
AHMET BİN MAHMUD EFENDİNİN TUTTUĞU
PRUT SEFERİNE AİT DEFTERDEN KOPARILAN
SAHİFELERDE NELER VARDI?

ŞEVKET RADO

Prut Savaşı, bilindiği gibi, günümüzden tam 275 yıl önce, 1711 yılında Osmanlı Türkleriyle Ruslar arasında cereyan etmiş ve sonunda Türklerin parlak bir zafer kazanması ile neticelenmiştir. Devrin Padişahı Sultan III. Ahmed'in Sadr-ı Âzamı Baltacı Mehmet Paşa'nın kumandası altındaki Türk ordusu, başlarında Çar Koca Petro ile eşi Katerina'nın da bulunduğu Rus ordusunu son derece mâhir bir manevra ile Prut nehrinin bir yanındaki geniş bataklığa sürmüş, çâresiz kalan Ruslar bu durumda Türklerden aman dileyerek, Sadr-ı Âzam ve Serasker Baltacı Mehmet Paşa ile ordunun ileri gelenlerini, biribiri ardından gönderdikleri elçilerle bir an önce bir sulh akdedilmesine razı etmek için adetâ yalvar yakar olmuşlardır. Ne çâre ki Koca Petro'nun, nerede ise Türklerle esir düşmeyi göze alıp kendisi esir olduktan sonra ne yapacaklarını yakınlarına söylediği sırada, Türk tarafında sulh müzakerelerini idare edenlerin acemilikleri yüzünden, harp meydanında kazanılmış bu parlak zafer, hiç de parlak olmayan bir sulh anlaşmasıyla noktalanmış ve Ruslar feci bir çıkmazdan kurtularak memleketlerine salimen dönmek fırsatını kullanmayı başarmışlardır.

Prut Savaşıyla en fazla ilgilenen tarihçilerimizin başında, hiç şüphesiz, değerli hocalarımızdan, rahmetli Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat gelmektedir. Kendisinin bu bahis etrafında pek değerli araştırmaları vardır¹. Bilhassa "Prut Savaşı ve Barışı" adlı iki ciltlik eseri en geniş çalışmasını teşkil eder. Prof. Akdes Nimet bu çalışmada esas kaynak olarak "Hazine-i Birün kâtibi Ahmet bin Mahmud'un 1123 (1711) Prut Seferine ait defteri"nden faydalandığından sitayişle bahsetmektedir ki, bizim de asıl konumuzu bu defter teşkil ediyor.

Bu defter Prut Seferine ait elyazması bir ruznamedir ki, Hazine-i Birün kâtibi olduğu anlaşılan Ahmet bin Mahmud adındaki bir zat "Defter" adını

¹ Bilgi almak için: Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Araştırma Enstitüsünce yayınlanan Tarih Araştırmaları dergisinin 1966 yılı, Cilt IV, Sayı 6-7, Sayfa 259.

verdiği bu ruznameyi ordunun İstanbul'dan yola çıkışından başlayarak menzilleri saya saya, savaş meydanına varıncaya kadar kaldıkları yerleri, bu arada cereyan eden olayları, gördükleriyle, duyduklarıyla, çadırlarda geçen konuşmalardan başka, taraflar arasındaki sulh müzakereleri safhalarına, bu arada ele geçen esirlerin ifadeleri de dahil olmak üzere her söyleneni hemen hemen günü gününe zabt edip defterine geçirmiştir ki, bu bakımdan Prut Seferinin her safhası için kaynak mahiyetinde, son derece önemi olan bir eserdir.

Prof. Akdes Nimet Kurat bu kıymetli defteri "Berlin, Prussische Staatsbibliothek, Orientalische Abteilung No 1209" da bulmuş, oradan kopye ederek Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Araştırmaları Enstitüsü'nün çıkardığı TARİH ARAŞTIRMALARI dergisinin 1966 yılı cilt IV, sayı 6-7'de, sahife 267'den başlamak üzere sahife 355'e kadar kitap yazısı Arap harfleriyle; sahife 357'den 427'ye kadar da yeni Türk harfleriyle aynen yayınlamıştır.

Yalnız üstadın bu yazma nüshayı yayınlarken kaleme aldığı önsözde belirttiğine göre "Elyazmasının en mühim kısmı, Prut Barışının akdine ait bir kaç sahife eksiktir. "Defter" den koparılıp alınmıştır; belki de bu sahifelerde "Barış"ın akdi esnasında yapılan bazı "yolsuzluklar" hakkında telmih yoluyla olsa dahi bazı bilgi verilmiş olabilir. Bundan ötürü belki de bu sahifeler, Ahmet bin Mahmud Efendi veya herhangi birisi tarafından çıkarılmış, yok edilmiştir" denmektedir.

Prut Savaşı ve Barışı gibi Türk tarihinde pek önemli yeri olan bir büyük olayın tafsilatını içinde taşıdığı için çok değerli bir kaynak hüviyeti bulunan bu yazma nüshada böyle bir eksik bulunması şüphesiz üzücü bir şeydir. Bereket versin ki, Akdes Nimet Kurat Hocanın, başkasını görmediği için dünyada tek nüsha zannettiği Berlin'deki yazma nüshanın Prut Savaşı ve Sulhuna ait bölümü tek değildir. Berlin'deki yazmadan kopye edilmiş olması çok muhtemel bir nüsha da benim kitaplarım arasında bulunmaktadır ve bendeki nüshanın, Allaha şükür hiç bir tarafı eksik değildir.

Şunu da, sırası gelmişken söyleyeyim ki, Hazine-i Birun kâtibi Ahmet bin Mahmud Efendinin defterinden koparılmış olan sahifeler, Akdes Nimet Kurat'ın tahmin ettiği gibi, "Bazı yolsuzluklar etrafında bilgi verilmiş olduğundan dolayı" değil, okunurken görüleceği gibi, sulh müzakereleri sırasında, bir an önce bir barış elde edip muhasaradan kurtulmak uğrunda başta Koca Petro, eşi Katerina, Rus ordusuna kumanda eden General Şeremetof ve bütün ileri gelenler olduğu halde Rus tarafının, ayaklara yüz

sürmeye kadar varan feci durumları, bütün açıklığı ile belirtilmiş olduğu için yırtılıp yazmadan çıkarılmıştır. Bu koparılmış sahifelerde, etrafındakilerin, ordunun açlıktan kırıldığını ileri sürerek bir an önce Türklerle sulh etmeyi başaramazsa Koca Petro'yu götürüp Türk serdarına teslim etmekle tehdit ettikleri; tam bir ümitsizliğe düşen Katerina'nın bizzat Baltacı Mehmet Paşa'nın çadırına giderek ricada bulunabileceğini söylemesi, memleketlerine giderken yolda Tatar askerlerinin kendilerine saldırmalarını önlemek üzere Türklerin yanlarına bir miktar asker katmaları için ricada bulundukları yazılıdır.

Bütün bu trajik sahneler yazma nüshanın bilhassa yırtılmış sahifelerinde etraflı bir surette belirtilmektedir. Bunun içindir ki Rusların medarı iftihar Koca Petro'nun ve Katerina'nın tarihte, Türkler karşısında böyle utanılacak bir durumda görünmelerini önlemek maksadıyla, en kuvvetli ihtimal olarak bir Rus tarafından, milliyetçilik hislerinin tesiri altında bu sahifeler yazmadan koparılıp imha edilmiş olmalıdır. Hem de bunu yapan alelâde, sıradan bir kimse değil, ancak, yazısı hayli karışık, okunması ihtisas isteyen bu yazmayı rahatça okuyabilecek seviyede bir araştırmacı, bir müsteşrik olacaktır.

Hazine-i Birun kâtibi Ahmet bin Mahmud Efendinin, Almanya'nın Berlin şehrindeki Eski Prusya Devlet Kütüphanesinin Şarkiyat Bölümünde bulunan Defterinin evsafi, başlarken de kaydettiğim gibi, TARİH ARAŞTIRMALARI dergisinin 1966 yılına ait cilt IV, sahife 6-7'deki Prof. Akdes Nimet Kurat'ın önsözünde belirtilmiştir. 372 sahife tutan bu Defter Prut Savaşı ve Barışı notlarından başka bir çok konuya ait kısımları da içine almaktadır.

Kütüphanemde bulunan yazma nüsha ise 138 yapraktır. Alelâde bir ebru kapak içindedir. Gayet okunaklı iri nesihle, harekeli olarak sarımtırak âbadi kâğıda yazılmıştır. Defter 22 x 16 boyundadır. Her sahifesinde 13 satır vardır. Yazılı kısmı 17,5 x 10,5 ince kırmızı çerçeve içindedir. Metinde ara başlıklar ve tarihler kırmızı mürekkeple yazılmıştır.

Defter, kırmızı yazı ile "Bin yüz yirmi üç senesinin Mah-ı Muharremü'l-Haramın guresinde vâki olan sefer-i Hümayun ve Saadetmakrunu beyan eder" cümlesiyle başlamakta, 1126 senesi Recebinde, İsveç Kralı XII. Şarl'ın Lehistan üzerinden memleketine dönmesiyle sona ermektedir. Yazmanın son sahifesinde görülen tarihten bu defterin Berlin'deki aslından yetmiş dokuz sene sonra, yani 1205 (1790) senesinde kopye edildiği anlaşılmaktadır. Kopye olmasına hükmedişim Berlin nüshasındaki yanlış yazılmış bazı kelimelerin bunda da aynı şekilde yanlış yazılmış olmasından kaynaklanıyor.

Defter'in Berlin'deki aslı 30 x 20 boyundadır ve her sahifede 34 sıkışık satır vardır. Hayli güç okunur bir nesihle yazılmıştır. Bu Defter'den ayrı iki yerden olmak üzere iki yaprak koparılmıştır. Bu iki yaprak koparılınca defterden bunların karşısındaki yapraklar da, tabiatıyla kopmuş olduğu için dört yaprak koparılmış olmaktadır ki bunlar da, altı üstlü sahife olarak sekiz sahife tutmaktadır. Defterin aslındaki sahifeler 34 satırlı ve küçük harflerle yazılmış olduğu için aslındaki bir sahife bendeki iri yazılı nüshada dokuz sahife kadar tutmaktadır.

Şimdi artık koparılmış olan sahifeleri yerlerine koyabiliriz: Bunda esas olarak Defter'in, Prof. Akdes Nimet Kurat tarafından 1966 yılına ait TARİH ARAŞTIRMALARI dergisinde, yeni Türk harfleriyle yayınlanmış olan metnini esas olarak alıyor ve koparılmış sahifelerde yazılı olanları o metinde "eksik" diye işaret edilen yerlerine koyuyorum:

Birinci eksik TARİH ARAŞTIRMALARI dergisinin 392. sahifesinin 27. satırından başlamaktadır. Metin "Biz Kralımız tarafından vekiliz...." deyip yarıda kalmış cümleden sonra şöyle devam edecektir:

... diyüb feryad ü figan iderek geldiler. Amma ol vakitti İsveç Kralının tercümânı önde bulunub Vezir-i Âzam Hazretleri tercümân-ı mesfure sual buyurdular ki: "Son gelen kâfire ki bu gelen kâfire kim dirler? Mosku Kralının nesidir?" dedikte tercümân-ı mesfur sual eyledikte gelen kâfir şöyle cevap ider ki "Ben hâlâ kralımın hazinedârıyım." dedikte Vezir-i Âzam Hazretleri: "Senin sözüne itimad yoktur. Ve kralın dedikleri habisin sözüne dahi itimad yoktur. Heman sizin muhkem haklarınızdan gelmek gerektir. Zira (hem) aman dersiniz ve hem yukarudan aşağı muamele idersiniz. Ve hem gâh kralınız bunda yoktur dersiniz, zoru gördüğünüz gibi her ne isterseniz verirüz dersiniz. İmdi, ben isterim ki kralın bundadır lâkin çünkü yok imiş ve askerinizin başbugi Şeremetoğlu². "Ben Şeremetoğlu'nun sözüne itimad itmeyüb cümlemenizi kılıçtan geçirüb amanınıza dahi merhametim yoktur. Heman cenk olsun ve yürüyüş dahi olsun" dedikte "Aman aman" diyüb "Her ne ki isterseniz virelim" dedikte İsveç Kralının tercümânı yer öpüb şöyle merdâne cevap virdi ki: "Devletlü Efendim eğer Mosku Kralı bizim gönderdiğimiz temessükin içinde her ne ki yazıldı ise Şevketlü Padişahımıza temamiyle teslim ider ise kendusin azâd

² General Petroviç Scheremetoff

idesiz. Lâkin matlab olan şeyler teslim olununcaya dek kavi rehinler alasz. Zira bu akıllu kâfirler ile boş korsanız hem sizi aldar ve hem padişahımızın yanında hizmetiniz makbule geçmez. Şâyed sonra zahmet çekersiz. Zira bu kâfir bir allâk kâfirdir. Bizim kralımıza ne kadar hiyle itmişdir. Kendi kavli hutumuzca (?) ve dinimizce vâfir temessükâtları vardır, hâlâ kralımızın yanındadır. Hele acele buyurman, kralımız yarın gelecektir, bir müşavere idin” dedikte Vezir-i Âzam Hazretleri: “Şimdi buna tedbir nedir? Zira biz bilmeziz. Kralın yanında makbul kimlerdir ve söz sahipleri kimlerdir? Eğer sen bilursen bize söyle” deyu emr-i âli eylediklerinde tercümân-ı mesfur dönüb şöyle cevap eyledi ki: “Devletlû Efendim, sultanım Mosku Kralına gönderdiğiniz temessükte taleb olunan şeylerin tamamıyla teslim olunmasına rehinlerdir ki bunlardır; Evvelâ Çâr-ı Moskovun hâlâ başveziri olan Şeremetoğlu’nu istersiz. Andan sonra hâlâ yanında on sekiz boyarı vardır, on ikisin istersiz. İsim resmiyle söyleyüb, badehu bunlar kavi rehinlerdir. Eğer bunları ele alub tamam işler bittikten sonra rehinleri memleketlerine koyuverirsiz. Eğer bu zikreylediğimiz kâfirler boyunlarına alurlar ise, ne güzel, eğer almazlar ise fırsatı fevt eylemek olmaz. Sizler a’lemsiz.” deyu söyleyüb geri çekildi.

Badehu Vezir-i Âzam Hazretleri kâfir-i bî-dine tehevviiren şöyle cevap buyurdular ki: “Var kralına söyle. Sen kralımın vekiliyim diyu söz söyleme. Evvelâ Şeremetoğlu hâlâ kralınızın baş veziridir, rehinliğe isteriz. Ve yanında on sekiz boyarı vardır, on ikisin isteriz. Bu saat gelsünler. Gönderdiğim temessüke amel idüb fermanıma inkiyad iderse Şevketlû Padişahımızın rikâb-ı hümayunlarına yüz sürüp ve kula dahi rica idüb kendusin azâd ideyim. Eğer şöyle böyle deyüb avk iderseniz mehil verdiğimiz saat geldiği gibi kul yürüyüş idüb sonra bin kerre rica itseniz olmaz. Durma git” dedikte ol saat tabur-i menhusa sür’atle gidüb Çâr-ı Moskov bu keyfiyet-i ahvali gördüğü gibi takrir-i kelâm eyledikte heman cân-ı habisi başına sıçrayub: “Aman ya nice olur” (der gibi) sağına ve soluna baktıkta yanında olan avreti³ der ki: “İş işden geçti. Hâlimiz müşkil oldu. Ben şimdi yaya askerim alub Serdara gidüb kendumi bildiririm. Beni Osmanlu kıymaz. Gerek kendume ve gerek tevabiatıma ve gerek

³ Katerina

hâlîme ve cânîma kat'a zarar gelmeyüp muhafaza iderek ikramen gönderirler" dedikte, sağdan ve soldan söz sahipleri dahi bu minval üzere Çâsâr-ı makhura sözler söylediklerinde Çâsâr dahi yanında olan baş veziri Şeremetoğlu demekle meşhur Şeremetoğlu'nu ve hâlâ yanında Defterdarını hem elçi idüb ve hem her umura vekil nasbedüb mesfurlar dahi on sekiz boyarlardan dahi yedlerine senetler alub acâleten tabur-i menhustan çıkub İslâm metrislerine yakın geldiklerinde ileru adamlar gönderüb Hazret-i Vezir-i Ekrem Yusuf Pâşâ Ağa-i Yeniçeriyân-ı Dergâh-ı Âliye ki "işte biz geliyoruz, bize ikram itsünler ve karşı adamlar göndersünler" dediklerinde Yusuf Pâşâ Hazretleri gelen kâfirlere gazab ile Rüstemâne şöyle cevap buyurdular ki: "Bizim gâzi yiğitlerimizden sizin kâfirlerinizin ayağına gider kimse yokdur. Sıkâri (?) kâfirler gelürlerse gelsünler. Eğer nâz ve istiğna ile gelmek sevdasında ise(ler) şimdicek kula yürüyüş ettiririm" diyüb kovdular.

Derakab kâfir-i menhus ters yüzüne dönüb gidüb bu ahvali gelen kâfirlere takrir eylediklerinde cân-ı habisleri başlarına çıkub heman ol saat sür'atle gelüb Yusuf Pâşâ Hazretlerinin rikâbına yüz sürüb ol doksan binden mütecevaz yaya askeri ki kırmızı fesleriyle kat ender kat tüfenklerine dayanub aleste müheyya dururlar, anlara nazar idüb ve toplara dahi başdanbaşa, gözi irdüğü yere dek nazar eyledikte akılları başlarından gidüb seraseme oldular. Zira dört yüz yedi pâre top kirpi gibi iskarça yerleşmiş idi.

Guzzât-ı Müslimin bu keyfiyet-i ahvallare muttali olup hamd ü senâlar eylediler. Zira bir Âl-i Osman padişahının zaman-ı saadetlerinde bu minval üzre top ve cephe gitmemiştir ve asakir-i İslâm dahi cem' olmamıştır. Zira sene-i mübarekede heman yalnız Mosku Seferi (var) idi. Sair seneler gibi dağınık değil idi.

Hâsılı, kâfirlerdir geldiler. Hazret-i Vezir-i Âzam Serdar-ı Ekrem hâkîpa-yı saadetlerine yüz sürüb iskemleler getirüb üzerinde oturdular. Tercumânlar gelüb söyleşildikte elçi-i mesfurlar şöyle cevap iderler ki: "ey zamanenin sahibkırânı ve merhametkânı Devletlû Efendim, kralımız selâm idüb hâk-i pâyinize yüz sürer. Hâlâ emrinize razı olup her ne ki ferman buyurursanız kemal-i mertebe inkıyad ider ve ideriz. Şöyle

cevab ider ki, evvelâ taburumuzdaki⁴ olan toplarımızı ve tüfenklerimizi ve cephanemizi ve âlât-ı harbe müteallik her ne ki var ise isteriz deyu emir buyurmuş idiniz. Lâkin buna bedel Yeni Kalemizi bütün yıkalım. Türkçe Yeni Kale derler, Tatar lisanınca Kemanke derler ve kefere mabeyinde Kemanik derler, Ur Kapusuna on sekiz saat yerdir, Ol kal'ada olan top dört yüz elliden ziyadecedir ve havan topları dahi vardır. Ve cephane mühimmatı ve âlâtı her ne kadar şey var ise temamiyle Şevketlû ve Merhametlû Padişah-ı âlempenah Hazretlerine hedaya olmak üzere teslim-i hazine idelüm. Tarafınızdan kullarınızı gönderüb zabt eylesünler. Zira memleketimiz ıraktır ve düşmenimiz dahi çoktur. Ve illâ bunları dahi alursanız memleketimize varıncaya dek heman yalnız Tatar taifesi bize yetişür ve bizden bir adam kalmaz. Sağdan ve soldan, önümüzden ve ardımızdan devşirür. Ve "illâ bunları dahi elbette isteriz" dir iseniz ferman sizindir, boynumuz kıldan incedir. Cümlesin defter idüb toplarımızı ve tüfenklerimizi ve cephane mühimmatı her ne kadar şeylerimiz var ise fiylerin bilür kullarınız ve mutemed adamlarınız gelsün, muhamminler baksunlar, tahmin itsünler. Ne kadar kise olur ise takdir olunduğu üzre yine bize virin. Ol kadar kiseyi teslim-i hazine idelüm ve yine efendilerimizin ferman bendesiyüz. Tek heman toplarımızı viresiz diyu feryad idüb ayağına yüzün sürüb ah ah eyledi...

II. eksik yazı TARİH ARAŞTIRMALARI dergisinin 395. sayfasının 32. satırında "Şeremetoglu'nun oğlu dahi geldi. Ama....." yarım kalmış cümlesinden sonra şöyle devam edecek:

... Ol gün ki mâh-i Cemaziye'l-Âhirin sekizinci günü ki Pencüşenbihtir mukaddema Çâsâr-i makhuru taburundan on iki bin güzide katana atlasu yirmi beş şâhi top ile ayrılıb ne cânibe gittiği mâlum olmamakla, lâkin ayrıldığı muhakkaktır. Bi-emrillahi Tealâ ol güne müsadif olub İbraili muhasara idüb aldıkları haberi muhişi gelüb malûmları oldukta gelen âdemi mahbus idüb söz çıkmamak üzre tenbih ve te'kid buyurdular. Evvelden dahi Hazret-i Vezir-i Âzamın haberleri var idi. Lâkin bu mertebe değil idi. On iki bin kâfir askeri İbrail üzerine

⁴ Ordumuzdaki

vardıklarında Buğdan riayası ve Eflâk riayasının imdâd ve ianeti ile otuz binden ziyade olup saat be saat izdiyâd ve terakki olmada. Hele hâsıl-ı kelâm bu muhiş haber saklanub kat'a çıkmadı ve ahval böyle olmadan murâd bu idi ki, asakir-i İslâm beyninde ve muharebe üzerinde işidülüb de ihtilâle bâis olmamak için ve bu minvâl üzere münasib gördüler.

Amma çünkü bu kadar sulha suret bulub temessük gelüb rehinler dahi geldikte tiz elden metrislere fermân-ı âli sâdır oldu ki; "hâlâ metrislerde atılan toplar ve tüfenkler ve humbaralar kat'a atılmayub lâkin yine herkes metrislerde yerlü yerinde dursun ve tâbur-i makhurdan gelen keferelere mâni olmayub heman şöylece toplar dolu ve tüfenkleriniz dahi dolu olup hâzır u âmâde durasız. Şu siyakda bize iş zuhur eyledi. Görelim Allah-ı Azimüşşân ne suret gösterir ise ve ne yüzden zuhur ider ise i'lâm olunub Fermân-ı âlişânıma ihtizar üzere olup inkiyâd üzere olası ve hilâfî zuhur ider ise sonra katlonursunuz" diyüb bu minvâl üzere etrâf u etrâfa haberler gönderildi.

Ezincânib, bu kerre Vezir-i Âzam Hazretlerinin huzur-ı âlilerinde hizmet-i sadakat ile sebkât iden İsveç Kralının tercümânına tenbih buyurdular ki "Sakinub tâ ki istenmedikçe gelmeyesin, heman çadırında oturasın." Çünkü rehinlerin ağırlıkları gelüb ân-ı vâhidde Vezir-i Âzam Hazretlerinden gûnâgûn lûtuflar müşahedesıyla yüz bulduklarında ve bâhusus Vezir-i Âzam Hazretlerinin kethudası olan Osman Ağa ve Divân Efendisi Ömer Efendi nâzenin yeni yetişmiş çelebiler bu elçiyi ân-ı vâhidde kendulerine bend ittürüb bunlar dahi elçi-i mesfurlara ikram etmekte. Bu aralıkda elçi-i mesfurlar nâz ü niyaz iderek şöyle cevap ider ki; "Devletlû Sultânım, sizin askeriniz ile bizim askerimiz iki tabur beyninde alışveriş eylesünler, tenbih buyurun" dedikte Vezir-i Âzam yanında mevcut bulunan müsin ihtiyarlara ifşa eyledikte: "kat'a riza vermen, eğer riza verirsiniz asakir-i İslâmın kahtena bais ve inhizâmına sebep olur" didiklerinde bu sözler lagvolunub tekrar tenbih (olundu) ki zinhar tabur semtine bir ferd varmasun ve tabur-i makhurde alışveriş namiyle çıkub taayyüş itmek sevdasında olurlar ise riza virmeyesiz, sonra mucib-i ibret olursuz (diye) tenbih ve te'kidlû fermanlar gönderildi.

Amma ol vakitda Atlû mukabelecisi olan Esseyid Sebzî Mehmet Efendi gelüb Vezir-i Âzamla sayebanda görüşdükte,

Vezir-i Âzam sulhun keyfiyet-i ahvalini ifade eylediklerinde ve temessüki dahi gösterdikte, zira azîm cenklerde ve azîm muhasaralarda ve serhadlerde emeği sebkât idüb hayli kâfiri dahi şimşir ile katledüb her ahvale muttali olduğu hasebiyle Vezir-i Âzam Hazretleri bu ahvali gâzi Sebzi Efendi Hazretlerine açtı. Mukabeleci Efendi yeşil gözlüğünü burnuna takıb mülâhaza iderek gözden geçirüb tamam olduktâ yer öpüb şöyle cevap buyurdular ki, “Hemişe Devletlû Efendim, vücudunuzu Allah daim idüb tûl-i ömr ile muammer olasız. Gayetelgâye güzel olmuş. Ve bir dahi şu maddeden hâz eyledim ki, Elgazi Sultan Mehmet Han Hazretlerinin zaman-ı saadetlerinde vâki gazâda sulhun hududu kat’olunduğı minval-i meşruh üzre murâd idüb kariha-i şerifinizden zuhur(undan) pek hâz eyledim” (dedi).

Duadan sonra Sahib-i Devlete sual eylediler ki: “Sultanım, eğer bu ahvale ve bu maddelere Tatar Han-ı Âlişânı Hazretlerinin re’y ü tedbirleri bile oldu ise hiç bunun fevkinde olmaz” dedikte heman der’akab Osman Kethuda, meğer yanında dinler imiş, Mukabeleci Sebzi Efendinin yakasından yapışub, geruye alub gazab ile şöyle cevap ider ki: “Dinle ey âdem, bu âne gelinceye dek Tatarların ianeti ile mi açıldı bu cümle kal’alar ve memalik-i İslâmiye?” diyüb bu makule sözler söyledikte Mukabeleci Esseyid Sebzi Mehmet Efendi: “Dinle, imdi siz kendü re’y-i tedbirinize gururlanıb başlı başınıza iş işlediniz bu işin re’y-i tedbirinde Tatar Han Hazretlerine müracaat itmeyüb âdem yerine komadınız. Bu işin sonu fena oliserdir. Sonra peşiman olasız amma faide etmiye. Bu misillü işlerin bir ikisin gördük, ana binaen söyledik” diyüb dönüb gitti.

Bu mükâlemeyi bu hakir görüb ve bu ahvale muttali olup derunice fikr iderek Mukabeleci Efendinin derunundan geçdüğü zamire varub ol mahalde dua idüb “Ya Rab, bunu encamını hayra tebdil eyle” didik.

Ezincânib, çünkü elçiler gördüler ki kendilerine itibar olunub ân-ı vâhidde lâhmeke lâhmi⁵ oldular Amma ol vakitte: “Kralımız selâm (ve) dualar ider, şöyle cevap ider ki: Çünkü merhamet idüb bize yol virdiler amma kendülerinin itimad

⁵ Etin etimdir.

eyledikleri başbuğlarından bize âdemler tayin, bir vâfir asker dahi maan yanımızca ola. Zira bizim askerimiz açlıktan sıkılıb zaif olmuşlardır. Şa'yed Tatar askeri yağma ve askerinizden dahi malımızı ve vücudumuzu muhafaza iderek Turla suyunu (Dinyester) öte tarafına geçinceye dek bizi götürsünler ve hem kralımız Yaş'a gelmezden mukaddemce on iki bin atlû askerimiz zahire için ayrılıb ne tarafa gittiği malumumuz olmamağla rica ideriz ki âdemler tayin idüb askerimize zarar gelmemek üzere kralımıza kavuşturmak üzere tenbih ve te'kitlû ferman buyurasız.”

“Mezburanlar dahi itaat-i rehinler idüb Vezir-i Âzam Hazretlerine söyleyüb vech-i meşruh üzere fermân-ı âli ittirdiler. Zira müşavere zuhurunda Çâr-ı makhura hiç ruhsat virilmediğinden nâşi hufyeten işler zuhurunda rical-i devlet mütehayyirde kalub Çâr-ı makhur dahi mülâhaza idüb “Fırsatı fevt itmek olmaz” diyüb mâh-ı Cemaziye'l-Âhirin dokuzuncu cuma günü gitmek murâd eyledi. Çâr-ı makhure sâdır olan fermân-ı âli mucibince bunlardır ki zikr olunur.

Çarhaçı olan vezir-i Âzam (?) Çerkes Mehmet Paşa Kapu halkı ile ve Sivas eyaleti maan ve Diyarıbekir eyaletine mutasarrıf olan Maktulzâde Vezir-i Mükerrerrem Ali Paşa Kapu halkı ile ve Diyarıbekir eyaleti maan Aksaray sancağına mutasarrıf olan İvaz Paşa ve kis alâ hâzâ bervech-i tahmin kırk beş bin güzide atlû askeri alesta müheyya durmada amma ol gün ki sulh salâ olunub keyfiyet-i ahval böyledir.

Mâh-ı Cemaziye'l-Âhirin sekizinci Pencüşenbih günü der sene bin yüz yirmi üç, Benderde sâkin olub Padişah-ı Âlempenah Hazretlerinin misafiri olan İsveç Kralı geceyi gündüze katıp at boynuna düşüb Tatar Han Hazretlerinin çadırına gelüb Han Hazretleriyle görüşdükte Han Hazretlerine سوال ider ki: “Haniya cenginiz nice oldu?” dedikte Han Hazretleridir şöyle cevap ider ki: “Ey Kral-ı İsveç, şimdiki halde sulh salâ olunub iller emnlik, beyler düzenlik olub yarınki gün Çâr-ı makhur alay ile yola girüb şâd u merk ile memleketine revâne olacaktır.”

İsveç Kralı Han Hazretlerinden bu kelime-i muhyişî işidicek ah idüb cân başına sıçrayub “Ya bizim keyfiyyet-i ahvalimiz nice olacaktır?” didikte “Sizin ahvalinizi Sadr-ı Âzam Hazretleri bilir” diyu cevap virdi. Badehu Han Hazretleri kendusunin Yalı Ağasını Vezir-i Âzam Hazretlerine gönderdiler

ki “İsveç Kralı geldi. Yanımızdadır. Fermanları nedir?” diyu gelüb Yalı Ağası Sadr-ı Âliye haber virdikte Vezir-i Âzam Hazretleri ferman idüb “Gelsün, görüşelüm” deyu bir kaç kerre âdemler gönderüb ve Han Hazretleri dahi “Elbette gidün” dedikte “Gitmem” deyub ayak basukda Vezir-i Âzam Hazretleri Mukabeleci olan suvari Sebzi Mehmet Efendiyi çağırub şöyle ferman eylediler ki “Var İsveç Kralını al da maan getür” diyüb gönderdiler...

III. Eksik yazı TARİH ARAŞTIRMALARI dergisinin 402. sahifesinin 17. satırındaki “... bu adayı su bütün basub heman kuşca canlarınızı kurtarmağa belki kâdir.....” deyip kalmış olan cümleden sonra aşağıdaki gibi devam edecektir:

... su bütün basub heman kuşca canınızı kurtarmaya belki kâdir olamayub bütün helâk olmanız emr-i mukarrerdir. Tatar Han Hazretlerine ifade olundukta anlar dahi “Beli böyledir. Zira Bi-emrillâhi Tealâ Temmuzda ve Ağustosta Erdel dağlarının karları eriyib bu mahallerde bu ada bütün derya olur” deyu müzakere iderken köprüye tayin olanlardan haber geldi ki “su üzerinden büyük büyük ağaçlar gelüb köprüyü harab ider” deyu cevap verdiklerinde, Bosna’nın miri piyâde levendatın köprüye tayini bâ fermân-ı âli idüb yaya askeri köprülerde durub ellerinde kancalar ile gelen ağaçları tombazlar altına itüb köprüyü halâs iderlerdi. Hele sür’at olunub asakir-i İslâm Sancağı Şerif ile geçüb bir mikdarı karşı yakada kaldı. Kalan da az idi. (Fi 16 Cemaziye’l-Âhir sene 1123)

Tarih-i mezburede Cuma günü Bagul nâm mahalde konuldu. Cuma günü meks Cumaertesi günü meks olunub vakıa köprünün öte tarafı Adayı ol kadar su gelüb bastı ki ol Ada bütün derya oldu. Asakir-i mansure bunu görüb hamd ü senâ eylediler. Cumaertesi günü Otağ-ı Hümayuna Vüzera-yı İzam ve Ocak Ağaları bütün davet olunub müşavere-i azım olunub İsveç Kralının selâmet ile Leh Cumhuriyetine dek götürmesi için Vüzera-yı İzamlardan Urum eyaletine mutasarrıf olan Vezir-i Âzam (?) Yörük Hasan Paşa Hazretleri Kapu halkı ve maan eyalet-i mezbure tayin buyurulub kendulerine serasere kaplı sırt samur kürk ilbas olunub revâne oldu.

Gün-i mezburda Buğdan memleketinde dağlardaki beçenelerden⁶ Sadr-ı Âzam Hazretlerine böyle haber geldi ki “riyalardan hâlâ içlerimizde altı yedi yüz mikdarı Moskulu vardır. Fermanınız nedir? Ve ne yüzden murad idersenüz emrinize muntazırız” deyu haber geldikte mucibince Fermân-ı Âli sâdır oldu ki Dergâh-ı Âli çavuşlarından riaya hapsinde olan Moskulu keferelerini alub tabur-i makhure yetiştirmek üzere tayin eylediler.

Kariye-i Bagul’de Cumaertesi meks. ve Pazar günü meks. olunub (Fî 18 Cemaziye’l-Âhir sene 1123) tarih-i mezbure günü Çâr-ı makhure tayin buyurulan Çerkes Mehmet Paşa’dan kendulerinin Kapu Kethudası Bosnavî Mehmet Ağa yediyle arzı geldi. Arzın mefhumu böyledir ki, Şeremetoğlu ve Çâr-ı makhur şöyle rica iderler ki, Devletlû Efendim Sultanım Hazretleri lutuf ve ihsan idüb bir iki gün bize ruhsat virüb oturak idevüz ki köprüden geçevüz. Eğer meks olunmaz ise azîm zahmet çekeriz. Çünkü gelen haberler böyledir. Vezir-i Azam Hazretleri dahi merhameten Çâr-ı Moskuve izin fermanı gönderdi.

Ama bu hakir, ol mahalde gelen ademilerini sual idüb şöyle takrir-i kelâm eyledim ki, mahrem-i esrar olduğumuz hasebiyle Çâr-ı makhurun ve Şeremetoğlu’nun Vezir-i Âzam (?) Çerkes Mehmet Paşa’ya oturak içün ve bir iki gün eğlenmek içün rica ve minnet idüb anlar dahi müsaade idüb Sadr-ı Âzam Hazretlerine ifâde ve i’lâm idüb işlerinin husulî muradı üzere Ferman-ı Âli izhar idüb gönderdiler. Bu kâfirlerin hiyle ve hud’ası bunda elbette vardır. Ne minval üzredir? deyu sual olundukta şöyle takrir-i kelâm eylediler ki; “Kâfir-i lâinlerin bu hususda hiylesi, ey birader-i azizim budur ki, oturak eyleyecek mahal ki Buğdan Beğinin tahtıgâhı olan Yaş’a karibdir, Mosku Çâsârı vilâyetinden çıktığı zaman Buğdan memleketi ve Ulah memleketi ve Kara Eflak memleketi ve Kazaklar memleketi kabza-i tasarrufa girüb malik olduğum hasebiyle Kostantin dahi benimdir ve malik oldum zanniyle ve zu’-m-ı fâsidince her ne kadar ki hazinesi var ise ve ne kadar cephanе mühimmatı var ise bir iki sene mukaddem tedric ile ve kendusi dahi maan Yaş’a getirüb bu kadar eşyasın ve hazinesin koyub kendusunin

⁶ Peçeneklerden

tahtuğâhı olduğu takdirce Bi-emrillahi Tealâ başına bu felâketler gelüb geldiği yola gitmekle şimdi ol kadar cephanesin ve hazinesin alub ve kemâl-i mertebe zahirelenüb muradı üzre tirenpetesin çalarak revâne ola. Hilesi budur. Bunlar ise bu işten gafillerdir” deyu söylendi.

Zira Yaş’a meks olunacak mahal bir buçuk saattir ve Çâsâr-ı makhur oturak eylediği mahalde Samurkaş derler bir cenerali var idi. Henüz yirmi bin atlu ve piyade askeri ile Çâr-ı makhurun imdadına yetişmemekle ol mahalle gelmiş idi. Ol mahalde tabur-ı makhurede beyinlerinde azîm müşavere olunub bütün taburdaki kefare askeri dört tabur olup ve her tabur başka başka ayrılub Çâr-ı makhurdan veda eyledikleri ve Çâr-ı makhur heman kendu Moskulusu ile kaldığı ahvallerin Vezir-i Âzam Hazretlerinin malûm-ı devletleri oldu. (19 C. 1123). Tarih-i varaka günü zikrolunan ahvallerin malûm olduğu tarihtir. (20 C. 1123) Tarih-i varaka günü rehinler istikbal idüb meğer ki Şeremetoglu oğluna bir papaz göndermiş. Papaz-ı mesfur gelüb Şerametoğlu’na görüşüb Papaz-ı mesfurun elin öpüb “Aman hastayım, beni oku” didikte Papaz dahi âyin-i dinlerince afarozlamıştır (20 C. 1123).

Çâr-ı makhure tayin buyurulan Vüzera-yı İzamlar ve asakir-i mansure ile tarih-i varakanın salı günü Ordu-yı Hümayuna dahil oldular (24 C.). Tarih-i varakanın Cumaertesi günü Dergâh-ı Âli Cebeci Başî Mustafa Ağa Dergâh-ı Âli Cebeci neferatiyle Kariye-i Bagul’dan kalkub ileruce revâne oldular. Tarih-i varaka gicesi Şevketlû Padişahımızın Silâhşor Ağalarından Kara Mehmet Ağa Hatt-ı Hümayun-ı Şevketmakrun ile Ordu-yı Hümayuna dahil (oldu). Vezir-i Âzam Hazretlerine mülâki olub mefhumı malûm-ı Hazret-i Sadr-ı Âli olmuştur (25 C. 1123).

Tarih-i mezburenin Pazar günü Bagul nam kariyeden umumen asakir-i mansure ile kalkub kariye-i Tirebere’ye konulmuştur.

Salı günü meks. Cihârîşenbih günü meks. Gün-i mezburede tevkii olan Kadri Efendi Azak Kalesi tahririne memur buyurulup ve kendulerine dahi miriden harçlık verilüb menzil beygirleri ile revâne olmuştur (27 C.).

Asitane-i Saadetten Padişah-ı âlempenah Hazretlerinin silahşor ağalarından (Kara Mehmet Ağa) Hatt-ı Hümayun-ı

Saadetmakrun ile geldi ve salı gicesi mahbus olan Buğdan Beğinin Kapukethudası Nikola zimminin boynun urub cân-ı habîsi cehennemra oldu.

Kariye-i mezbureden avdet olunub kariye-i Gegeçağzı'na konuldu. Gün-i mezburede Asitane-i Saadet'ten Dergâh-ı Âli Kapucubaşlarından rikâb-ı şehriyarilikten bermurad olan Selim Ağa Hatt-ı Hümayun-ı Saadet-makrun ile geldi. Cuma günü meks Cumaertesi meks (Fî Gurre-i Receb 1123). Pazar günü meks. Pazarirtesi meks. Yurt yerinden kalkılıb menzil-i Hendek'e göç olub dahil olundu. Salı günü meks. Salı gicesi Hatt-Hümayun ile gelen Silâhşor u Şehriyari Kara Mehmet Ağa gitmiştir. Cihârşenbih günü meks. Gün-i mezburda Nemçe Çâsârından bir adet peşkeş hinto Sadrıâli Hazretlerine geldi (6 Receb).

Mah-ı mezburun altıncı Pencüşenbih günü kariye-i mezburdan avdet olunub kariye-i Velen'i geçüb kariye-i Arayış'ı geçmezden evvelce bir dağ üzerine konuldu. Mezbur dağın üsti düz olub nehri Prut dağın dibinden akardı. Ve Tuna donanması dahi ande olub Kapudan Paşa Mirmiran Hazretleri, Kethuda-yi Vezir-i Âzam sabık Abdülkerim Efendi, Ruznamçe-i Evvel Hümayun olub mezbur kapudan Paşa davet idüb bu hakir dahi maan olmağla azîm ziyafetler olub ve azîm zevkler olunmuştur.

Gâh çekdiri üzerinde, gâh su kenarında Elhamdü lillâhi Tealâ kariye-i Hendek'den kariye-i Arayış üç buçuk saattir. Isakçı'da kalan defterlerin ve ağırlıkların Ordu-yı Hümayuna götürülmesi için emr-i âli sâdır olub âdemler gönderilmiştir. (9 Receb 1123) gicesi Kalgay Sultandan öyle haber geldi ki Elhamdü lillâhi Tealâ Devletlû Efendimizin ve Padişah-ı Âlempenah Hazretlerinin hüsn-i himmetleri ve dua-i hayırları berekâtiyle azîm yüzaklıklar ve fetih ve nusret ve mâli ganâim ile, sıhhat ve selâmet ile Kırım'a dahil olduk. Ve hatta Vezir-i Âzam Hazretlerine dahi gâyetle güzel olmak üzere birkaç bâkire kızlar hedaya olmak üzere göndermiştir. Ve Tatar Han Hazretlerine dahi vafir kul ve cariyeler göndermiştir. Bunun hikmeti budur ki; ibtidadan düşman üzerine giderken Sancağ-ı Resulullah kariye-i Kartal'da otururken ve Çâr-ı makhur dahi

صَاغِدَنْ وَصَوْلَكْ سَوَزْ صَا حَبْلَكِ دَحْ بُو مُنَوَالِ اَوْزَه
 جَا سَا رِ مَقْهُوَرَه سَوَزْ لَرِ سَوْبِكِرِ كَلِرِنْدَه جَا سَا رِ دَحْ يَانِدَه
 اُولُكْ بَاشِ وَزِيرِ شَرْمَتِ اُوغْلُو دِيكَلَه هَشْمُورِ شَرْمَتِ اُوغْلُو
 وَهَالَه يَانِدَه دَقَرْدَارِ يِي هَمِ اِلْحِي اِيْدُوْبِ وَهَمِ هَرَامُوْرَه دِكَلِ
 نَصَبِ اِيْدُوْبِ مَسْفُوْرَكُوْرَه دَحْ اُوْنِ سَكِرِ بُو يَارِ لَرِنْدَه دَحْ
 يَدَلِرِنَه سَنَدَلَزْ اَلُوْبِ عَجَالَه طَابُوْرِ مَحْسُوْدِ چِيْقُوْبِ
 اِسْلَامِ مَتَرِ سَكِرِنَه يَقِيْنِ كَلِكِرِنْدَه اِيْلَرُوْرَه مَلِكُوْرَه دَحْ
 حَضْرَتِ وَزِيرِ اَكْرَمِ يُوْسُفِ بَاشَا اَغَا بِيكِيْرِ يَانِ دَرَكَاوْ عَلِيْكَ
 اَشَدِ بَرِ كَلِيُوْرَه بَرِ هَاكِرَامِ اِسْوَنَلَرِ وَفَارِ شَوَادِ مَلِكُوْرَه سَنَدَلَزْ
 بِيْدِكِرِنْدَه يُوْسُفِ بَاشَا حَضْرَتَلَرِ كَلَاوْ كَا فِرَلَرِ غَضَبِ اِيْلَه
 رُسْتَمَانَه شُوْبِلَه جَوَابِ بِيُوْنِ دِيْلَرِكِه بَرِ عَمِ غَارِ يِكَلِرِ مَزْدَنِ
 سِرَكِ كَا فِرَلَرِ يِكِرِيْ اِيَا غِنَه كِيْدِرِ كَسَه يُوْقَدِرِ صِيْكَارِ كَا فِرَلَرِ
 كَلُوْرَكِسَه كَلَنَرِ - اَكْرَنَارِ وَاسْتِفْنَا اِيْلَه كَلَاكْ سَوْدِ اَسِنْدَه اِيْسَه

بُو سَاعَتِ كَلَسُونَكُرْ كُونْدُرْ يَكِيْمْ تَشَكِّهْ عَلَ اَيْدُوْبْ خُرْمَانَهْ
 اِنْشِيَا دَايْدُوسَهْ شَوَكْتُو بَا دِشَاهِرِيْكَ رَكَابْ هُو اَيُونْدُرْ يَنَهْ
 يُوْر سُوْرُوْ وَهُلَهْ دَخِي رَجَا اَيْدُوْبْ كَنْدُوْسِيْنْ زَا دَايِيْمْ
 اَكْرَشُوْبِلَهْ بُوْبِلَهْ دَايُوْبْ عَوْقْ اَيْدُوسَهْ كَرْ مَهْلْ وَرْدِيْكَرْ كَلَسِيْ
 سَاعَتِ كَلِيْكَ كِي قَوْلْ يُوْرِيْشْ اَيْدُوْبْ صُكْرَهْ يِيْكَ كَرَهْ رَجَا
 اِنْسَاهْ كَرْ اَوْلَا ز دُوْرْمَهْ كِيْت دِيْدِيْكَهْ اَوْلَسَاعَتِ طَابُوْر
 مَخْوَسَهْ سُرْعَتَهْ كِيْدُوْبْ جَارِ مُسْقُوْهْ بُو كَيْفِيَّتِ اَهْوَالِي
 كُوْر دُوْكَ كِي تَقْرِ يَكَلَامْ اَبْدِيْكَهْ هَوَانْ جَانْ خَبِيْسِيْ بَا شِنَهْ هُجْرُوْبْ
 اَمَانْ يَانِيْجَهْ اَوْلُوْر صَاغْنَهْ وَصُوْنَهْ بَقْدِيْكَهْ يَانِيْشَهْ اَوْلَانْ
 عَوْرَتِ دِيْكَرَهْ اِيْشْ اِيْشْدَنْ كَجْدِيْ حَالِيْمِيْزْ مُشْكُلْ اَوْلَدِيْ بِيْ شِيْ
 يَا يَهْ عَسْكَرْ نِيْمْ اَلُوْبْ سَرْدَارَهْ كِيْدُوْبْ كَنْدُوْمِيْ يَكِيْ بِيْرِيْمْ بِيْجِيْ
 عُمَانْ لَوْ قِيْمَا ز كَرْ كَنْدُوْمَهْ وَكَرْ كَنْدُوْبَا عَانَهْ وَكَرْ كَنْدُوْبَا لَهْ وَجَا
 قَطْعَا ضَرْ كَلِيْوْبْ مُحَافَظَهْ اَيْدَهْ رَا كَرْ لَمَا كُونْدُرْ رُوْرْدِيْكَهْ

كُونْدَرْدِيكِرْمَشَكْدَه طَلَبْ اَوْلَانْ شِيكِرْدِه تَمَامِيكِه تَسْلِيمِ
 اَوْلَمَاسِنَه رَهِيكِرْدِيكِه بُونْدَرْدِي اَوْلَا جَارِ مُسْقُووكِ
 حَالَا بَاشْ وَزِيرِي اَوْلَانْ شَرَه مَتَّ اوْغُلُوخِي اِسْتَرِي سِرْ اَنْدَشَكِه
 حَالَا يَانْدَه اُون سَرَبُو يَارِي وَاَزْدِرَاوْن اِكْبَسِي اِسْتَرِي
 اِسْمِ رَسِيْلَه سُوْيَلِيُوْب بَعْدَه بُونْدَرْدِي رَهِيكِرْدِي اَكْرَبُوْلَرِي
 اَلَه الْوَبْ تَمَامِ اِسْلَرْمَشَكْدَنْ صَاكِر رَهِيكِرْدِي مُمْلَكَتَرِي يَنَه
 قِيُوْ يَرِي سِرْ اَكْرَبُوْزِكِر اَيْدِيكِر كَا فِرْلَر بُوْيُوْزِكِر يَنَه اَوْلَانْ
 نَه كُوْزُلْ اَكْرَلْمَازِلَر اِسَه قُرْصَتِي قُوْت اَيْمَكْ اَوْلَازِلَر
 اَعْلَم سِر دِيُوْ سُوْيَلِيُوْب كِيْمُوْ يَه جَهْلِي بَعْدَه وَزِيرِ اَعْظَم
 حَضَرَتَرِي كَا فِرِي دِيْنَه تَحْوَر كَشُوْبِلَه جَوَابْ بُوْزْدِيكِه
 وَاَرَقْرَالِيكِه سُوْيَلَه سَن قِرَالِيكْ وَكَلِيْم دِيُوْ سُوْز سُوْيَلَه
 اَوْلَا شَرَه مَتَّ اوْغُلُوْ حَالَا قِرَالِيكِرِيْن بَاشْ وَزِيرِي رَهِيكِرْدِي
 اِسْتَرِي زَوْيَانْدَه اُون سَرَبُو يَارِي وَاَزْدِرَاوْن اِكْبَسِي اِسْتَرِي

Aksu'yu geçüb ve nehr-i Turla'yı dahi geçüverdiği saat Vezir-i Âzam ve Tatar Han-ı Âlişan Hazretlerinin ilm-ü haberleri bile olub ol mahalde Kalgay Sultan otuz bin Tatar askeri ile mahzunen asakiri...

IV. Eksik yazı TARİH ARAŞTIRMALARI dergisinin 405. sayısının 32. satırındaki:

“Çünkü sabaha dek eyledik cengi
Düşünüb Mosku eyledi fendi
Yeniçeri.....” deyip kalmış olan mısradan

sonra aşağıdaki gibi devam edecektir: [Tarih Araştırmaları dergisindeki metinde (Yeniçeri...) den sonra gelen (... yedirdik pilavı lenger üstüne) mısraı bendeki yazmada yoktur.]

... ağası yürüdi gitdi	Yıkdi gazileri gar gar üstüne
Zeval vakti geldi eyledi aman	Tatar Han askeri kurdular keman
Din-i İslâm askeri yürüdi heman	Kıldılar küffarı zar zar üstüne
Bize lûtf u ihsan eyledi Hüda	Küffar aman didi olundu nidâ
Mehmet Paşa vezirin hizmetin edâ	İtdi küffar ile ahd ü emanı (?)
Virdi Mosku bize Azağ illerin	Lutfu Hak oldu açtık İsveç yolların
Dir Mustafam takinalum turna tellerin	Mustahak olmuşuz er er üstüne

Yedi bin mikdarı dahi turna telinden çelenkler Şevketlü Hünkârımız gaziler için yapıdırıp gönderüb Ocaklara tevzi ve taksim olunmuştur.

Rum eyaletine mutasarrıf olan vezir-i Âzam (?) Yörük Hasan Paşa Hazretlerini eyaletiyle maan ve hem tevcihat bile olmak üzere İsveç Kralına tayin buyurulub memleketine gitmek üzere acaleten gönderildi ve kendülerine serasere kaplı sırt samur kürk ilbas olundu.

Mâh-ı Receb-i Şerifin on ikinci Cuma günü Otağ-ı Hümayuna Tatar Han-ı Âlişan, Vüzera-yı İzamlar ve Ocak Ağaları ve Zabitanlar ve Müsin ihtiyarlar (?) davet olunub müşavere iktiza eylemekle zira bais-i sebep (?) budur ki: Mâh-ı Cemaziye'l-Âhirin sekizinci Cuma günü Mütefferika Başî İmirze Ağayı kalelerin teslimi ve miftahlarını getürmek için ve yanınca maan Çâr-ı makhur tarafından dahi yakınlarından bir kefer dahi bâ-ferman-ı âli memur idüb gönderildi idi. Vezir-i Âzam

(?) İsmail Paşa'ya dahi Ferman-ı Âli sadır olup kalelerin üzerine memur olundular idi. Gün-i mezburda ve tarih-i kitabda geldi (Fi 12 Receb sene 1123).

Badehu Otağ-ı Hümayunda cem' olub müşavere olundu. Ol gün Müşavere tekmil olmayub netice virilmediğinden ertesi Cumaertesi güne kalub ol gün oldukta yine Otağ-ı Hümayuna cem' olunub ve Çâr-ı makhurun ve sulhde her ne ki lisana gelüb hüccet-i şer'iyye ve bâ-temessük ile vâki oldu taraf-ı devlete ehl-i İslâm temamiyle teslim olunmasına yarar rehinler virdikleri kefereleri dahi çağırđıb Vezir-i Âzam Hazretleri cümlelerin muvacehesinde kâfir-i makhurlara şöyle cevap buyurdular ki: "Ey kâfir-i bî-din, kalelerin teslimi için tarafımızdan ve tarafınızdan mutemedün aleyh âdemler gönderildi idi. Şimdi gönderdiğimiz âdemler geruye gelüb şöyle takrir-i kelâm iderler ki: "Bir zaman ve bir müddet eğlenüb sonra teslim ideriz" dimişler. Bunun aslı nedir? Ve muradınız dahi nedir? Hile ve hud'anızı âşikâre ider misiz? Yohsa tiz elden kal'aları teslim ider misiz? Ve illâ muhkem haklarınızdan gelinür, sizler için dahi kurtulmak emr-i muhaldır" dediklerinde Mosku Çarının rehinleri şöyle cevap ve takrir-i kelâm eylediler ki: "Devletlû Efendim, şimdi bizde olan Azak Kalesi'nde ve Taygan Kalesi'nde vâfir toplanımız ve cephanemiz ve zehairimiz vardır. Ve bâhusus ki on beş senedir ma'mur olmadasız. Kamanitse eylediniz. Bâhusus ol kale ise böyle bizim kaleler gibi ma'mur değildi. Eğer lutf idüb bu kullarınıza dahi altı ay mehil viresiz. Ve hâlâ kaleler içindeki ve zâbitlerimiz dahi böyle rica iderler. Ve hîn-i sulhde siz bilmez miydiniz ki, bunun keyfiyeti böyle olacaktır. Şimdi bana böyle itaplı sözler söylersiz." dedikte ol saat iki dizinin üzerine gelüb Vezir-i Âzam (?) Yusuf Paşa Ağa-yı Yeniçeriyân-ı Dergâh-ı Âli şöyle takrir-i kelâm buyurdular ki: "Ey kâfir-i lâin, evvelâ metrisler önünde ayağıma yüzün ve gözün sürüb feryâd ü figan ve amân, el-amân, her ne isterseniz virelüm ve Kralımın dahi umuruna vekil-i mutlakım ve murahhasım, aman der idin. Ol zaman hiç mehil falan yoğ idi. Heman can kaydına düşdünüz idi. Evvelâ ey kâfir-i bî-din Şevketlû padişahımızın kulları on beş senedir sefer görmeyüb henüz dimağlarına dâd çalınub düşmenden intikam almayub intizar üzre kalmışlardır. Evvelâ öyle mi zannedersin ki

muharebede ve muhasarada ve mukateleden hile ve hud'a ile kurtuldunuz da, selâmete çıktınız da halâs olasız. Emr-i muhaldir. Evvelâ Padişahımızın sefer-i Hümayunları vâki oldukça yazı da birdir, güzî de birdir, kışı dahi birdir. Lâkin ey kâfir-i bî-din, bilmiş ve agâh olasın ki seni nime nime ve parça parça idüb cân-ı habislerinizi cehennemra ideriz" diyüb bu minval üzere sözler ve cevablar virdiler.

Badehu Tatar Hân-ı Âlişanı Hazretleri şöyle cevap buyurdular ki: "Ben size ol vakitte söylemedim mi ki bu Mosku Kralı ve bütün kefereleri ahde vefa itmez bir allâk kâfirdir. Cümle kefereler beyninde mezmum ve hiyleri aşikâre çok vaki olup bir allâk kâfirdir, diyu feryad eyledim. Sizler merhamet idüb sözleri dinlemeyüb kat'a cevap virmediniz" diyüb usul ile meclisten kalktı gitti. Çünkü meclis böyle vâki oldukça kiş kiş olup dağıldı. Ve andan sonra rehin-i mesfurların altındaki olan iskemlelerin alub tehevvüren ve mağzuben kaldırılıb gice ve gündüz mesfurları beklemek üzere dört etrafın muhasara eylediler (Fî 14 Receb sene 1123).

Ve badehu Mosku Çârının Azak Kalesi'ndeki olan kumandanına Kiyu Kalesi'ne dâhil olduktan sonra gönderdiği mektubun tercümesidir: İmirze Ağa yediyle gelen hulâsası budur ki: "Azak Kalesi muhafazasına memur olan Kuman-danım, şöyle malûmun olsun ki nehr-i Prut kenarında Boğdan memleketinde Hoşgeçid nâm kariyede âl-i Osman Padişahının vekil-i mutlakı olan baş veziri Mehmet Paşa ile mukabil olup ve askerimizin kaht-ı kemal mertebe olup ve hastelik dahi kemal-i mertebe çok olup askerimize zaaf gelüb bu sebepten askerimiz payidar olmayub bize galip olmağıyle ve hîn-i muharebede mabeynimizde sulh vâki olup Kamanik Kalesi yıkılıb topu ve cephanesi taburumda olan top ve cephanemize bedel-i hediye olmak üzere virilüb ve Azak Kalesi'ni dahi kelevvel Âl-i Osmandan ne minval üzere aldık ise ol minval üzere kendilerine teslim idesin. Ve Taygan Kalesi'nin top ve cephanemizi kendü ülkemizde ve kale-i mezburu bütün yıkılıb ve ta ki Sultan Mehmet zamanında olan sulhumuzun hududuna dek sulh olunub bu minval üzere teslim idesin ve ittiresin. Nakz-ı ahde (?) mugayir bir işde bulunmayub basiret üzere olup bir an ve bir saat

tevakkuf eylemeyesin ve ba'del yevm Âl-i Osman Padişahına ve eli altında olan hükkâmına dahi kem nazar ile bakmayub ilâ yevmi'l-kıyâmî's-saade göreyim seni, âkılâne hareket idesin."

Badehu bu mektubu kumandan anladıkta Müteferrika Başî İmirze Ağaya şöyle cevap ider ki: "Al Kralımın mektubunu hem götür ve hem şöyle cevap idesiz ki Serdar-ı Ekrem vezir Mehmet Paşa'ya: Kralımın fermanına itaat iderim. Lâkin biz sizden Azak Kalesi'ni aldığımız zaman altmış beş pâre top ve bir adet havân humbarası ile dört divar aldık. Hâlâ şimdi ise altı yüz mikdarı topumuz vardır ve bu kadar humbaramız vardır ve mühimmat-ı seferiye ve mühimmat-ı cephanemiz vardır ve müceddeden bu kadar tabyalar ve hendekler ve şaranpolar çevirüb on beş senedir mamur-ı âbâdan olub ve bu kadar eşyamız dahi vardır. Şimdi bu saat teslim olunmak ne mümkündür. Evvelâ memleketimiz dahi ıraktır. Bir kaç bin arabaya muhtaçdır. Siz bu ahvali anlamadınız mı ki Osmanlı yedinden ne minval üzre alındı ise ol minval üzre geruye teslim idesin. Böyle olduğu surette bu kadar izdiyad şeyler vardır kimini götürecek ve kalenin dahi izdiyadın yıkub harab idecek. Evvelâ Taygan Kalesi ki vardır, bu kadar kalelerimizin ve palankalarımızın kilidi olub ve cenkçi askerimizin zehair ve mühimmat-ı seferiyemiz kale-i mezburdadır ve hâlâ tersanemiz ve tophanemiz ande dökülüb ande yapılır. Bu makule olan bir ande ve bir günde nice olur? Bir veçhile ne teslim olunması mümkündür ve ne yıkılması mümkündür. Sizden rica iderim ki bu kadar eşyamızı ve bu kadar cephanemizi içruden çıkarub yedi sekiz bin mikdarı araba dahi tedarik idüb bir sene mikdarı izine muhtacız, dedikte merkum Müteferrika Başî İmirze Ağa Kapudan Paşa Azak üzerine serasker olan Vezir-i Mükerrrem Ali Paşa Hazretlerinin huzurlarında keyfiyet-i ahvali takrir-i kelâm idüb anlar dahi beyinlerinde cem' olub müşavere idüb ve azim müşavere olunub....."

19. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA SURİYE'NİN SANAYİ ve TİCARETİ

Doç. Dr. RİFAT ÖNSOY

Suriye gerek tarım gerekse sanayi bakımından İmparatorluğun başta gelen eyaletlerindendi. Eyalet merkezi Şam, yaklaşık 200 bin nüfusu ile büyük bir sanayi şehri olmanın yanında Doğu-Batı ticaretindeki mutavassıt rolü ile de ayrı bir önem taşımaktaydı. Şam'ın ticaretteki bu önemi geniş ölçüde eyaletin liman nehri olan Beyrut'un hinterlandını teşkil etmesinden kaynaklanmaktaydı¹. Zira Beyrut üzerinden ithal edilen mallar Şam'daki antrepolarda toplanarak diğer pazarlara dağıtıldığı gibi ihraç edilecek ürünlerde yine Şam'da toplanarak Beyrut üzerinden dış pazarlara gönderilmekteydi. Fakat unutmamak lâzımkı geniş ve mümbit topraklarıyla Suriye herşeyden evvel zengin bir tarım ülkesi idi. Ne varki burada da tarım diğer Osmanlı eyaletlerinde olduğu gibi ilkel usullerle yapılmaktaydı. Ancak bazı sektörlerde modern üretim usulleri uygulanmıştır ki bunların başında Bölgenin katolik kesimi tarafından yapılan şarapçılık gelmektedir². Suriye'de tarımı yapılan belli başlı ürünler buğday, arpa, yulaf, mısır, darı, baklagiller, bazı yağ bitkileri, narenciye, kayısı, üzüm, incir, pamuk ve tütünden ibaretti.

Suriye ekonomisinde tarımdan sonra ikinci sırayı sanayi almaktaydı. Büyük ölçüde insan gücüne dayanan sanayii faaliyeti genellikle iç pazar ihtiyacını karşılamaya yönelikti. Bölge sanayiinin önde gelen sektörü dokumacılık olup Şam, Hama, Humus, Beyrut ve Halep de başlıca dokuma merkezlerini teşkil etmekteydi. Bu şehirlerden Şam'da 1860'larda ancak bir kısmı çalışır durumda olan 20.000 civarında dokuma tezgâhı bulunmaktaydı³. Ev sanayi şeklinde sürdürülen dokumacılık bölgenin belli başlı gelir kaynaklarından birini oluşturmaktaydı. İpekçilik sektöründe 19. yüzyılın ortasından itibaren modern makinalar kullanılmaya başlanmıştı. Bu cümleden olarak daha 1852'de Suriye'de Avrupa makinalarının is-

¹ "Die allgemeinen wirtschaftlichen Verhältnisse in den vilayets Beirut und Damaskus" *Berichte über Handel und Industrie*, Band 3, Heft 11 (1902) s. 449.

² a.e.s., 450.

³ J. Grunzel, *Berichte über die wirtschaftlichen Verhältnisse des Osmanischen Reiches*, Wien 1903, s. 94.

tihtdam edildiği 10 kuruluş mevcuttu. Bunlardan altı tanesi Fransızlara, iki tanesi İngilizlere ve iki tanesinde yerli müteşebbislere aitti. 1900'larda Şam, Beyrut ve diğer bazı dokuma merkezlerinde faaliyet gösteren modern tesislerin sayısı 75'e yükselmisti⁴. Toplam 8000 iş ihtiva eden bu işyerlerinde çalışan işçi sayısı ise 9576 idi. Aynı yıllardaki üretimde 4 568 400 kg. olup, bunun 3 568 300 kg. yarı mamul halde Fransa, İngiltere ve İtalya'ya ihraç edilmekteydi⁵.

İpek imâl eden tesisler hammaddelerini daha kaliteli olan Çin, İran ve Japon ipeklerinden temin etmekteydiler⁶. Şam'daki mevcut çalışan 9000 tezgâhtan 4500'ünde saf ve karışık ipekli, 3000'inde pamuklu kumaşlar imal edilmekteydi. Geri kalan tezgâhlarda yünlü veya karışık kumaşlar üretilmekteydi⁷. Genellikle iç pazarlarda aranan Şam dokumaları arasında düz ve desenli ipekli kumaşlar, erkek elbiseleri ve kaftanlar için kullanılan desenli kutnalar, tafta ve kadifeler, masa örtüleri, perdelik kumaşlar, yatak takımları ve havlular ilk sırayı almaktaydı.

19. yüzyılın başlarından itibaren dokumacılıktaki eski önemini kaybetmeye başlamış olmasına rağmen Halep dokumaları hâlâ itibar edilen kumaşlar arasındaydı⁸. Şehirdeki mevcut 4500 tezgâhta çoğu sarı ve beyaz renkte düz ve desenli erkek kumaşları, kadın elbiselikleri hafif kumaşlar, renkli taftalar, Halep telli ve çiçeklileri dokunmaktaydı. Hama ve Humus da önemli dokuma merkezlerindendi. Humus'daki tezgâh sayısı 5-6000 civarındaydı. Bunlardan 3500'ünde pamuklu diğerlerinde ise kaba ipekli kumaşlar imal edilmekteydi. Hama'da ise çalışan vaziyette olan 800 tezgâh vardı. Bunların 450'inde çoğu renkli ve desenli ipekli-pamuklu el havluları masa ve yatak örtüleri, 250'inde pamuklu elbiselikler ve ipekli koltuk kumaşları dokunmaktaydı. Diğer tezgâhlarda ise köylüler için yünlü kaba kumaşlar üretilmekteydi⁹. Eskiden önemli bir sanayi merkezi olan Beyrut dokumacılığında hissedilir bir gerileme olmuştur. Buna karşılık şehrin civarındaki dokuma merkezleri canlılığını uzun süre muhafaza etmiştir. Bunu daha sonra temas edileceği üzere Av-

⁴ a.e., s. 45

⁵ a.y.

⁶ "Die wirtschaftlichen Verhaeltnisse in Anatolien", *Berichte über Handel und Industrie, Band x, Heft 9* (1907), s. 728 v.d.

⁷ "Die allgemeinen....", s. 451.

⁸ A. Ruppın, *Syrien als Wirtschaftsgebiet*, Berlin, 1917, s. 425 vd. *Allgemeine Wirtschaftliche Verhaeltnisse in Aleppo*", *Berichte über Handel und Industrie, Ban III, Heft 10* (1902)

⁹ "Die allgemeinen....", s. 452

rupa rekabeti ile izah etmek mümkündür. Zira Beyrut'daki 640 tezgâha karşılık bağlı köylerdeki sayı 2670 idi¹⁰. Beyrut'taki tezgâhlarda toplam 6620 kişi çalışmaktaydı.

Bu kısa açıklamalardan da anlaşılacağı üzere Suriye'de imal edilen dokumaların çoğunluğunu mevsimlik düz-desenli, ipekli ve pamuklu kumaşlar teşkil etmekteydi. Bunları gömleklik olarak kullanılan hafif pamuklular, düz-sırma veya pul ile süslü kadifeler, taftalar, erkek kumaşları, hamam takımları, masa örtüleri, perdelikler, yatak takımları ve çeşitli tüller takip etmiştir. Bu kumaşlar bölge halkının ihtiyacını karşıladığı gibi önemli miktarda İmparatorluğun diğer eyaletlerine ve kuzey Afrika ülkelerine ihraç edilmekteydi. Gerek hayvancılığın yaygın olması gerekse debbağat maddeleri kestane, sumak, çam, meşe ve özellikle palamutun bol miktarda bulunması dolayısıyla debbağat küçük iş kolları halinde bölgenin hemen her tarafında icra edilmekteydi. Uzun süre faaliyetini başarılı bir şekilde sürdürmüş olan debbağat sanayi 19. yüzyılın ortalarından itibaren üretimde modern usullere geçilememesi ve hayvanların bakım-sızlığı gibi nedenlerle bir kriz dönemine girmiştir. Buna rağmen bu sanayi kolunu geliştirmek amacıyla yer yer başarılı çalışmalar yapılmıştır. Nitekim bazı gençler debbağat mesleğini öğrenmek amacıyla Amerika'ya gönderilerek onların orada bir süre eğitim görmeleri sağlanmıştır¹¹.

Debbağat sanayiinin yoğun olarak yapıldığı merkezlerin başında ortalama 15-20 işçi çalıştıran 20 işyerinin bulunduğu Meşara gelmekteydi. Ayakkabı derisi ve kösele imal edilen bu işyerlerinde yıllık 15-20.000 kg. sığır derisi işlenmekteydi¹².

Zahle'deki 15 işyerinde yılda 10-15.000 kg. keçi ve 30-40.000 kg. koyun derisi işlenerek 5000-7500 kg. ayakkabı derisi ile 2500-3500 kg. kösele elde edilmekteydi¹³. Şam'da 700 işçi çalıştıran irili ufaklı 50 tabakhane bulunmaktaydı ki buralardan yılda 250-300.000 kg. koyun ve keçi derisi yarı işlenmiş olarak onar tanelik balyalar halinde Fransa, İngiltere, İtalya ve Mısır'a ihraç edilmekteydi. Bu tabakhanelerde ayrıca mahalli ihtiyacı karşılamak üzere 2500 kg. ayakkabı derisi de üretilmekteydi¹⁴. Beyrut ve civarındaki 50 tabakhane de yıllık 60-70.000 adet, Sayda ve Trablusşam'daki 10'ar tabakhane de ortalama 10.000 adet koyun ve keçi derisi

¹⁰ a.y.

¹¹ a.e., s. 454.

¹² a.y.

¹³ a.e., s. 455

¹⁴ a.y.

işlenmekteydi¹⁵. Buraya kadar sayılan şehirlerdeki tabakhanelerde işlenen deriler genellikle bölgenin ihtiyacını karşılamak için kullanılmaktaydı. İhtiyaç fazlası üretim ise yarı işlenmiş halde İmparatorluğun diğer eyaletleri ile Fransa, İngiltere ve İtalya gibi ülkelere satılmaktaydı. Büyük baş hayvanlardaki kötü beslenme dolayısıyla bölgede göncülük gelişmemiştir. Bu bakımdan kösele Hindistan, Çin, Mısır ve Batı Avrupa ülkelerinden ithal edilmekteydi. Deriler sadece ayakkabı imalatında değil, aynı zamanda koşum ve eğer yapımında da kullanılmaktaydı. Nitekim 1880'lerde yalnız Beyrut'da bu sektörde faaliyet gösteren 32 eyer ve semer atölyesi mevcuttu¹⁶.

Bölgenin diğer önemli bir sanayi kolu sabun imalatıydı. Eyalet Merkezi Şam'da sabun imal eden beş büyük kuruluş vardı. Bunlardan en büyüğünün yıllık üretimi 200.000, ikincisinin 150.000 ve üçüncüsünün 100.000 kg'dı. Üretim genellikle bölge ihtiyacını karşılamada kullanılmaktaydı¹⁷. Hayfa'da çamaşır sabunu yanında banyo ve el sabunu üreten bir fabrika bulunmaktaydı. Buradaki üretim bir kısmı Amerika'ya ihraç edilmekteydi. Zeytinyağı üretiminde eyaletin önemli gelir kaynaklarından birisini teşkil etmiştir. Bu sektörde ilk sırayı Şam almaktaydı. Buradaki çeşitli imalathanelerde çalışan işçi sayısı 600 kişi olup yıllık üretimde 150.000 kg. civarındaydı. Diğer bir zeytinyağı üretim merkezi olan Beyrut'da da bir yağ fabrikası bulunmaktaydı. Yine Şam ve Beyrut'da birisi bir Fransız şirketine ait olan iki meyva ve sebze konserve tesisi vardı¹⁸.

Ülkedeki diğer sanayi kolları arasında ağaç işlemeciliği, hasırcılık, halatçılık, bakırcılık, demircilik, halıcılık ve silah yapımcılığı sayılabilir. Buraya kadar kısaca özetlemeye çalıştığımız sektörlerin çoğunda 19. asrın sonuna doğru dikkate değer gerilemeler olmuştur. Nitekim 19. asrın ortalarında bölgenin gelişmiş bir sanayi merkezi olan Şam'daki dokuma tezgâhı sayısı 20.000 iken bu sayı asrın sonlarında 4200'e düşmüştür. Tabii bu durum yalnız şam dokuma sanayii için değil aynı zamanda İmparatorlukta diğer branşlar için de söz konusu idi. Hiç şüphesiz Babîâli başta dokumacılık olmak üzere Osmanlı sanayiinin maruz kaldığı bu tehlike karşısında ilgisiz kalmayarak daha 1860'lardan itibaren bir takım tedbirlere başvurmuştur. Bunları yerli üretimi yabancı mamullerin rekabetinden korumak amacıyla ithal gümrüğünün artırılması; sanayici ve işadam-

¹⁵ a.y.

¹⁶ J. Grunzel, s. 108

¹⁷ a.e., s. 116

¹⁸ "Die allgemeinen...", s. 457

larının sorunlarını tesbit etmek ve alınması gereken tedbirler hakkında Babiâli'ye önerilerde bulunmak amacıyla Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun kuruması; sanayiın ihtiyacı olan kalifiye eleman yetiştirmek maksadıyla sanayi mekteplerinin açılması; rekabet gücü kazandırmak ve onların makinalı üretime geçebilmesini sağlamak gayesiyle esnafın şirketler halinde birleştirilmesi ve ülkede üretilen malların kalite, çeşit ve fiyatlarını görmek, üreticinin sorunlarını tesbit etmek, başarılı olanları ödüllendirmek maksadıyla sergilerin açılması şeklinde özetlemek mümkündür. İstanbul'dan başlanılarak uygulamaya konulan bu tedbirler bilgi ve sermaye yetersizliği, müşterek çalışmanın ferdi çalışmaya nazaran sağlayacağı faydaların anlaşılmasında gibi sebepler yüzünden başarısız kalmıştır. Böylece Osmanlı İmparatorluğu yabancı ülkelerin açık pazarı haline gelmiş ve dış ticaret bilançosu da gittikçe imparatorluğun aleyhine bir gelişme göstermiştir.

Suriye'nin ticaretine gelince, bilindiği üzere Suriye doğudan batıya güneyden kuzeye uzanan ticaret yolları üzerinde bulunması hasebiyle eskidenberi büyük bir öneme haizdi. Ancak 1869'dan itibaren Doğu-Batı ticaretinin ağırlık noktası Süveyş kayınca Suriye eski önemini yavaş yavaş kaybetmeğe başlamıştır. Ne varki Suriye gerek geniş hammadde kaynaklarına sahip olması, gerekse Batıda üretilen malları kullanabilecek bir nüfusa sahip olması dolayısıyla Avrupa ülkelerinin ele geçirmek için çaba harcadıkları bir ülke olmuştur. Hatta bu önemine binaen belli başlı ticaret filoları Suriye limanlarını hareket plânına almışlardır. Suriye'nin dış ticaretinde 19. yüzyılın ortalarına kadar denk bir durum görüldüğü halde daha sonraki yıllarda bu durum bütün imparatorlukta olduğu gibi eyaletin aleyhine bir gelişme göstermiş ve bu ticaret açığı da gittikçe büyümüştür¹⁹. Nitekim 1900'lerin başında Suriye'nin ithalatı 730 milyon kuruşa yükseldiği halde, ihracatı 360 milyon kuruş civarında kalmıştır²⁰. Yani ithalat ihracatın iki katından fazla idi. Suriye'nin ithalat ve ihracatı aynı yıllardaki Osmanlı ithalat ve ihracatının yaklaşık 1/6'sına tekâbül etmekteydi. Bölgenin ticaretine katılan devletler ve ortalama katılma oranları da şöyleydi:²¹ İngiltere % 40, Avusturya-Macaristan % 15, Almanya % 12, Fransa % 10.

Belli başlı ithalat ve ihracat malları ile ithalatçı ve ihracatçı ülkelere gelince;²²

¹⁹ A. Ruppın, s. 361 v.d.

²⁰ "Die allgemeinen...", s. 461

²¹ a.e., s. 462

²² "Die wirtschaftlichen Verhältnisse.", s. 746 v.d.; "Die allgemeinen.", s. 462 v.d.

İ T H A L A T

Pamuk ipliği ve pamuklu dokumalar	İngiltere
Şeker	Avusturya-Rusya
Un	Rusya-Romanya-Fransa
Demir ve Demir mamulleri	İsveç-Belçika-İngiltere -Almanya-Avusturya
İpek ipliği	Çin
Yünlü dokumalar	İngiltere-Avusturya-Belçika
İpekli dokumalar	Fransa
Tabak	İstanbul
Tahta	Avusturya-Rusya
Kiremit	Fransa
Deri ve kösele	Hindistan-Çin
Boya	Almanya-Hindistan
Çimento	Fransa-Belçika-Avusturya
Pirinç	Mısır-Hindistan
Kömür	İngiltere
Tekstil Mamulleri	İngiltere-İtalya-Avusturya-İspanya
Cam ve cam mamulleri	Belçika-Avusturya
Mermer	İtalya
Kahve	Brezilya

İ H R A C A T

Yün	İngiltere-Fransa-İtalya-İstanbul
Buğday	İtalya-Fransa-Cezayir
Arpa	Os. İmp.-Mısır-Fransa
Yulaf	Os. İmp.-Mısır-Fransa
Deri	Os. İmp.-Mısır-Tunus
Pamuk	İtalya-Avusturya
Şam fıstığı	İngiltere-Amerika-Os.İmp.
Yağ	Os. İmp.-Mısır
Meyan kökü	Amerika
Bakır madeni	Belçika
Cam, sığır ve koyun	Mısır
Koza	Fransa
Pamuklu ve ipekli kumaş	Os. İmp.-Mısır

İpek	Osmanlı İmparatorluğu
Tabak	Mısır-İngiltere
İpek ipliği	Fransa
Elbiselik kumaşlar	Os. İmp.-Mısır
Limon ve portakal	Os. İmp.-Rusya İngiltere
Sabun	Os. İmp.-Mısır
Yün	Amerika-İngiltere-İtalya
Baklagiller	Mısır-İngiltere
Yumurta	Fransa
Şarap	Mısır
İncir	Avusturya
Susam	Fransa-Romanya-Avusturya

Suriye'nin adı geçen ülkelerle ulaşımı 3'ü İngiliz, 2'si İtalyan, 2'si Fransız, 2'si Yunan, 1'si Alman, 1'si Avusturya ve 1'si de Osmanlı olmak üzere toplam on iki ticaret filosu ile sağlanmaktaydı. Suriye limanlarına 1900 yılında gelen gemiler ve getirdikleri yükün dağılışıda şöyle idi ²³:

İngiliz gemileri bütün gemilerin % 22.3'ünü yükün % 20'ni
Fransız gemileri bütün gemilerin % 10.2'ünü yükün % 17.4'nü
Avusturya. mac " % 12.4'nin yükün % 15.8'ni
İtalyan " " % 9.7'sini yükün % 14.4'ni
Alman " " % 2.8'ni yükün % 3.7'ni
Osmanlı " % 10.5'ni yükün % 2.2'ni

oluşturmaktaydı.

Gemi ve yükün limanları göre dağılışıda şöyle bir gelişme göstermişti;

Beyrut'a gemilerin % 30.2'si yükün % 31.4'nü
Yafa'ya " % 18.7'si yükün % 21.0'ni
Trablusşam'a " % 17.5'i yükün % 16.9'nu
Hayfa'ya " % 14.7'si yükün % 14.5'ni
İskenderun'a " % 12.4'si yükün % 11.9'nu

taşımışlardı.

Konuyu kısaca özetleyecek olursak denilebilir ki, Suriye işlek bir ticaret merkezi olmanın yanında, önemli bir sanayi ve zengin tarım ülkesi idi. Ancak Suriye 19. yüzyılın ortalarından itibaren gerek Doğu-Batı ticaret yollarının değişmesi, gerekse Batı mamullerinin Osmanlı pazarlarını ele geçirmeleri sebebi ile önemini kaybetmeğe başlamıştır. Bu gerilemenin

²³ "Die allgemeinen.", s. 462 v.d.

dokumacılık başta olmak üzere bir çok sanayi dallarında bariz olarak görülmesi üzerine Bâbîâli bir takım tedbirlere baş vurduysa da beklenen netice hasıl olmamıştır. Böylece Suriye gittikçe önemini kaybederek dışarı sattığı malları işlenmiş olarak geri alan bir ülke haline gelmiştir.

1875 HERSEK AYAKLANMASI SIRASINDA SIRBİSTAN'IN OSMANLI DEVLETİNE KARŞI SAVAŞA GİRMEK AMACIYLA KARADAĞ'LA YAPTIĞI GÖRÜŞMELERE DAİR BAZI ÖNEMLİ BELGELER

Dr. KEMAL BALTALI

1875 Hersek Ayaklanmasının başlaması üzerine Sırbistan genel bir Balkan ayaklanmasının ve Türkiye'ye karşı bir savaşın zamanı geldiğine inanacaktır. Esasen daha 1860'lardan itibaren Sırbistan Balkanlarda ayaklanma çıkartmak ve Osmanlı Devletine karşı savaşa girmek amacıyla komşularıyla daimi temaslar yapmakta idi.

Bu kere de Belgrad Hükümeti yeniden Arnavutlarla, Makedon ileri gelenleriyle, Yunan çevreleri ve Bulgar komiteleriyle temasa geçecektir. Bunlardan bazı Makedon, Bulgar ve Yunan çevrelerinden yardım vaatleri de aldı. Asıl temaslar Karadağ Prensi Nikola ile yapıldı. Önce Filip Hristic, Çetinye'ye gönderildi. 1875/76 kış mevsiminde savaşa girilmemesi ve fakat ayaklanmanın ilkbahara kadar ayakta durabilmesi için iki tarafın da asilere yardımda bulunması hususlarında mutabık kalındı. Daha sonra Türkiye'ye karşı savaşa girmek ve kurtarılması düşünülen topraklar ve bunların Karadağ ve Sırbistan'a düşmesi gereken bölgelerinin tespiti amacıyla General Ranko Alimpiç siyasi ve askeri bir anlaşma akti için Belgrad tarafından Çetinye'ye gönderildi. Filip Hristic ve özellikle General Ranko Alimpiç'in Çetinye'de Karadağ Prensiyle yaptığı görüşmeler ve bu hususta Belgrad Hükümetine verdikleri sırasıyla 24 Kasım 1875 ve 5 Nisan 1876 tarihli raporları 1875-78 Balkan buhranının en önemli belgelerinden birini oluşturmaktadır. Bu itibarla da Belgrad Dışişleri Bakanlığı arşivlerinde bulunan söz konusu raporlara geniş bir şekilde ve aynen yer verilmektedir.

Ranko Alimpiç'in raporunda, Karadağ Prensi Nikola'nın kendi iradesiyle değil de Rus talimatlarıyla hareket ettiği, prensin Hersek'teki ayaklanmayı elinde tuttuğu, fakat ayaklanmaya para ile yardımı Ruslar yaptığından, Rusların bilgisi olmadan çalışırsa prensin hiçbir şey yapamayacağı ve bu sebeple onları dinlemeye mecbur olduğu ifade ile Rusya'nın Dubrovnik Konsolosu Jonin'in ayaklanmadaki önemli rolüne

işaret edilmektedir. Jonin, Sırp temsilcisi Alimpiç'in Çetinye'de bu kadar uzun zaman kalmasına şaşıyor. Zira Ruslar Belgrad'a Karadağ ile anlaşmanın henüz zamansız olduğunu söylemişler. Jonin, "Belgrad'dan talimat beklemeden hemen dönmeniz gerekirdi" diyor. Rusya şu anda savaşa yönelik bir Sırp-Karadağ anlaşmasını zamansız bulmaktadır. Bu itibarla da 1876 Mart ayında Karadağ Prensi anlaşmayı imzalamaktan sarfınazar edecektir. Prens ancak, üç ay sonra, Rusya'nın istediği bir zamanda savaşa yönelik anlaşmayı imzalayacak ve Sırbistan'la birlikte savaşa girecektir.

Raporda ayrıca, Rus Şansölyesi Gorçakof'un adamı Veselitski'nin de görüşlerine yer verilmektedir. Veselitski, Çetinye'ye bir miktar para ve Prens Nikola'ya talimat getirmiştir. Rus yardımı artık Veselitski kanalıyla yapılacaktır. Ona göre Türk reform önlemleri gerçekleştirilemezdi.

Hersek ayaklanmasının bastırılması amacıyla Prens Nikola'nın asiler nezdinde nüfuzunu kullanmak isteyen Dalmaçya'daki Avusturya Genel Valisi Rodiç'e, Gorçakof'un özel temsilcisi Veselitski'ye ve Fransa'nın İşkodra'daki konsolosuna, prensin verdiği müphem cevaplar, ayaklanmanın nasıl ve kimler tarafından yöneltildiğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Nikola cevaplarında, asiler üzerinde bu yönde etkide bulunacağını ifade etmekle beraber, diğer taraftan da ayaklanmanın bastırılması hususunda hiçbir şeyin yapılamayacağını zira asilerin Türklerin kabul edemeyeceği kadar çok ağır isteklerde bulunacaklarını da belirtmektedir. Rus Konsolosu aşırı panslavist Jonin ise bir mektubunda İstanbul'daki durumun açıklığa kavuşmasına kadar barışçıl davranmasını, ayaklanmaya fiilen katılmaktan çekinmesini prence tavsiye ederken "bu sözlerimle ayaklanmanın bastırılması tavsiyesinde bulunuyorum" demektedir.

Rusya bu arada, Sırp'ların yalnız Karadağ ile değil Bulgarlarla da işbirliği yapıp birleşmesini istememektedir. Bulgarlarla birleşerek büyüyecek olan bir Sırbistan coğrafi yakınlık nedeniyle Boğazlar sorununu her zaman ortaya atabilecekti.

Belgeler arasında ayrıca tamamlayıcı mahiyette olmak üzere, Ranko Alimpiç'in Çetinye görüşmelerine dair Belgrad Hükümetinden aldığı bazı talimatlara ve 5 Nisan 1876 tarihli raporunda sözü edilen veya anılan raporla ilgili görülen diğer bazı önemli belgelere de yer verilmektedir.

Artık tarihe mal olmuş bu belgelerin incelenmesine izin veren ve bu hususta bütün kolaylığı gösteren Yugoslavya Dışişleri Bakanlığı yetkililerine teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

I. Filip Hristic'in Sırbistan Dışişleri Bakanı Corce Pavlovic'e Raporu

Prens Milan'ın Prenses Natalia ile evlenme haberini Prens Nikola'ya bildirmek ve Sırbistan ile Karadağ arasındaki iyi ilişkileri yenilemek için prensin beni seçmesine çok sevindim. Sırbistan'ın Karadağ ile kardeşlik bağlarının kesilmemesini her zaman içtenlikle istediğim için de bundan ayrıca memnunum. Ve özellikle artan güçlülere rağmen, görevimin başarıyla sonuçlanacağını peşinen biliyordum. Esasen başka türlü de olamazdı. Türkiye'deki kardeşlerimizin durumunun iki prenste de aynı amaç ve aynı sempatileri yaratması doğaldı. Benim görevimin başarılı olmasının başlıca nedenleri, prensimizin ve onun hükümetinin çok takdir ettiğim iyi niyetli ve akılcı politikası ve özellikle Prens Nikola'nın beni kabule hazır olması, Sırbistan ile Karadağ arasındaki iyi ilişkilerin yenilenmesi önerisini kabul etmesi ve bu hususta Balkan Yarımadasında bütün Sırp halkını kurtarmak çalışmalarına artık ciddi olarak başlamamızı istemesi olmuştur.

Hersek'te ayaklanma çıkınca, herkes Sırbistan ve Karadağ'ın birbirlerine elini uzatıp savaşa gireceklerini, ayaklanmayı ellerine alıp, en kısa bir zamanda amaca -ki bu amaca maalesef henüz ulaşamamıştır- ulaşacaklarını zannediyordu. Bu inancı, bütün Sırp bölgelerindeki halkın heyecanı ve benim Karadağ yolculuğumun halk tarafından iyi kabul edilmesi de kanıtlamaktadır. Dalmaçya ve Karadağ halkı, kendi iyi geleceği için bunu kabul edip, Prens Milan'a açıkca iki prenslik arasındaki kardeşlik ve dostluk ilişkilerinin yenilenmesi girişimi hususunda teşekkür ediyordu. Halk yalnız Prens Milan ve Nikola arasındaki kardeşçe bir anlaşmanın bizim ulusal misyonumuzun gerçekleşmesi yolunda iyi sonuçlar verebileceğine inanıyordu.

Başlangıçta konudan biraz uzakta kaldık. Bunun nedenleri, içerdeki sorunları çözme nedeniyle, oralardaki bizim halkın amaçlarını anlamayıp, pek önem vermememiz oldu. Bu yüzden bazı taraflardan eleştiriye de uğradık. Bizim harekete biraz geç geçmemiz yine de bu bölgelerde çok derin bir heyecan yarattı ve Sırp geleceği için iyi bekleyişler doğurdu. Bu yüzden Prens Nikola'ya da en derin teşekkürlerimizi sunmaya mecburuz. Zira oralardaki hareketi ve durumu yakından izlediği ve aynı duyguları paylaştığı için, Sırp Hükümetinin girişimini iyi niyetle ve hemen kabul etti. Prens Milan ve Prens Nikola'nın tutumları, benim görevime büsbütün başka bir önem kazandırdı. Çünkü amacım iki prenslik arasındaki dostluğun yenilenmesi idi. Şunu belirtmeliyim ki, Sırbistan ve Karadağ

arasındaki kardeşlik bağları biraz gevşemişti. Fakat en küçük bir hareket, Sırp Devletine yeni güç katarak kuvvetlendirir ve bundan da Sırp Hükümeti memnun kalabilirdi. Prens Nikola'nın bana verdiği sözde, o ve onun halkı Türkiye'deki Sırpı kurtarmak için Sırbistanla beraber Türkiye ile savaş istiyorlardı.

Bu sorun benim görevimin önemli sorunlarından biri idi. Ve ben kışın savaşa girmemiz için çok çabuk anlaştığımızı memnuniyetle söyleyebilirim. Fakat ayaklanmanın ilkbahara kadar ayakta durması için, iki tarafın bütün olanaklarıyla ciddi bir yardım yapmasını Prens Nikola da düşünüyordu. O zamana kadar iki hükümet bu amaç için alınacak olan bütün tedbir ve tertipleri devamlı ve kesintisiz olarak birbirlerine bildireceklerdir. İlkbaharda iki hükümetten biri bir güçlüğe maruz kalmazsa birleşip, beraberce Türkiye'ye karşı savaşacaklardır. Prens Nikola'nın gerçekten savaşa girmek istediği onun yapılacak olan görüşmelerin sonuçlarını Sırp Hükümetinin bir an evvel kendisine bildirmesini benden rica ettiğinden de anlaşılmaktadır. Savaşın ilkbahara ertelenmesiyle Prens Nikola kendi askerini savaşa daha iyi hazırlamak için devletini 200.000 Dukat altınla borçlandırmayı düşünüyor. Bu husustaki diğer önerileri konuşmamızın başlangıcında Prens Nikola'ya bıraktım. Ve yapılan önerileri hükümete bildirme görevini ben üzerime aldım. Prens Nikola'nın birçok görüşlerine taraftar oldumsa da bunları değerlendirmek hükümetimin görevi olduğu için Sayın Bakanım, bunları gereğinin yapılması için size bildiriyorum.

Prens Nikola'nın memnuniyetle kabul ettiğim ilk önerisi şudur: Prens Milan ve Prens Nikola ortak bir nota (belge) hazırlayarak, bunu bir Sırp ve bir Karadağlı tarafından garantör devletlere vermelidirler. Bu notada bizim halkımızın kötü durumu belirtilecek, Sırp ve Karadağ prenslerinin zorunlu olarak attıkları adımın haklı olacağına işaret edilecek ve büyük devletlerce kan dökülmesine bir an evvel son verilmesi ve Hristiyan halklara tatmin edici şartlarını sağlanması istenecektir. Bu fikri ben kabul ettim. Bana göre bunun gerçekleşmesi iki prensin arasındaki kardeşlik işbirliğine olan inancı kuvvetlendirecekti. Belki de asiler iki prensin onların sorunları için beraberce çalıştıklarını görünce, haklı davalarını savunmak için daha büyük bir güç kazanacaklardır. Kardeşlerimizin durumunu düzeltmek amacıyla iki prensin birlikte çalıştığını gören devletler de hafife aldıkları ayaklanma sorununu ciddi olarak ele alacaklar ve böylelikle bazıları Sırp temsilcilerine ayaklanmanın ne şekilde tam olarak çözümlenmesi ve asilerin nasıl tatmin edileceği hususlarını soracaklardır. O zaman, genellikle Osmanlı İmparatorluğu hakimiyeti çerçevesinde kalınarak, şu fikirlerle

ortaya çıkılabilir: Hersek Karadağ'a, Bosna da Sırbistan'a verilebilir. Belgrad Hükümeti Prens Nikola'nın bu düşüncesine taraftar ise, böyle bir belgeyi hazırlayıp imza için kendisine göndermelidir.

Benim kişisel kanıma göre, Sırp sorunu için böyle bir belge çok iyi sonuçlar doğurabilir. Bu belge yapacağımız savaş için hukuki bir dayanak veya bahane olabilir. Bu fikri genişleten Prens Nikola'ya göre, büyük devletler bizim sorunumuzu tatmin edici bir biçimde hallederlerse, onun gereği ortadan kalkacağından şimdilik savaşa gidilmez. Fakat ilerde uygun bir durumda daha güçlü ve kuvvetli bir savaş alevlenebilir. Bu uygun durum bize bağlıdır. Ve biz istediğimiz zaman, bu uygun durumu ortaya çıkarabiliriz.

Sayın Bakanım, gördüğünüz gibi Prens Nikola ile yaptığım konuşmalarda açık ve iyi niyetli idim. Aynı davranışı prens de bana gösterdi. Kendisiyle anlaşarak çalışmaya hazır olduğumuzu konuşmamdan anlayan prens, kurtarılacak olan Türk bölgelerinin gelecekteki düzeni için bütün düşünce ve planlarını açıklamaya başladı. Kendisi kurtuluştan sonra Hersek'in bir kısmını Karadağ'a düşeceğini geri kalan kısmı, Bosna ve Eski Sırbistanın da Sırbistan Prensliğine verilmesi hususundaki eski düşüncesinin şimdi de geçerli olduğu hususunu Prens Milan ve Sırp Hükümetine bildirmem için bana yetki ve görev verdi. Düşüncelerini daha ayrıntılı belirtmek amacıyla haritada (Klereg) kurtarılması düşünülen toprakları ve bunların Karadağ ve Sırbistan'a düşmesi gereken kısımlarının hudutlarını işaret etmeye başladı. Prens Nikola'nın düşüncesine göre kurtarılması gereken toprakların takribî hattı Niş'ten başlayıp Kaçanik üzerinden, Adriyatik'teki Bar'a kadar uzanabilecekti. Kendisi de Hersek'in bir kısmı ve İşkodra Paşalığı ile tatmin edilmiş olacağını ve gelecekteki kendi devletinin sınırlarının Klek'ten başlayarak Neretva üzerinden Konvits'e ve buradan Foça üzerinden Lim ve Drina nehirleri boyunca denize kadar olacaktı.

Prens Nikola bu hususta iki prenslik arasında bir anlaşmanın Belgrad'da yapılmasını ve bu anlaşmayı özel bir şahısla kendisine imzalanmak üzere gönderilmesini istedi. Gelecek olan şahsın Belgrad'da hazırlanacak olan ve fakat naiplik zamanında getirilen anlaşmadan farklı bir askeri anlaşma tasarısını da getirmesini istedi. Prens Nikola'nın istediği yeni askeri anlaşmanın başlıca esasları şunlar olacaktı: İki ordu, kendi komutanları altında ve kendi bölgeleri çevresinde olacak, fakat yardım gerekirse birbirlerine yardıma hazır olacaklardır. Yardımın gerektiği durumda orduyu yönetenler diğer ülkenin topraklarına girerken, bu toprakları yabancı ülke sahası gibi kabul edecek ve buralarda hiçbir idari önlem almadan, sadece askeri operasyonları yürütecektir.

İki prensin ortak bir notayı garantör devletlere verme ve bununla iki prenslik arasında bir anlaşma olduğu inancını dünyaya kanıtlama düşüncesine dönen Prens Nikola devamla, haklı olarak her an Belgrad ve Çetinye arasında iyi ilişkilerin olduğunu yabancı ve Sırp dünyasına inandırıp bundan yararlanmalıyız diyor. Bu yararlanmaya büyük bir katkı da kendisinin Prens Milan'la bir yerde görüşmesi ve böylece birçok konular hakkında kişisel düşüncelerini ayrıntılı olarak birbirlerine bildirmeleri olabilirdi. Bu görüşme ile iki prensliğin aralarını bozma düşüncelerine son verilmiş olacaktı. Bu toplantının zaman ve yerini Prens Nikola Sırp Hükümetinin takdirine bırakıyordu. Prens Nikola da Sırbistan ve Karadağ arasındaki dostluğun hiçbir zaman kesilmemesi gerektiğini ve iyi bir dostluk için her an çalışacağını bildiriyordu. Ona göre Sırp ve Karadağ hükümetleri kardeşlerimizin kurtarılması yolunda Rusya ile anlaşma ve haberleşmeden çekinmemelidirler. Sırbistan ve Karadağ arasındaki anlaşmaya büyük önem veren Prens Nikola, her zaman dış dünyaya anlaştığımızı göstermeyi ve bu hususta iki ülkeden gelen haberleri gazetelerin baş sayfalarına koymayı düşünüyor ve istiyordu.

Bu raporumu bitirmeden önce Bosna ve Hersek'in taksimi hususunda kişisel düşüncemi bir kaç sözle belirtmek isterim. Çetinye'ye gitmezden önce de taksimin kabul edilmesinin en doğru yol olacağını bildirmiştim. Bu her yurtseverin düşüncesidir. Aynı görüşü şimdi Karadağ Prensi de önermektedir. Hersek halkı, Karadağ'dan ayrılamaz. Onların yaşam koşulları Karadağlılarla aynıdır. Gelenek ve göreneklere de aynıdır. Ve bunların Karadağ'la birleşme istekleri o kadar büyüktür ki Herseklileri başka bir tarafa çekme olanağı yoktur. Prens Nikola da açıkça bana, eğer Hersek'i Karadağ'dan ayırmak istenirse, bunun kendisi ve Karadağ halkı için dinmeyecek bir yara olacağını belirtti. Aksi bir siyaseti izlememiz, birçok yönleriyle bize benzeyen halkın, haklı eleştirilerine yol açar. Bunun sonucu çok acı olabilir ve bütün dünya bizi kardeş katili sayar. Ve hatta dört yüzyıl boyunca Sırp adını yücelten ve yüzünü ağartan dağlık ve fakir öz kardeşimizle bizi savaşa sürükleyebilir.

Sayın Bakanım, Karadağ'daki çalışmalarım genel olarak böyledir. Önemli olmayan diğer sorunları sözlü olarak arzedeceğim. Bilhassa Prens Nikola'nın özel isteği olarak, anlaşmanın bir an evvel yapılması için yetkili bir kişinin kendisine gönderilmesi gerekmektedir.

Kendime sizin köleniz demekle gurur duyarım.

II. Türkiye'ye karşı Sırbistan ve Karadağ arasında yapılacak olan siyasi ve askeri gizli anlaşma akti için Sırp Hükümeti tarafından Karadağ'a gönderilen Devlet Konseyi Üyesi Müşavir Ranko Alimpiç'in Dışişleri Bakanı Coko Markoviç'e gönderdiği 5 Nisan 1876 tarihli rapor

Gizli/586-1876/Belgrad Dışişleri
Bakanlığı Arşivi 1876 Yılı Kara-
dağ'a Gönderilen Müşavir Alim-
piç'in Raporu

1 Şubat 1876: Belgrad'dan hareket edip, donmuş olan Tuna'yı Zemun'un yukarı kısmından geçerek Pancevo'ya geldim.

2 Şubat 1876: Vrşat'tayım. Oradan trenle hareket ettim.

3 Şubat 1876: Peşte'ye vardım. 4 Şubat'ta da Triyeste'de idim. Buralara kadar yollarda çok kar vardı. Kış çok şiddetli olduğu için, kendimi biraz üşüttüm. Triyeste'de vapurun hareketine kadar iki gün -5 ve 6 Şubat-bekledim.

7 Şubat 1876: Triyeste'den vapurla hareket ettim.

8 Şubat 1876: Zadar'a uğradık. Geceyi Şibenik'te geçirdim.

9 Şubat 1876: Split'e uğrayıp, yolumuza devam ettik.

10 Şubat 1876: Sabahleyin Dubrovnik'te idik. Akşam da Kotor'a geldik. Burada Karadağ Prensini benim için gönderdiği iki koruyucu ile karşılaştım.

11 Şubat 1876: Kotor'dan hareket edip, akşam üzeri Çetinye'ye vardım. Burada beni prensin yaveri Nika Matanoviç karşıladı ve kalacağım yer olan Voyvoda Papaz İlya Plamenats'ın evine götürdü. Geldiğimi işiten Prens Nikola, aynı akşam saat 8,30 da beni kabul edeceğini bildirdi. Ve öyle de oldu. Prens'in yaveri beni alıp saraya götürdü. Prens Nikola salonda yalnızdı ve beni çok samimi bir tarzda karşıladı. Kendisine Prens Milan'ın mektubunu ve diğer mektupları verdim. Uzun bir süre oturup, benim buralara gelmem konusunda konuştuk. Diğerleri arasında prens bana şunları söyledi: "Sizin buralara gelmenizi Ruslar iyi karşılamıyor ve bu nedenle Ruslardan biz burada ve sizinkiler de Belgrad'da eleştiriye uğradılar. Rusların görüşüne göre bizim anlaşmamız zamansızdır. Rusların yardımı olmadan, Sırbistan ve Karadağ gizli anlaşma ile hiçbir başarıya ulaşamaz. Bu hususta Belgrad'dan bir telgrafınız var mı?" Hayır yok dedim. Prens konuşmasına devamla: "Sırbistan'ın Yunanlılarla ilişkileri ve bu

konuda Sırbistan'ın Yunanlılarla gizli bir işbirliğinin olup olmadığını sordu." Bu konuda bilgim olmadığını söyledim. Prens "bunu bilmek isterim, bu konu üzerinde Belgrad'dan bilgi edin" dedi. Prensın yanından ayrılırken, anlaşma tasarılarını getirmem için, yarın beni çağıracağını söyledi. Prens, "yapılacak olan anlaşmaları yalnız sizinle, tek olarak inceleyeceğim ve işi hallettikten sonra Voyvoda Petar Vukotić ve siz imzalayacaksınız. Bu şekildeki çalışmalarımız, işin gizli kalmasını sağlayıp, anlaşmaya daha çabuk ve kolay ulaşmamıza yardım edecektir. Esasen bu konuda elimde fazla adamım da yok" dedi.

12 Şubat 1876: Prens Nikola getirdiğim sözleşme tasarılarını okuduktan sonra genel olarak bunların iyi olduğunu, fakat bazı değişiklikler gerektiğini belirtti. Tasarıları iyice incelemek için örneklerini aldı. Bu sırada prensin kayınpederi Voyvoda Vukotić odaya girdi. Prens anlaşma üzerindeki konuşmayı kesip, Sırbistan ve Karadağ arasındaki kardeşlik bağlarından söz ederek Prens Milan ile aralarındaki ilişkilerin açıklığa kavuşturulmasını istedi. Zira Prens Nikola "evvelce Prens Mihailo ile de anlaşmamız vardı. Fakat Sırbistan bazı şehirleri ele geçirdiği halde, Karadağ hiçbir şey elde edememişti. Bu itibarla şimdi Sırbistan'dan garanti istiyorum" dedi. Prens Nikola'ya 1866 Anlaşmasında Sırpların Türklere karşı genel bir ayaklanmasında anlaşmanın yürürlüğe gireceğini, fakat kasabalar konusunda herhangi hukuki veya askeri bir hükmün, bu anlaşmanın esasları dışında kaldığına değinerek anlaşmanın 1 inci maddesi genel olarak bütün Sırpların bir bölgede toplanması ve bir devlet kurulması doğrultusunda olduğunu ve bu nedenle de şehirlerin taksiminin anılan anlaşmada söz konusu edilmediğini belirttim. Bu sözlerime karşı Prens Nikola, hiçbir şey söylemeyerek, yeni anlaşma üzerinde mutabakata varılabileceğini ve kendisinin bu konuyu yakından inceleyeceğini beyan ile "Karadağ halkı fakirdir. Eğer savaş hazırlıkları yapıp da savaş olmazsa epeyce masraflarımız olacaktır. Türklerden bazı öneriler geldi ve daha yenileri de gelebilir, fakat bu Türk önerilerini kabul etmezden önce Sırbistan'ın ilkbaharda savaşa girip girmeyeceğini kesin olarak bilmek isterim" dedi. Prens ayrıca "Hersek ayaklanmasından Karadağ'ın kendi çıkarları için de yararlanabileceğini, Karadağ ve Sırbistan arasındaki ilişkilerin belirsizliğinin yukarıdaki olanaklardan kendisini mahrum bırakabileceğini" ilave ediyor. Bunun üzerine Nikola'ya anlaşma tasarısını okuyup, iyice inceledikten sonra bu tasarıda savaş hakkında, ve bu savaşın ne zaman başlayacağı hususundaki görüşlerine cevap bulacağını ifade ettim. Nikola "bakalım, göreceğim" dedi. Öylece ayrıldık.

Öğle yemeğinde Rus Sağlık Başkanı Vasily Çikov ile tanıştım. Kendisi Rusya'da Kızıl Haç Cemiyeti temsilcisi olarak ve Karadağ'daki asilere yardım için buralara gelmiş. Bundan maada, diğer Rus doktorlarını ve hemşirelerini de gördüm. Vasily Çikov 55 yaşlarında, çok cana yakın ve aydın bir adam. Asilerin Karadağ'daki ailelerine yardım için Rusya'dan epeyce para getirmiş. Konuşmamızda Vasily Çikov buralara 85.000 Forint getirdiğini söyledi.

Aynı günün akşamı saat 19.30'da Prens Nikola'nın sarayına yemeğe çağırıldım. Yemekte ailesiz gelen Nikola'dan başka, Voyvoda Vukotić, Senato Başkanı Bojo, Senatör Petar Pegović, Voyvoda Mašo Vırbitsa, diğer dört senatör ve serdarlar vardı. Yemekte bizim çalışmalarımızdan söz edilmedi. Yemekten sonra ocaklı odaya geçtik. Burada daha fazla Karadağ ve Hersek ileri gelenleri vardı. Uzun, uzun konuştuk. Prens neşeli idi ve şakalar yapıyordu.

13 Şubat 1876: Öğleden önce Prens Nikola çalıştığı ocaklı odaya beni çağırıldı. Masa etrafına oturduk. Haritaları açtık. Anlaşma tasarısının maddelerini inceledik. Prens Nikola Karadağ hududu konusunda (askeri anlaşmanın 7 nci maddesi) şunu önerdi: Hudut Lim Nehri boyunca Drina'ya kadar olacaktı. Ben de bunun uygun olmadığını ve imkânsızlığını bildirdim. Prens Nikola Sırbistan'dan mevzi topları, teknisyenler ve Hersek'ten Karadağ'a kaçan asilere gıda yardımı yapılmasını istedi ve birden ayağa kalkarak bir dizini yere çöktü ve ellerini yukarı kaldırdı, yüksek sesle konuşmaya başladı: "Hudutlara ne gerek var! Bu anlaşmaya ne gerek var! Sırbistan'da Prens Milan beni yanına birinci yardımcısı olarak kabul ederse, saygılarımı sunarım ve ona bağlı kalırım" dedi.

Nikola'nın bu sözlerine karşı, öyle ise eski sözleşmeye dönülüp onun tekrar yenilenmesini istedim. Prens Nikola sandalyesine oturup "evet dönebiliriz, fakat garanti verilirse" dedi. Nikola, devamla "Prens Milan'ın beni başlangıçta samimiyetle kabul edeceğine inanıyorum, fakat sonraları beni kötülecek ve ona karşı olduğumu söyleyecek bazı kişiler ortaya çıkabilir. Böyle bir durumda ise, bana karşı güvensizlik doğabilir. Ben ise ölümü tercih edip, bana karşı güvensizliği kabul edemem" diye ilave ediyor. Bundan başka Sırbistan Anayasasının, Sırp tahtını babadan oğula geçmesini önerdiğini, bu itibarla kendisinin Belgrad'da değil de Çetinye'de kaldığı takdirde daha iyi anlaşacağımızı belirtti. Bu sözler üzerine, Prens Nikola'ya Milan'dan sonra oğlunun tahta çıkması halinde hangisinin (Nikola ve Milan'ın oğlu) daha önde olacağını sordum. Nikola cevap olarak, Prens Milan'ın oğlu döneminde de kendisinin ikinci kişi kalabileceğini belirtti.

Bu kere, şayet Bosna'nın Sırbistan'a katılması halinde, oradaki ileri gelen Sırp ailelerinden bazılarının, Sırp politikasında önceliklerini iddia ettiklerinde, Nikola'ya durumunun ne olacağını sordum. Nikola buna cevap vermeyerek, bugünkü konuşmaları gizli tutmamı ve bunlardan yararlanmamamı belirtti. Konuşmasına devamla, Hersek ve garantör devletler kendi akrabalarından birini Hersek'e bağımsız bir prens tayin ederlerse Sırbistan'ın durumunun ne olacağını sordu. Bu konuda hiçbir talimat ve yetkim olmadığını, fakat kişisel görüşüme göre, bu isteğin Sırplığın geleceği için uygun olmadığını ve bu nedenle de her yönü ile reddedilmesi gerektiği cevabını verdim. İki hanedana sahip ve az sayıda olan Sırp topluluğu birleşemedikten sonra, yeni devletçikler kurulmamasını söyledim. Yeni küçük devletçikler kurulması halinde, Sırp topluluğu daha fazla parçalanacaktır. Bunun dışında, "Sizin bir akrabanız Sırp halkının bir tahtına geçerse ilerde sizin de rakibiniz olabilecektir. Buna benzer örnekler tarihimizde çok vardır." Prens Nikola cevabında "evet ben de buna karşıyım" dedi.

Öğleden sonra Prens Nikola beni yine yanına çağırdı. Beraberce anlaşma ile ilgili sorunları inceledik. Harita üzerinde ayrıntılı açıklamalarda bulundum. Prens Nikola, Sırbistan'daki politik durumun iyi olmadığını, hükümetin devamlılık göstermediğini, partiler arasındaki mücedeleninin meclisi etkilediğini, onu çalışamaz hale getirdiğini ve bu nedenlerle bakanlıkların sık sık değiştiğini, şimdi yapacağımız anlaşmayı gelecek hükümetin kabul etmeyebileceğini ifade etti. Ve bakınız bana gönderilen bir mektupta sizin için neler yazıyor diyerek, mektubu açıp okumaya başladı: "Oraya Ranko Alimpiç geliyor -müşavir-. Sizinle anlaşma yapacak. Ranko iyi adam, iyi askerdir. Fakat dikkat edin, sizi aldatabilir. Zira bakanlar ona ve anlaşmaya karşı açık değildirlere. Bakanlar anlaşmayı ciddiye almadıkları gibi hükümlerini de yerine getirmeyebilirler."

Bu sözlerle karşı parlamento ve yeni bir anayasal düzende, bu şekildeki partiler arası mücadelenin normal görülebileceğini ve bu şeklin bütün diğer anayasaya sahip ülkelerde de böyle olduğunu ve bu nedenlerle bunlardan cesaretsizliğe düşülmemesi gerektiğine değindim. Bakanlar da değişse hükümet aynı kalmaktadır. Anlaşmayı Prens Milan ve Prens Nikola yapmaktadır.

Prens Nikola, "Ben Milan'a ve sizin samimi çalışmalarınıza inanıyorum. Fakat anlaşma konusundaki çalışmamızda fazla ayrıntıya girilmemesini rica edeceğim. Ve ben de anlaşmanın yarın tamamlanacağını ümit ediyorum." dedi.

14 Şubat 1876: Öğleden evvel Prens Nikola beni yanına çağırdı. Siyasi anlaşmanın şartlarını kabul ettiğini yalnız 4 ve 6 ncı maddelerinin -ki bunları ben size telgrafla bildirdim- değişmesini istedi. Öğleden sonra Prens Nikola askeri anlaşma tasarısını da kabul ettiğini ifade edip, yalnız 7 ve 8 inci maddelerin değişmesi üzerinde durdu. Aynı şeyleri telgrafımda da bildirmiştim.

15 Şubat 1876: 14 Şubatta gönderdiğiniz telgrafları aldım ve hemen Prens Nikola'ya sizin benim temsilci olarak Karadağ'a gönderilmem hususundaki Rusya'nın şikayetiyle ilgili ve Sırbistan'ın Yunanistan'la bir anlaşması olup olmadığı hakkındaki cevaplarınızı bildirmeye gittim. Prens Nikola beni akşam yemeğine çağırdı. Yemekte kadınlardan prensin eşi, annesi, kız kardeşi ve Bojo'nun karısı, erkeklerden ise Vukotić, Bojo, Stanko Radonić ve Nikola'nın damadı Serdar Plamenac vardı. Yemekte siyasi konuşmalar olmadı. Sonra ocaklı odaya geçtik. Orada çok sayıda Karadağ ve Hersek ileri gelenleri bulunuyordu. Aralarında Sırpça iyi şarkılar söyleyen Papaz Boğdan Zimonić de vardı. Gece yarısında yine yemek odasına geçtik. Yemekte Prens Nikola'nın yanında otururken yavaşça, bir konuşma yapıp yapamayacağımı sordum. Evet cevabı üzerine ayağa kalktım ve Prens Nikola ve Karadağ halkı lehine konuştum ve selamladım. Prens Nikola'nın da Prens Milan lehinde konuşacağını bekliyordum, fakat konuşmadı. Yemekten sonra tekrar ocaklı odaya indik, ben fazla kalmadım, izin isteyerek eve gittim.

16 Şubat 1876: Öğleden evvel Prens Nikola beni çağırdı ve Belgrad'dan Rusların eleştirisine dair herhangi bir haber alıp almadığımı sordu. Bunun üzerine ben de yalnız dün gelen haberler olduğunu söyledim. Anlaşmaya taraftar olduğunu, fakat kendilerini tereddüte düşüren hususun "Sırbistan ve Prens Milan'ın, Rus tenkidine dair düşünceleri olduğunu ve Bojo'nun da Belgrad'dan bir şeyler öğrenmesini isteyeceğini" söyledi. Prens Nikola düşünceli ve kararsız olarak ocaklı oda da geziniyordu. Konuşmasında Karadağ'ın Türkiye ve Avusturya'ya karşı iyi bir durumda olmadığını belirtti: "Biz savaşa hazırlanıyoruz, fakat savaşı yürütebileceğimizi zannetmiyorum. Bunu Ruslarsız yalnız olarak yapamayız. Bakınız Jonin ne yazıyor" -Cebinden telgrafi çıkarıp okuyor- "Rus Hükümetinin bilgisi olmaksızın Ruslardan yardım gelmez". Prens devamla ne Ruslarla ne Avusturyalılarla arasını açmak istemediğini, özellikle Avusturya'dan Karadağ'a çok zararlar gelebileceğini ilave ediyor. Bütün bu bilgileri size telgrafla bildirmiştim. Aynı telgrafta, Prens Nikola'nın Hersek asilerinin hareketini doğru bulup, onlara yardım ettiğini ve asilerin ileri gelenlerine ödül verip, bunların Karadağ lehinde çalışmalarını sağladığını belirtmiştim.

17 Şubat 1876: Prens Nikola yanına çağırıp, Belgrad'dan birşeyler var mı diye sordu. Haber olmayışına da şaşa kaldı. Dalmaçya'daki Avusturya Genel Valisi Rodiç'in yarın Çetinye'ye geleceğini de bildirdi. Prens yarın Rodiç'e karşı Sırbistan'ın tutumuyla ortak bir tutum takınabilmek için Sırbistan'ın durumunu bilmek istemektedir. Zira Rodiç Hersek ayaklanmasının bastırılması için Prens Nikola'nın yardımını isteyebilir. Nikola bunların Belgrad'dan sorulmasını istemektedir.

18 Şubat 1876: Prens Nikola yine yanına çağırıp ve cevap gelip gelmediğini sordu. Daha gelmedi deyince, cevaplar için hemen Belgrad'a telgraf çekilmesini ve şartlarının kabul edilip, edilmediğinin bildirilmesini istedi: "zira Sırbistan'la ilişkilerimiz belli olursa Rodiç'e karşı tutumu daha kuvvetli" olabilecekti. Bunları size aynı gün telgrafla bildirmiştim. Öğleden sonra Rodiç Çetinye'ye geldi. Rodiç'e verdiği akşam yemeğine Nikola beni de çağırıp. Yemekte siyasi konuşmalar olmadı.

19 Şubat 1876: Prens Nikola'nın Rodiç'e karşı takınacağı tavır, siyasi ve askeri anlaşmalarının değişikliklerinin kabulü hakkındaki telgrafınızı aldım ve bunları Prens Nikola'ya bildirdim. Fakat telgrafınızda gönderildiğini bildirdiğiniz 50.000 Dükatlık çesar miktarını zikretmedim. Bu meblağ istenilenden çok fazla idi. Bu itibarla üç aylık 20.000 Dükat geldiğini Nikola'ya söyledim. Prens Nikola'nın işaret ettiği buğday fiyatlarına göre bu rakamı saptadım. Rodiç ve anlaşmalar hakkındaki cevabınızdan prens memnundu. Fakat 3 üncü husus (paraya dair) için düşüneceğini söyledi. Akşam Rodiç'le yine yemeğe çağırıldım; fakat siyasi konuşma olmadı. Rodiç yemekten ayrıldıktan sonra Prens Nikola beni tuttu, Rodiç'in Hersek ayaklanmasının bastırılmasını istediğini ve bu hususta düşüncesini sorduğunu fakat kendisinin Sırbistan'dan gelen telgrafa göre cevap verdiğini ifade etti. Bunun üzerine Rodiç, Andraşi'ye telgraf çekerek reformların Nikola'ya bildirilmesini tavsiye etmiş. Bunun dışında Rodiç, benim (Alimpiç'in) devamlı olarak Çetinye'de neden kaldığımı sormuş. Herhalde Sırbistan'la bir anlaşma yapıyorsunuz diyormuş. Nikola, bana, Avusturya bizim çalışmalarımızı öğrenmiş olabilir diyor.

20 Şubat 1876: Prens Nikola'ya yine gittim. Sizin müsaadenizle siyasi anlaşmanın 4 ve 6, askeri anlaşmanın 7 ve 8 inci maddelerinde istenilen değişiklikleri yaptıktan sonra kendisine gösterdim. Fakat bu kere Prens Nikola düşünceli, tereddütlü ve konuşmasında ağırdı. Sonunda Reka'ya üç günlüğüne bir dinlenmeye çıkacağını ve bu dinlenme sırasında anlaşmalar sorununu halledeceğini söyledi. Bu işleri yalnız olarak sürdürdüğünden çok yorulmuştu. Beni de yanına çağırıp. Ben de kabul ederek ayrıldım. Aynı gün

Rodiç, prene vedaya geldi. Rodiç Çetinye'den ayrılırken benim kendisini Zadar'da ziyaret etmemi önerdi. Fakat bu ziyareti bildiğiniz nedenlerden dolayı yapmadım. Rodiç gittikten sonra aynı gün Senatör Stanko Radoniç geldi. Kendisini Prens Nikola göndermişti. Benden yazdığım notları istiyordu. Sonunda iade edecekti. İsteddiği notları zarfa koyup, prene vermesi için Radoniç'e verdim. Notları geri getirmesini de Radoniç'ten rica ettim. Bununla beraber notları geri vermediler. Yalnız on gün sonra, bunların kopyesini almam için prene rica ettim. Aynı günün akşamı prens çağırdı. Anlaşmalar üzerinde konuştuk. Bu defa Prens Nikola neşeli idi. Anlaşmayı kolay hallederiz dedi, fakat şunu bilmek istiyorum: "savaş kesin olarak önümüzdeki ilkbaharda başlayacak mı?" Bunun dışında "Sırbistan" dan şehirlere karşı kullanılacak büyük toplar ve cephane istiyorum. Allaha çok şükür bunlardan sizde çok var. Bize vermelisiniz." Gülererek ayrıca, "çok para getirmediniz. Biraz para vererseniz iyi olur. Siz hissetmezsiniz de. Başımızda çok fakir var". Ben "para da olacak, zira siyasi anlaşmada para yardımından bahsediliyor. Sırbistan Karadağ'a para yardımı yapacaktır" cevabını verdim.

21 Şubat 1876: Prens Nikola'nın isteklerini telgrafla size bildirdim. Öğleden sonra ve akşamları yarı geceye kadar kalıyoruz. Bu kere Prens, İstanbul'dan Çetinye'ye yeni önerilerle bir paşanın geleceğini öğrenmiş. Bunun üzerinde fazla söz etmedi. Ben orada iken bu ziyaret gerçekleşmedi. Fakat Prens Nikola'nın Türklerle gizli temaslarda bulunduğu sonucuna da varılabilir.

22 Şubat 1876: Prens Nikola akşam beni yine çağırdı. Gece yarısına kadar yalnız kaldık. Bu defa konuşmamızda prens Karadağ'ın Avusturya'dan satın aldığı 6.000 tüfek ve iki milyon merminin Avusturya tarafında hâlâ tutulduğunu ifade etti. Konuşmasına devamla Sırbistan ve Karadağ'ın beraber olup Avusturya ile sorunlarını barışçı yolla halledebileceğini söyledi. Ben cevabımda, bunun mümkün olmadığını belli edip, Avusturya çıkarlarının Sırp çıkarlarına karşı olduğunu belirttim. Avusturya kendi egemenliği altındaki Sırları baskı altında tutmakta ve diğer taraftan da Antivari'den Orşava'ya kadar bölgeyi çevreleyip yutmaya çalışmaktadır. Biz hem Türklerden kurtulmaya çalışmalıyız hem de Avusturya'ya karşı korunmalıyız. Gerçek şudur ki, Sırbistan Türklerin kölesidir, fakat Avusturya gelirse Sırbistan mezar olur. Kölenin bir ümidi vardır, ölen ise ümitsizdir. Benim bu sözlerim üzerine Prens Nikola haritada Avusturya hudutlarını Orşava'dan başlayıp Sırbistan, Bosna-Hersek ve

Karadağ'dan Antivar'a kadar izlemeye başladı. Haritaya yavaş bakması benim esnememin nedeni oldu. Prens Nikola konuşmasında önümüzdeki günlerde Hersek'te büyük çarpışmalar olacağını, bu çarpışmalar için 3.000 Zetalyı (Zeta Nehri etrafındaki halk) topladığını söyledi (Bu haberi ben size 23 Şubat'ta telgrafla bildirmiştim). Nikola devamla siyasi anlaşmada yeni değişiklikler istediğini belirtti. Değişiklikleri bana dikte ettirdi. Kendisi de ayrıca not alıp incelemeye başladı. Konuşmasında Prens Nikola Sırbistan'ın 1862 yılında Karadağ'ın Türkiye ile yaptığı savaşa yardım etmediğinden şikayetçi idi. Ben de cevabımda Karadağ ile Sırbistan arasında bir anlaşmanın olmamasından dolayı yardımın yapılmadığını ifade ile anlaşma yapılırsa, o zaman iki ülkenin birbirlerinden yardım bekleyebileceklerini söyledim. Prens Nikola sonunda Karadağ'ı ve Karadağ askerini methedip, 1.000 Karadağlının birkaç bin Şumadiya -Sırp- askerinden daha değerli olduğunu beyan etti. Bu sözlere karşı bir cevap vermek istemeyişime rağmen, prensin askeri anlaşmanın 8 inci maddesi üzerinde durması, beni konuşmaya mecbur etti. Evet Karadağlılar cesurdurlar. Özellikle dağlarda yapılan savaşlarda cesaretlerini belli etmişlerdir. Fakat bizim de değerlerimiz vardır. Sırbistan'a özgürlüğü getirinceye kadar savaşanlar vardır. Bunlar defalarca kendinden üstün olan düşmanı yenip, çarpışma alanında kendilerini göstermişlerdir. Bunların örnekleri bizim tarihimizdir (Hayduk Velyko, Miloş Potserts ve diğerleri; Deligrad Mişar, Popova, Loynitza, Dubla ve diğer savaşlar). Evet Sırp ve Karadağ askeri değerlidirler, bir kısmı düzlükte ve toplu olarak, diğer kısmı da dağlık bölgede ve ferdi olarak iyi savaşır. Bunlar bir araya gelirlerse birbirlerinin eksiklerini tamamlayıp, her türlü savaşa hazır olurlar dedim.

23 Şubat 1876: Öğleden evvel Prens Nikola'ya gittim. Dün gece dikte ettirdiği değişiklikleri incelediğimi bildirdim. Ve eski metnin aynen kalmasını daha doğru bulduğumu, zira eski metnin istenilen değişiklikleri kapsadığını söyledim. Bunun üzerine kendisi yeni değişiklikler önererek, son önerilerini iyi anlamadığımı belirtti. Ben kendisinin yeni önerilerin ne olduklarını yazılı olarak bildirmesini rica ettim. Vereceğini vadetti. "Sırp Hükümetine kızıyorum, anlaşmayı gizli tutmuyor" dedi. "Bizim ittifakımızı Ruslara da söylemeyecektik". Bu konuda daha fazla konuşmak istemeyerek, beni öğleden sonra Reka'ya gitmeye davet etti. Ve bundan sonra çalışmaya devam edip tamamlayacağımızı söyledi. Bunları kabul ettim. Ve Reka'ya gittik. Akşam Prens Nikola, Avusturya'nın Belgrad'da bakanlığımızdan çıkan telgrafları deşifre edip, bizim konuşmalarımızı öğrenmiş olduğunu bildirdi (Ben bunları size hemen telgrafla bildirdim.). Prens konuşmasına

devamla, eskiden Prens Mihailo ile yaptığı anlaşmalardan, Sırbistan'ın yararlanıp, bunları kötüye kullandığını, bu anlaşmaları İstanbul'da gösterip satışa çıkardığını ve karşılığında bazı şehirleri aldığını söyledi. Ben de bunlardan hiç haberim olmadığını, fakat Prens Mihailo'nun şövalyevari karakterini bilerek böyle davranmadığından emin olduğumu söyledim. Prens Nikola akşam yemeğinden sonra neşeli idi. Eğlence ve şakayı uzun sürdürdü. Fakat ben fazla kalmayıp evime gittim.

24 Şubat 1876: Prens İşkodra gölünde gezintiye çağırdı. Küçük bir buharlı gemi ile Jablyak'a kadar gittik. Yolda balık avladık. Akşam Reka'ya döndük. Orada tarafınızdan gönderilen ve anlaşmanın ivediliği hakkındaki bugünkü tarihli telgrafınızı aldım. Bunu Prens Nikola'ya bildirdim. Fakat kendisi tereddütlü ve düşünceli idi.

25 Şubat 1876: Öğleden evvel Çetinye'ye döndük. Akşam Prens Nikola'ya gidip, bizimle işbirliğini kesin olarak kabul edip etmeyeceğini sordum. Prens Nikola tereddütlü bir şekilde konu üzerinde durup, yeni görüşler ileri sürdü ve "anlaşmaya güç varacağımızı" belirtti. "Benim isteklerimi yerine getirmiyorsunuz, bu nedenle de sizin isteklerinizi yerine getirmek imkânsızdır" dedi ve konuşmasında "en nihayet Şumadiyalılara (Sırlara) kim güvenebilir, belki de yapacağımız anlaşma sonucunda Sırbistan kendisine yeni yararlar sağlar, Karadağ ise kazançsız kalabilir, çabalarımız boşuna gider" dedi. Cevabımda şunu söyledim: "Karadağ evvelden Sırbistan'a bir yardımda bulundu ise bu karşılıksız kalmamıştır. Çok iyi bildiğim bir şey varsa o da Sırbistan'ın Karadağ'a defalarca yardımda bulunduğu. Sırbistan gücü yettiği kadar para, silah, cephane, top, askeri öğretmen yardımı yapmış ve diplomatik yönden de Karadağ'ı desteklemiştir. Bu bakımdan Karadağ'ın Sırbistan'dan şikayet için bir nedeni yoktur. Prens Nikola Şumadiyalıları eskiden tanırdı ve Karadağ'ın bunlara çeşitli nedenlerden dolayı güveninin olmamasını düşündüğü takdirde, bunlarla anlaşma yapmayacak ve birlik kurmayacaktı. Böyle bir durumda zaten Sırbistan da Karadağ ile anlaşmayı kabul etmezdi. Fakat Prens Nikola Sırbistan'la birlik ve aynı zamanda Belgrad'dan anlaşma tasarısını istemişti ve ben bu tasarımı kendisine vermiştim. Anlaşmayı bazı değişikliklerle de kabul etmişti. Bütün bunlardan sonra Nikola'nın şimdiki davranışını anlaşmayı imzalamamak için bir bahane olarak kabul ediyorum. Şayet Prens Nikola'nın bazı hesapları varsa, ki bu hesaplar Sırbistan'la birlikte olmayı engeller, bunları buyursun açıkça söylesin. Böylece vaktimizi boş geçirmemiş oluruz. Fakat Sırbistan'la içtenlikle bir birlik isterse, o zaman kendisine rica ediyorum önerilen anlaşmalar hususunda son sözünü söylesin".

Bu sözlerim üzerine Prens Nikola konuyu yumuşatmaya başladı. Bu arada Grahova'dan telgraf geldi. Telgrafta asilerin Muratovitsa'da (Gatsko ve Goransko yolunda) Türkleri bozguna uğrattığından söz ediliyordu. Bu haberi size aynı gün bildirmiştim. Telgraf haberi üzerine konuşmayı kestik. Prens asilere gıda gönderilmesini emir vererek, neşeli bir şekilde ailesinin yanına gitti ve ben de eve döndüm. Evde, prensten kesin bir cevap isteyen ve Avusturya ile herhangi bir görüşmenin Sırbistan'ın çıkarlarına aykırı olduğunu belirten, telgrafınızı aldım.

26 Şubat 1876: Öğleden evvel Prens Nikola yanına çağırdı. Ben hemen akşamki telgrafınızı kendisine bildirip, kesin cevap vermesini istedim. Bunun üzerine Prens Nikola, "bütün gece uyumadım. Jonin'le (Dubrovnik'teki Rus Konsolosu) şifreleştim. Bizim çalışmalarımıza dair çok düşündüm ve şu karara vardım. Son cevabım şudur: Siyasi anlaşmayı kabul ediyorum, fakat şunu istiyorum: 6 ncı madde, Türkiye'ye bir prenslik veya Türkiye bir prensliğe savaş açarsa, öteki prenslik hemen savaşa katılmaya mecburdur şeklinde olmalıdır. Bosna ve Hersek halkının durumu diplomatik yoldan düzelmezse, iki taraf Türkiye ile savaş açılıncaya kadar şimdiki ayaklanmayı bütün güçleriyle destekleyecekler ve Sırbistan, anlaşma onaylanınca Karadağ'a kaçan halka hemen 40.000 Dukat altın verecektir. 12 nci maddenin sonuna şunlar eklensin: Anlaşma, Petrovdan'a kadar yürürlüktedir. Fakat bu ara savaş çıkarsa, anlaşma savaşın sonuna kadar uzatılır. Anlaşmanın uzatılması hususunda iki taraf kendi aralarında görüşeceklerdir." Prens Nikola devamla şöyle dedi: "bu değişiklikleri kabul ederseniz siyasi anlaşma ile mutabıkız ve askeri anlaşmaya geçebiliriz". Ben de bunları hemen Belgrad'a bildirip, talimat isteyeceğimi söyledim ve aynı gün de telgrafi size gönderdim.

27 Şubat 1876: Prens Nikola'ya gittim ve kendisinin askeri anlaşma konusunda istediği son değişiklikleri okudum. Fakat kendisi anlaşma üzerinde yeni değişiklikler önerdi. Komutanlıkların yetki alanlarını değiştiriyordu. Yeni Pazar Sancağında Karadağ ve Sırp kuvvetleri birleştiği zaman, bunların top, topçular, cephane ve istihkâm birliklerinin harekât koşullarını saptıyordu. Askeri anlaşma konusundaki Prens Nikola'nın son değişiklikleri tamamlanınca Belgrad'a bildireceğimi söylediğim zaman, prens konuşmasına devam ederek, Prens Gorçakof'un özel adamı Veselitski'nin Çetinye'ye geldiğini bildirdi. Nikola'ya göre, Veselitski de Bosna ve Hersek'i gezerek, Rodiç'in yaptığı gibi ayaklanmanın bastırılması konusunda asi liderlerle konuşmak istiyordu. Nikola devamla, Rusya'nın Avusturya ile birlikte ayaklanmanın bastırılması hususunda çaba harcadıklarını ve bu itibarla da Karadağ'a da öğütlerinin ayaklanmanın

bastırılması doğrultusunda olduğunu belirtti. Prens bu hususta asilerin Sütörina'da yapacakları toplantıda etkide bulunacağını ve fakat, ayaklanmanın bastırılması hususunda hiçbir şey yapılamayacaktır, çünkü asiler Türklere öyle ağır koşullar ileri süreceklerdir ki Türkler bunu kabul etmeyeceklerdir dedi. Örneğin Hersekliler, beylerin topraklarının 1/4 ünü, silah taşınmasının serbest olmasını vb. isteyeceklerdir. Prens, "bunları size bildiriyorum ki, benim iki yüzlü olduğumu Sırbistan düşünmesin" diyor (Bunları ve Karadağlıların Hersek'teki savaşlara katıldıklarını aynı günkü telgrafımda bildirmiştim). Öğle yemeğinde Vasily Çikov (Rus gönüllüsü) beni Veselitski ile tanıştırdı. Kendisi genç ve gösterişli bir adam. Atalarının Hersek'ten geldiğini ve bundan dolayı da soyadının Bojidaroviç olduğunu söyledi. Vasily Çikov gizli olarak bana, bundan böyle asilere ve onların ailelerine gelen Rus yardımının Veselitski kanalıyla olacağını ifade etti. Diğer bazı kişilerin gizli ifadelerine göre, Veselitski Çetinye'ye bir miktar para ve Prens Nikola'ya talimat getirmiştir. Akşam Prens Nikola beni yemeğe çağırdı. Yemekte Veselitski'den başka aynı gün Çetinye'ye gelen Fransa'nın İşkodra'daki (Skadac) konsolosu da vardı. Fakat ben yemeğe gitmedim, zira rahatsızdım. Öğleyin bana, sivil elbise ile Prusya subayı Baron Vedel vedaya geldi ve dönüşte kendisini Dubrovnik'te ziyaret etmemi istedi. Kendisiyle öğle yemeğinde tanışmıştım. Baron birkaç gün evvel Çetinye'ye diğer bir Prusya subayı ve Krause ile gelmişti. İkisi de Hersek'e ayaklanmayı izlemeye gelmişlerdi, şimdi de ayaklanmayı daha iyi izleyebilmek için Dalmaçya'ya gittiler. Baron Vedel benimle bir hususta konuşmak istedi ve bunu Dubrovnik'te yapmamızı önerdi.

28 Şubat 1876: Öğleden evvel askeri anlaşmaya dair Prens Nikola'nın son cevabını size telgrafla bildirmiştim. Akşam prens beni çağırdı ve Fransa Konsolosunun kendisine ayaklanmanın bastırılması konusunda katkıda bulunmasını istediğini fakat Rodiç'e vadettiği şekilde konsolosa da söz verdiğini belirtti. Fakat başarıya inanmıyordu. Prens Nikola devamla, Jonin'den aldığı bir kaç sayfadan ibaret olan Fransızca bir mektubu gösterdi. Mektubun orta kısmından bir sayfa çıkarıp okudu. Burada Jonin, Prens Nikola'ya, durumun İstanbul'da düzelmesine kadar, barışçıl davranmasını tavsiye ediyordu. Mektubun devamında ise Jonin şöyle yazıyordu: "Yukarıdaki sözlerimle ayaklanmanın bastırılması tavsiyesinde bulunmuyorum. Fakat diplomatik alanda kaybetmememiz için ayaklanmaya katılmaktan çekininiz. Ellerinizi hiçbir şeyle bağlatmayın, ama her ihtimale karşı Sırplarla anlaşın". Prens Nikola bunu bana Prens Milan'ın bilgi edinmesi için bildirdi. Bu defa Prens Nikola neşeli idi ve Sırbistan'ın, kendisinin anlaşma hakkındaki son önerilerini kabul etmesini bekliyordu.

29 Şubat 1876: Prens Nikola'nın dünkü konuşmalarını size telgrafla bildirmiştim. Öğleyin Voyvoda Maşo Vırbitsa geldi. Konuşmasında kendisinden şunları öğrendim:

a) Avusturya Karadağ'a 1.500 adet tüfek ve mermi sevkine izin vermiş, fakat diğer silahların sevkine ne zaman izin verilebileceğini bilmiyor (Split'te sonradan öğrendiğime göre, bu tüfekler Sırbistan'ın Bosna Kraynası için satın aldığı silahlardı, fakat yanlışlıkla Karadağ'a gönderilmişti).

b) Daha önce, Ali Paşa'nın Karadağ'a gönderdiği İsviçreli bir aracı geldiğini, ve bu zatın Prens Nikola'ya Ali Paşa ile anlaşma yapması önerisini getirdiğini ve bu öneriye göre, Karadağ'a Spiç, İşkodra gölüne kadar Moraça Nehrinin sağ kıyısı ve Hersek topraklarının Krstats'a kadar bazı bölgeleri verilebilecekti. Bunları sonraları yalnız Stanko Radoniç'le yaptığım konuşmalarda da öğrendim. Başka hiç kimseden, bu hususta bir şey işitmedim.

1 Mart 1876: Akşam Prens Nikola yanına çağırdı. Verdiği önerilerine Belgrad'dan cevap gelip gelmediğini sordu. Cevabın gelmediğini söyledim. Cevabın neden gelmediğine hayret ediyordu. Sıkıntı içinde konuşmaya devam etti: "Asilerin yeterince erzakları yoktu. Bojo ve Maşo Vırbitsa'yı bu işi halletmeleri için Grahova'ya göndereceğim. Muratovats savaşlarına Drobnjaklıların katılmaları nedeniyle, Türkiye'nin herhalde bana savaş açacağına inanıyorum". Bu sözleri üzerine şunu söyledim: Bundan hiç korkmayınız. Türkiye şimdilik Sırp topluluğundan sizi ayırmakla memnun kalır ve böylelikle Sırları yalnız bırakarak kolayca yenebilir. Bu hususta Avusturya da Türklere yardımda bulunabilir. Benim bu sözlerime Prens Nikola gülerek şöyle karşılık verdi: "Niçin sizin Avusturya ile aranız iyi değil?" Ben de çıkarlarımız tamamen aksidir dedim. En nihayet Prens Nikola, "sizden rica ediyorum, cevap gelirse bana bildirin, hatta bu gece gelirse yarın anlaşmayı imzalayabiliriz, siz de bir gün sonra dönebilirsiniz" dedi.

2 Mart 1876: Senatör Stanko Radoniç'le görüştüm. Kendisi genç özellikle askeri alanda eğitim görmüş kültürlü bir zat. Fakat bana göre, bunun, dıştan güven vermeyecek bir hali var. Konuşmasında savaşa inanmadığını, boşuna hazırlandığımızı ve masraf yaptığımızı söylüyor. Kendisinde ve diğer bütün ileri gelen Karadağlılarda, benimle özel olarak bilhassa siyasi konularda konuşma yapmaktan kaçındıklarını farkettim. Sanki birinin tavsiyesi üzerine böyle davranıyorlardı. Bazen birine, bana konuşmaya neden gelmediğini sorunca, cevabında gizli olarak "korkuyo-

rum, seninle Sırbistan için kimbilir neler yaptığımızı söylemesinler” diye fısıldadı. Öyle oldu ki, Çetinye’de bazı Karadağlı liderlerle yalnız olarak gezinmek fırsatını bulamadım. Yalnız Prens Nikola’nın huzurunda ve onun tayin ettiği adamla gezebiliyordum.

3 Mart 1876: Akşam üzeri Prens Nikola beni çağırdı. Ve Karadağ’ın anlaşma şartlarının Belgrad tarafından kabul edilip edilmediğine dair bir telgraf çekmemi istedi. Zira bu işin uzatılmamasını istiyordu. Bu husustaki telgrafi size aynı gün gönderdim.

4 Mart 1876: Öğleden sonra Prens Nikola beni yanına çağırıp şöyle dedi: “Şimdiye kadar Belgrad’dan cevap gelmediğinden, durumu anlatmak için siz Belgrad’a gidebilirsiniz”. Ben bu sözleri Belgrad Hükümetine bildireceğimi ve oradan gelecek olan cevaba göre davranacağımı bildirdim. Bu hususta aynı gün size telgraf göndermiştim.

5 Mart 1876: 4 Mart tarihli gönderdiğiniz telgrafınızı erken alıp, hemen Prens Nikola’ya gittim. Kendisine siyasi anlaşmanın kabul edilen, edilmeyen şartlarını bildirdim. Kendisi bunları not edip, incelemeye başladı. Öğleden sonra prens beni yanına çağırıp: “Siyasi anlaşmayı kabul ediyorum, fakat şu anda imzalayamam. Nedenlerini de şimdi açıklayamam. Anlaşmayı savaş için yaptığımızdan savaş çıkınca imzalarım. Sizin göreviniz burada bitiyor. Anlaşmayı sonradan imzaladığımız zaman göreviniz de tamamlanır. Belgrad’a dönebilirsiniz. İşte ben size söz veriyorum (Yanaşarak sağ kolumu tuttu). Prens Milan ve Sırbistan, savaş çıkınca anlaşmayı hemen imzalayıp, savaşa gireceğimden tamamen emin olabilir. Askeri anlaşma hususunda benim şartlarımın kabul edilmesi hususunu Belgrad’a yazın. Prens Milan’a selam söyleyin ve bütün bunları bildirin. Kendisine ben de yazacağım”. Bütün bunları aynı akşam size telgrafla bildirmiştim.

6 Mart 1876: Bugün, erken dönmem hususundaki telgrafınızı aldım. Hemen Prens Nikola’ya gidip, döneceğimi bildirdim. Prens, kendi atını ve iki koruyucusunu Kotor’a kadar bana refakate verdi. Prens Milan’a daha mektup yazamadım, fakat bugün yazıp akşam hemen Kotor’a size gönderirim dedi. Böylece ben öğleden evvel saat 11.00’de Çetinye’den hareket edip geceleme için Kotor’daki konağa geldim. Bütün yol boyunca yağmur yağıyordu ve çok soğuk bir rüzgâr esiyordu. Benim yanımda üç İsviçreli doktor da vardı. Bunlar Kızıl Haç Cemiyetinden Karadağ’da ve Hersek hududu boyunca daha beş yerde yaralıları için hastahaneler kurmak amacıyla Karadağ’a ilk gelenlerdendi. Fakat sonraları İsviçrelilerin yerini

almak üzere Vasily Çikov'la beraber çok sayıda Rus gelmişti. Bu nedenle İsviçreliler, Karadağ nişanlarıyla evlerine dönüyorlardı.

Çetinye'den ayrılırken kuşkusuz şu kanaat bende doğmuştu:

Prens Nikola kendi iradesiyle çalışmayıp; saf olarak, Rus talimatlarıyla hareket ediyordu. Hiçbir taahhüte girmemesi hususunda Jonin kendisine tavsiyede bulunduğu gibi, bizim birlikte hareket anlaşmasını imzalamaması da bu nedenlerden ileri gelmişti. Bundan başka, bana göre Avusturya ve Rusya, Prens Nikola'yı destekleyip, kendisinin Sırp birliğine girmesini önlemektedirler. Sırbistan'ın yalnız kalması Türkiye'ce uygundu ve bu nedenle Türkiye de şimdilik kendisine (prense) hoş görünüyordu. Prens Hersek'teki ayaklanmayı elinde tuttuğu bir gerçektir. Fakat ayaklanmaya para ile yardımı Ruslar yaptığından, prens Rusların bilgisi olmadan hiçbir şey yapamayıp, onları dinlemeye mecburdu. Çünkü Jonin telgrafında açıkca Rusların bilgisi olmadan çalışırsa Rus yardımını beklememesini prense bildirmişti. Prens Nikola Avusturya'yı da göz önüne almaya mecbur idi. Zira Avusturya hududu kapatırsa Karadağ çeşitli güçlüklerle uğrayabilirdi. Taşlık olan bu ülke, kendi yaşam şartlarının devamını dışardaki yardımlardan alıyordu. Bu nedenle Prens Nikola'nın siyasi çalışmalarında bağımsız hareket etmesi güç idi. Bu durum aynı zamanda Avusturya ve Türk çıkarlarına karşı olursa daha da güçleşir. Prens Nikola, durumunu anladığı için böyle davranmaktadır. Bu nedenle, bana göre yukarıda işaret edilen sözü vermesi her ne kadar iyi niyetle ve içten ise de, bu söz vermeye güvenilemez. Çünkü Avusturya ve özellikle Ruslar, Sırp-Türk savaşını istemezler ise, bundan dolayı prens bu savaşa girmeye çok güç karar verir.

7 Mart 1876: Prens Nikola'nın, Prens Milan'a yazdığı mektubu erkenden aldım ve Kotor'dan vapurla Triyeste'ye doğru hareket ettim. Deniz çok dalgalı idi, hastalandım. Gece Dubrovnik'te kaldım. Yolda Stillman adlı bir İngilizle tanıştım. Kendisi Hersek hududu boyunca gezip, olayları izliyor ve Times Gazetesine yazılar gönderiyordu. Kendisinin asiler taraftarı olduğunu ve onlara para yardımında bulunduğunu söylediler. Konuşmamızda asilerin ve bizzat kendisinin Türk reform tedbirlerine inanmadığını zira bu reformların gerçek değeri olmadığını belirtti. Ona göre en çıkar yol, Türkiye'nin ayaklanan bölgeleri -Bosna ve Hersek'i-Sırbistan'a ve bir kısmını da Karadağ'a verip, barışın sağlanmasıdır. Bunu Avusturya'dan daha fazla asiler istemektedir.

8 Mart 1876: Dubrovnik'te Medo Putsiç'le görüştüm. Kendisi gizli olarak Jonin'in Sırbistan'dan ziyade Karadağ'ın tarafını tuttuğunu ifade

etti. Aynı gün, hasta olan Prusya subayı Baron Vedel'i ziyaret ettim, Yaptığı içten konuşmada Vedel, Türk reformlarının değersiz olduğunu, Alman Çarının Avusturya ile Rusya arasında savaş istemediğini, ayaklanan Bosna ve Hersek'in Sırbistan ve Karadağ'a verilmesini ve hatta bütün bunların bir devlet olmasını önerdiğini ifade etti. Barona göre Sırbistan'ın iyi bir anayasa düzeni vardı. Fakat devlet yönetiminde bir istikrar olmadığından dolayı Sırbistan önemini kaybediyordu. Öğleden sonra Jonin'i ziyaret ettim. Jonin benim Çetinye'de bu kadar uzun kalmama şaşıtı. Zira Ruslar Belgrad'a anlaşmanın şimdi zamansız olduğunu söylemişlerdi. Bana "Belgrad'dan talimat beklemeden hemen dönmeniz gerekirdi" dedi. Konuşmasında Jonin şu anda Rusya'nın savaş istemediğini, Rusya'nın uzakta olması nedeniyle onun yardımı olmadan tek başına başarıya ulaşamayıp, kolayca bozguna uğrayacağımızı söyledi. Bunun üzerine şu cevabı verdim: "Doğu sorunu hususunda, Avrupa'nın bu taraflarında Rusya'yı en fazla ilgilendiren İstanbul ve Çanakkale Boğazları sorunudur. Bu, Rusya için hayat sorunudur. Dünya denizlerine çıkmak için Rusya, Boğazları ele geçirmeyi her zaman isteyecektir. Ruslar savaşa katılmadan, Sırp sorununu doğu sorunundan ayırırsak, bizim sorunumuz çok ileri gitmez. Doğu sorununda Sırbistan, Rusya'ya rekabette bulunmayacak ve Boğazlar konusunda hiçbir iddiası olmadığından Rusya'yı engellemeyecektir. Biz yalnız Sırp bölgelerini Türklerden kurtarmak istiyoruz ve bana göre, Rusya'nın para ve diplomatik alandaki yardımıyla, bu bölgeleri Türklerden biz kendimiz kurtarabiliriz. Bizim başarımız aynı zamanda doğu sorunu hususunda Ruslara da yararlı olur. Zira kurtulmuş ve birleşmiş bir Sırpılık, Rusların doğu sorununda en büyük rakipleri olan Almanya-Avusturya saldırısına karşı Balkanlarda bir engel olurdu".

Bu sözlerim üzerine Jonin: "Eğer bunun böyle olacağını düşünüyorsanız, Petersburg'a anlaşma için birini göndermeniz iyi olurdu." dedi. Bundan sonra Veselitski ile beraber Kvaritir'e gittim. Veselitski, Bosna ve Hersek ayaklanması için benimle uzun uzadıya konuşarak Türk reformlarının gerçekleştirmesinin imkânsız olduğunu belirtti. Konuşmasında, eğer Avusturya ayaklanan bölgeleri kendisine ilhak etmeye kalkarsa, Rusya'nın Avusturya'ya karşı savaşa girmeye mecbur kalacağını söyleyerek, bu savaşın şimdi Rusya için çok uygunsuz olacağını, zira Rusya'nın savaşa hazır olmadığını, mali durumunun kötü olduğunu, Prusya'nın da Avusturya ile beraber Rusya'ya karşı savaşa girip girmeyeceğinden emin olmadığını ifade etti. Bundan dolayı Rus-Avusturya savaşının şimdilik iyi olmayacağını ve biz Sırp'ların Türkiye'ye karşı savaşa girmemizi zira Rusya'nın uzakta olmasından dolayı yardım yapamayacağı ve bu itibarla

Türk kuvvetlerini yenemeyeceğimizi ve kötü bir duruma düşebileceğimizi belirtti. Onun düşüncesine göre, Türk reformları gerçekleşemezdi. Bu hususu diplomatik alanda belirtip, mümkünse ayaklanmayı barış yolu ile çözümlemek gerekti. Veselistki ile yaptığım konuşmanın devamında, Rusların doğu sorunu nedeniyle Bulgarların bizimle birleşmesini istemediklerini de farkettim. Çünkü, Bulgarlar zikredilen Boğazlara yakın oldukları için, zamanla aynı Boğazlar sorununu ortaya atabilirlerdi. Bunun için Veselitski; Sırbistan'ın doğuda nereye kadar genişlemek istediğini dikkatli bir şekilde anlamaya çalışıyordu. En fazla İskra ve Koçanik'e kadar cevabını verdiğim zaman kendisi rahatladı. Kendisi gizli olarak bana Rus para yardımının asilere ve ailelerine kendi vasıtasıyla geldiğini ifade etti. Ve bunu ben de gerçekten gördüm.

9 Mart 1876: Öğleden evvel Baron Vedel'in arkadaşı Prusya subayı Krause beni ziyaret etti. Aynı zamanda Medo Putsiç ve bizim subayımız Andreyeviç de geldiler. Andreyeviç bazı Arnavutlarla yolculuk yaptığını ifade etti. Öğle yemeğini Jonin, Veselitski ve diğer bir Rusla beraber yedik. Rus'un ismi Albay Bobrikov'du. Siyasi konuşmalar yapmadık. Akşam Veselitski ve sonra Jonin geldi. Gece vapura indim. Ne zaman hareket edeceğini öğrenecektim. Deniz dalgalı idi, rüzgâr vardı, yağmur ve dolu yağıyordu.

10 Mart 1876: Split'e geldim. Burada Yovan Ersek Skobla ile görüştüm. Kendisi Krayna'daki Golub'un çeteleri hakkında konuştu. Avusturya'nın asilere gerekli olan malzemelerin geçmesini yasakladığını söyledi.

11 Mart 1876: Konak'a Sibenik'e geldim. Burada bana Risto Jovanoviç geldi. Kendisi sonbaharda Belgrad'dan Krayna'ya geçmişti. Krayna'daki çetecilikten ve oradaki kötü durumdan bahsetti.

12 Mart 1876: Yola devam ettim. Bütün gün ve gece yolda idim. Deniz dalgalı idi.

13 Mart 1876: Yola devamla öğleden sonra Triyeste'ye gelip, akşamüstü de trenle yola devam ettim.

14 Mart 1876: Zareb'e geldim. Orada Hırvat İnşaat Bakanı, tanıdığım, Curo Avgustin'le görüştüm. Bu beni Mrazoviç'le tanıştırdı. Mrazoviç konuşmasında bütün Hırvatistan'ın Sırbistan'a karşı heyecan duyduğunu ve Belgrad'a yöneldiklerini ifade etti. Aynı şeyi Dalmaçya için Dalmaçyalılar da söylüyorlardı. Aynı akşam yola devamla Sisak'a geldim.

15 Mart 1876: Sisak'tan buharlı gemi ile Belgrad'a hareket ettim.

16 Mart 1876: Akşam Belgrad'a geldim. Benim Belgrad'a gelmemle

yolculuğum, görevim ve hastalandığım nedeniyle şimdiye kadar hazırlayamadığım raporum da sona erdi.

Sayın Bay, en derin saygılarımın kabulünü rica ederim.

5 Nisan 1876/Belgrad

Devlet Konseyi Üyesi
Ranko Alimpić

III. Ranko Alimpić'in Çetinye görüşmelerine dair Belgrad Hükümetinden aldığı bazı talimatlar, 5 Nisan 1876 tarihli raporunda sözü edilen veya anılan raporla ilgili görülen diğer bazı önemli belgeler.

Belgrad, 30 Ocak 1876
Gizli IV/256

Alimpić'e Karadağ Prensi 1. Nikola ile gizli siyasi ve askeri anlaşma yapmak için yetki veriliyor. Anlaşma Prens Milan kabul ve imza ettikten sonra yürürlüğe girecek. Yetki belgesini Dışişleri Bakanı imzalıyor ve Dışişlerinin mührünü ihtiva ediyor.

Corce Pavlovic

Alimpić'ten Dışişleri Bakanlığına
Belgrad

12 Şubat 1876
Gizli No. 153
IV/IV

Akşam Karadağ Prensine, önerilen değişiklikleri Sırbistan'ın kabul ettiğini bildirdim. Fakat kendisi bu hususta daha düşüneceğini söyledi. Savaşın ilkbaharda başlayıp, başlamayacağını kesin olarak bilmek istemektedir. Bundan başka şehirlere karşı kullanılan, cephane ile beraber birkaç topu Sırbistan'dan istemektedir. Fakat Karadağ'a yalnız dağ topları gerekmektedir. Bizim yeterince yeni dağ toplarımız vardır. Bunlardan bir bataryayı kendisine vadedebilir miyim? Bu hususta talimatlarını rica ederim.

Dışışleri Bakanlığından Alimpiç'e
Çetinye

18 Şubat 1876
Gizli No. 111, IV

Bizim düşüncemize göre Rodiç'e şöyle cevap verilebilir:

Şimdiye kadarki deneyimler, ayaklanmaya kalkan halkı ve Karadağ'ı Türkiye'de reformların gerçekleşmeyeceğine inandırdı. Bu nedenle Karadağ Prensi, reformların gerçekleşeceği hususunda asileri inandırma zorunda değildir. Zaten onun durumu da buna müsaade etmez. Zira ne kendisi ne de Prens Milan reform tasarılarının özetlerini ve bizim anlaşmanın esaslarını henüz bilmemektedirler. Cevabımız budur. Siyasi anlaşmanın 11 inci maddesine dair değişiklik önerisini kabul ediyoruz. Ve 6 ncı madde hususunda Karadağ Prensinin düşündüğü gibi biz de Ruslardan hiçbir şeyi gizli tutmayacağız ve bize göre anlaşmada savaş ilanının kesin tarihini tespit etmemiz Ruslarca iyi karşılanmaz. Fakat bizim önerimizde savaş olanağı deyimi kullanılırsa belki de şikayet etmezler. Doğrudan gıda yardımı biraz güç olabilir, fakat borç vermeye hazırız ve bunu hem ülkeden hem de dışardan gerçekleştirip, böylece Karadağ'a kaçan halkın bu devlete olan yükünü azaltabiliriz. Bu amaçla 50.000 Dukat gönderiyoruz. Bu dört aylık gıda yardımını karşılayabilir. Bu hususta yeni öneride bulunun. Askeri anlaşmanın 7 nci maddesi değişiklik önerisini kabul ediyoruz. Aynı zamanda 8 inci madde değişikliğini de kabul ediyoruz, fakat 4 batayyon yerine askerin tam sayısını belli etmeliyiz. Bunların beslenme ve teçhizini bilmek gerekmektedir.

Alimpiç'e
Çetinye

22 Şubat 1876
Gizli No. 155
IV/IV

Bizim önerilerimiz burada hazırlanırken en fazla üzerinde durduğumuz husus, önerilerin iki kardeş halk tarafından bugünkü şekliyle kabul edilmesi idi. Onun için bize göre 6 ncı maddenin değişmesi gereksizdir. Çünkü bizim önerimizde harekette beraberlik sağlanıyor. Belli bir durumda kolayca anlaşabiliriz. 40.000 Dukat yardım etmeyi kabul ediyoruz. Fakat bu yardımı ancak savaş başlangıcında yapabiliriz (Madde 12). Zira ortak hareket ve çalışmalarımızın süresi belli değildir.

Dışışleri Bakanlığından Alimpiç'e
Çetinye

24 Şubat 1876
Gizli No. 125
IV/284

Bize göre, şimdiye kadarki görüşmelerden harekete geçme hususunda anlaşığımız görülmektedir. Anlaşma imzalanınca topar sorununu kolayca hallederiz. Hareket edebilmemiz için anlaşma çabuk olmalıdır. Anlaşmanın aktedilmesini engelleyen her şeyden çekinin. Çetinye'deki durum ve özellikle Çetinye ile Hersek asileri arasındaki ilişkiler ve asilerin önerilen reformlara karşı tutumları hakkında bilgi alınmaması bizde tereddütler doğurmaktadır. Gazetelerde çeşitli yazılara rastlanılmaktadır.

Dışışleri Bakanlığından Alimpiç'e
Çetinye

25 Şubat 1876
Gizli No. 129
IV/286

Prens Nikola'ya şunu söyleyiniz:

Prens Milan ve Sırp Hükümeti, Karadağ'ın anlaşmayı kabul edip, etmemesi hususundaki kati cevabını istemektedir. Sorun uzatılmamalıdır. Avusturya ile yapılan her anlaşmayı Sırp çıkarlarına aykırı görmekteyiz. Türklerden yeni öneriler geliyormuş, eskileri nedir? Gönderilen bilgiler yetersiz görülmektedir.

Alimpiç'ten Dışışleri Bakanlığına
Belgrad

26 Şubat 1876
Gizli No. 133
IV/296

Prens Nikola'nın tutumu her an değişmekte ve böylece anlaşma sorunu da uzamaktadır. Sanki Türkiye veya Avusturya'dan bir şey bekleyip, anlaşmayı yapmak istememektedir. Akşam sizin telgrafınız gelmezden önce anlaşma konusunda kendisinden kati cevap istedim. Bunun üzerine Karadağ Prensi tereddütlü bir şekilde askeri anlaşma üzerinde yeni öneride ve şikayetlerde bulunarak, anlaşmaya güç varacağınız dedi. O anda asilerin başarı telgrafi geldi ve ayrıldık. Sizin de telgrafınızı aldım. Sabahleyin

prense gittim. Zaten o da beni çağırmişti. Konuşmasında şöyle dedi: “Gece hiç uyumadım. Dubrovnik’teki Alman Konsolosu Baron Lihtenberg (Rus Konsolosu Jonin olması lazım) ile şifreleştim. Bizim çalışmalarımız için çok düşündüm. Son cevabım şudur. Siyasi anlaşmaya hazırım, fakat 6 ncı madde de Türkiye kelimesinden sonra: ve Türkiye bir prenslikle savaşırsa öteki prenslik hemen savaşa girmeye mecburdur deyimi eklenmelidir. 9 uncu madde şöyle olmalıdır: Bosna ve Hersek halkının durumu diplomatik yoldan düzelmezse, iki taraf Türkiye ile savaş açılıncaya kadar, şimdiki ayaklanmayı bütün güçleriyle destekleyecekler. Anlaşma imzalanınca Karadağ’a kaçan halk için Sırbistan 40.000 Dukat verecektir. 12 nci maddenin sonuna şunlar eklensin (Raporda var). Rakamı 40.000’e indirdim. Prens bu miktardan memnun olacağını zannediyordum. Zira Sırbistan’ın da kendi ihtiyacı vardı. Emin kaynaklardan Rusya’nın Karadağ’daki Hersek ailelerine yardımda bulunduğunu öğrendim. Benim raporlarımın kısa olduğunu kabul ediyorum. Gözlerimin rahatsız olması nedeniyle uzun şifre yapamıyorum. Posta ile giden mektuplar ise açılmaktadır. İyileşince bunları tamamlamaya çalışacağım.

Sayın Bakan Pavlovic’e
Belgrad

28 Şubat 1876
No. 140
IV/302

Askeri anlaşma üzerinde yaptığımız son konuşmada Karadağ Prensi komutanlığın yetki hududunun (7 nci madde) Kipert’in haritasına birleştiği yer, Drina ile Bistriçe’ye kadar (7 nci madde) Kipert’in haritasına göre, Belo Pole’den Stojer dağına, Lubişnye, Tara ve Piva nehirleri boyunca Bosna hududuna, buradan Neretva’ya ve Neretva boyunca Metkoviç’e kadar olmasını istemektedir. 8 inci maddeye göre de Karadağ Prensi 2880 asker verecektir. Fakat bunlar için Sırbistan’dan Karadağ’a para gönderilmesini istemektedir.

Alimpiç'ten Dışişleri Bakanlığına
Belgrad

28 Şubat 1876
Gizli No. 177
IV/309

İşkodra'daki Fransız Konsolosu buraya geldi. Dubrovnik'teki Vali Rodiç gibi o da Herseklilerin susturulması yolunda tavsiyede bulundu. Karadağ Prensi bunu vadetti ise de sözünde durmayacağını zannediyorum. Dubrovnik'teki Rus Konsolosu Jonin İstanbul'daki durumun çözümlenmesine kadar, rahat durulmasını tavsiye ediyor. Fakat her ihtimale karşı Sırbistan'la anlaşın diyor. Karadağ Prensi gizli olarak bana Sırbistan Prensine iletmem için kendisinin dünden beri keyfi yerinde olduğunu, siyasi ve askeri anlaşma hususunda önerdiği değişikliklerin Sırbistan tarafından bir an evvel kabul edilmesini beklediğini ifade etti. Belgrad'da bugün gösteriler olacağı söylentileri burada dolaşıyor. Nedeni bilinmiyor. Ne olduğunu bildirirseniz iyi olur.

Alimpiç'ten Bakan Pavlovic'e
Belgrad

4 Mart 1876
Gizli No. 196
IV/315

Sabahleyin Karadağ Prensine siyasi anlaşma hususundaki cevabımızı bildirdim. Karadağ Prensi beni şimdi çağırıp şöyle dedi: "Siyasi anlaşmayı kabul ediyorum fakat imzayı ancak savaş çıkınca atarım. Önceden imzalayamam. Son sözümü veriyorum. Sırbistan buna tamamen güvenebilir. Sizin misyonunuz şu anda bitmiştir. Anlaşma imzalanınca tamamlanmış olur. Belgrad'da askeri anlaşma üzerindeki şartlarımın kabul edilmesine çaba gösterin ve bunları bana bildirin". Bu durumda dönmem için rica ediyorum. Karadağ Prensi şimdilik hiçbir anlaşma ile kendini bağlamıyor. Ve benim burada kalmamı da istemiyor.

Alimpiç'e
Çetinye

5 Mart 1876
Gizli No. 158
F-IV/IV

4/16 tarihli son telgrafınıza göre, Çetinye'de artık kalmamalısınız. Yola hemen çıkın. Kotor'da ilk gemiyi bekleyin ve Belgrad'a dönün.—Gizli: Nişan verilirse uygun bir şekilde reddedin.

KURTULUŞ SAVAŞINDA DEMİRYOLCULUK

VI

ZİYA GÜREL

Kurtuluş Savaşı sırasında Anadolu'daki demiryollarının durumunu ve değerini belirtebilmek için, karayollarının o zamanki durumu üzerinde bir fikir edinmiş olmamızın, bu nedenle de, o zamanın somut olaylarından bir kaçına göz atmamızın yararlı olacağını sanmaktayız:

Eskişehir'de bulunan Demiryolları U. Müdürlüğüne gönderdiği 11 / 12 Kânunu Evvel 336 (11 / 12 Aralık 1920) tarihli buyruğunda: "Rusya ile müzakeratta bulunmak üzere Yusuf Kemal ve Rıza Nur Beyler salı günü trenle Ulukışla'ya doğru hareket edecekler" diyen Nafia Vekili İsmail Fazıl Paşa, "Erkân-ı Harbiyeden size yazılacağı üzere" diyerek salı günü Ankara'da bir vagon servis bulundurulmasını istemektedir. Bu buyuru, Demiryolları İdaresince hemen yerine getirilebilir bir niteliktedir. Ancak, ikinci maddede istenilen iş, başka çeşit bir önem taşımaktadır. Bu zâtların, istenilen yere bir an önce gidebilmeleri için Ulukışla'dan sonra "iki otomobil ile gitmelerini" gerekli gösteren Nafia Vekili, bu otomobillerin Konya'da veya başka bir yerde hazırlattırılmasını, kendisinin ve Heyet-i Vekilenin "Himmet-i mahsusa-i aliyyelerinden" beklemekte olduklarını da yazısına eklemektedir.

Bu olay Anadolu'da kışın karayollarında yolculuk etmenin olanaksız denilecek derecede güç olduğunu bize göstermektedir. Ankara'dan Rusya'ya gidecek olanlar, karayolunu Ulukışla'da aramaktadırlar.

Bu dolambaçlı tren yolculuğu, elbette, Sakarya Savaşından sonra yapılamazdı. Zira; bu savaş sonunda Eskişehir ile Afyon Karahisar ve aralarındaki hat, düşman elinde kalmıştı. Nitekim; Hariciye Vekili olan Yusuf Kemal Bey -herhalde, dış gezilerinden birinden dönüşünde olacak-Akşehir'de Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya rastlamış, onun otomobili ile, onunla birlikte 17.12.1337 de, Sakarya Savaşından sonra rayları yeniden döşenerek işletmeye açılmış olan, Biçer istasyonuna gelmişti. (Buraya kadar karayolunda nasıl ve ne zorluklarla geldiklerini bilemiyoruz) Ve yine Gazi için getirtilmiş olan özel trenle, gece saat 22 de, birlikte Ankara'ya yola çıkmışlardır.

O gün Demiryolları Umum Müdürlüğüne ikinci defa atanmış olup İdare merkezini Ankara'dan taşıttırması olduğu Konya'ya gitmek üzere Biçer istasyonuna gelmiş olan Behiç Bey, Gazi ile görüşükten sonra, ertesi günü yanındaki üç arkadaşıyla yola çıkmış, fakat, geceyi bir tümen karargahında geçirmek zorunda kalmışlar, Çay istasyonuna ise, ertesi akşam varabilmişler, Konya'ya daha ertesi günü gidebilmişlerdir.

Sakarya savaşıından sonra Konya hattında en önemli sorun, vagon ve lokomotif onarılması ve dolayısıyla yedek parçalarının sağlanması olmuştur. Büyük atölye Eskişehir'de düşman elinde kalmıştır. İdare, parasızdır. Milyonu aşkın alacağına karşı Maliye'den 50 bin lira alamamaktadır. Bu bunalımı açıklayan bir yazısında "Bütün lokomotifler yakında duracaklar" diyen Umum Müdüre karşılık olarak Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliğinden gelen bir yazıdan, önceki yazımızda söz etmiştik. Ele aldığımız konuyu aydınlatacağından, bu olayların, burada bir özetini yapmak zorunluluğunu duymaktayız.

Erkân-ı Harbiye'nin söz konusu yazısında, Ankara'da kullanılmadan duran lokomotiflerin sökülüp parçalarından gerekli görülenlerin Konya'ya getirtilip Konya'daki lokomotiflerin, böylece, hızla onarılmaları istenmekte; Eskişehir'in boşaltılması sırasında Ankara'ya getirilmiş olup içindekilerden İdarenin dahi haberi olmayan vagonlardaki malzemeden de yararlanması ögütlenmektedir. Buna karşılık olarak sunulan Cer İşleri Başmühendisi Eşref Bey'in raporunda, bir lokomotif tekerleğini Ankara'dan Konya hattına taşıyacak bir aracın, o sıralarda, Anadolu'da bulunmadığı, Ankara'da bulunan eşya ve malzeme yüklü vagonlardar seçilir işlerle dolu bir vagonun Konya hattına taşınmak üzere Polatlı'ya getirildiği, fakat karayolu taşıt aracı bulunamaması yüzünden, günlerce bekletilen bu vagonun Ankara'ya geri gönderildiği; sonradan, bu malzemeden 83 kiloluk bir aracın bir memur gözetimi altında, Ankara'dan Konya'ya 60 lira taşıt ücreti ödenerek getirilebildiği, bu nedenle bu malzemeyi İstanbul'a veya Avrupa'ya ısmarlamanın daha kolay ve daha ucuz olacağı belirtilmekte idi.

Her çeşit malzeme, cephan ve erzak Garp Cephesine doğru yola çıkacaktır. Önceki savaşlarda eksen Ankara-Eskişehir hattı iken, şimdi Konya hattı olmuştur. Aralarında bağlantı kalmamış olan bu iki hat arasında, en uygun yerlerden, en kısa bir bağlantı yolu sağlanması gerektiği yeterince belirlenmişti. Böyle bir yol, en azından, Ankara ile Garp Cephesi bağlantısını sağlayacaktı. Cepheye yardımın büyük bir kısmı Ankara'dan gelmekte idi. 178 sayılı Belleten'deki yazımızda geçen olayı anımsayalım:

Sakarya Savaşından sonra çekilen Yunanlılar bütün hattı tahrip etmişlerdi. Bu arada Beylikköprü istasyonunun Polatlı tarafında kalan Sakarya Irmağı üzerindeki büyük Beylikköprü de uçurulmuştu. Sakarya zaferinden sonra hemen işe girişen İdare, Toros'da, "Bilemedik" denilen yerde bulunan Bağdat Demiryolları İnşaat Şirketinin mühendisleriyle köprücü ustalarını getirterek bu büyük köprünün yapımına girişmişti. Ancak; Polatlı istasyonundaki askerlerin, yetkileri olmadığı ve bu alanda görevli bulunmadıkları halde, bir gece yarısı, kendiliklerinden yapmağa kalkıştıkları manevralar sonucunda, kaçmasına neden oldukları sekizi cephane yüklü 12 vagonluk bir kompozisyon, yokuş aşağı olanca hızı ile gelmiş, hiç bir şeyden kaygılanmadan uyumakta olan mühendis ve ustaların çalışma trenine çarpmış, cephane'ler patlamış mühendisler ve uzmanlar ölmüşlerdir. Çalışma treninin yedi vagonu parçalanmıştır. Bu cephane Ankara yönünden Garp Cephesine gönderilmekte idi ¹.

Köprünün yapımı sonradan tamamlanmıştır. Ancak, o bölgede döşenen raylar iki veya üç parçadır. Mühendislerimizin gözetimi altında, ustalarımız, bunların uçlarını keserek düzeltmişler, yeniden delikler açarak cebirlerle birleştirmişlerdir. Hız vermeden de olsa, üzerinde tren işleyebilecek yollar yapmaya çalışmışlardır. Polatlı'dan sonra Biçer istasyonuna kadar tren işleyebilmektedir. Bu biçim onarımlar sürdürülmektedir. Fakat, Erkân-ı Harbiye, bu onarımların Sarıköy'den ileri geçmemesini buyurmuştur.

Yukarıda belirtildiği gibi, Ankara'dan Biçer'e kolay gelinmektedir. Sonra, karayolu başlamaktadır. Paralel gibi uzayan, fakat uçları ve bu uçları birleştiren hat bizde olmıyan bu iki demiryolu arasında -özellikle yağmur ve çamur olduğunda- karayolu taşımacılığı önemli bir sorun olarak görünmektedir.

Azarıköy Dar Hattı:

Böyle bir karayolu sorununu, kuşkusuz, herkes görüyor, görüyor değil; zorluklarını yaşıyordu. Bu nedenle, üst makamlar bu sorunu çözmenin yollarını araştırıyor olacaklardı ki, Erkân-ı Harbiye Reisi Fevzi Paşa imzasıyla gelen bir şifre, bu sorunu anımsatmakta idi. Bu şifrede, Toros veya Amanoslarda veya hattın başka yerlerinde, yararlanılır ne kadar dekovil rayı ve malzemesinin bulunduğu -bunlardan, özellikle tüneller içine döşenmiş olanların durumu da ayrıca konu edilerek- U. Müdürlükten sorulmaktadır.

¹ Cephane: 642 sandık bomba ile 3739 adet çeşitli boyutta top mermisi.

Verilen karşılıklı; Toroslarda 23 km. lik dekovil rayının 18 km. sinin eksiksiz ve çerçeve durumunda olduğu, 5 km. lik rayın traversinin bulunmadığı, ancak bunlara ahşap travers yaptırmanın kolay olacağı, 18 km. lik kısmın döşeli olduğu, 56 dekovil lokomotifinden onikisinin işleyebileceği, ötekiler için yeniden inceleme yaptırmak gerektiği, 350 dekovil vagonu bulunduğu belirtildikten sonra; tünellerin içini muayene için kullanılan tertibatlı dekovil vagonları el ile hareket ettirilmekte olduğundan bunlar için yakacak masrafının söz konusu olmadığı, fakat bu dekovil rayları tünellerden kaldırılırsa, yerlerine geniş hat vagonları kullanılacağından, bunlar için yakacak kullanılması gerekeceği de -özellikle- bildirilmiştir. Buradaki dekovil hatları başka yerlere götürülecek ise, şimdiden, ahşap travers ısmarlama ve eksik bulonları tamamlama gereğini de belirten bu yazıda, İskenderun'dan Garp Cephesine askerî eşya ve büyük sayıda hayvan taşınacağına göre, bunların arasında dekovil malzemesinin taşınmasının da olanaksız olacağı açıklanmaktadır. Bunlar; demiryolunun o zamanki durumunu, özellikle, ordumuza gereken eşya ve yiyeceğin bir kısmının, başka yük taşınamıyacak derecede -o zamanlar sınırlarımızın içinde bulunmayan- İskenderun'dan taşınacağını bizlere göstermesi bakımından, dikkate değer bulunmuştur.

Şubat ayı içinde geçen bu yazışmadan dekovil durumunun hangi amaçla sorulduğu belli olmamıştır.

Garp Cephesinden gelen 6.2.338 tarihli bir yazı konuyu biraz aydınlatmıştır. Bu yazıda, Akşehir istasyonundan Akşehir gölündeki iskeleye kadar 15 kilometrelik dekovil hattı kurulması düşünüldüğünden idare elindeki dekovil malzemesi sorulmaktadır. Dekovil durumunun oraya da bildirilmesi üzerine, Garp Cephesi Kumandanlığı, bu malzemenin taşınması ve Akşehir istasyonu ile göl iskelesi arasına döşenmesinin ne kadar zamanda ve ne masrafla yapılabileceğinin hesaplanıp bildirilmesini istemiştir.

Fakat; buna henüz karşılık verilmeden 12.2.338 tarihinde Akşehir'e gelmiş bulunan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa, Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa ve Demiryolları U. Müdürü Erkân-ı Harp Miralay Behiç Bey'in bu konu üzerinde yaptıkları görüşmelerden sonra Akşehir gölü iskelesi dekovilinden vazgeçilmiş; bunun yerine, elde bulunan 23 kilometrelik dekovil malzemesiyle Azarıköy istasyonu veya Çavuşçuköy istasyonundan birinden kuzeye, Piribeyli yönüne doğru bir dekovil hattı uzatılmasına karar verilmiştir.

U. Müdürlük bu konuyu Yol Dairesine bildiren buyruğunda, yapılacak bu hattın, ray satın almaları ile veyahut sökülmiş durumda olan Çobanlar-Afyon hattı rayları ile daha ileri uzatılacağı da bildirilmektedir.

Başka Hatlar:

U. Müdürlükten Yol Dairesine gönderilen yukarıda sözü edilen buyrukta, ana hattın en yakın bir yerinden Akşehir gölü iskelesine geniş bir hat ile bağlantı yapılmasının, Çay istasyonundan Bolvadin kasabasına yine geniş bir hat döşetilmesinin düşünüldüğü de belirtilmekte; Çay-Bolvadin şosesi üzerine saatte beş kilometre hızla da gidecek olsa, geniş bir hat döşenmesi olanağının incelettirilmesi istenilmektedir. Bu yazıda, dekovil hattının Azarıköy veya Çavuşköy istasyonlarından hangisinden başlatılmasının uygun olacağının belirtilmesi için, ertesi günü bir mühendisin o bölgeye gönderilmesi de istenilmiştir.

Bu sırada, Nafia Vekilliği, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliğinin önermesi üzerine, Toroslardaki dekovil malzemesinin, "geri verilmesi" koşulu ile ve "geçici olarak" Garp Cephesi emrine verilmesini uygun bulduğunu U. Müdürlüğe bildirmiştir. Ancak; dekovillerin kurulması ve işletilmesinin de İdareden istenildiği bildirilerek, bu yönün de uygunluğunun ayrıca bildirilmesi Vekâletten istenilmiştir.

Yol Dairesi Reisi Rıfat Bey, 21.2.338 tarihli raporunda: 10 km. olan Çay - Bolvadin şosesi üzerine döşenecek geniş hat için şosedde, iki köprüünün onarılmasından başka, bir değişikliğe gerek olmadığı; Yasyan ve Akşehir istasyonları arasında Akşehir Gölü iskelesine en yakın olarak belirlenen 253. km. den sonra göldeki iskeleye gidecek 3,5 km.lik hat için, arazi bataklık olduğundan, 0,6 m. yüksekliğinde bir dolgu ve 6 köprü yapmak gerekeceği bildirilmektedir.

Gerçi, U.Müdürlük 20.2.338 tarihli şifresinde, Akşehir istasyonundan batıda bulunan 253. km. den Akşehir gölündeki iskeleye 3,5 km.lik bir geniş hat şubesi için gerekli hazırlıkların başlatıldığını Nafia Vekâletine bildirmiş ise de, böyle bir hattın yapılmış olduğunu veya yapılmakta olduğunu belirten bir belgeye bizce raslanılmamıştır. Bu şifresinde de, sonradan da, Çay-Bolvadin şosesine döşenecek 10 km. lik geniş hattın, U. Müdürlüğün sözetmemiş olduğu görülmektedir. Bunlar içinde en çok önem verilen dekovil hattı olmaktadır.

Yol Dairesinin raporunda, kuzeye yönelik dekovil hattının başlangıcı olarak, Azarıköy istasyonunun Çavuşçuköy istasyonundan kıyaslanamayacak derecede elverişli olduğu, her iki hattın toprak tesviyesinin bir ayda

tamamlanması için 600 işçinin iş başında bulundurulması, 1000 m³ kereste ile Garp Cephesinin Akşehir'deki imalâthanesinin yardımının sağlanması gerekeceği bildirilmektedir.

Dekovil İşinin Önemi:

20.2.338 tarihli olup U. Müdürlüğün ilgili dairelerine gönderilen emirde: "Tünellerdeki dekoviller sökülecek ve yine Toroslarda metresi 15 kilo ağırlığında dekovil hatları ile ilgili ne kadar, ray, travers ve teferruatı varsa hepsi Azarıköy'e taşınacaktır. Lokomotifler ve vagonlar için ayrıca emir verilecektir." denilmektedir. Bu kesin buyrukta, tüneller içindeki raylar toplanırken trenlerin geçmemesi için Hareket Dairesiyle anlaşma yapılması öğütlenmektedir. (Rayların, trenlerin geçmediği sırada toplanması değil...) Cer Dairesinin bu işler için ek bir manevra makinesi ile üç karpit lâmbasını, mağaza'nın² bu lâmbaların karpitlerini, Yol Dairesinin de 24 bulon anahtarını Bilemedik İnşaat Bölümü Şefi Mösyö Deduval'e hemen göndermeleri buyrulmaktadır.

Bir hafta sonra, 27.2.338 de, Yol ve Hareket Daireleriyle Mösyö Deduval'e yazılmış bir emirde; Azarıköy'e taşınacak dekovil malzemesi için işlemleri kısaltacak yeni bir düzen kurulmuş; Yol Dairesinin gerekli malzemeyi "doğrudan doğruya" mösyö Deduval'den, onun da gerekli gördüğü vagon ve trenleri "doğrudan doğruya" Hareket Dairesinden istemesi, yalnız yazışmaların bir suretinin U. Müdürlüğe gönderilmesi istenilmiştir.

Belgeler arasında rastladığımız Bilemedik İkinci Seksiyon Mühendisliğine (M. Deduval'e) çekilmiş kısa bir telgraf; Şubat ayında girilen Azarıköy dekovil hattı yapımının Mart ayındaki durumunu bize göstermektedir. 18.3.338 tarihini taşıyan bu telgrafta; ray toplama işlerinin üç hafta sürmesi uygun bulunmamakta "istediğiniz kadar daha asker verilecektir. Anahtar da gönderilmiştir." denilerek toplama işlerinin en kısa ne zamanda sona erdirilebileceği sorulmaktadır.

14.4.338 tarihinde "Azarıköy'den Piribeyli istikametine döşenmesine başlanılmış olan Menzil dekovil hattının uzatılmasında Kumrallı-Afyon Karahisar geniş hat malzemesi kullanılacağından bu hattın bu şekilde uzatılmasına devam olunup olunamayacağı"nı soran U. Müdürlüğe Garp Cephesinden gelen 16.4.338 tarihli karşılık yazıda; eldeki geniş hat malzemesinin Kumrallı-Afyon Karahisar onarımına başlanıldığı zaman hemen o bölgeye taşınabileceğinden hepsinin dekovil hattının uzatılmasının

² Demiryollarında malzeme bulunduran örgüte "Mağaza" denilmektedir.

da kullanılabileceği; bu hattın telgraf direkleriyle tel ve mücerritlerinin Cephece hazırlanmakta olduğu bildirilmektedir. Fakat Garp Cephesinin sekiz gün sonraki, 24.4.338 tarihli buyruğunda Kumrallı'dan Büyük Çobanlar'a kadar olan bölümün hemen onarılması istenilmiştir³. Büyük Çobanlar istasyonu yöresindeki kırık rayların, onarılmak üzere toplattırılıp geri getirilmesi için, U. Müdürlük emrine bir kağıdı kolu verildiği; yapımı aksatmamak koşulu ile, bu iş için gerekli amelenin Azarı dekovil hattından alınabileceği bildirilmekte; Azarıköy dekovil hattının bir an önce "Ağzıaçık" denilen yere varması önemle istenilmektedir.

Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliğinden Nafia, Maliye vekâletleri ile Demiryolları U. Müdürlüğüne gönderilmiş 25.4.338 tarihli ve "gayet müstaceldir" işaretli yazı, o tarihe kadar olan Azarıköy dekovil hattındaki gelişmelerin bir özetini göstermektedir. Bu yazıdan; Toroslardan getirtilen dekovil malzemesinden ayrı olarak Çobanlar yöresinden kaldırılmış olan kırık rayların uçlarının düzeltilmesi sonucu olarak 35 km. lik ray ve malzeme elde edildiği, yapının da hayli ilerlemiş, 25 km. lik kısmın toprak düzlemesinin, 18 km. lik kısmının ray ve 8 km. lik kısmının balast döşemesinin tamamlanmış olduğu anlaşılmaktadır.

Garp Cephesinin, hattın "şimdilik, hiç olmazsa" kaydıyla uzatılmasını istediği "Vaysal" denilen yere olan mesafe 100 km. kadar olduğundan buna göre yeni malzeme alınması gerektiği belirtilmekte, "Ordu için kıymetli hizmetler ifa edecek olan" bu dekovilin, yurdumuzun en verimli yerlerinden geçmesi dolayısıyla, ileride Sakarya vadisinden (Çifteler-Seyitgazi yönünden) normal demiryolu ile birleşmesi halinde, yurdumuz için önemli iktisadî ve ticarî yararlar sağlayacağı da belirtilmektedir. Yine bu yazıda; İzmit'e bağlı Derince'de ve Trabzon'da bulunduğu anlaşılan dekovillerin de taşınması ve yeniden malzeme siparişi edilmesi için 200.000 liralık tahsisata ihtiyaç olduğundan Maliye Vekâletince bunun verilmesinin sağlanması Nafia Vekâletinden rica olunmaktadır.

Garp Cephesi Kumandanı İsmet imzalı 9.5.338 tarihli bir yazı, "Azarı dekovil hattının inşasına Erkânı Harp Binbaşı Şemsettin Bey'in" memur edildiğini, amele taburlarının inzibat ve işe bakımından onun emrine verildiğini, ve bu işler için düzenlenen "Talimat"ın suretinin ekli olduğunu bildirmektedir.

³ Çay istasyonundan ileriye yapılan onarım Kumrallı denilen bir yerde bırakılmıştı. Çobanlar'a beş kilometre uzaklıktaki bu yolun hemen yapılması istenildiğine göre hattın bu bölümü de önem kazanmış demektir.

Ekli “Talimat”ın 1. maddesi, Azarı dekovil hattının yapımının ve bununla ilgili bütün sorunların çözümünün Demiryolları U. Müdürlüğüne ait olduğu belirtilmekte ve bu göreve de “Mühendis Emin Avni Bey memurdur” denilmektedir. 2. madde ise, amelenin, Emin Avni Bey tarafından gösterilecek gerekliliğe göre dağıtımı ve bölünmesi ile bunların en verimli bir şekilde çalışmalarının sağlanmasını ve taburların inzibat ve iaşesini Şemsettin Bey yapacaktır, denildikten sonra 3. maddede yapılanların sonucunu bildirir günlük raporları yine Emin Avni Bey yazacaktır, denilmektedir⁴.

Araştırmalar:

Garp Cephesi, Azarı dekovil hattının uzatılmasını istemektedir. Bu nedenle, yurdumuzun başka yerlerinde dekovil malzemesi bulunup bulunmadığı araştırıldığı gibi yeniden dokovil malzemesi satın alma işine de girilmişştir.

Bu arada, Konya özel idaresinin satılığa çıkarmış bulunduğu 1100 m. uzunluğundaki dekovil raylarının Demiryolları İdaresine devredilmesine emir verilmesi Garp Cephesi Kumandanlığına yazılmıştır.

Mersin’de bir tüccarda bulunduğu haber alınan dekovil malzemesinin cinsi ve miktarı ile; Antalya’da İdarenin iş yaptığı bir müteahhide dekovil malzemesi de getirtip getirtemeyeceği hususu sorulmuştur.

Çok miktarda bulunduğu haber alınan İzmit ve Derince’deki dekovil malzemesinin miktar ve cins bakımından incelenerek sonucun bildirilmesi Adapazarı İşletme Müdürlüğüne yazılmıştır.

Ordunun iaşesini ve eksik malzemelerini sağlayacak olan bu dekovil hattına o kadar önem verilmiştir ki, karayolu ile getirtilmesi olanaksız bulunan İzmit ve Derince’deki sözü edilmekte olan dekovil malzemesinin düşmanların gözü önünde vapurlara yükletilip getirtmenin pek tehlikeli olacağını, örnekleriyle bilen, U. Müdür Behiç Bey, bunların kaçakçılık usulleriyle getirtilmesini dahi düşünmüş olduğunu bir yazısında belirtmektedir. Ancak, sonradan gelen bilgiler, bu rayların eldeki lokomotiflere dayanamayacak derecede zayıf olduğunu ortaya çıkardığından, bunların getirtilmesinden vaz geçilmiştir.

Toros tünellerindeki dekovil rayları kalıdırılırken, bir kısım yerlerinin kırık olduğu, bulonlarının⁵ da çalınmış olduğu anlaşılmıştır. Her tarafta

⁴ Emin Avni Bey’in Çobanlar-Afyon hattı yapımında özellikle, sözü edilecektir.

⁵ Bulon = Somunlu vida, Çalgeçir (Kamus-u Fransevî. Ş. Sami) (Demiryollarında bu sözcük kullanılır.)

Res. 1 — Azari dekovil hattı açılış töreni

Res. 2 — Azariköy dar hatının döşenmesinde çalışan köylü kadınlar

bulon aranmağa başlanmış, Ankara - Yahşihan hattında fazlası olup olmadığı sorulmuştur.

Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliğine gönderilen 12.4.338 tarihli şifrede, dekovil hattının eldeki malzeme ile Akşehir gölü kuzeyindeki Ayrıtepe adı verilmiş yere kadar uzatılabileceği bildirilmektedir. Burası, "Ağzıaçık" denilen yerden 20 km. güneyde kalmaktadır. Ancak, mali durumun elverişsizliği ile yorumlanabilecek bir şekilde, Garp Cephesi'nin, o sırada, dışarıdan malzeme satın alma girişimini destekleyemediği görülmektedir.

Trabzon'da bulunduğu anlaşılan 70 km. lik dekovil ray ve malzemesinin listesinin incelenmesi sonucunda, bunlardan işe yarar görülen 20 km. lik çerçeve halindeki rayların getirilmesi uygun görülmüş ise de; bunların, tam bir vapur yükü tutmayacağından, İstanbul'da aktarma edilmesi gerekeceği anlaşılmıştır. Bunun ise, Zonguldak'tan kömür getiren Fransız bandıralı vapuru Yunanlıların elde etmeleri örneğinde olduğu gibi, büyük sakıncaları olacağı görüldüğünden getirilmesinden vazgeçilmesini, U. Müdürlük, E.H. Umumiye Reisliğine önermiştir.

Anamur ve Silifke yolları üzerinde Fransız ve Yunan Kumpanyalarının şimdi işletmemekte oldukları maden ocaklarında bırakılmış 15-20 kilometrelik dekovil malzemesi bulunduğu haber alındığı Garp Cephesi Kumandanlığından bildirilmiş olduğundan, bunları inceleyerek, işe yarar bulurlarsa hemen sevk etmeleri için, Yüzbaşı Sait ve Mühendis Kâzım Beyler Mersin'den kayıkla Anamur'a gönderilmişlerdir. Yüzbaşı Sait Bey'den gelen bir telgrafta, Anamur'a beş saat uzaklıktaki Melaç demir madeni ocaklarında metresi sekiz buçuk kilo gelen traversi de bulunmayan 3800 dekovil rayı, Anamur'dan kuzey-doğu yönünde Ortakonç denilen yerdeki simlikurşun maden ocaklarında iki bin cebire beşyüz kilo bulon bulunduğu, bunların dört ton rayla birlikte kayıklarla Mersin'e gönderildiği bildirilmektedir.

Bir yandan yurdun dört köşesinde malzeme aranırken, bir yandan da öyle bir çalışma yapılmaktadır ki; U. Müdürlüğün Yol Dairesi Reisi, yaptığı teftiş sonunda verdiği raporunda: "Vücuda getirilen işin miktarı, mevcut vasaite göre tahminimizin üstündedir." demektedir ve erlerin çalışmalarını artırmak için "Gerek Ankara-Sivas hattında ve gerekse bu suretle inşaat taburları marifetiyle vücuda getirilen bütün hatlarda" uygulandığı gibi, ameale taburları erlerine verilmekte olan günlük erzak tayininin çoğaltılması önerilmektedir.

Mali Duruma Göre:

Ordunun son derecede önem verdiği Azarıköy dekovil hattı yapımı için gerekli olan malzemenin sağlanmasında da mali yönden büyük zorluklarla karşılaşıldığı görülmektedir.

U. Müdür, E. Harbiye-i Umumiye Reisliğine gönderdiği 15.5.338 tarihli şifrede: “Garp Cephesinin dekovil hakkındaki haklı isti’caline rağmen; tahsisi tebliğ buyurulan ikiyüz bin liranın havalesi bile gelmediği gibi, Garp Cephesinin şimdilik söz verdiği onbeş bin lira dahi gelmedi” “işin süratle ilerlemesi için Azarı dekoviline ve Anamur’dan getirtilecek dekovil malzemesine Nafia Vekâletinden mezuniyetim olmadığı halde para sarfetmekte isem de” “Havale gelmezse müşkül vaziyette kalacağımı arzederim” demektedir.

İki gün sonra, 17.5.338 tarihinde, Konya Valiliği, Garp Cephesinin buyurması üzerine, onbeş bin lirayı U. Müdürlük emrine bankaya yatırmıştır. İş adamlarının, daha önce kendilerinden istenilen dekovil malzemesi satış önerilerine, o zaman parasızlık yüzünden karşılık verilemediğinden, şimdi, onlardan yeni öneriler istenilmiştir. Satın alma işine, ancak, bu onbeşbin lira alındıktan sonra esaslı olarak girişebilmiş olduklarını U. Müdürlük Garp Cephesine bildirmiştir.

E. Harbiye-i Umumiye Reisliği, yukarıda sözü edilen (200.000 liralık havalenin de sözü geçtiği) 25.4.338 tarihli emrinin bir maddesinde “Müdüriyeti Umumiye’nin en ehven ve müsait teklif olarak bildirdiği (... Biraderler) in yedinde bulunan 30 km. lik dekovil malzemesinin hemen satın alınmasını ve bunların, olanağı bulunursa, İskenderun’a değil, Mersin’e çıkarılmasının sağlanması yolu ile kısa bir zamanda işe konulmasını istemektedir.

Bankaya konan paranın 22 bin liraya vardığı anlaşılmaktadır. Buna dayanarak satın alma işine iyice girilmiştir. Ancak; İstanbul’da (... Biraderler) firmasından satın alınmak üzere olan dekovil malzemesinin bulunsuz ve cebirsiz olduğu son anda anlaşıldığından satın alma işinden hemen vazgeçilmiştir. Durumu Garp Cephesine bildiren U. Müdür Behiç Bey, 5.6.338 tarihli yazısında (... Biraderler) firması için, haberleşmelerde sürekli olarak küçük malzemeden sözedildiği halde, verdiği karşılıklarda bunlardan hiç söz etmemek yolu ile “bizi iğfal etmiştir” yargısını vermektedir.

İş adamlarından yeniden öneriler alınmağa başlanılmış ise de, bunların malzeme hakkında verdiği bilgilerin hep eksik olduğu görülmektedir.

Bununla birlikte; insan üstü bir çalışma sürdürülmektedir. 4.6.338 tarihinde Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliğine verilen bilgiden: güzergâh uygulamasının 57., toprak düzeltmesinin 51.600 balast döşeme işinin 29. kilometreye ulaştığı; bu kısım içinde iş trenlerinin işlemekte olduğu, eldeki malzeme ile 33. km. ye varılabileceği ve hattın yakında resmi bir şekilde işletmeye açılacağı anlaşılmaktadır.

9.5.338 tarihinde Garp Cephesince doğrudan görevlendirilmiş olan Altıncı Şube Mühendisi Emin Avni Bey -bir ay sonra- 8.6.338 tarihli telgrafında 33,5 km. ye kadar rayların döşenmiş olduğunu, kendilerince “Ayrıtepe” adı verilmiş olan son istasyonun 32,5 km. de bulunduğunu, erlerin gayet iyi çalıştıklarını; ancak, cebirlerin eksik olduğunu bildirmekte, açılış töreninin bunların sağlanması amacıyla ayın onbeşinci günü yapılmasını önermektedir. Çalışmaları övülen erlere Garp Cephesince bütün gönderilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Garp Cephesinin de uygun bulması üzerine 15.6.338 Cuma günü Garp Cephesi kumandanı ve ileri gelenleri ile Demiryolları U. Müdürü ve Akşehir ile Ilgın Kaymakamlarının hazır bulundukları bir törenle “Azarıköy Dekovil Hattı” resmen işletmeye açılmıştır.

Bu menzil hattı işletmesi, yapımına verilmiş olan önem oranında o kadar iş görmüştür ki, Garp Cephesince, Ankara’dan geliş ve Ankara’ya gidişlerinde subayların bu hattan yararlanması kuralı konulmuştur. Ankara’dan gelen subaylar Polatlı’da trenden indikten sonra Menzil araçlarıyla Azarıköy dekovilinin son istasyonuna kadar gelecekler ve oradan dekovil treni ile anahat istasyonuna ulaşacaklardır.

Azarıköy Dekovilinin Sonu:

Afyon Karahisar’ın düşmandan geri alınması ile başlayan ordumuzun zafer yolundaki ilerlemelerine Demiryolları İdaresinin de ayak uydurması, durumunu buna göre değiştirmesi, düzeltmesi gerekiyordu. Bu nedenle, ilk iş olarak, rayları kaldırılmış olan Büyük Çobanlar-Afyon Karahisar ana hattının hemen döşenmesine girişilmiştir. Bu bölgenin raylarının büyük bir kısmı gerektiğinde hemen geri alınmak koşulu ile, Azarıköy dar hattının yapımında kullanılmış idi. Geçici koşulu ile kullanılan bu rayların, bu sırada, hemen sökülüp yerlerine götürülmeleri gerekince, Azarıköy dar hattının bozulması tabii bir sonuç olarak görünmektedir.

27 Ağustos’ta Garp Cephesi K. adına Âsım imzasıyla gelen telgrafta: “Avni Hak ile bu gün Karahisar’ı zapt ve istirdat ettik. Çobanlar’dan itibaren demiryolunun gece gündüz çalışarak pek az zamanda Karahisar’a

iysali hususunda himmet buyrulması müstercadır. Azarı ameile taburunun bu işde kullanılması muvafık olur efendim” denilmektedir.

1.9.338 tarihinde Garp Cephesi K. İsmet Paşa’dan gelen telgraf, durumu, dekovil hattı bakımından, daha çok açıklamaktadır. Bu buyrukta: “Azarı hattındaki geniş hat malzemesinin derhal kaldırılarak Çobanlar-Afyon hattının bir an evvel ikmal edilmesi” istenilmekte “bu yüzden Azarı hattının muattal olmasında beis yoktur.” denilmektedir.

Dar Hat Şube Mühendis Vekili M. Şevket Bey, daha 28 Ağustos tarihinde, acele işareti ile Yol Dairesine gönderdiği telgrafında, o gün, Azarıköy’den bir iş treni ile Çobanlar istasyonuna gönderdikleri arasında “üç vagon kupon ray” dan söz etmektedir. Bu, rayların, dar hat yapımında geçici olarak kullanılmasına izin verilmiş olan Çobanlar-Afyon arası rayları olduğu bellidir. Bu telgrafta “dar hat istasyonundaki beş vagon dar hat malzemesinin boşaltılarak (Afyon yönüne) sevk edilmek üzere (geniş hat vagonlarına olacak) tahmil edildiği” de bildirilmektedir. Bu dar hat malzemesinin, dar hat vagonlarından alınarak geniş hat vagonlarına, sevk edilmek üzere yükletilmesinin, bunlara Azarıköy dar hattında değil, ileride başka bir yerde gereklilik duyulması nedeniyle olduğu anlaşılmaktadır.

Garp Cephesinin sorusuna verdiği 25.9.338 tarihli karşılıkta, İskenderun’dan satın alınan malzemenin parası verilmiş ve büyük bir kısmı da alınmış olduğundan, önerildiği gibi, bu satınalma işinden vazgeçilmesi olanağının artık bulunmadığı U. Müdürlükçe açıklanmıştır. Bu karşılık yazıdan, o sırada Fransızların elinde bulunan İskenderun’dan dekovil malzemesi satın alınmakta olduğunu anlamaktayız. (Notlarımızda bu satın alma işi ile ilgili bir belge örneğine rastlayamadık.) Mühendis Şevket Bey’in yukarıda sözü edilen yazısında bildirdiği, beş dar hat vagonundan geniş hat vagonlarına aktarılan malzemenin, İskenderun’dan satın alınanlardan bir kısım olacağı anlaşılmaktadır. Önce, dar hattın uzatılması için dar hat vagonlarına konarak gönderilecek bu malzeme, “Azarıköy Dekovili”nin görevsiz kalması üzerine, gerekli olacağı yere gönderilmek üzere, tekrar geniş hat vagonlarına konulmuştur.

Açılış töreninde, eldeki olanaklarla 33,5 km.ye ulaşabilmiş olan dar hat yapımı, sonradan ulaştırıldığı 49,300 km. de U. Müdürlükçe durdurulmuştur⁶. Bu uzatma, herhalde, İskenderun’dan yapılan satın almalarla olmuştur.

⁶ Behiç (Erkin) “Demiryollar Hakkında Konferanslar”, Haydarpaşa, Demiryollar Matbaası, 1341, S. 79: “... Azarıköy’den Cihanbeyli’ye doğru elli kilometrelik ve yevmiye safi sekizyüz ton kabiliyet-i nakliyei haiz 60 santimetrelilik bir dar hat inşa edilmişti.”

Afyon Karahisar geri alındıktan sonra İzmir ile bağlantıyı sağlayan İzmir-Kasaba ve Temdidi hattının üzerinde, Banaz'dan sonra onarımlar yapılmak zorunda kalmıştır. Fakat; Günayköy ile Konaklar istasyonu arasındaki iki büyük köprü düşmanlarca tam olarak yıkılmış olduğundan, İzmir'le ulaşımı sağlamak için arada bir dekovil varyantı yapmak zorunlu olmuştur. Yukarıda sözü edilen U. Müdürlük emrinde, dekovil malzemelerinin, emir gelince, Uşak istasyonuna sevk edilmek üzere vagonlar üzerinde bekletileceği de bildirilmektedir.

Nitekim; M. Müdafaa Vekâleti de o gün (25 Eylül) işletmeye açılmış olan Sabuncupınar-Afyon hattını kullanacağını bildirmiştir. Bu nedenle Garp Cephesine verdiği 25 Eylül tarihli bu karşılık yazısının sonunda U. Müdür: "Azarı dekovil hattının işleyecek bir işi kalmamıştır" yargısını vermekten çekinmemiştir. Bu nedenle; masraf olmaması için istasyonların kaldırılarak, Azarıköy ile son istasyonda birer telgrafçı ve hat boyunca yeterince muhafız bırakılarak; gerek Şimendifer Taburundan olan, gerekse sivil memur ve müstahdemlerin geri alınması iznini istemektedir. Bu suretle dekovil yapımı hesaplarının kapatılıp Garp Cephesi Kumandanlığına hemen sunulacağı da bildirilmektedir (Azarı dekovil hattı Garp Cephesi hesabına yapılmıştır).

U. Müdürlük Garp Cephesine yaptığı bu öneriden sonra 27.9.338 tarihli ve "gayet müstaceldir" işaretli telgrafiyle Milli Müdafaa Vekâletine de durumu bildirmiş, bu hatta gerek kalıp kalmadığının acele bildirilmesini istemiştir. Bir karşılık alamayınca, 6.10.338 tarihli telgrafiyle, hattın işletme masrafı ayrıca karşılanmadığı takdirde 10.10.338 tarihinden sonra işletme kaldırılarak, yalnız malzemenin korunması ile yetinileceği bildirilmiştir. Fakat; bu sırada E. Harbiye-i Umumiye Reisliğinden gelen telgraf, yine İskenderun'dan satın alınan malzemedan vazgeçilmesini öğütlemekte, gereklikçe ileride bu hat ile taşımalar yapılmasını tabi sayarak, Azarı dekovil hattının işlemekte olan kısmının korunmasını istemektedir.

U. Müdürlük, daha önce Garp Cephesine bildirdiği bu alandaki görüşlerini, 7.10.337 tarihli telgrafiyle E. Harbiye-i Umumiye Reisliğine de bildirmiştir. Bu işlere karşın üç askerî makamdan kesin bir buyruk alınamazken, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye'den Fevzi Paşa imzasıyla gelen 2.11.338 tarihli bir şifrede, Azarı dekovil hattının olduğu gibi bırakılması görüşünden vazgeçmiş olduğu görülmektedir. M. Müdafaa, Nafia Vekillikleriyle Garp Cephesine ve U. Müdürlüğe gönderilmiş bu şifrede, Azarı dekovil hattının "gerek memleket iktisadiyyat-ı âtiyyesine (gelecekteki ekonomik durumuna) gerekse askeri" önemine dayanarak, Yahşihan

dekovil hattının uzatılmasında kullanılmasının uygun görüldüğü bildirilmekte; Azarı hattının derhal sökülerek Yahşihan'a nakledilmesi ve döşetilmeğe başlatılması U. Müdürlükten istenilmekte; yapımın çabuklaştırılması için Yahşihan'daki amele taburuna ek olarak bin kişilik bir esir taburunun gönderilmesi M. Müdafaa Vekâletinden; gerekli yardım ve kolaylıkların gösterilmesi de Nafia Vekâletinden rica olunmaktadır.

Bu öneri Nafia Vekâletince benimsenmiş, 13 ve 23.11.338 tarihli telgraflarla hattın sökülerek Ankara'ya gönderilmesi istenilmiştir.

Fakat; sürmekte olan yazışmalarda, Nafia Vekâletinin, tünelleri kontrol için gerekli bir kaç vagondan ötesinin Yahşihan'a gönderilmesini istediği, bunların vagonlara yükleme ücreti olan bin lirayı, yıl sonu dolayısıyla gönderemeyeceğini bildirdiği anlaşılmaktadır. İdareden verilen bir kaşıkta, dekovillerin taşınmasının yükleme masraflarının ödenmesine, yüz vagonluk bir kaç tren yakıtının elde edilmesine bağlı olduğu, bu taşımaların malî olanaklar bulunduktan sonra yapılabileceği bildirilmektedir.

Bu yazışmalar sürerken, Nafia Vekilliği de siyasetini değiştirmiş, Ankara-Sivas hattını geniş hat yapmak istemiştir. Aradan bir yıl geçtikten sonra Behiç Bey'in Fevzi Paşa'ya gönderdiği 5.1.340 (1924) tarihli ve "Zate Mahsus" işaretli mektubu durumu aydınlatmaktadır. Bu mektubunda Behiç Bey: "... 60 km. lik geniş hat masrafiyla 100 km. lik dar hat yapılır" dedikten sonra "yurdumuzda hiç bir geniş hat son gücüne kadar çalışmamış ve çalışmasına da gerek bulunmamıştır" yargısını vermekte, geniş hatların taşıma bakımından dar hatlarla bir ayrıcalığı, bir üstünlüğü olmadığını ileri sürmektedir. Doğu'ya, çeşitli yönlerde, başları bir hizâda iki hatla gitmeği yeğlediğini belirten Behiç Bey: "Fikrimce şimendifer şarka doğru yavaş, yavaş yürüsün, fakat kuvvetli yürüsün" demektedir. Kendisinden sorulmadan, bir memuru olduğu Nafia Vekâletine karşı bir fikirde bulunmasının doğru olmadığını da belirttikten sonra, şimendiferlerin askerlik bakımından önemini kavramış bir uzman sıfatıyla durumu özel olarak "arza cesaret" ettiğini bildirmektedir.

Bu özel mektuptan, Hükümet'in Ankara-Sivas demiryolunu geniş hat yapma kararına varmış olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim; 1340 (1924) yılının Ekim ayı içinde Ankara-Sivas geniş hattının döşenmesine başlanılmıştır.

Azarköy dekovil hattının Ankara -Yahşihan dar hattının uzatılmasında kullanılmamış olduğu, böylece belli olmaktadır.

Azarı dekovil hattının bir kısmı-İskenderun'dan getirtilen malzeme yetmemiş ise-İzmir-Kasaba ve Temdidi hattındaki Günayköy istasyonu ile konaklar istasyonu arasında yapılan 10 km. lik varyant içinde de kullanılmış olabilir. Bu varyantın yapılmasının 40 gün sürmüş olmasından Behiç Bey üzüntü ile söz etmektedir.

Beri yandan; Azarı dekovil hattının kökenini oluşturan 23 km. lik ray kısmı ile lokomotif ve vagonlarının Bağdat Demiryollarının "Bilemedik" denilen yerdeki yapım bölümünde ve Toros tünelleri gözetimi ve bakımı işlerinde kullanılırken Nafia Vekâletince "geri verilmesi" koşulu ile Garp Cephesi Kumandanlığı emrine "geçici" olarak verilmiş olduğu anımsandığında, görevini yapmış olan bu malzemenin alınmış oldukları yerlere (tünellere) konulmak üzere, Bilemedik yapım bölümüne geri gönderilmiş olmaları tabii bir sonuç olarak görülmektedir.

Azarı Dekovil hattı malzemelerinin ne olduğunu bilemiyoruz. Her halde bir yerde kullanılmış olmalıdır ⁷.

Şimdi, bize önemli görünen; yalnız, Azarıköy'deki sözünü ettiğimiz, görevini yapmış, bitirmiş olan, dekovil hattının değil; Konya hattında "Azarıköy" adında bir anahat istasyonunun dahi, bu gün, bulunmayışdır. Yeni Tren Kalkış-Variş çizelgelerinde, artık, bir "Azarıköy" adı yoktur. Eski Azarıköy istasyonunun bulunduğu kilometrede şimdi başka bir ad yazılıdır.

Böyle olmakla birlikte; ordumuza zamanında büyük hizmetler yapmış olan, Azarıköy istasyonundan kuzeye doğru uzatılmış olan bu dekovil hattı, köyün, dolayısıyla istasyonun adı değiştirilmiş de olsa Kurtuluş Savaşı Tarihimizde, hiç kuşkusuz, yine "Azarıköy Dekovili" adı ile anılacaktır.

⁷ Sayın Behiç Erkin'in, önemli belgeleri yazdırdığı defterlerinden 278 sayılı olanında görerek, ilgilendiğimizden, defterimize kopye ettiğimiz bir yazı vardır. 6.7.1340 (1924) tarih ve 1153 sayılı olup "Nafia Vekâlet-i Celilesine" başlıklı olan bu yazı; Demiryolları Umum Müdürlüğü İdare Meclisinde: "Ankara şehriyle Çankaya arasında inşa olunacak demiryolunun 0,75 açıklıkta ve motrisli vagonla işleyecek surette" yapımı ve yapım masrafiyle işletmenin, şehrin iymarına hizmet etme bakımından "Emanet tarafından" azar azar ödendikten sonra "Ankara Şehremanetine (Belediyesine)" devredilmesi ve bunun için U. Müdürlüğe yetki verilmesi kararı alındığı, bu konu üzerinde konuşmak üzere Başmüfettiş Abdullah Bey'in Ankara'ya gönderildiği bildirilmekte, bu karar uygun bulunduğu takdirde Abdullah Bey'e gereken emirlerin verilmesi arz edilmektedir. Bu işin öncesine ve sonucuna ilişkin bir yazı kopyesi yoktur.

Dekovil belgelerini araştırırken gözümüze çarpan bu dekovil girişimi, Ankara Şehir tarihi yönünden bir değer taşıyor. Bu yazı; 1340 yılının güz ve kış aylarında bir müddet bulunduğumuz Ankara şehrinin o zamanki durumunu bize hatırlattı. Şimdiki Gençlik Parkı ile Stadyumun bulunduğu yerler tamamen bataklıktı. Tren hattının güneyi kıraç topraklardan, Çankaya yönü ise bağlardan oluşmakta idi.

DEMETRIOS OF ETHESES: SILVERSMITH AND *NEOPOIOS*?

G.M. ROGERS

In the middle of the first century A.D. the Apostle Paul visited Ephesos and caused a riot led by Demetrios, a silversmith making silver temples of Artemis¹. *Acts of the Apostles*, 19.23-41:

23 About that time there arose no little upheaval concerning the "Way." **24** For a certain man, Demetrios by name, making silver temples of Artemis, brought much work to the craftsmen. **25** He gathered them together and the workmen concerned with such things, and said, "Men, you know that our prosperity comes from this business. **26** And you see and hear that not only at Ephesos but nearly in all of Asia this Paul, having used persuasion, has turned away a considerable crowd of people, saying that they are not gods who are made by hands. **27** Not only does this endanger that our business come into disrepute, but also the temple of the great goddess Artemis may be reckoned for nothing and her majesty destroyed, whom the whole of Asia and even the world reveres." **28** When they heard this they became angry, and shouted, saying "Great is Artemis of the Ephesians!" **29** And the whole city was filled with confusion. Then they rushed with one accord into the theatre, having seized Gaius and Aristarchus, Macedonians and companions of Paul. **30** But when

I thank E. Varinlioglu of Ankara University, F.G.B. Millar of Oxford University, and D.M. Eisenberg of Princeton University for help in the preparation of this paper. I am solely responsible for all views and errors.

¹ E.L. Hicks, "Demetrius the Silversmith," *Expositor* Ser. IV, vol. I (1890), 401-22; E. Ceroni, "Grande Artemide degli Efesini! Il tumulto degli Efesini contro San Paolo alla luce delle recenti scoperte archéologiche (Act 19.28ff.)," *Scuola Cattol.* 60 (1932) 2, 121-42, 203-26; J. Bertrand, "Het oproer der Zilvermeden Hand. 19.23-40, een meesterstukje van reportage," 't Helige Land IV 10 (1951), 155-8; E. Lichteneker, *Das Kultbild der Artemis von Ephesus*, Tübingen (1952); E. Haenchen, *The Acts of the Apostles*, (1971). For Paul at Ephesos from the summer of 52 A.D. until autumn of 54 A.D. cf. Haenchen, pp. 67, 71, 570-79.

Paul wished to go into the assembly, the disciples did not allow him. ³¹ Some of the Asiarchs, being friendly to him, having sent to him, warned him not to venture into the theatre. ³² Therefore some were crying out one thing and some another. For the assembly was confused and most of them did not know why they had come together. ³³ Some of the crowd explained to Alexandros as the Jews sent him forward. Alexandros shook his hand and wished to make an apology to the people. ³⁴ But when they recognized, "He is a Jew!", there was one shout from all for about two hours, "Great is Artemis of the Ephesians!" ³⁵ Then the secretary of the city calmed the crowd with the words, "Ephesian men, what man is there who does not know that the city of the Ephesians is *neokoros* of great Artemis and Diopetous? ³⁶ Since these things are undeniable it is necessary for you to be calm and to do nothing rash. For you have brought these men here who are neither temple robbers nor blaspheming our goddess. ³⁸ If indeed therefore Demetrios and the craftsmen with him have a complaint against anyone, court days are held and there are proconsuls-let them accuse one another. ³⁹ If you seek anything concerning other matters, it will be settled in the regular assembly. ⁴⁰ For we also are in danger to be accused of riot about this day, since there is no reason concerning which we shall be able to give a justification for this mob action." ⁴¹ And having said these things he dismissed the assembly ².

More than the ascribed avarice may have motivated Demetrios. In 1890 E.L. Hicks combined the fragments of a stelè published earlier by J.T. Wood in which the *neopoioi* of a year were honored by the *Boulè* and (probably) the *dēmos* of Ephesos³. Having dated this inscription "to the middle or latter half of the first century A.D." Hicks conjectured that "the foreman of the college of neopoioi" (Δημητρίου ἐνιαυτῷ in line 4) was Demetrios the silversmith of *Acts* 19.23-41. Both dating and identification

² Author's translation from *Novum Testamentum Graece*, Clarendon Press, Oxford, A. Souter ed. (1956 reprint); hereafter *Acts*. Cf. Haenchen, pp. 571-76 for commentary on the passage, especially verse 33, on συνεβίβασαν.

³ J.T. Wood, *Discoveries at Ephesus*, app. 4 Ins. Augusteum 1 and 5, London (1877); E.L. Hicks, *The Collection of Ancient Greek Inscriptions in the British Museum*, Part III, Section II Ephesos 578 pp. 207-09, Oxford (1890); *Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien, Die Inschriften von Ephesos*, Teil 5, 1578A, pp. 86-87, Bonn (1980); hereafter *I. Ephesos*.

may be doubted. The appearance of Πυθίων Περιγέ[νους τ]ου (Περιγένους), the later Τ. Φλάουιος Περιγένους υἱὸς Πυθίων in lines 11-12, an ἀσιάρχης and ἀρχιερεὺς τῆς Ἀσίας during the reign of Trajan arouses suspicion-mitigated somewhat by his achievement of equestrian status as early as the reign of Domitian⁴. Also, the Demetrios in line 4 appears to be a city official whose office would provide a date for the inscription⁵. He is not definitely a *neopoios*; the Demetrios of lines 6-7, "Δημήτριος Μηνοφίλου Τρυφωναῖ βορεύς.", indubitably is⁶. The identification of the indubitable *neopoios* with the silversmith is therefore speculation-but if the identification is correct, and the historical implications are pursued, part of the literary technique and purpose of the author of the *Acts of the Apostles* is exposed.

The *neopoioi* at Ephesos composed a συνέδριον or συναγωγή⁷. Beginning in the Hellenistic period they were charged with inscribing the names of new citizens on the wall of the Artemisium⁸. Around 300 B.C. the *neopoioi* appear recommending the good will and enthusiasm of Melanthios, an officer who is to receive citizenship⁹, and recommending citizenship for Euphronius, an officer in the army of Prepelaos, who captured Ephesos for Lysimachos in 302 B.C.¹⁰ During the imperial period the board probably had twelve members-two men elected annually from each tribe in the

⁴ Hicks, *IBM*, p. 209; for doubts about Hicks's dating: W. Ramsay, *Expositor*, ii p. 1 f., whom Haenchen, p. 572, follows. For Πυθίων Περιγένους cf. *I. Ephesos* III 674A, 858; V 1500, 1578A; VII, I, 3033; VII, 2, 4342 and M. Rossner, "Asiarchen und Archiereis Asias," *Studii Clasice*, 16, (1974) p. 130. If Πυθίων was a very young man at the time of the honorary inscription (1578A), Hicks's dating cannot be excluded.

⁵ *I. Ephesos*, V, 1578A; a lacuna in line 3 prevents a certain reconstruction of his office.

⁶ It is possible that the Demetrios of line 4 is the same man as appears in lines 6-7.

⁷ συνέδριον of *neopoioi* at Ephesos: *I. Ephesos* Ia, 28, 2 (104 A.D.); III, 943, 5 (undated?); 951, 10 (late second century A.D.); 966, 1-2 (undated); VI, 2083, c2 (post Augustan); VII, 1, 3263, 1 (undated); VII, 2, 4330, 3 (3rd c. A.D.); συναγωγή: *I. Ephesos* II, 419a, 8-9 (92/93 A.D.).

⁸ *I. Ephesos* IV, 1405, 12; 1408, 5 & 15; 1409, 4; 1411, 8; 1412, 6; 1413, 5; 1440, 7; 1441, 8; 1442, 7; 1443, 7-8; V, 1447, 17-21; 1449, 1; 1450, 9; 1452, 4-5; 1453, 15-16; 1454, 6-7; 1455, 8-9; 1458, 6-7; 1461, 2; 1466, 6-7; 1470, 2-3; 1471, 3; VI, 2004, 14; 2005, 12; 2008, 5.

⁹ *I. Ephesos* IV, 1408, 7-9 in which citizenship decree Φιλαίνετος εἶπεν (line 1); the same man who introduced the citizenship decree for Nikagoras of Rhodes in 300 B.C. (*I. Ephesos*, V, 1453, 1); thus, *I. Ephesos* IV, 1408, must be contemporary or nearly so.

¹⁰ *I. Ephesos*, V, 1449, 1-2; for Prepelaos cf. Diod. XX, 107; *RE* XX 1836ff; *Kl. Pauly* IV, 1127; J. and L. Robert, *Journal des Savants*, (1976) 171 f. no. 72. The citizenship decree for Euphronios must post-date 302 B.C.

*ekklēsia*¹¹. In the testamentary bequest of C. Vibius Salutaris of 104 A.D., perhaps the closest dated contemporary document, the *neopoioi* appear as guardians of the εἰκόνας and ἀπεικονίσματα dedicated by Salutaris: two of the *neopoioi* “attend” the statues being carried from the pronaos of the temple of Artemis into the theatre and back at every assembly, during gymnastic contests, and on other days determined by the *Boulē* and *dēmos*¹². And two of the *neopoioi* also were to be present during the cleaning of all statue copies¹³.

The epigraphical evidence surveyed therefore associates the *neopoioi* with two general functions: first and historically prior, the institutional process of recommending and formally conferring citizen status within the city and secondly, the guardianship and preservation of the dedicated “furniture” of the temple of Artemis¹⁴.

It is tempting to unite a silversmith “making silver temples of Artemis,” presumably to be sold to pilgrims who would in turn dedicate these temples to the goddess, or to men like Vibius Salutaris, who wished to leave a bequest of thirty-one gold and silver statues, with a *neopoios* performing that second function of his office. What one hand fashions the other guards. If this connection is correct, Demetrios’ incitement of the crowd reflects both institutional loyalty and financial self-interest.

Thus far, the author of the *Acts* presents an account of Demetrios’ motives which is plausible. But the author’s emphasis upon εὐπορία “prosperity”, (*Acts* 19.25f.) leaves no place for the well-attested and historically prior¹⁵ function of the *neopoioi*: namely, their critical role in the institutional process of creating new citizens of Ephesos. The *neopoioi* recommended individuals for citizenship and formalized citizen status for individuals by inscribing their names and the terms of their citizenship on the walls of the Artemisium.

In order to understand the significance of this connection for Demetrios the silversmith and *neopoios* it is necessary to review briefly the history of the

¹¹ *I. Ephesos* V, 1578A, 1-26 apparently gives a complete list of 12 *neopoioi* for a year (first century A.D.); also cf. 1590B; ἀθαιρετοί, implies election in a citizen assembly: *I. Ephesos* III, 940, 4; 950, 1; 957, 11-12; 961, 3; 963, 3; VI, 2926, 1 (?); VII, 1, 3263, 6-7; for the *ekklēsia* as the elective assembly: *I. Ephesos* V, 1570, 5-6; and Hicks, p. 203.

¹² For two of the *neopoioi*, “συνεπιμελουμένων” cf. *I. Ephesos* Ia 27 (Salutaris bequest) 48, 209, 269-70, 423 (δύο absent), and 560-61 (full formula).

¹³ *I. Ephesos* Ia, 27, 543-44.

¹⁴ Cf. Hicks, *IBM*, p. 81; Haenchen, pp. 571-72.

¹⁵ Epigraphically prior: cf. note 9.

Jewish population at Ephesos. Although inscriptional evidence is largely late and meagre at best¹⁶, literary sources provide a coherent political narrative¹⁷.

Jews settled in Ephesos by the reign of Antiochus II Theos (262-246 B.C.)¹⁸. At the end of the Republican period, in response to the envoy Hyrcanus II, Dolabella in 43 B.C. granted the Jews at Ephesos exemption from military service and allowed them to keep native customs and rites and to make offerings for sacrifices¹⁹. Around 14 B.C. M. Vipsanius Agrippa wrote to the city officials in Ephesos ordering the safe conduct of the Temple Tax to Jerusalem and, further, that no one should compell Jews to appear in court on the Sabbath²⁰. In a separate and perhaps subsequent dispute between the Greek city authorities and the Jews of the Ionian cities the Greeks petitioned Agrippa that they alone might enjoy citizenship, and claimed that "if the Jews were to be 'συγγενεῖς' they should worship the Ionians' gods"²¹. Further Jewish delegations sent to Augustus after Agrippa's death prove that Greek attacks upon the civic status and rights of Jews in Asia did not subside. A fragment of Augustus' response is preserved in which the right of collecting the Temple Tax and sending it to Jerusalem was reaffirmed²². A later attack elicited a letter from the proconsul Jullus Antonius between 9 and 2 B.C. reminding the city authorities that both Agrippa and Augustus had ordered the safe collection and passage of the Temple Tax²³. Finally, Augustus in 2/3 A.D. was forced to publish a comprehensive edict outlining Jewish rights, to be inscribed on the wall of the temple of imperial cult in Pergamon²⁴.

Behind the dispute over the Temple Tax fought out before Roman tribunals between resident Jews and the Greek authorities in the Greek cities

¹⁶ All evidence: 'Ιουδαῖοι, *I. Ephesos* Ia, 46, 5 (5/6th c. A.D.); V, 1676, 4-5 (early 3rd c. A.D.); 1677, 7 (2nd c. A.D.); VII, 2, 3822, 1-2; 4135, 25-26 (6th c. A.D.); 'Ιουδαῖα *I. Ephesos* III, 665, 9 (2nd c. A.D.); 713, 6 (early 2nd c. A.D.).

¹⁷ Cf. A. Kraabel, "Judaism in Western Asia Minor Under the Roman Empire," unpublished thesis, Harvard Divinity School (1968), pp. 51-60; E.M. Smallwood, *The Jews Under Roman Rule*, Leiden (1976), pp. 120-43.

¹⁸ Josephus, *Against Apion* II, 39; *Jewish Antiquities* XII, 125; hereafter *A.J.*

¹⁹ *A.J.* XIV, 223-227.

²⁰ *A.J.* XVI, 167-168.

²¹ *A.J.* XVI, 58-59; XII, 125-126.

²² *A.J.* XVI, 166, 171; *Leg.* 315.

²³ *A.J.* XVI, 172.

²⁴ *A.J.* XVI, 162-165; Ancyra in the text is an inept restoration. I thank F. Millar for pointing this out.

lay the more fundamental issue of Jewish civic status²⁵. From the point of view of the Greek authorities the Jews enjoyed all of the benefits of life in the Greek cities without having the concomitant obligations. And this inequality seemed to be sanctioned by the Roman authorities. Hence the city authorities in Ephesos, "the old offender,"²⁶ frequently challenged the religious and civic rights of the resident Jews. They fought either to exclude or include them totally from the seats of the *ekklēsia* to the pronaos of the temple of Artemis. "If the Jews were to be their fellows, they should worship the Ionians' gods."²⁷

This is the background of dispute over citizen status stretching back into the first century B.C. against which the author of the *Acts*' omission of Demetrios' office title must be seen. A *neopoios* who incited a riot against a proselytizing Jew would immediately evoke memories of this conflict. Further, if this passage is read in the light of a generalized historical debate over Jewish civic status within the Greek cities, the appearance of Alexandros, put forth by the Jews, to make an apology, comes into sharper focus. Alexandros probably wished to dissociate the Jewish community from Paul²⁸. The Jews at Ephesos could guess the consequences of Paul - a Jew by birth - debunking the religious beliefs of the Greek population. A mob might make no distinction between Jews and Christians, and organized Greek attacks upon Jews at Alexandria within living memory provided a compelling warning²⁹. A *neopoios* had a complaint which might interest a proconsul. A greedy silversmith did not. A significant omission perhaps, the choice of an author interweaving apologetic drama and narrative history, exposes technique and purpose: the evangelical message determines the selection of the facts.

²⁵ Smallwood, p. 143.

²⁶ Smallwood, p. 142.

²⁷ Josephus, *A.J.* XII, 125-126.

²⁸ The "usual" view according to Haenchen, p. 574 n. 7.

²⁹ Smallwood, p. 224ff.

ÖZET

İsa'nın havarilerinden Pol, Efes kentini İ.S. I. yy.'da ziyaret etti. Bu ziyaret gümüş ustası Demetrios adında bir kişinin başını çektiği ayaklanmaya neden oldu. Azizlerin İşleri adlı kitabın yazarına göre, Demetrios açgözlü, olay çıkartan, Pol'ün yeni dine adam kazanmasının kazancı üzerinde yapacağı etkiden başka bir şey düşünmeyen bir kişidir. Ama Efes yazıtları Demetrios'un başka nedenlerle de hareket ettiğini düşündüren belgeler vermektedir. Demetrios belki de bir *neopoios*'tu: Artemis tapınağının eşyasından sorumlu, kente yeni yurttaşlar kazandırmada aktif görev yüklenmiş bir devlet yetkilisidir. Kentte oturan Yahudilerle Yunanlı yetkililer, Yahudilerin yurttaşlık hakları konusunda bir yüzyıldan daha çok bir süreden beri birbirleriyle mücadele ediyorlardı. Azizlerin İşleri 19.23-41'de sözü edilen gümüş ustalarının ayaklanmasının asıl nedeni de bu olabilir. Kitabın yazarı, Demetrios'un bir *neopoios* olduğunu okurlarına açıklamamayı yeğlemiştir. Çünkü o, bu çatışmayı Romalı yetkililerin desteklediği Aziz Pol'le açgözlü Yunanlılar arasında geçen dramatik bir senaryo olarak sunmak istiyordu.

HACI BEKTAŞ-I VELİ

Doç. Dr. MÜRSEL ÖZTÜRK

1. Hayatı ve Kişiliği

Her yıl 16-18 Ağustos tarihlerinde Hacıbektaş ilçesinde anısına bilimsel toplantılar, şenlikler düzenlenen büyük Türk düşünürü Hacı Bektaş-ı Veli'nin adının bu kadar tanınmış olmasına rağmen, hayatı hakkında bildiklerimiz yok denecek kadar azdır. Bunun sebepleri olarak, onun Türk tarihinin kaynakları en kıt ve en karanlık bir döneminde yaşamış ve büyük şehirlerden uzakta, Sulucakarahöyük gibi o zaman yedi haneli bir yere yerleşmesi yüzünden devrin tarihçilerinin gözünden kaçmış olması gösterilebilir.

Hacı Bektaş-ı Veli hakkında bilgi veren kaynakları iki grupta toplayabiliriz: 1- En eskisi onun ölümünden yaklaşık iki yüzyıl sonra Bektaşîler tarafından kaleme alınmış, tarihi gerçeklerden ziyade kulaktan dolma bilgilere ve menkıbelere dayanan, Hacı Bektaş-ı Veli'yi adeta ilahlaştıran ve ona olağanüstü kerametler atfeden, ancak çok dikkatli bir eleştiri süzgecinden geçirildikten sonra kaynak olarak kullanılabilen Velâyet-nâmeler. 2- Hacı Bektaş-ı Veli'den sadece birkaç satırla bahseden Eflakî'nin Menakıbu'l-Arifin'i ve Aşıkpaşa-zâde'nin Tevarîh-i Âl-i Osman-ı.

Bu kaynakları esas olarak, onun Baba İlyas, Ahi Evran (ö. 1262), Mevlâna (1207-1273) ve Yunus Emre (ö. 1320) gibi çağdaşları Türk büyükleri ile olan ilişkilerini, Osmanlı Devletinin ve Yeniçeri Ocağının kuruluşundaki payını ve eserlerini açıklamaya çalışacağım.

Hacı Bektaş-ı Veli, çok sayıda âlim ve şair yetiştirmiş, o zamanın en önemli bilim ve kültür merkezlerinden biri olan Horasan'ın Nişabur şehrinde 1210 * yıllarında dünyaya gelmiş, ömrünün Nişabur'da geçen süresinde Arapça ve Farsçayı kitap yazacak kadar iyi öğrenmiş, zamanının bütün ilimlerine vakıf olduktan sonra tasavvuf derslerini, Farsça tez-

* Bektaşî kaynakları Hacı Bektaş-ı Veli'nin 1248 yılında doğduğunu, 1281 yılında Anadolu'ya geldiğini, 1337 yılında vefat ettiğini yazarlarsa da, bu tarihler onun Osmanlı Devletinin ve Yeniçeri Ocağının kuruluşunda bulunduğunu göstermek için geriye alınmış tarihlerdir. Çünkü tarihi kaynaklar Hacı Bektaş-ı Veli'nin 1262 yılında ölen Ahi Evran, ondan birkaç yıl önce ölen Baba İlyas'la Anadolu'da görüştüğü naklediler.

kirelerde de adı geçen Ahmed Yesevî'nin (ö. 1167) halifesi Lokman Perende'den almış, Moğol istilasının Horasan kapılarına dayandığı bir sırada Nişabur'dan ayrılmış, Anadolu'ya gelmeden önce Necef'e, oradan Hicaz'a giderek hacı olmuş, Hac dönüşünde Kudüs, Şam ve Elbistan'a uğramış, buralarda bulunan kutsal yerleri ziyaret etmiştir¹.

Aşıkpaşa-zâde'nin verdiği bilgiye göre de², Anadolu'da ilkönce Menteş isminde kardeşi ile birlikte Sivas'a, oradan Baba İlyas'a, yani Amasya'ya, oradan Kırşehir'e, oradan da Kayseri'ye gelmiş, kardeşi Menteş, Kayseri'den Sivas'a gittiği zaman orada şehid olmuş, o da, Kayseri'den Karahöyük'e gelmiş ve buraya yerleşmiştir³.

Hacı Bektaş-ı Velinin, o zamanlar yedi haneli bir yer olan Sulucakarahöyük'ü mesken olarak seçmesinin sebeplerini kesin olarak bilmiyoruz. Ancak, buranın zamanın Kırşehir Valisi Cacaoğlu Emir Nureddin'in adil yönetimi sayesinde asayiş ve huzur içinde olması, Türkmenlerin bu civarda kalabalık oluşu, Kırşehir, Kayseri ve Konya gibi devrin idare ve kültür merkezlerine uygun bir uzaklıkta bulunması gibi etkenler onu buraya bağlamış olabilir.

Onun Sulucakarahöyük'e geldiği devir, Anadolu'nun baştan başa karışıklık içinde olduğu bir devir olmasına rağmen, aynı zamanda Mevlâna, Baba İlyas, Ahi Evran ve Yunus Emre gibi Türk düşünce hayatını zamanımıza kadar etkileyen büyük insanların yaşadığı bir devirdir. Bu

¹ Prof. Dr. Cavit Sunar, Melâmilik ve Bektaşilik, Ankara 1975, s. 37.

² Aşıkpaşa-zâde Tarihi, İstanbul 1332, s. 204

³ Son zamanlarda Hacı Bektaş-ı Veli hakkında yapılan bazı araştırmalarda, Eflâkî'nin piri Mevlâna karşısında Hacı Bektaş-ı Veli'yi küçük düşürmek için Hacı Bektaş-ı Veli hakkında söylediği "Baba Resul"ün has halifesiydi"³ sözüne dayanılarak Hacı Bektaş-ı Veli'nin Baba İshak'ın halifesi olduğu ve onunla birlikte Babailer İsyanına katıldığı öne sürülmüştür. Bilindiği gibi Babailer veya Babalılar İsyanı, halktan kopmuş, beceriksiz Selçuklu yöntemine karşı, kendini resulullah yani peygamber ilan ederek etrafına Türkmenleri toplayan Baba İshak tarafından düzenlenmiş, 1240 yılında Kırşehir'de kanlı bir şekilde bastırılmış, asilerin elebaşları ipe çekilmişti. Gerek Velayet-nâmelerde, gerekse başta İbni Bibi olmak üzere Babailer İsyanı hakkında bilgi veren tarihi kaynaklarda Hacı Bektaş-ı Veli'nin bu isyana katıldığına dair hiçbir bilgi yoktur. Hem bu iddiayı ortaya atanların şu soruları da cevaplamaları gerekir: Hacı Bektaş-ı Veli, İsyanın lideri Baba İshak'ın halifesi olarak katıldığı bu isyandan canını nasıl kurtarmıştır? Eğer kaçıp kurtulduysa, bir kaçak olarak hangi cesaretle savunması zor, her türlü saldırıya açık, o zamanki büyük şehirleri birbirine bağlayan bir yol üzerinde bulunan Sulucakarahöyük gibi bir yere gelip yerleşmiş ve burada serbestçe faaliyetlerine devam etmiştir?

³ Ahmed Eflâkî, Ariflerin Menkıbeleri, Türkçeye çeviren Prof. Dr. Tahsin Yazıcı, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1973, c. I, s. 370

büyük insanların herbiri, bir başka yönden halkın maneviyatını yükseltmek, milli duygularını ayakta tutmak için büyük çabalar harcamışlardır.

Baba İlyas Amasya'da yönetime karşı tenkitleriyle; Mevlâna Konya'da saray ve yöneticilerine hoşgörü telkinleriyle; Hacı Bektaş, köylü ve göçebe halk arasına girerek onların her türlü ihtiyaçlarıyla, dilleriyle, şiirleriyle, musikileriyle, ahlakıyla ilgilenerek; Ahi Evran esnaf ve sanatkârları bir birlik altında toplayarak sanat ve ticaret ahlâkını, üretici ve tüketici çıkarlarını güven altına almak suretiyle bu kötü politik ve ekonomik atmosfer içinde onlara yaşama ve direnme gücü vermişlerdir ⁴.

Hacı Bektaş-ı Velî, Sulucakarahöyük'e yerleştikten sonra burada bir tekke kurmuş, bir yandan bu tekkede yetiştirdiği öğrencilerini, o zaman Anadolu'nun Türk hâkimiyetinde bulunan yerlerine gönderirken, diğer yandan da yukarıda adlarını andığımız çağdaşı Türk büyükleriyle ilişkilerini canlı tutmuştur.

Onun ilişki içinde olduğu önemli şahsiyetlerden biri, Amasya'da ziyaret ettiği Baba İlyas'tır. Baba İlyas, Hacı Bektaş gibi Horasan'dan Anadolu'ya göçmüş, bir ara Kayseri kadılığı da yaptıktan sonra Kırşehir'e gelmiş, daha sonra Amasya'ya yerleşerek burada Mes'udiye tekkesinin başına geçmiştir. Türk şiirinin babalarından sayılan Aşık Paşa'nın (1272-1333) dedesi, Aşıkpaşa-zâde'nin de dedesinin dedesi olan Baba İlyas, özünü Orta Asya'da yaşamış olan Türklerin ilk din ve inançlarından alan, içinde genellikle Horasan erenleri olarak adlandırılan şahsiyetler bulunan, Hayderilik, Melamilik, Kalenderilik, Ahilik, hatta Mevlevîlik ve Bayramîlikte önemli izleri bulunan, Hacı Bektaş-ı Velî'yi de çok etkileyen Babailiğin şeyhlerinden biridir ⁵.

Hacı Bektaş-ı Velî'nin Ahiler, onların şeyhi Ahi Evran ve başta Vali Cacaoglu Emir Nureddin olmak üzere Kırşehir eşrafı ile daima sohbet ve temaslarda bulunduğunu hem Eflakî ⁶, hem de Velâyet-nâme'deki şu mısralar anlatmaktadır ⁷:

Nakleder ol kan-ı eltaf-ı kerem
Hacı Bektaş-ı Velî'yi muhterem
Kırşehrî'de Ahi Evran ile
Oturup sohbet ederlerdi bile
Kırşehrî'de ne ki var hâs u âm
Kıldı istikbal Hünkâr'ı tamam.

⁴ Prof. Dr. Neşet Çağatay, Bir Türk Kurumu Olan Ahilik, Ankara 1974, s. 93

⁵ Cevat Hakkı Tarım, Tarihte Kırşehrî-Gülşehrî, İstanbul 1948, s. 25

⁶ Ahmed Eflakî, a.g.e., c. I, s. 450

⁷ Cevat Hakkı Tarım, a.g.e., s. 22

Silah taşımalarına izin verilen, bir şeyhin yönetimi altında bulunan, yolcu ve misafirlerin ağırlanmasından, yolların güvenliğinin, huzur ve asayişinin sağlanmasına kadar çeşitli görevler üstlenen, esnaf ve sanatkârlardan oluşan Ahilerin şeyhi Ahi Evran bir sözünde: “Şeyhi olduğum kimsenin Hacı Bektaş da şeyhidir”⁸ demiştir. Gerçekten de Hacı Bektaş’ın ilk öğrencileri aynı zamanda birer ahi idiler. Bunlar Batı Anadolu’ya göç ederek Osmanlı Devletinin kurulmasına yardımcı olmuşlar, fetihlere katılmışlar, Balkanlara geçerek Türk Kültürünü oralara kadar götürmüşlerdir⁹.

Ahilerin ayin ve erkanlarında görülen kemer takma, aynı tasta içme¹⁰, özel elbiseler giyme, tarikate girişte dualar etme, her salikin iki yol arkadaşı, bir de yol atası tutmaya mecbur olması, çeşitli derecelerden geçmek için birçok şartların yerine getirilmesi, her derecenin ayrı ayrı sırlara sahip bulunması gibi hususlar Hacı Bektaş-ı Veli’nin bu teşkilata yaptığı etkilerin en açık işaretleridir. Zaten ilk zamanlarda Ahilik ve Bektaşilik arasında büyük benzerlikler vardır. Bu yüzden Ahiler, XIV. yüzyıl sonlarında Bektaşî adını alıp, silsilelerini Hacı Bektaş-ı Veli’ye dayandırmışlardır¹¹.

Hacı Bektaş-ı Veli, Mevlâna’nın çağdaşıdır. Kalpleri insan sevgisiyle çarpmış olan bu iki Türk büyüğünün yüz yüze gelip konuştuklarını kesin olarak söyleyemsek de, birbirlerinin varlıklarından haberdar oldukları muhakkaktır. Aynı kültür ortamında yetişmiş olan bu velilerin düşüncelerinde müşterek noktalar oldukça fazladır. İkisi de İslâmın yarattıkların en şerefli saydığı insana değer verip, onlara sonsuz sevgi duymakta ve hoşgörü ile bakmaktadırlar. Yalnız Mevlâna, Türkçenin o zaman Anadolu’da konuşulan lehçesini bilmediğinden düşüncesini Farsça açıklıyor ve bilhassa yüksek zümreye hitabediyordu. Hacı Bektaş-ı Veli ise, Türkçe Arapça ve Farsça eserler vermiş olmasına rağmen muhatap olarak, aralarında yaşadığı köylüleri seçmiş, onlarla Türkçe konuşmuş ve Türkçenin gelişmesine hizmet etmiştir.

Gerek Bektaşî, gerekse Mevlevî kaynakları, düşmanlarına dahi hoşgörüyle davranan bu iki piri birbirine rakip gösterip, onları bilgi ve keramet bakımından yarıştıran, tartışmaya sokarlar ve ikisi arasında derin

⁸ Esad Coşan, Hacı Bektaş Veli et le Bektaşî, in Arts de Coppodocce, Genève 1971 s. 193

⁹ Aynı eser, s. 193

¹⁰ Aynı eser, s. 193

¹¹ Prof. Dr. Fuad Köprülü, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, üçüncü basım, Ankara

bir fikir ayrılığından bahsederlerse de bunlar, onlar adına sonradan kurulmuş olan tarikatlerin rekabeti ile ortaya atılmış sözlerdir.

Ahmed Eflakî, 1318 yılında yazmaya başlayıp 1358 yılında tamamladığı Menakıbu'l Arifin adlı eserinin iki hikâyesinde Mevlâna ile Hacı Bektaş-ı Velî'yi söz düellosuna tutuşturur. Tabi Mevlâna'yı galip getirir. Birinci hikâyenin özeti şöyle: Hacı Bektaş-ı Velî, Baba Resul'ün has halifesidir. Marifetle dolu ve aydın bir kalbi olmasına rağmen şeriate uymamaktadır ***. Hacı Bektaş, müridlerinden Baba İshak'ı Konya'ya göndererek ondan Mevlâna'ya şu haberi iletmesini istemişti: Eğer hakikat eriyse ve hakikati bulduysa âleme ne diye gürültü salıyor? Yok hakikati bulamadıysa ne diye aramıyor? Baba İshak Konya'ya gelmiş ve Mevlâna'nın huzuruna girmişti. Bu sırada sema'da bulunan Mevlâna şu gazeli okuyordu: Dostu görmediysen ne diye aramıyorsun? Sevgiliye ulaştıysan niçin çalıp çağırımıyorsun? Bu gazeli pir'i Hacı Bektaş'a cevap sayan Baba İshak hemen geri dönmüş ve Kırşehir yolunu tutmuştur ¹².

"O civar karyelerinden birinde Yunus isminde rençberlikle geçinir çok fakir bir adam vardı. Bir sene kıtlık oldu; Yunus'un fakirliği büsbütün arttı. Nihayet, birçok keramet ve inayetlerini duyduğu Hacı Bektaş Velî'ye gelip yardım istemek fikrine düştü. Sığırının üstüne bir miktar alıç koyup dergâha geldi. Pir'in ayağına yüz sürerek hediyesini verdi ve kendisine bir miktar buğday istedi. Hacı Bektaş Velî ona lufle muamele ederek birkaç gün dergâhta misafir etti. Yunus geri dönmek içi acele ediyordu. Dervişler Pir'e Yunus'un acelesini anlattılar. O da "buğday mı ister, yoksa erenler himmeti mi?" diye haber gönderdi. Gâfil Yunus buğday istedi. Bunu duyan Hacı Bektaş tekrar haber gönderdi: "İsterse o alıcın her danesine nefis edeyim" dedi. Yunus buğdayda ısrar ediyordu. Hacı Bektaş üçüncü defa yine haber gönderdi: "İsterse her çekirdek sayısınca himmet edeyim" dedi. Yunus tekrar buğdayda ısrar edince artık emretti, buğdayı verdiler, Yunus da dergâhtan çekilip gitti. Lakin biraz yürüdükten sonra işlediği hatanın büyüklüğünü anladı. Çok pişman oldu. Derhal geri dönerek kusurunu itiraf etti. O vakit Hacı Bektaş, onun kilidini Tapduk Emre'ye verdiğini, bu yüzden isterse ona gitmesini söyledi" ¹³.

*** Başta Ahiler olmak üzere Mevlevîlerin dışındaki hemen hemen herkesi küçük gören ve onlar hakkında ağır sözler sarfeden Eflakî, eğer Hacı Bektaş-ı Velî'nin Hacca gittiğini, tekkesini kurarken cami yaptırmayı ihmal etmediğini bilmiş ve onun Makâlât, fevâid ve Besmele Şerhi gibi eserlerini okumuş olsaydı, bu sözü söylemezdi.

¹² Mehmed Önder, Gönülller Sultanı Hazreti Mevlâna, İstanbul 1961, s. 112

¹³ Prof. Dr. Fuad Köprülü, a.g.e., s. 260

Velâyet-nâme'den alınan yukarıdaki parçanın ve devamının anlattığına göre büyük Türk şairi Yunus Emre, Hacı Bektaş-ı Veli'nin halifelerinden Tapduk Emre'nin dervişidir.

Velâyet-nâmelerden başka kaynaklarda adı geçmeyen Tapduk Emre'yi Yunus şiirlerinde derin bir saygıyla anar ve onu her fırsatta ulular. Bu yüzden Tapduk'un Yunus'un müşidi olduğunu kesinlikle söyleyebiliriz. Tapduk'un Hacı Bektaş-ı Veli'nin halifesi olduğunu gösteren Velâyet-nâmelerden başka kaynak yok ise de Yunus,

Vardığımız ellere
Şol safalı güllere
Baba Taptuk manisin
Saldık elhamdülillah

gibi birçok şiirinde Tapduk'a "baba" ünvanı vermekte, bu ünvanın da genellikle Hacı Bektaş-ı Veli'nin halifeleri tarafından kullanılmış olduğunu biliyoruz.

Yine Yunus bir başka şiirinde:

Yunus'a Tapduk u Saltuk u Barak'tandır nasib
Çun gönülden cuş kıldı, men nice pinhan olam

diyerek Tapduk Emre'yle beraber, Bektaşî kaynaklarından başka Mevlevî ve hatta Hristiyan kaynaklarında da saygı ile yad edilen Hacı Bektaş-ı Veli'nin halifelerinden Sarı Saltuk ve Barak Baba'dan nasib aldığını söylemektedir.

Yunus'un bugün elde bulunan divanında Hacı Bektaş-ı Veli'nin adı geçmezse de onun düşüncelerini nakleden şiirleri vardır. Zaten eldeki Yunus Divan'ı onun bütün şiirlerini ihtiva etmediği gibi onda Yunus'a ait olmayan şiirler de bulunmaktadır Yunus'un:

Kırkların birisine çalmışidim nişteri
Kırkından kan akıdıp ibret gösteren menem
Muhammed'i yarattı mahluka şefkatinden
Hem Ali'yi yarattı müminlere fazlından

gibi Bektaşî ananelerine uygun beyitlerin yanında bilhassa,

Bir sualım var sana ey dervişler ecesi
Meşayih ne buyurur, yol haberi nicesi

ile başlayan ve

Dört kapudur kırk makam yüz altmış menzili var
Ana eren açılır vilâyet derecesi

ile devam eden beyitler çok önemlidir. En eski yazmalarda da bulunan bu şiirde Yunus, âdeta Hacı Bektaş-ı Velî'nin Makâlât'ını özetlemektedir ¹⁴.

Bir başka şiirinde de Yunus:

Ana eren dervişe iki cihan keşfolur
Anın sıfatın över ol Hocalar Hocası

diyerek Makâlât'ı görmüş ve Hocalar Hocası diyerek de Hacı Bektaş'ı yüceltmıştır ¹⁵.

Hacı Bektaş-ı Velî'nin Osmanogullarının gelecekteki saltanatını müjdelediği, Osman Gazi'ye kılıç kuşattığı veya taç giydirdiği, Yeniçeri Ocağının kuruluşunda manevî bir pir, bir hâmi rolünü oynadığı hakkındaki sözlere gelince: Hacı Bektaş-ı Velî'nin 1270 yıllarında öldüğü ¹⁶, son zamanlarda yapılan araştırmalar sonunda bugün artık kesinlik kazanmıştır. O halde 1270 yılında ölen bir kimsenin 1299 yılında kurulan Osmanlı Devleti ile 1362 yıllarında I. Murat zamanında kurulan, Osmanlı Devletinin ilk düzenli ordusu olan ve onu zaferden zafere koşturan Yeniçeri Ocağının kurulmasında doğrudan doğruya katkılarda bulunacağı düşünülemez. Ancak, çoğu Hacı Bektaş-ı Velî'ye mânen bağlı olan Abdal Musa, Abdal Murat, Geyikli Baba ve daha pek çok Rum Abdalları, mücahit Türkmen Babaları ve Ahiler, Osmanlı Devletinin ve Yeniçeri Ocağının kurulmasında büyük hizmetlerde bulunmuşlardır. İlk Osmanlı padişahlarının takdir ve sevgilerini kazanmış olan bu kimseler, pirleri Hacı Bektaş-ı Velî'nin adını ve hatırasını yaşatmak için onu Yeniçeri Ocağına mânevî pir seçmişlerdir ¹⁷. Nitekim Yeniçerilerin en eski teşkilatlarından olan cemaat ortalarından 99. Orta, Hacı Bektaş-ı Velî'nin vekiline tahsis

¹⁴ Abdülbâki Gölpinarlı, Yunus Emre-Hayatı, İstanbul 1936, s. 18

¹⁵ Aynı eser, s. 18

¹⁶ Abdülbâki Gölpinarlı, Yunus Emre, İstanbul 1973, s. 29

¹⁷ Fuad Köprülü, Origines du Bektachisme, Extrait des Actes du Congrès international d'Histoire des Religions tenu à Paris en 1923, Paris 1926, s. 24

olunmuş ve mensupları “Hû-keşanlar” (Hû-çekenler) olarak anılmıştır. Bunlar sabah ve akşam ocağın selameti için dualar ederler ve törenlerde “hû” çekerek yürürlerdi ¹⁸. Yine Yeniçeri Ocağında Hacı Bektaş-ı Velî’nin içinde çorba pişirip ocağa hediye ettiğine inanılan ve “Kazan-ı Şerif” diye anılan bir kazan vardı. Yeniçeriler bu kazanın kaldırılıp da yerine bir kova su dökülse, dünyanın altüst olacağına inanırlardı ¹⁹.

2- Eserleri

Hacı Bektaş-ı Velî tasavvuf, ahlak, nasihat ve din konularında Türkçe, Arapça ve Farsça birçok kitap yazmıştır. Bunlar: İki sayfalık Türkçe Şathiyye ²⁰, Ahmed Yesevî’nin Divân-ı Hikmet’ini örnek alarak Farsça yazdığı Fevaid ²¹, son zamanlarda Rüştü Şardağ tarafından bulunup yayınlanan Besmele Şerhi ²², Makâlât-ı Gaybiyye ve Kelimat-ı Ayniyye ²³ ve Makâlât’dır.

Ben burada Hacı Bektaş-ı Velî’nin dinî ve tasavvufî görüşlerini ortaya koyan Makâlât’ı üzerinde biraz durmak istiyorum. Aslı Arapça olan ve Hacı Bektaş-ı Velî’nin islâmî ilimlere ve tasavvuf esaslarına layıkıyla vakıf olduğunu gösteren, tarikate yeni girenlere yol göstermek amacıyla anlaşılması kolay ve sade bir dille yazılmış olan bu eserin ²⁴ biri Hacı Bektaş-ı Velî’nin müridlerinden Sadeddin tarafından mensur, diğeri XIV. yüzyılın sonlarında Hatipoğlu tarafından Bahru’l-Hakayık adıyla manzum olarak yapılmış iki Türkçe çevirisi vardır.

Sekiz bölümden meydana gelen Makâlât’ın özeti şöyle ²⁵: Birinci bölüm, dört çeşit Müslüman bulunduğundan ve bunların özelliklerinden; ikinci bölüm şeriatten; üçüncü bölüm tarikatten; dördüncü bölüm mârifetten; beşinci bölüm hakikatten; altıncı bölüm, insanın kalbi ile Allah’ı tanıyabileceğinden; yedinci bölüm, şeytan ile ona yardım eden kötü alışkanlıklardan; sekizinci bölüm ise, insanın yaratılışından ve değerinden bahseder.

¹⁸ İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları, Ankara 1943, c. I, s. 159

¹⁹ Aynı eser, c. I, s. 259

²⁰ Türk Ansiklopedisi, Bektaş maddesi, c. II, s. 402

²¹ Fuad Köprülü, Türk Yurdu no: 8 (1341) s. 139

²² Rüştü Şardağ, Her Yönüyle Hacı Bektaş-ı Velî ve Onun En Yeni Eseri Besmele Şerhi, İzmir 1985

²³ Türk Ansiklopedisi, Bektaş maddesi, c. II, s. 402

²⁴ Hacı Bektaş-ı Velî, Makâlât, Prof. Dr. Esad Coşan neşr. Ankara 1986.

²⁵ Bu satırlar, Esad Coşan’ın “Hacı Bektaş Velî et le Bektaşî, s. 190 vd.” adlı makalesinden faydalanılarak yazılmıştır.

Hacı Bektaş-ı Velî, Müslümanları dört gruba ayırır: 1- Şeriat sahibi olanlar, yani Abidler, 2- Tarikat sahibi olanlar, yani Zahidler, 3- Mârifet sahibi olanlar, yani Arifler, 4- Hakikat sahibi olanlar yani Muhibler.

Ona göre bu dört grup insanın ait olduğu 4 kapı vardır:

1- Şeriat kapısı: Temizi kirliden, iyiyi kötünden ayırt eden bu kapıya mensup olanlar, Kur'an-ı Kerim'deki Allah'ın emirlerini yerine getirir ve yasakladıklarından sakınırlarsa da, bu kapıda kaldıkları sürece yükselmezler.

2- Tarikat kapısı: Gece gündüz Allah'ın adını zikrederek dua eden bu kapının mensupları dervişler, kendilerini gurur ve kibirden arındırıp, ibadetlerini inanarak yapmazlarsa, daha ileriye gidemezler.

3- Mârifet kapısı: Bu kapıya ait olanlar su gibi temizdirler ve her şeyi temizlerler. Bunlar, Allah tarafından sevilen kişiler olup, bilmedikleri konularda dahi yanılmazlar.

4- Hakikat kapısı: En yüksek seviyede bulunan bu kapıya mensup olanlar, hakikati bulma mutluluğuna erişmiş, hakkına razı, alçakgönüllü ve itaat eden kimselerdir. Benliklerinden kurtulmuş, daima müşahade ve dua halinde bulunan bu kimseler, Allah'ın sevgili kulları velilerdir.

Bu şekilde birbirini takip eden bu dört kapıyı geçmek, en yüksek dereceye ulaşmak için gereklidir. Her kapının on makamı vardır ve hepsi 40 makam eder. Hiçbir kimse, bu makamları tek tek tırmanmadan Allah'a ulaşamaz.

Ona göre, eğer bir kimse iman etmeden ibadet ediyorsa, ibadetinde samimi değilse, Hz. Muhammed ve onun yakınlarına inanmıyorsa, yaptığı her şey boşunadır. Kalbimizde şeytanî ve ilahî düşünceler, aralıksız savaş halindedirler. İlahî düşüncelerin komutanı bilgelik, en önemli silahı iman, subayları ise bilgi, merhamet, iffet, sabır, gûnahtan sakınma, Allah korkusu vb. dir. Bu faziletlerin emri altında yüz binlerce asker vardır. İnsan kendi iyi ve kötü yanlarını bilmeden en küçük bir savaşı dahi kazanamaz. Bunun için Hacı Bektaş-ı Velî, insanlara kendi kendilerini öğrenmelerini tavsiye eder ve kendini bilmiyenin Allah'ı da bilemeyeceğini söyler. Çünkü ona göre Allah, insana kendi vücudundan daha yakındır. Hacı Bektaş-ı Velî, insan vücudu üzerinde çok durmuş, eserinin bir bölümünü bu konuya ayırmış, sonuçta insan vücudunu ve kâinatı karşılaştırarak "İnsan küçük bir kâinattır" demiştir.

Davranışlardaki ikiyüzlülük, kendini beğenmişlik, uyuşmazlık Hacı Bektaş-ı Velî'nin en çok üzerinde durduğu zaatlardır. "Zavallı bedbahtlar, imanınızın sizin için hiçbir önemi yok. Allah'ı inanıyorum diyorsunuz, fakat

emirlerini yerine getirmiyorsunuz. Meleklerle inanıyorum diyorsunuz, fakat yalnız kalır kalmaz hemen günah işlemeye kalkışıyorsunuz. Kur'an'a inanıyorum diyorsunuz, fakat kötülük yapmaktan geri kalmıyorsunuz'' diyerek insanları uyarmıştır.

Hacı Bektaş-ı Velî, insanların iç temizliğine verdiği önemi şu şekilde belirtmiştir: Nasıl ki içi kirli, dışı temiz bir testinin suyu işe yaramazsa, içi kirli dışı temiz bir insanın yaptığı işler de faydasızdır. Kalplerinde saldırganlık, cimrilik, öfke ve kıskançlık gibi kötü huyların yer tuttuğu kimseleri su nasıl temizler? Kalpleri temiz olmayan insanların yaptıkları ibadet boşunadır.

O, Allah rızası için ve samimi bir Allah sevgisiyle yapılan ibadete büyük önem verir. Bunun için Muhibleri, yani Allah'ı seven kimseleri Müslümanların en üstünü sayar.

İnsanlara karşı sonsuz sevgi duyan ve onlara büyük bir hoşgörüyle bakan Hacı Bektaş-ı Velî, din, dil, ırk farkı gözetmeksizin insanlara saygı gösterilmesini, onlara, hatta hayvanlara bile kötülük yapılmamasını öğütler.

Sonuç olarak:

Eserleriyle Türk düşünce hayatına, Ahilerle Türk sosyal hayatına, Yunus Emre ile Türk halk edebiyatına doğrudan doğruya; Osmanlı Devletinin kuruluşuyla Türk idarî hayatına, Yeniçeri Ocağıyla Türk askerî hayatına dolaylı olarak damgasını vurmuş olan Hacı Bektaş-ı Velî, XIII. yüzyıl karanlığında doğmuş, zamanımıza kadar ışığını kaybetmemiş ve Türk milletinin kalbinde ebedî yerini almıştır. Onun hakkında yapılacak yeni araştırmalar ve ortaya çıkarılacak yeni belgeler, hayatının ve kişiliğinin karanlıkta kalan kısımlarını aydınlatacak, gerçek kimliğini ortaya çıkaracak ve böylece o, daha çok sevilecek ve daha çok sayılacaktır.

CUMHURİYET DÖNEMİ TÜRK ARKEOLOJİSİ

“Biz daima hakikat arayan ve onu buldukça ve bulduğumuza kani oldukça ifadeye cüret gösteren adamlar olmalıyız”

M. Kemal Atatürk

COŞKUN ÖZGÜNEL

Bir ulusun tarihi, hiçbir zaman dünya tarihi içinde yalın olarak algılanamaz. Toplumların uluslaşması; geçmişleri, yani kültür ve uygarlık tarihleri ile bugüne değin olan bütünleşmeleri ile oluşur. Bu görüşler her zaman tartışmaya açıktır. Ancak şunu hemen belirtmemizde yarar vardır: Bugün uzayı değişik amaçlarla kullanma çabasındaki insan, bu olanaklara ulaşmak için, geçmişi en iyi biçimde içine sindirmiş toplumların özlerinden çıkmaktadır. Yurdumuz için de geçerli olan bu düşünceler Cumhuriyetimizin başlangıç yıllarında Ulu Önder Atatürk tarafından bizlere değişik bir biçimde verilmiştir: “Dünyada herşey için, maneviyat için, hayat için muvaffakiyet için en hakiki mürşid ilimdir, fendir. İlmin ve fennin yaşadığımız her dakikadaki safhalarının tekâmülünü idrak etmek ve terakkiyatını zamanla takip eylemek şarttır.”¹ Batı’nın kültürel gelişimi yanında teknolojiye yakalanamayan yükselişi, hiç kuşkusuz geçmişini ve geçmişteki olayları ve de insanı iyi tanıması ve özümlemesi ile olmuştur. İnsanoğlu neolitik devrimi nasıl yapmışsa, 20. yüzyıl insanı da geçmişin öğretilerinden yola çıkarak sanayi devrimi yanında uzay devrimini de gerçekleştirmiştir. Geçmişin

Bu çalışmanın hazırlanması sırasında Kurumlarının tüm kaynaklarını açan, Türk Tarih Kurumu Başkanı Prof. Dr. Yaşar Yücel ile Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürü Dr. Nurettin Yardımcı’ya teşekkürlerimi sunarım. Bu konu, kısaltılmış biçimi ile, 25.4.1986’da Türk Tarih Kurumu’nda bir konferans olarak sunulmuştur.

¹ Arı İnan, Düşünceleriyle Atatürk, TTK 1983 s. 142, 307 (22 Eylül 1925; Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri 2. s. 194)

“Dünyada her şey için, madde için, maneviyat için, yaşam için, başarı için en gerçek yol gösterici bilimdir. Bilim ve tekniğin dışında yol gösterici aramak aymazlıktır, bilgisizliktir, sapıklıktır. Yalnız bilim ve tekniğin yaşadığımız her dakikadaki aşamalarını, ilerlemelerini kavramak ve bu ilerleyişi anında izlemek şarttır.”

birikimleri, buluşları eğer olmasaydı, insanoğlu bu kadar çabuk söz konusu olanaklara erişemezdi². Bu noktalardan hareket edersek; ulusların uygarlık tarihi içindeki yerlerini çok iyi saptamaları gerekliliği ortaya çıkar.

Geçmişin irdelenmesinde hiç kuşkusuz tarih ve arkeoloji bilimlerine önemli görevler düşer. Bu öneriden hareket ederek, yurdumuzda Cumhuriyet döneminin belirli bir zaman dilimi içindeki arkeolojik etkilere bakmak istiyoruz. Türkiye Cumhuriyeti devleti kurulurken bir takım zorlukların, acıların geçirildiğini hepimiz çok iyi bilmekteyiz. İşte arkeoloji bilimi, kimi zorlukların sağlıklı bir biçimde çözümlenmesine olanak sağlamıştır. Şöyleki, üzerinde yaşadığımız toprakları herşeyi ile içimize sindirirsek veya benimsersek, ancak o zaman Atatürk'ün bizlere buyurduğu çağdaş uygarlık yarışına katılabilmek olanağına ve aklına erişebiliriz. Nitekim Ulu Önder 1925 yılında verdiği bir söylevde çağdaşlaşmanın bir takım devrimlerle olabileceğini söyler: "Efendiler, yaptığımız ve yapmakta olduğumuz inkılâpların gayesi, Türkiye Cumhuriyeti halkını tamamen asrî ve bütün manâ ve eşkâliyle medeni bir heyet-i ictimâie haline isâl etmektir. İnkılâbatımızın umde-i asliyesi budur. Bu hakikati kabul edemiyen zihniyetleri târümâr etmek zaruridir. Şimdiye kadar milletin dimağını paslandıran, uyuşturan bu zihniyette bulunanlar olmuştur. Herhalde zihniyetlerde mevcut hurafeler kâmilten tardolunacaktır. Onlar çıkarılmadıkça dimağa hakikat nûrlarını infâz etmek imkânsızdır."³

Bizler, Anadolu ve Trakya topraklarının sahipleri olarak, bu topraklara gelişimiz öncesi ile Osmanlı dönemi öncesinde, kimlerin bu yörelerde yaşadıklarını birinci derecede bilmemiz gerekir. Bu topraklarda yaşayanların ne gibi uygarlıklar bıraktıklarını öğrenmemiz ise çağın gereğidir. En önemlisi ise, bizlerden önce yaşayan toplumların bizlere ne

² Eski çağ pozitif bilimine göz atacak olursak; İ.Ö. VII. yüzyılın son çeyreğinden beri Anadolu'da özellikle İonia'da birçok pozitif bilimcinin ortaya çıktığını görürüz. Özellikle Batı Anadolu güney kıyılarında yer alan Milet kenti, geleceğin pozitif bilimine büyük katkısı olan bir okulla önder olmuştur. Thales, Anaximandros, Anaximenes, Herakletios ve Phisagor bu yörelerde yetişmişlerdir. Bk. Celal Saraç, İonya Pozitif Bilimi, İzmir 1971 s. 122 ff.

³ Arı İnan, a.g.e., 87, 254 (30 Ağustos 1925; Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri 2 s. 214).

"Efendiler, yaptığımız ve yapmakta olduğumuz devrimlerin amacı Türkiye Cumhuriyeti halkını tamamı tamamına çağdaş, bütün anlam ve biçimiyle uygar bir toplum haline iletmektir. Devrimlerimizin temel ilkesi budur. Bu gerçeği kabul edemeyen anlayışları silip süpürmek zorunludur. Şimdiye değin ulusun kafasını paslandıran, uyuşturan bir anlayışta bulunanlar olmuştur. Herhalde kafalara yerleşmiş boş inanışlar tümüyle kovulacaktır. Onlar çıkarılmadıkça kafaya gerçeğin nurlarını sokmak olanağı yoktur."

gibi uygarlıklar bıraktıkları yanında, bu uygarlıklardan neleri alıp, neleri almadığımızı veya neleri eklediğimizi çok iyi bilmemiz gerekir. İşte Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra, ulus olma çabalarında çekilen bir dizi toplumsal sıkıntıları, zorlukları ve bu sıkıntıların kökenine inme arzuları, yeniden tarih ve arkeoloji bilimlerine yönelmemizi zorunlu kılmıştır.

Kısaca değindiğimiz bu konuların çözümlenmesi, Ulu Önder Atatürk'ün ileri görüşleri ve batı türü toplum yapısını sezinlemesi ve tüm gelenek ve göreneklerimizle birlikte kültürel değerlerimizi yitirmeden sağlıklı yeni bir toplumun olabileceği inancı ile O'nun tarafından oluşturulmuştur.

Türk ulusunun üstün uygarlık yeteneklerine ve büyüklüğüne içten inanmış olan Atatürk, bu gelişimin çözümünü birinci derecede yeni eğitim kurumlarının oluşmasında görür. Batı anlamında üniversitenin kurulması bu amaçtan kaynaklanır. Atatürk Türk ulusunun yıllardan beri savaş alanlarında kazandığı yenginin, ulus olmaya yetmeyeceğini ve uygar bir ulus olması için kültür düzeyinin çağdaş toplumlar düzeyine erişmesi gerekliliğine inanır. Bir milletin büyük bir ulus olabilmesi, ancak yaşadığı topraklardaki tarihini iyi bilmesi ile gerçekleşir.

Atatürk tarihimizi, uygarlığımızı yabancılardan değil, ilk kaynaklardan kendimizin araştırarak öğrenmesi, yayması gerekliliğine inanarak, topraklarımızdan fışkıracak yeni bir bilim yolunun, yani Türk arkeolojisinin oluşmasına olanak vermiştir. Bu yeni yönelişler, hiç kuşkusuz uluslararası bilime yeni boyutlar, tadlar kazandırabilmiştir. Nitekim, sonraki yıllarda O'nun kurduğu kurumlar ⁴ ilk ürünlerini vermeye başladığı zaman, kararın ne denli yararlı ve gerçekçi olduğu anlaşılmıştır.

Türk arkeolojisinin kurulması, Atatürk'ün açtığı eğitim ve kültür seferberliği içinde, O'nun ilkelerine uygun bir biçimde yeşerip filizlendi ve bugünkü çağdaş düzeyine ulaştı. Türk arkeolojisinin çağdaş düzeye erişmesinde, Ulu Önder'in bu konudaki düşüncelerini, ilkelerini en iyi bir biçimde özümleyen ve yardımcı olan Dr. Reşit Galip'in de büyük katkıları vardır. Zamanın Milli Eğitim Bakanı olan Dr. Reşit Galip'in kimi deyişleri, sözünü ettiğimiz katkılarını açık seçik ortaya koyar ⁵.

⁴ Türk Tarih Kurumu ile Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi bu amaçların ışığı altında kurulduklar.

⁵ Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi, II Temmuz 1934, s. 293. "Osmanlı İmparatorluğunun devlet olarak en büyük cürümlerinden biri de arkeologya çalışmalarına ve ondan doğacak müzecilik işlerine ve bunlara dayanacak milli tarih tetkiklerine gösterdiği duygusuzca ihmaldir"

Genç Türkiye Cumhuriyeti'nin 1923 - 1950 yılları arasındaki kültür politikasına kısaca bakacak olursak, gelişmekte olan tarih ve arkeoloji bilimlerinin bir devlet politikası içinde oluştuğunu anlarız. Ancak kültür politikasının oluşmasında ve ilkelerin saptanmasında, Atatürk'ün düşünce ve görüşleri en büyük etken olarak karşımıza çıkar. Uygulama ise direkt olarak devlet ve devletin ilgili kurumları ile gerçekleşir. Bu gelişim süreci içinde Cumhuriyet Halk Partisi'nin yanında Halkevleri, Türk Tarih Kurumu, Maarif veya Kültür Bakanlıkları ve 1936 yılında Ankara Üniversitesinin nüvesini oluşturan Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinin de büyük görevler üstlendikleri görülür.

Yurdumuzda arkeolojinin bu denli gelişmesine ve önem kazanmasına sebep, Türk tarihi ile ilgili çalışmalar sırasında ortaya çıkan bir takım zorluklardır. Diğer taraftan 1930 yılının sonlarına doğru "Türk Ocağı Türk Tarihi Tetkik Heyeti" daha önce basılmış olan "Türk Tarihinin Ana Hatları"⁶ adlı eseri tekrar bastırır. Bu eser, Türk tarihi hakkında yepyeni bir görüşü ortaya atar. Bu, "Tarih Tezi"dir. Söz konusu eserin "II. Türk Tarihine Medhal" bölümünün sonunda Atatürk'ün şu deyişleri yer alır:

"Ey Türk ulusu, sen yalnız kahramanlık ve cengaverlikte değil, fikirde ve uygarlıkta da insanlığın onurusun. Tarih, kurduğun uygarlıkların övgü ve takdirleri ile doludur. Mevcudiyetine kasteden siyasi ve toplumsal etmenler birkaç yüzyıldır yolunu kesmiş, yürüyüşünü ağırlaştırmış olsa da, onbin yıllık fikir ve eski kalıtın, ruhunda arı ve tükenmez bir güç halinde yaşıyor. Belleğinde binlerce ve binlerce yılın anısını taşıyan tarih, uygarlık safında layık olduğu yeri sana parmağıyla gösteriyor. Oraya yürü ve yüksel. Bu senin için hem bir hak, hem de bir görevdir."⁷

Bu seslenişten bizler, tarih ve arkeoloji bilimlerinin o evrede nedenli önemli olduğunu açık seçik anlamaktayız. Nitekim Ulu Önder Türk Tarih Tezi'ni ortaya atarken, bir yandan Türk ulusuna kişiliğini kazandırmak, öte yandan ise, yurdumuz üzerinde kötü emelleri olan bir takım devletlere manevi bir silahla cevap verme isteğinde bulunmuştur. Anadolu topraklarına göz dikmiş, doyumsuz devletlerin varlığını hepimiz o zamandan beri bilmekteyiz. Bundan dolayıdır ki, Anadolu'nun sahibinin Türkler olduğunu dünya uluslarına anlatmak ve kanıtlamak gerekiyordu. Devlet politikasının kökeni bizce buradan kaynaklanıyordu. Mussolini, Anadolu'nun İ.Ö. 2. yüzyıldan sonra bir Roma eyaleti olduğunu söylemeye

⁶ Uluğ İğdemir, Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Tarih Kurumu, TTK 1973, s. 15.

⁷ Ibid., s. 6.

başlamış ve emelleri için bu savsata diyebileceğimiz eskiye dönüş düşüncelerini açıkça ortaya atabilmişti. Kurtuluş Savaşı sırasında Yunanistan'ın, kimi yörelerimiz üzerinde kendi uygarlıkları diye haklar iddia ettiğini ve hatta İç Anadolu'ya kadar geldiklerini biliyoruz. İşte bu gerekçeleri çürütecek ve bu yurdun bizlerin olduğunu anlatabilmek için, bir karşı teze gereksinme vardı. Bu karşı tezin sağlıklı olabilmesi için de tarih ve arkeolojinin iyi biçimde bilinmesi gerekiyordu. Nitekim 1933 yıllarında yoğunlaşan Türk Tarihinin Ana Hatları çalışmaları sırasında kaynaklara eğilmenin zorunlu olduğu görüldü ve arkeoloji biliminin güçlenmesi gerekliliği billurlaşmış oldu. Ulu Önder'in bu konuda nedenli duyarlı olduğunu, Türk Tarih Kurumu'nun yapmış olduğu çalışmalara, bizzat katılarak, ortaya koymuş olduğunu görürüz⁸.

Türk Tarih Kurumu çatısı altında oluşan çalışmalar sırasında Eskiçağ Türkiye Tarihinin çok iyi bir biçimde araştırılması istenir. Türk Tarih Kurumu'nun 15 Eylül 1932 tarihinde yaptığı bir Yönetim Kurulu toplantısında, tarih ile birlikte arkeolojinin çok iyi bilinmesi gerekliliği ortaya çıkar⁹. Yazılacak kitap içinde Anadolu'nun Eskiçağ tarihinin iki ana bölümde toplanması kararlaştırılır. Bunlar: 1- İç Anadolu Kavimleri ile 2- Ege Havzası Kavimleri'dir¹⁰. Bu kavimlerin tüm uygarlık kalıntılarının incelenmesi için doğal olarak arkeoloji dalına gereksinme duyulur. Somut belgeler ancak arkeolojik kazı ve çalışmaları ile gerçekleştirilecektir.

Bu koşullar altında birtakım program ve önlemler sonunda ülkemizde ilk yerli kazının 1933 yılında gerçekleştirildiğini görürüz. Söz konusu kazıya değinmeden önce, bu çalışmaların doğmasına neden olan kimi olaylardan da söz etmemiz gerekir. Ulu Önder'in bir yurt gezisi sırasında 1931 yılında Konya'dan devrin Başbakanı İsmet İnönü'ye çektiği telgraf, 1930 yılında buyurduklarına daha bir açıklık getirir ve eski eserlerimizin korunmasının önemini bir kez daha vurgular. Konya'dan çekilen bu telgrafın içeriği şöyledir:

“Yurdumuzun hemen her tarafında paha biçilmez defineler halinde yatmakta olan eski uygarlık eserlerinin ileride tarafımızdan meydana

⁸ Türk Tarih Kurumu Yönetim Kurulu Tutanakları: 24.IV.1933 tarih ve 75 numaralı içtima zaptının beşinci sayfası ve devamı, s. 100 ff. TTK. Arşivi.

⁹ Türk Tarih Kurumu Yönetim Kurulu Tutanakları: Türk Tarihi Tetkik Cemiyetinin 15.IX.1932 tarih ve 56 numaralı zaptının onuncu sayfası, s. 229ff. TTK. Arşivi.

¹⁰ Arif Müfid Mansel, Ege ve Yunan Tarihi, Türk Tarih Kurumu tarafından bu amaç için basılan ilk kitaplardan biridir.

çıkarılarak bilimsel bir surette korunma ve tasnifleri ve geçen çağların sürekli gözardı yüzünden pek harap bir hale gelmiş olan anıtların korunmaları için daha fazla talebe yetiştirilmesi (22.3.1931, Konya)”¹¹.

Bu telgrafın kısaca yorumuna geçerse; Atatürk’ün eski uygarlık kalıntıları ile harap hale gelen Selçuklu-İslam eserlerinin bir arada ayırım yapılmaksızın korunmasını ve geçmişin sağlıklı anlaşılması için de öğrenci yetiştirilmesini istediklerini anlarız. Nitekim, 1930’lu yılların başında ve ortasında, ülkemizden birçok öğrencinin özellikle Almanya’ya yollandığını ve orada tarih, arkeoloji ve eski ön asya dilleri üzerine öğrenim gördüğünü ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinin 1936 yılında kurulduğunu hepimiz anımsamaktayız. Bu çalışmalar, zamanımız arkeolojisinin temellerini oluşturmuştur. Ancak şunu da belirtmemizde yarar vardır; II. Dünya Savaşı yıllarında Türkiye Üniversitelerinde (Ankara ve İstanbul) çalışan Alman bilim adamlarının da bu çabada, gelişimde büyük payları vardır. Nitekim Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi’nin nüvesini ve oluşumunu yabancı bilim adamları sağlamıştır.

İlk kazıların yapılmasından sonra Ulu Önder’in işi ne denli bilinçli tuttuğu ve kararlı olduğunu Prof. Dr. Tahsin Özgüç’ün bu konu üzerinde yaptığı araştırmadan, O’nun buyruklarından, bir kez daha anlamaktayız¹². Bu buyruklar içinde Türkiye arkeolojisinin politikası ve geleceğinin varolması çok önemlidir. Atatürk, 1935 yılında Dolmabahçe Saray’ında, bu ilkelerini bizzat Türk Tarih Kurumu Başkanı ile Asbaşkanı olan Hasan Cemil Çambel ile Afet İnan’a yazdırmışlardır.

Bunlar:

1. Her türlü tarihi vesika, malzeme ve abideleri bulmak, toplamak, muhafaza ve restore etmek,

2. Memleket içinde ve dağınık bir halde açıkta duran tarihi eserleri tahrip olunmak, çalınmak, satılmak, ziya’a uğramak ve zamanla kendi kendine harap olmak tehlikelerinden masun bulundurmak için hükümetçe bütün tedbirler alınmak,

3. Hükümet otoritelerinin ve belediyelerin yakın ilgi, takip ve mesuliyetleri altında Cumhuriyet Halk Partisi’nin halkevlerine ve Parti organlarına açtıracağı sürekli ve usanmaz bir propaganda faaliyeti ile ve

¹¹ Tahsin Özgüç, Maşat Höyük II, Boğazköy’ün Kuzeydoğusunda bir Hitit Merkezi, TTK. 1982, s. Xff.

¹² Ibid., s. XIff. Uluğ İğdemir, a.g.e., s. 209ff.

Basın Yayın Umum Müdürlüğü nezareti ve takibi altında günlük gazete ve mecmualarda yaptırılacak sürekli, tesirli, popüler neşriyatla, bu milli tarih mallarını asıl sahibi olan Türk halkına muhafaza ettirmek,

4. Gerek içerde gerek dışardaki müzeler ve kütüphanelerde mevcut eski eserlerin ve tabloların kopyalarından koleksiyonlar vücuda getirmek,

5. Ankara, İstanbul, Bursa, İzmir, Edirne'de muayyen devirlere ve kültürle ait eserleri toplayarak bu şehirleri büyük üslupta birer "eski eserler ve abideler merkezi" haline koymak,

6. Ecnebi tarih ekspedisyonların büyük sermayelerle başardıkları kazıları, ileride mali kudretimizin vüs'atlı zamanında yapmak üzere, şimdilik, küçük mikyasta kazılar tertibi ile arkeolojik ve antropolojik araştırmalar ve keşifler yapmak,

7. Memleket içinde ve dışındaki mühim kazı ve keşif yerlerine seyahatler tertip ederek, bulunan tarihi eserler ve abideler üzerinde ilmi tetkikler yapmak,

8. Hükümete düşen işleri, bu projeleri uygulamakla görevli komisyonların hükümet nezdinde takip etmeleri,

9. Yabancı bilim müesseseleriyle ve otoritelerle, mütehassıslarla işbirliği kurmak,

10. Kültür Bakanlığı'nın verimli yardımını, işbirliğini sağlamak.

Tahsin Özgüç tarafından tekrar sadeleştirilerek ve özümленerek kaleme alınan yukarıda verdiğimiz on maddelik buyruğu irdelersek, belirli bir zaman dilimi içindeki Türk Arkeolojisi'ndeki gelişmeyi görebiliriz:

1. Her türlü tarihi vesika, malzeme ve abideleri bulmak, toplamak, muhafaza ve restore etmek.

1933 yılında Hamit Zübeyr Koşay'ın başkanlığında devlet adına başlayan Ahlatlıbel kazıları bu konuda ilk deneyim olarak tanımlanır¹³. Ahlatlıbel kazılarının yapılmasında Ulu Önder'in ileri görüşleri büyük etkindir. Bu arada zamanın Milli Eğitim Bakanı ve Türk Tarih Kurumu Genel Sekreteri Dr. Reşit Galip'in katkıları da çok büyüktür. Devletin, Milli Eğitim Bakanlığı adına yapılan ilk kazısı olan Ahlatlıbel, olanaksızlıklara karşın, birinci ilkedeki amaçları yerine getirmiştir.

¹³ Ahlatlıbel kazıları geniş kapsamlı bir yayınla dünya arkeoloji bilimine duyurulur. Hamit Zübeyr Koşay, Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi, II Temmuz 1934, s. 4-100.

Ahlathıbel'in arkasından yine aynı yıl içinde Remzi Oğuz Arık'ın başkanlığında yine Devlet adına Milli Eğitim Bakanlığı tarafından Karalar kazısı yapılır ¹⁴. Söz konusu kazının da, Ahlathıbel kazısında olduğu gibi, sonuçları zamanın olanakları içinde en ileri bir biçimde yayınlanarak, bilim alemine duyurulmuştur. Bu örnekleri çoğaltmak olanaklıdır ¹⁵.

1935 yılı Türk Arkeolojisi için bir dönüm noktası olur. Şöyleki, kuruluş amaçlarını gerçekleştirmek için, Türk Tarih Kurumu ilk kazısı olan Alacahöyük kazılarına Hamit Zübeyr Koşay'ın başkanlığında başlar. Alacahöyük kazısı ilk ulusal kazı olarak nitelenir ve o zamanki Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin tüm olanakları ile dünyaya duyurulur ¹⁶. Alacahöyük kazısı, arkeolojik araştırmalar tarihimiz içinde, ilklerin yapıldığı kazı olarak da önemli bir yer işgal eder. Bu ilklerden birkaç örnek vermek bizim için büyük bir zevk olacaktır:

- İlk ulusal Türk kazısı olma onuru,
- Türk Tarih Kurumu'nun ilk kazısı olma onuru,
- Bilimsel bir kazıda çalışması gerekli olan elemanlardan; mimar, fotoğrafçı, restoratör ve mutemet gibi temel kazı elemanlarının ilk kez Alacahöyük kazı ekibinde yer alması,
- İlk kazı evi ve yöresel müzenin yapılması,
- İlk taşıtın Alacahöyük kazısına satın alınması,
- İlk kamulaştırmanın yapılması,
- Kazı ekibine 1939 yılında ilk kez bir hanım öğrencinin kazı üyesi olarak katılması (Prof. Dr. Nermin Aygen Erdentuğ) ¹⁷,
- İlk kez kültür kalıntıları dışında ele geçen tahıl cinsi buluntuların ilgili kuruluşlarca incelenmesi, Maden Tetkik Araştırma Enstitüsü'nde ele geçen maden analizlerinin yapılması,

ilkler olarak akla gelenlerdir.

¹⁴ Remzi Oğuz Arık, Karalar Hafriyatı, Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi II Temmuz 1934, s. 104-167.

¹⁵ İzmir Müzesi Müdürü ve Prof. F. Miltner ile ortaklaşa yapılan "İzmirde Roma devrine ait Forumda yapılan Hafriyat hakkında ihzari Rapor". Remzi Oğuz Arık tarafından yapılan "Göllüdağ Hafriyatı". Arif Müfid Mansel tarafından "Balaban Ağa Mescidi Hafriyatı". Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bk. Afet Inan, II. T.Tarih Kongresi Tebliğler ve Nutuklar, Ankara 1937 s. 8ff.

¹⁶ Türk Tarih Kurumu Yönetim Kurulu Tutanakları: 18.3.1936 tarih ve 207 numaralı zabıt'da Kurum adına 16 Mart 1936 yılında Afet Inan'ın Alacahöyük Kazıları üzerine Cenevre Tarih Cemiyetinde bir konferans verdiğini görürüz.

¹⁷ O zaman öğrenci olan Nermin Aygen'in hanım olarak ilk kez bir Türk kazısında bulunması birçok yazışmaya sebep olur. Bu konuda ilginç birkaç belgeden örnek verme arzusundayız:

Türk Tarih Kurumu ve Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün başlattıkları çalışmalar ile, ülkemizdeki araştırmalar, bugüne değin sürmektedir. Zamanımızda Genel Müdürlük eliyle saptama, arşivleme gibi çalışmalar bir düzen içinde sürdürülmekte ve 50'nin üzerinde yerli bilim adamları ile müzeler elemanlarının sürdürdükleri kazılar devam etmektedir. Ancak Ulu Önder'in her alanda istediği onarım-restore çalışmaları hâlâ bir hız kazanamamıştır. Özellikle Türk kurullarınca büyük bir onarım, özellikle arkeolojik restorasyon çalışmaları yok gibidir. Ülkemizdeki kimi büyük onarımların gerçekleştirilmesi, büyük ölçüde yabancı bilim kurullarınca olmuştur. Bunda bir takım parasal zorluklar da bizim yönümüzden etmendir. 60'lı yıllardan itibaren tekrar bir hareket, dinamizm kazanan arkeolojimiz, müzelerin çoğalması ve konunun adamlarının yetişmesi ile tarihi vesika ve malzemelerin toplanmasına daha çok özen gösterilmiş ve kültür yönünden olumlu birikimler sağlanmıştır. Bu oluşumda en büyük etken ise, 60'lı yıllardan itibaren gençlerimizin arkeolojiye duydukları

T.C.

Maarif Vekilliği

Müzeler Direktörlüğü

Sayı: 4026/1364

16 Haziran 1939

Dil, Tarih, Coğrafya

Fakültesi Dekanlığına

Ankara

16.V.1939 tarih 584 sayılı yazıları karşılığıdır:

1- Fakülteniz Antropoloji şubesinden Nermin Aygen, Arkeoloji şubesinden Sabahat Göğüş stajyer olarak Alaca-Höyük hafriyatına iştirak arzusunu izhar ettiler. İki talebenin işleri mukabili Fakülte tarafından bir tahsisat ayrılmak şartıyla Hafriyat Heyetine iltihak edebilirler. Zaruri masraflar karşılığı olmak üzere ayrıca yevmiye ellişer (50) kuruş verilebilir. Her ikisine ayrı bir oda tahsisine imkân vardır.

2- Yakında başlayacak olan Boğazköy hafriyatına arkeoloji şubesinden Necati'nin (Dolunay, Eski İst. Ark. Müzeleri Müdürü) ve Demirci-Höyük hafriyatına yine aynı şubeden Tahsin'in (Özgüç, Emekli Profesör ve YÖK Başkan Vekili) stajyer olarak yerleştirilmesi tavsiye edildi.

3- Hafriyatlarda erkek talebenin bulunması için ağırlığı bakımından şayanı tercih ise de kız talebenin de iştiraki mümkündür. Zaruri masrafları Fakültece verilmek şartıyla kız talebenin yaz aylarında bilhassa müzelerde çalıştırılması şayanı tavsiyedir. Saygılarımla arz ederim.

Antikite ve Müzeler

Direktörü

H. Koşay

büyük ilgi ve sevgidir. Diğer taraftan parasal olanakların tekrar sağlıklı bir biçimde artması ve bilim adamları arasında hakça dağıtılması da gelişmenin diğer bir aracı olarak akla gelebilir. 1950'li yıllara dek tüm heyecanı ile sürdürülen Türk arkeolojisi, her nedense bundan sonra bazı çevrelerde eski sevecenliğini yitirmeye yüz tutmuş, ikinci plana atılmıştır. Bu evrede daha çok kişisel eğilimler ağır basmış ve başlangıç zamanında olduğu gibi büyük halk kitlelerine olay iletilmemiştir. Ancak yine de sade bilim adamları, Ulu Önder'in buyruklarından ödün vermeyerek bugüne dek hizmetlerini sürdürebilmişlerdir. 60'lı yılların genç kuşağı, bugün eski heyecanına yaraşır bir biçimde, büyük olanaksızlıklara göğüs gererek, eski anlamına yaraşır bir çaba içinde araştırma ve kazıları yürütmektedirler.

2. Memleket içinde ve dağınık bir halde açıkta duran tarihi eserleri tahrip olunmak, çalınmak, satılmak, ziya'a uğramak ve zamanla kendi kendine harap olmak tehlikelerinden masun bulundurmak için hükümetçe bütün tedbirler alınmak.

Cumhuriyet'in başlarında, Ulu Önder'in buyrukları ile halka dek indirilmiş olan eski eser sevgisi ile devletin yetişemediği yörelerden gelen haberlerden, eski eserlerin yanında ata yadigârı eserlerimizin de korunması yönünden önemli adımların atıldığını görürüz. Örnekleyecek olursak: İstanbul'daki Haseki İmaret, Medrese, Darüşşifa ve Mektebinin tahripten kurtarılması için Türk Tarih Kurumu'ndan yardım ve ilgi istenir¹⁸. İstanbul'daki ata kalıtı Hapishane binasının yıkılıp yerine adliye binası yapılmak istenir. 16. yüzyıl Osmanlı sivil mimarisinin bir göstergesi olan bu yapı ancak büyük uğraşılardan sonra korunabilir¹⁹. Bu örnekleri çoğaltmak olanaklıdır. Atatürk, bizzat kendisi, bir yurt gezisi sırasında bir tarih hazinesi olan Diyarbakır kent surlarının yıkılmasına engel olur. 16.11.1937 yılında Diyarbakır'da yaptığı bir konuşma sırasında, yıkılmakta olan surları görür ve olaya el koyar, yeniden onarılmasını ister²⁰. Buyruklar öncesinde de yine O'nun direktifleri ışığında ülkemizde geleceğe dönük çalışmalar karşımıza çıkmaktadır. Bugün Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesinde saklanan Afyon-Şuhut Lahdi'nin, güzel örneklerden biri olarak anımsanması gerekir. 1930 yılının olanakları ile Ankara'ya getirtilen bu

¹⁸ Türk Tarih Kurumu Yönetim Kurulu Tutanakları: 15.6.1938 tarih ve 281 numaralı zabtın 6. maddesi, İst. Eski Eserleri Koruma Encümeni Reisliği'nin başvurusu okunur.

¹⁹ Koruma üzerine büyük uğraşlar verilir. Bk. T.T. Kurumu Yönetim Kurulu Tutanakları: 7.5.1938 tarih, 276 numaralı zabtın içeriğine.

²⁰ Enver Yorulmaz, "Barış gazetesi, 4 Temmuz 1931, Günün konuları/Atatürk'ün tarihi eserlere karşı gösterdiği duyarlık", Türk Tarih Kurumu arşivi; I T 972.

eserin koruma altına alınması, zamanı için çok büyük bir olaydır²¹. Diğer taraftan yine korumaya yönelik diğer bir çalışma olarak yabancı bilim kurulları ile Türk kuruluşlarının üzerine eğildiği olay ise, St. Sophia Camii'nin mozaiklerinin korunmasıdır²². 1932 yılında başlatılan bu çalışmanın Türkiye Cumhuriyeti tarihi içinde herhalde büyük bir anlam taşıması gerekir.

Zamanımıza dek sürüp gelen ve şiddetli boyutlara ulaşan eski eser kaçakçılığı ile mücadele ve ilginin Ulu Önder'e dek uzandığını, bu konuda ne denli duyarlı olduğunu, 1936 yılında Türk Tarih Kurumu'na ulaşan direktiflerinden anlarız. İzmir civarında gerçekleşen bir eski eser kaçakçılığı Köşk tarafından öğrenilerek izlenmesi istenir (1.12.1936)²³.

Yabancı ülkelerin ve zenginlerinin eski eserlere karşı olan doyumsuz tutumu, ülkemizde eski eser kaçakçılığının çok büyük boyutlara ulaşmasına neden olmuştur. Buna diğer bir neden olarak da dış göçleri gösterebiliriz. Büyük paralara satılan kültür varlıklarımızın yıllar sonra Avrupa özel koleksiyon ve müzelerinde ortaya çıktığını hepimiz bilmekteyiz. Devletin bu probleme serinkanlılıkla eğildiğini biliyoruz. Ancak halkımızın da bu kültür varlıklarına sahip çıkması, benimsemesi gerekir. Bunun için de Atatürk'ün buyrukları ışığı altında eskiden yaşatılan heyecanın sürekli kılınması için gerekli önlemleri almada gecikmemeliyiz. Halkımıza güzel anlatıldığı zaman, böyle konular her zaman ilgi görmüş ve onlarca desteklenmiştir. Nitekim Keban Barajı yapılırken bir üniversite ile bir gazetemizin ortak önderliği ile göl alanında kalan birçok Türk-İslam eserleri ile eski çağlara ait tarihi kalıntıları içeren maddi kültür varlıkları kurtarılmıştır.

Ancak yine de devleti oluşturan kurumların kimi zaman zaafa düştükleri görülmüştür. 50'li yıllarda ve öncesinde bir takım yanlış işlerin yapıldığını hepimiz anımsayabiliriz. Temizlenmek ve koruma amacı ile yurt dışına, Almanya'ya 50'li yıllar öncesi gönderilen Boğazköy çivi yazılı tabletleri, bir türlü geri getirtilememiştir. Yine 50'li yılların ortasında hükümetçe kendi topraklarımızdan çıkan birkaç parça eseri yabancı bir devlet adamına armağan etmek için Bakanlar Kurulu kararnamesi

²¹ A. Aziz, Şuhut Kasabasında Bulunan Lahit, Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi II Temmuz 1934 s. 181 ff.

²² Thomas Whittemoe, St. Sophia, The Mosaics of the Narthex, Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi III 1936 s. 203.

²³ Türk Tarih Kurumu Yönetim Kurulu Tutanakları: 1.12.1936 tarih ve 229 numaralı zabtı.

çıkartılabilmektedir²⁴. Olay, 1955 yılında Efes Kazılarında geçer ve zamanın Avusturyalı Kültür Bakanı devlet konuğu olarak yurdumuzu ziyaret eder ve kazı başkanının arzusu ile kendisine üç kandil armağan edilir. Bunun suçlusu Genel Müdürlük olmayıp, onun üstünde, devlete-hükümete etkin kişi veya güçler olmalıdır. Bugün için hiçbir arkeolog veya müzeci kendi topraklarından çıkan eserleri bir yabancıya, hatta kendi yurttaşına armağan etmez. Nitekim, kazı temsilcisi büyük çabalar harcamış, ancak bu eserlerin verilmesine engel olamamıştır²⁵.

Eski eserlerin korunması, harap edilmemesi için çağımızda devletimize büyük görevler düşmektedir. Özellikle ülkemiz kıyı şeridi birçok kültürleri içeren eski kalıntılarla doludur. Ancak turizm olgusu ve sayfiyecilik ile birçok ören yeri acımasızca bir kıyıma uğramaktadır. Hele değiştirilmek istenen eski eser yasasında belediyelere verilecek bir takım yeni değerlendirmeler, önü alınmaz yaralara ve yok olmalara neden hazırlayacaktır. Yetkili kurulların bu konular üzerinde çok duyarlı olması ve Ulu Önder'in buyruklarını akıllarından çıkarmamaları gerekir. Yoksa O'nun düşünce ve buyrukları yalnızca yazınlarda kalacaktır.

3. Hükümet otoritelerinin ve belediyelerin yakın ilgi, takip ve mesuliyetleri altında açtıracakları sürekli ve usanmaz propaganda faaliyetleri, iletişim araçları ile yapılacak yazılı ve sözlü propaganda ile bu milli tarih mallarını asıl sahibi olan Türk halkına muhafaza ettirmek.

Söz konusu düşünceler Cumhuriyetin başlangıç yıllarında büyük ölçüde gerçekleştirilmiş ve halka bir tarih sevgisi aşılanmıştır. Şöyleki, bir tütün inhisarı harita memuru, Ege bölgesinin jeolojik ve eski kentlerini

²⁴ İlgili Kararname 1.11.1955 tarihinde çıkarılmıştır. Karar sayısı 4/6086 olup, Maarif Vekaletinin 15.10.1955 tarihli ve 471.136-3374 sayılı yazısı üzerine Bakanlar Kurulunca kararlaştırılmış ve Türkiye'yi devlet konuğu olarak ziyaret eden Avusturya Kültür Bakanı Dr. Drimmel'e Efes kazılarında bulunmuş üç kandil böylece hediye edilmiştir.

²⁵ Kazı temsilcisinin genel müdürlüğüne yazdığı yazışmalardan, olayın Bakanlar Kurulu kararnamesi çıkmadan önce olduğu ve bir skandalın önlenmesinin ancak kararname ile alınacağını gören yetkililer, istim sonradan gelsin misali 7 Ekim 1955 günü Efes kazısı başkanı Miltner tarafından kendi bakanına hediye edildiğini görüyoruz. Kararname ise 11 Kasım 1955'te mecburen çıkarılmış oluyor. Kazı komiserinin yazışmaları 8.10.1955 tarihinde Kazı Başkanına, sureti Genel Müdürlüğe gönderiliyor. 12.10.1955 tarihinde Kazı komiseri "Maarif Vekaleti Eski Eserler ve Müzeler Umum Müdürlüğü/Ankara" adına yolladığı mektup, 17 Ekim 1955 tarih, 3819 numara ile evrak defterine kayıt oluyor. Sözünu ettiğimiz Bakanlar Kurulu Kararnamesi, kazı komiserinin tüm yazışmaları ilgili kurumların arşivlerinde bulunmaktadır.

içeren bir harita hazırlayarak Türk Tarih Kurumu'na yollamıştır²⁶. Balıkesir Halkevi oluşturduğu bir ekip ile çevresinde tarihi yerlere ve olabilecek yörelere araştırma gezileri tertip etmiştir²⁷. Kütahya civarındaki mağaraları saptayan bir köy öğretmeni Türk Tarih Kurumu'na başvurarak ilgilerini çekmiştir²⁸. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür.

II. Türk Tarih Kongresi sırasında İstanbul, Dolmabahçe Sarayı'nda Kurum önderliğinde devletçe açılan tarih ve arkeoloji sergisi, zamanı için büyük bir olay niteliği taşır. Olasılıkla bu sergi sırasında bastırılan ve halka sergi boyunca dağıtılan bildiri ise, eski eser ve tarih bilinci için Türk Tarih Kurumu'nun yaptığı önemli girişimlerden biridir²⁹. Milli Eğitim Bakanlığı

²⁶ Türk Tarih Kurumu Yönetim Kurulu Tutanakları: 10.4.1933 tarih ve 68 numaralı Riyaset Heyeti Toplanması zabtının üçüncü sayfası, no. 10 Tütün inhisarı Umum Müdürlüğü Harita memuru Midhat Beyin Ege mıntıkası Jeoloji ve Kadim şehirlere dair haritası ve yazısı okundu.

²⁷ Türk Tarih Kurumu Yönetim Kurulu Tutanakları: 2.3.1935 tarih ve 172 numaralı zabtın 11. maddesi; "Balıkesir Halkevinden gelen ve Halkevi azaları tarafından Balıkesir civarında yapılan tarihi araştırmalara dair rapor ve yazıların gönderildiğine dair olan 22.11.1934 tarihli mektup okundu. Yazıların tetkik edilmesi için Bay İsmail Hakkı'ya verilmesine karar verildi."

²⁸ Türk Tarih Kurumu Yönetim Kurulu Tutanakları: 9.9.1933 tarih ve 100 numaralı Riyaset Heyeti Toplanma Zabtının ikinci sayfası, zabtın 3. Maddesi; "Kütahya'nın köyü Muallimi Nuri Beyin köy civarındaki mağaralar hakkındaki mektubu okundu. Mektup ve tafsilât tetkik edilmek üzere Halil Ethem Bey'e verildi. Nuri Bey'e bir teşekkür mektubu yazılacaktır."

²⁹ Söz konusu bildirinin 1937 yılında 20-25 Eylül tarihleri arasında İstanbul, Dolmabahçe Sarayında toplanan Tarih Kongresi ve açılan sergide dağıtılmış olması kuvvetle mümkündür. Bildiri şöyledir:

Yurddaş,

Türk toprağının üstü ve altı değerli antikite, anıtlar ve tarihi eserlerle doludur. Bunlar, Türk Ulusunun dünyada ilk kültürü kurduğunu, Ulusumuzun başka Uluslara kültür önderliği ettiğini bütün acuna tanıttacak şahidlerdir. İnsanlık kültürünün kuruluşunda, gelişiminde ve ilerleyişinde Türk Ulusunun yaratıcı varlığını gösteren, bu ata andaçlarını korumakla, "Türk Tarihi"ni korumuş oluruz.

Yurddaş, Ulu Cumhurbaşkanımız ATATÜRK'ün yüce önderliği altında "Türk Tarihi"ni başlangıcından başlayarak incelemekte olan ve "Türk Tarihi"nin eskiliğini, genişliğini ve yüksekliğini bütün dünyaya tanıtmaya çalışan Türk Tarih Kurumu, bütün çalışmalarında tarihi eserlere dayanmaktadır. **Bu eserler, hepimizin ulusal, müsterek malımızdır. Onun için bu eserleri yıkılmaktan, harap olmaktan, yabancı illere ve ellere geçmekten korumak her Türk için Ulusal bir ödevdir.** Yurddaş, bu ödevi canla, başla yerine getirmeye çalış. Tarihi eserler bulur, böyle eserlerin yerlerini görür veya işitirsen, bu eserlerin şunun bunun eline geçmesine meydan vermeden müzelere ve hükümet adamlarına haber ver. Kendi kendine usulsüz ve Tarih devirlerini alt üst edecek toprak kazılarında

içinde daha sonra genel müdürlük olarak çalışan Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü büyük olanaksızlıklar içinde yine de kendine düşen görevleri yerine getirir. Özellikle ören yerleri ve müzeler için içerikli olarak hazırlattığı küçük kitapçıklar, gelecek için önemli yapıtların ortaya konmasına aracı olur. Bu arada kimi büyük kentlerimizde kurulan kimi dernek ve kuruluşlar da kendi olanakları ile zaman içinde büyük hizmetler vermişlerdir³⁰. Halka indirgenebilen bu çabalar, daha sonraki yıllarda kimi tercihler yüzünden bir süre gündemden çıkarılmıştır. Ancak yine bilim dünyası ile olan ilişkiler Türk Tarih Kurumu tarafından her beş yılda bir tekrarlanan Tarih Kongreleri ile sürdürülür. 50'li yılların ortasından itibaren ise, Genel Müdürlük, etkinliklerini ve kazıları kendi dergisi ile duyurmaya başlar (Türk Arkeoloji Dergisi). 70'li yılların başında devlet-hükümet işbirliği ile dünya bilimine ve ülkemize indirgeyebileceğimiz önemli olay, 1973 yılında Türkiye'de toplanan IX. Uluslararası Klasik Arkeoloji Kongresidir³¹. Bu kongre ile Türkiye turizm ve arkeoloji alanında ilk kez büyük bir coşku ile adını yurt dışına duyurabilmiştir. Daha sonraki yıllarda, ilki 1979 yılında Ankara'da yapılan ve Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü bünyesinde tertiplenen "Kazılar Sempozyumu" bu bilimi, genç kuşaklara sevdirmede en büyük etken olmuştur³². IX. Uluslararası Klasik Arkeoloji Kongresinden sonra, Cumhuriyet döneminin en büyük ikinci olayı ise, 46 yıl sonra ikinci kez tekrarlanan, 1983 yılında İstanbul'da Avrupa Konseyinin de katkılarıyla açılan "Anadolu Uygarlıkları Sergisi"dir. Birçok yerli ve yabancı kişi bu sergiyi gezmiş ve Anadolu topraklarının dünya uygarlığı içinde ne denli zengin olduğunu ve uygarlığın

bulunma. Böylelikle define arayacağım diye, bulacağın eserler ne sana, ne de tarihe yarar. Sana atalardan kalmış veya eline geçmiş olan tarihi eserleri de yabancı ellere kaptırma. Bütün bunları Ulusal Kurumlara vermek kutsal amacın olsun.

TÜRK TARİH KURUMU

³⁰ İzmir'de kurulan Ege Turizm Cemiyet'i bu konuda çok yararlı çalışmalar yapmıştır. Özellikle hazırlattığı küçük kitap, broşür ve Antik Kentleri gösteren haritalarla hem yerli hem de yabancı gezginlere hizmet sunmuştur. Bölgesindeki arkeolojik kazılara (İzmir-Bayraklı) yardım etmiştir. Selçuk'taki St. John Bazilikası'nın onarım işleri yine aynı dernek tarafından başlatılır. Bu sevgi dolu çalışmalardaki başarıyı hiç kuşkusuz o zamanların Dernek Başkanı merhum Suad Yurdkoru'ya borçluyuz.

³¹ Yurdumuzda toplanan Uluslararası IX. Klasik arkeolojik kongresine 600'ün üstünde yerli ve yabancı bilim adamı katılmış, Kongre Eylül ayının son haftasında Ankara ve İzmir'de toplanarak çalışmalarını sürdürmüştür.

³² İlki 1979 yılında toplanan "Kazılar Sempozyumu" devamlı bir biçimde bugüne değin süregelmiştir. Ancak I. Kazılar Sempozyumunun tutanakları bugüne değin hala yayınlanmamıştır.

kökeninin bizim topraklarımızdan kaynaklandığını bir kez daha anlamıştır. Bu biçimde yapılan etkinlikler arttırılırsa, bizim ülkemizde de kimi çağdaş ülkelerde olduğu gibi, arkeoloji neden milli bir uğraşı olmasın! 21. yüzyıla girerken iletişim araçlarının ne denli etkin olduğunu bilmekteyiz. Sözel ve görsel iletişim kurumları bu konularda halkı eğitici çalışmalarını ortaya koyarlarsa, sözünü ettiğimiz uğraşının gerçekleşmesine neden olurlar. Devletin iletişim araçları ile, bu konu üzerindeki duyarlılığının artması gerekecektir. Yılın belirli günlerinde, veya belirli olaylarla arkeoloji ve tarih bilinci yaratmak bugünün tercihleri içinde çok zor olacaktır. Bunun için devletin tez elde saptayacağı uzun süreli bir politika ile, halkta yine kendi kültür varlıklarına karşı ilgiyi çekebilmek olanağı sağlanabilir. Arzumuz Devletin iletişim araçlarını, özellikle televizyon gibi büyük kitlelere ulaşan olanaklarını, en iyi biçimde seferber etmesidir. Doğal olarak, ilkelerin saptanması sırasında da konunun sadece bürokrasi içinde değil, daha geniş çevrelerde tartışılması gerekir.

Buyruğu irdelemeye devam edersek,

4. Gerek içerde, gerek dışardaki müzeler ve kütüphanelerde mevcut eski eserlerin ve tabloların kopyalarından koleksiyonlar vücuda getirmek.

Ülkemizde bugün de bu konuda ciddi bir çalışma yoktur. Özellikle arkeoloji dalında öğretim yapan üniversitelerin ilgili fakültelerinde, yurt dışındaki üniversitelere bağlı arkeoloji enstitülerinin % 90'ında mevcut alçı kopya eserlerden oluşan laboratuvar müzelerini, bizde görmemiz olanaksızdır. Ancak 1936 yılında Atatürk'ün direktifleriyle kurulan Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde böyle bir oluşumun nüvesi arkeoloji, etnografya ve antropoloji dallarında atılmış, daha sonra her nedense devam ettirilememiştir. Diğer taraftan devlet de bu konuda fazlasıyla duyarlı, hemen hemen hiç olmamıştır. Osmanlı döneminde topraklarımızdan kaçırılan veya armağan edilen çok değerli kültür kalıntılarının kopyalarını getirtip, bulunduğu yörelerde sergileyip, topluma bunların özgünlerinin bizim olduğunu anlatamamıştır. Eğer Ulu Önder'in bize buyurdıklarını yapmış olsaydık, bugün başlangıç dönemindeki heyecanı yaşayan bir topluluk oluşturma olanağımız olurdu. Örneğin Bergama antik kentini gezenler, bir sanat şaheseri olan Zeus sunağının temelleri yerine onun görkemli plastik kabartmalarını da görerek, topraklarımızdan fıskıran kültürleri, onların sanat anlayışlarını daha iyi bir biçimde özümleyebilirlerdi. Bu örnekleri çoğaltmak olanaklıdır, ancak kısıtlı bir yazıda burada daha fazlasına girmek istemiyoruz.

5. Ankara, İstanbul, Bursa, İzmir ve Edirne'de muayyen devirlere ve kültürlere ait eserleri toplayarak bu kentleri büyük üslupta birer "Eski Eserler ve Abideler Merkezi" haline koymak.

Atatürk'ün bu arzusu bugün büyük ölçüde gerçekleşmiş bulunmaktadır. Örneğin, Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi bir ihtisas ve İç Anadolu uygarlığını yansıtan dünyaca ünlü bir müze haline gelmiştir. Doğal olarak, bu gelişim uzun yıllarda gerçekleşmiş ve bunu gerçekleştiren büyüklerimiz ve onları izleyen meslekdaşlardan bu konuyu dinlememiz gerekir; ne sıkıntı ve ne güçlükler çektiler. Üç büyük kent dışında Ulu Önder'in düşünceleri ışığı altında kimi küçük müzeler de kendilerinden istenenin üstünde büyük boyutlara ulaşan hizmetler verdiler. Bir Efes Müzesi ile Bodrum Müzesi en güzel örnekleri oluştururlar. Her iki müze de yöresini, çevresini ve tarihini en iyi biçimde sentez yapabilme başarısını gösterdiler. 1983 yılında İstanbul'da açılan sergi ise, kentimizin kültürel değerlerinin bir kez daha anımsanmasına olanak verdi. Bu nedenle kültür merkezleri (özellikle müzeler)-abideler tümlemesi, ülkemizde en iyi gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalardan biridir.

6. Yabancı tarih ekspedisyonların büyük sermayelerle başardıkları kazıları, ileride mali kudretimizin vüs'atlı zamanında yapmak üzere, şimdilik, küçük mikyasta kazılar tertibi ile arkeolojik ve antropolojik araştırmalar ve keşifler yapmak.

Zamanımızda da olduğu gibi, Cumhuriyet'in başlangıç yıllarında özellikle parasal olanakların kısıtlı olması, büyük boyutlarda kazılar yapmamıza engel olmuştur. Bugün için 1935 yılında başlatılan Alacahöyük kazısı gibi görkemli ölçüde kazı yapma olanağımız çok azdır. Ülkemizde şimdiye kadar büyük boyutlarda gerçekleştirilmiş kazılar bir elin parmakları kadar azdır. Bunların çoğunluğunu ise İç Anadolu ve Güney Anadolu bölgelerinde yapılan kimi kazılar oluşturur. Bugün artık ülkemizde büyük çapta kazıları başarı ile yürütebilecek elemanlar, ilim adamları yetişmiş durumdadır. Parasal olanaksızlıklar bu çalışmaların başlamasına engel olur niteliktedir. Yabancıların ta o zamandan beri büyük olanaklarla çalışmaları, yalnızca kendi devletlerinin ödenekleri ile değil, özel sektör dediğimiz kuruluşların çok büyük katkıları ile gerçekleşmektedir. Ülkemizde nedense özel sektör geçmişimizi ve uygarlığımızı inceleyen arkeoloji ilmine ve onun araştırmalarına ilgi göstermemiştir. Kimi kuruluşlar belli bir zamanda belli kişilere birtakım yardımlarda bulunmuşlardır. Ancak bu yardımlar devamlı olmamıştır. Bunda suçun kimde olduğu zaman içinde araştırılmalıdır. Yine de şunu belirtmede yarar

görüyoruz: Yakın zamanımızda devletin dışındaki kimi kurumlar arkeolojik çalışmalara yardımda bulunma çabası içine girmişler ve geçmişteki bir takım hataları düzeltme yolunu yeğlemişler ve adil davranma yollarını tekrar açabilmişlerdir.

7. Memleket içinde ve dışındaki mühim kazı ve keşif yerlerine seyahatler tertip ederek, bulunan tarihi eserler ve abideler üzerinde ilmi tetkikler yapmak.

Ulu Önder'in söz konusu buyrukları kendisi tarafından gerçekleştirilen yurt gezilerinde en iyi bir biçimde uygulanmış bulunmaktadır. 1933 yılında Ege Bölgesi'nde yaptığı geziler sırasında Bergama ören yerini gezer ve geziden sonra tekrar bu yörelerde Türk Tarih Kurumu'nun üyeleri ile birlikte Efes, Sardes ve tekrar Bergama'yı içeren bir gezi yapma arzusunu Afet İnan aracılığı ile bildirir³³. Atatürk'ün daha sonraki yurt gezilerinde Antalya bölgesindeki kimi antik kentlerde araştırmalarda bulunduğunu görürüz. Daha sonra Türk Tarih Kurumu üyelerinden Afet İnan ile Ruşen Eşref'in Yunanistan, Girit, Rodos, Mısır, Filistin, Suriye'yi kapsayan salt arkeolojik amaçlı gezileri Atatürk tarafından övgü ile karşılanır. Amaç genç kuşakların bilgi ve görgülerini arttırmak, meslekdaşları ile ilişkide ve fikir alışverişinde bulunmak, yeni keşifleri yerinde izlemek, görüş boyutunu genişletmektir. Zamanımızda bu tür gezi ve araştırmalar azınlıktır. Ancak belirli zamanlarda yapılan yurt içi ve dışındaki kongreler bu ilişkilerin gelişmesine olanak verir. Üniversitelerde doktora çalışması yapan genç araştırmacılar, konuları ile ilgili malzeme ve yenilikleri görmek için yakın komşumuza veya İtalya'ya gitme olanağından yoksun gibidirler. Kimi araştırmacılar kişisel girişimleri ile az da olsa bilimin gereğini yapabilmektedirler. Halbuki, Ulu Önder'in arzularında yatan gerçek espri, kaynağında görme, görüşlerin genişlemesi ve bilimsel ilişkinin oluşmasına dayanır. Bugün arkeoloji öğrenimi yapan öğrenci kitlesini hiçbir üniversite kendi kaynaklarını kullanarak bir araştırma gezisine çıkaramazken, Avrupalı arkadaşları, binlerce kilometre yaparak kaynaktan kimi ören yerlerini, anıtları ve müzeleri izler ve görürler. Üniversitenin dışında arkeoloji politikasına büyük işlerlik kazandıran Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü teşkilatında da bu olanaklar azdır. Gelecek kuşakların sağlıklı yetişmesi için söz konusu araştırma gezilerinin desteklenmesi gerekir. Yurt dışındaki bir yabancı arkeolog Yunanistan, İtalya, Kuzey Afrika

³³ Türk Tarih Kurumu Yönetim Kurulu Tutanakları: 7.2.1933 tarih ve 65 numaralı içtima zabtının ikinci sayfası.

kıyıları ve Türkiye'yi görmemezlik etmemiştir. Ayrıca mezuniyet sonrası bu tür araştırma gezilerini gerçekleştirmek için burs alabilecek kurumları bile vardır.

9. Yabancı bilim müesseseleriyle ve otoritelerle, mütehassıslarla işbirliği yapmak.

Cumhuriyet döneminin başlangıcından beri Atatürk'ün söz konusu buyrukları hemen hemen her dönemde yerine getirilmiştir. Özellikle Türk Tarih Kurumu kurulduğundan beri tarih ve arkeolojiyi içeren uluslararası kuruluşlarla ilişkide bulunmuş, beraberce çalışmalar yapmışlardır. Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü de kendi alanlarını kapsayan ICROM ve ICOMOS gibi kuruluşlarla organik bağlar kurmuştur. Diğer yandan 40'lı yılların sonunda başlayan ve 50'li yılların içine dek devam eden kimi kazılar, yabancı bilim adamları ve kuruluşları ile birlikte Türk heyetleri ile gerçekleştirilmiştir. Bugün arkeolojiye servis veren kimi disiplinlerle de bu çalışmalar, ülkemiz bilim ve araştırmacıları ile olumlu bir biçimde sürdürülmektedir. Yurdumuzda arkeoloji 70'li yıllardan bu yana büyük bir birikimin oluşmasına olanak bulmuş ve her dalda yetişkin bilim adamı ve araştırmacıların ortaya çıkması ile, yabancılarla ortak birtakım çalışmalara artık gereksinim pek duymamaktadır. Ama yine de konusunda mütehassıs olarak bilinen yabancıların yurdumuz üniversitelerinde misafir olarak bulunmaları, yeni görüşler için faydalı olacaktır.

8. ve 10. maddenin içeriği, her evrede, kimi zaman büyük coşku ile izlenmiş, kimi zaman ise gereğince üzerine eğilinmemiştir. Ancak zamanımızda Kültür ve Turizm Bakanlığının verimli yardımı ve işbirliği olumlu bir biçimde gerçekleşebilmektedir. Aksayan kimi noktalar vardır. Bunların aşılması ise, yine 8. maddede öngörülen "Hükümete düşen işleri, bu projeleri uygulamakla görevli komisyonların Hükümet nezdinde takib etmeleri" deyişlerinde aramak gerekecektir. Bu da bağımsız bilim kuruluşları ile bakanlığın eşgüdümü ile sağlanabilir.

Sonuç olarak toplarsak, 1933 yılında fiilen başlayan Türk arkeolojisi ve kazıları bugün Ulu Önder Atatürk'ün istediği biçimde yürüyebilmektedir. Ülkemizde arkeoloji biliminin kurulmasında Atatürk'ün çok büyük yardım ve katkıları vardır. Kısa olarak verdiğimiz Buyrukları'nda ve izlemesinde bu gelişimi görebilmekteyiz. Onun öğretilerinden yola çıkarak bu ateşi yakanlar ve büyük olanakların hazırlayıcıları olarak başta Sayın Prof. Dr. Afet İnan'ı, Dr. Reşit Galip'i, Dr. Hamit Zübeyr Koşay'ı, Prof. Dr. Remzi Oğuz Arık'ı, Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel'i, Aziz Oğan'ı ve o günlerin

aramızdaki tek temsilcisi Mahmut Akok'u anmadan yapamayız. Diğer taraftan ise, 40'lı yıllardan itibaren bu işe gönül vermiş ve Atatürk kuşağının genç nesli bizlerin yetişmesine büyük katkıları olan tüm hocalarımıza şükranlarımızı sunmak bir borçtur.

25 Nisan 1986

MİLLÎ DESTANLARIMIZDAN DEDE - KORKUT OĞUZNÂMELERİ'NİN TARİH BELGESİ BAKIMINDAN DEĞERLERİ *

(ARMENYA/YUKARI-ELLER TARİHİNİN İÇYÜZÜ)

Prof. Dr. M. FAHRETTİN KIRZIOĞLU

Burada arzedeceğim hususlar, *Kızılırmak başları*'ndan *Hazar-Denizi*'ne, kuzeyde *Kafkas sıradağları*'ndan güneyde *Kızılözen* ile *Sincar-Dağı*'na varınca yayılan bölgeleri içine alan ülkeye, “*Oğuz-Elleri*” ve atlıgöçebe yaşayıp, ateti yiyen, kısırsütü (kımız) içen ahâlisini “*Oğuz*” ve “*Türkmen*” diye gösteren, yazıya geçmiş millî destanlarımızdır. Bunları, destanî Din-Ulusu “*Dede-Korkut*” sıfatlı kimselerin söylediği belirtildiğinden, bunlara “*Dede-Korkut Oğuznâmeleri*” diyoruz. Bunlar, “*Oğuz-Han*”ın Cihangirlik Seferlerini anlatan büyük “*Oğuz-Destanı*”ndan sonra oluşmuş olduklarından, konuca da ayırırlar. Sayıları onbeş kadar olan “*Dede-Korkut Oğuznâmeleri*” denilebilecek kaynakların başlıcaları, şunlardır: (bunlar, “İslâm-Şeriatı”ne aykırı” görülüp, vakıf kütüphanelerimizde muhâfaza edilmemiştir):

1. “*Kitâb-ı Dedem-Korkud*”, Önsözü, 1386 da Yukarı-Aras boylarından *Temür* Ordusu önünden kaçıp, Osmanlı toprağı *Amasya*'ya yerleşenlerce yazılmıştır.

2. Birincideki 12 Boy'dan 6 sını içine alan “*Vatikan-Oğuznâmesi*”.

3. 1421 den önceleri *Amasya Sancağı*'nda yazılan ve Elbeğleri Kütüğünü tanıtan, “*Topkapı Sarayı Oğuznâmesi*”.

4. Önce, 1465 te yazılan “*Düstûrnâme-i Enveri*”de, sonra Bitlis'te farsça yazılan “*Şerefnâme*”de, ayrı bir yazmadan alınıp, 1884 “*Diyârbekir Sâlnâmesi*”nde özetlenen, “*Kürt-Oğuznâmesi* / *Boğduz-Aman Destanı*”.

5. Bayburt-Akkoyunlularından Osmânî Za'îmi Osmân'ın, 1590 larda yazdığı “*Mir'ât-i Cihân*”a aktardığı “*Akkoyunlu-Oğuznâmesi* / *Bahrü'l-Ensâb*”dan alınan bahisler.

* 21 Aralık 1984 günü, Türk Tarih Kurumu'nun, 1984-1985 Yılı Konferansları dizisinden verilen Konferans metni özetidir. *Ankara Radyosu*, 28 Temmuz 1985 Pazar günü saat 12.15-12.45 arasında bu Konferansın özetini, *Kırzioğlu'nun sesinden* vermiştir.

6. Calayırlı Sultanı *Şeyh-Üveys*'in (1356-1375) ıslâh ile Saray-Çalgıları arasına kattığı "*Ozan-Kopuz ve Okçu-Kozan Destanı*"ndan, XVII. Yüzyılda Buhara'da Hâfız Derviş 'Ali ÇENGÎ'nin yazdığı farsça "*Tuhfetü's-Sürûr*" adlı musiki kitabına alınan özetler (1927 Taşkent yayını).

7. 1638 de Alman Elçisi Adam OLEARIUS'un, *Dağıstan-Derbend* şehri yanında gördüğü, ziyaretçisi ve nezircisi kalabalık "*İmâm-Kurkhud*"un Türbesiyle, "*Okuslar*" hükümdarı "*Kassan Khan*"ın, *Lezgiler*'in atalarıyla savaşlarını anan destanlardan tesbitleri (almanca'dan fransızca ve rusça tercümeleri var).

8. Berlin Kırıl Kütüphanesinde XV. yüzyıl türkçesiyle "*Atalarsözü-Oğuznâme*".

Yukarıda işaret edilen millî destanlarımızda, "Oğuz/Oğuz-Elleri" ile, onun komşusu yerler üzerine anlatılanları, aşağıdaki gibi üç kolda özetliyelim; sonra da Küçük-Arşaklı (52-428) tarih kaynakları haberleriyle karşılaştıralım:

a) "*Oğuz-Han*" soyundan, "*Kök-Alp Han*" kolundan "*Bayındur-Han*", ataları ülkelerini aralarında bölüşen iki ağabeyşinden ayrıldı. "Ta'allûka-tiyle *Horasan*'dan ("Topkapı-Sarayı Oğuznâmesi'nde, türkçe adıyla: "Kün-Togusu Oruncu [Padişah-Makamı, KHORENLİ'de: Doğu'da "Bahl-Şahasdan" = Şahyurdu-Balkh"] Genk-Yer'den kopan Oğuz"lar ile) göçerek, "*Anı'ya, Kars'a*" (Romalı idaresindeki "Armenya başkendi, Iğdır-Ovası'nda Armavir'e) geldi. *Gürcistân-Keferesi*'le (M.S. 52 de, İberli/Gürcü Vâli Rhadamist'i kaçırtıp, ata ülkesine kovarak) ceng edüp, *Tiflis*'i aldılar". Sonra, *Dağıstan*'a yönelip, "*Demürkapu-Derbend*"i muhâsara ile hâkimini öldürüp, burayı da aldı (Şirvan'a bile hâkim oldu). "Ol târihde, *İsâ aleyhisselâm*, göğe çekilüp, *Bizüm-Peygamberimüz* (Hz. Muhammed)den nişân yoğidi". Bunlar, "Dîn, Mezheb bilmez, ancak Hakk"a inanan "*Oğuz Tâifesi* (= Göçebeleri), idiler. Buralara yerleşip, "*90 bin asker*" çıkaran bir kalabalık halinde, "*Beğlerbeği olan Olaş-oğlu Salvur-Kazan*" sülâlesi idaresinde yaşayıp, "*Tokuz-Tümen Gürcistân*"dan harâc aldılar. (Kuzeyden akına gelen) "*Kıpçak-Melik*" ile (Dağıstan hâkimi, "Komuk ve Avar'a hükmeden, Temürnâmeler ile XIV. yüzyıl Rus Kroniklerinde "Şavkal" unvanıyla anılan) "*Alaca-Atlu Şavkalı-Melik*" sülâleleri, başlıca düşmanlarıydı. Bunlar, "*Oğuz-Elleri/Kalın* (= Yoğun) -*Oğuz*" denilen ülkelerinde iken, Hz. Muhammed, *İslâmlığı* yayınca, ona Üç-Elbeği'ni Elçi gönderip, "*Selmân-i Farsî*" eliyle, sonra da onun "*Şeykh*" tayin ettiği "*Dede-Korkut*"un himmetiyle, bu Oğuzlar gönülden dönüp, *İslâm* oldular.

b) (Yukarı-Dicle ve Büyük-Habur boylarından) “*Hamid* (Diyarbakır) ilen *Merdiv-Kal’ası*”nı, (Yukarı-Fırat kesiminden) “*Ak-Hisâr* (Erzincan-Kemah’ı)” ile “*Karun-Eli*” (Erzurum), (Çoruk boyundan) “*Bayburd-Hisârı*” (Oltu kuzeyindeki Bana/Penek) “*Ban-Hisârı*”, (Aşağı-Kür boylarından) “*Gence*” ve “*Berde*” (Partav/Barda’a) şehirleri ile, (Şirvan-Dağıstan arasındaki) “*Demürkapu-Derbend*”i içine alan yerler, “*Oğuz/Oğuz-Elleri*”dir. (Bilindiği gibi, Asurlular’ın kuzeylerindeki dağlık ülkeye verdikleri “*Ur-Artu*” ve bundan alınma İbranice Tevrat’taki “*Ararat*”, M.Ö. 518 lerde Dareyoş’un yazıtlarında geçen buraların adı, aramice “*Harminyah/Armina*” ve bundan bozma olan eski yunan ile lâtın kaynaklarındaki “*Armenya*”, hep, “*Yukarı-El/Yüksek-Ülke*” anlamına gelen deyimlerdir. Yunus-Emre’de ve 1291 de İlhanlı Geyhatu’nun Tebriz’de tahta geçişini anan “Anonim Selçuknâme”deki, “*Yukaru-Eller*” deymi de, bunların türkçesi olarak biliniyor).

“*Oğuz-Elleri’nin Komşuları*: “*Rum*” (Fırat batısı/Anadolu), “*Şâm*” (Suriye), “*Turaboğan Takavoru*” ve “*Tokuz-Tümen Gürcistân*” (her ikisi de, Oğuz-Elleri’ne bağlı ve harâc verir), “*Kan-Apkaza Eli*” (Abazalık/Apkhazy), “*Karaçug’un* (Daryal-Geçidi güneyinde, koyuncu-yaylaklarına, gürcüce kaynaklarda “*Karaçokh* ve halkının dansına “*Karaçokheli*” denilen yer) *Cılban* (I. Yüzyıl Roma kaynağı PLINIUS’daki “*Silban*” = Kazbek/Gazi-Bek)-*Tağı*”, “*Kapulu-Karadervend*” (Daryal Geçidi), (Dağıstan güneyinde, Samurözen solunda) “*Küre-Kâfir Elleri*”, (bunlara komşu “*Kara-Kaytaklar*”ın atayurdu ve V. Yüzyıl kaynaklarında “*Khursan*”, BELÂZURÎ ile MES’ÛDÎ’de “*Khursanşâh*” denilen) “*Adlu* (= ünlü)-*Khursan*”dır. Dedem-Korkut Kitâbı’nda: “*Aznavor*” (gürcü sipahisi), “it gibi gav-gav eden *Çerkes*” adları bile geçtiği halde, aslâ “*Armen/Ermeni*” veya buna benzer bir deyim anılmaz. Çünkü, bizim ve yabancıların “*Armenyan/Ermeni*” dediğimiz kavim bile, kökü semitik olup, “*Yukarı-El/Ülke*” anlamına gelen “*Armenya*” ve “*Ermeni*” adını kullanmaz, benimsemez. Gerek 406 larda icad edilen “*Ermeni/Mesrop Yazısı*”ndan önce ve gerek sonra yazılan “*Küçük-Arşaklı/Arşakunik*” (52-428) sülâlesi çağrı kroniklerinde de, bu deyimler geçmez; bunların ahâlisi, “*Aşkenaz*” (Saka/İskit) ve “*Torkom-Irkı/Torkomyan*” (Türkman/Parthi = Arşaklı) diye anılır.

Burada, 1405 yılında *Temür*’ün başkendi *Semerkand*’dan dönen *İspanyol Elçisi CLAVIJO*’nun, şimdiki *Ağrı İli*’nin *Eleşgert* (1664 depreminde yıkılan Toprakkale) şehrinde Papaslardan öğrendiği ve (1064 te başlayan) *Selçuklu Felhi*’nden önceleri anadilleri türkçeyi koruyan Gayrimüslim “*Türkmanlar*”ın, *Erzurum* ile *Eleşgert* çevresinde yaşamakta olduklarını belirten bir

an'ane tesbitine işaret edeceğiz: Ataları ölen “*Ermeni Prensi Üç Kardeş*”, onun ülkesini aralarında bölüşmüş: *Eleşgert* Büyüğe, *Anı* (Arpaçayı boyları) Ortancaya, *Erzurum* da Küçüğe düşmüştü. “*Erzurum*’daki *Küçük Prens*, komşu *Türkmanlar*’dan asker”ler alarak, *Eleşgert*’i ele geçirmeğe yürüdü. Bunu gören Ağabeği de, “*Komşusu Müslüman Türkler*’den (Selçuklu Akıncılarından) yardımcılar aldı. Ancak, bu (Müslüman) *Türkler* ile (Erzurum çevresinden gelen Gayrimüslim) *Türkmanlar*, *ayni dili konuştuklarından*, aralarında çabucak anlaşmışlar”. İki kol birleşip, önce *Eleşgert*’i, arkasından *Anı*’yı, sonra da *Erzurum*’u ellerine geçirerek, “*Erménilerin Hükûmeti*”ne son vermişler.

c) “*Dedem-Korkud Kitâbı*”, m.ö. 199 yılında *Hun-Yabgusu Maodun*/ *Mete*’nin, *Çin İmparatoru Kaoti*’nin ordusunu kuşatırken, Eski-Türk Dini’ndeki “*Dört-yöne Dört-Renk adı verilmesi*” geleneğine uymasının benzerini, “*Oğuz-Elleri*”nde de yaşatılmış gösteriyor; ayrıca, üçü de *Küçük-Arşaklılar*/ *Arşakunik* (52-428) çağında sıra ile başkent olan şu üç şehrin adlarını belirtiyor: *Ağca-Kala(k)* = *Erovantagert*, *Sürmelü* = *Artaşat*, *Altun-Tahh* = *Düwin*.

Hunlar gibi “*Oğuz-Elleri*” atlıgöçebeleri de, aynı dört anarenk adıyla, dörtyönü anıyor: *Doğu*’da, “*Kökçe-Dağ*”, “*Kökçe-Dengiz*” (birincisi Çıldır-Gölü, ikincisi Arakas/ Elegez-Dağı doğusunda “Gökçeöl”). *Güney*’de, *Arkuru-Yatan* (başkent, İçdir- Ovasında” Arnavir/ Artaksata/ Sürmelü’nün, arkasında/ tersineyatan) *Ala-Tag*” (5165 m. Arkuru/ Argı/ Ağrı-Dağı). *Batı*’da, (Arşaklı hâkimlerinin hazineleri saklanan ve cenazeleri gömülen Erzincan-Kâmak/ Kemah’ı Kalesi) “*Ak-Hisâr*”. *Kuzey*’de, “*Turabozan*” ile (onun batısında ve Giresun’un Tirebolu-Kalesi yerindeki) “*Direg-Takavor*”un (Direl’ler Hâkiminin) merkezi “*Dozmurt/ Düzmüş-Kal’ası*”nın kıyılarında bulunduğu, “*Karşu-Yatan Kara-Dengiz*” (Oğuzlar, “Karadeniz” adını, Turabozan kıyılarından gördüklerine; “Akdeniz” deyimini de, Antakya kıyılarından tanıdıklarına göre vermişlerdir ki, dünya dillerine, bu iki denizin adı, türkçesinden tercüme edilegelmiştir. Arşaklı/ Partlar’ın, M.Ö. 53-37 arasında Romalıları ezip, Antakya ve Kuzey Suriye çevresine hâkim oldukları, biliniyor).

Küçük Arşaklılar sülâlesi timsâli “*Olaş-oğlu Salvur-Kazan Han*”, kuzeydeki seferlerinden zaferle dönünce: “*Ağca-Kala(k)*” (yazlık), *Sürmelü*’ye (kışlık) gelüp; kırk-otak dikdirüp; yedi gün, yedi gece” süren Toy’da “*Erenler*”e, *kalaba ölkeler* (ocaklık-mâlikâneler) verdi”ği anlatılıyor. Bunlardan ilkinin adı sonundan (yaylak/ yayla, kışlak/ kışla, yayak/ yaya, otak/ oda adlarının- gibi) “*k*” sesi düşmüştür, aslı, “*Ağca-Kalak*”tır (Kalak deymi,

Arşaklılar'dan ermenice ve gürcü kaynaklarına da geçmiş olup; öteden beri Uygur ve Kırgız-Kazaklar'da "Şehir/Müstahkem-Yer" anlamında kullanılır). Burası, *Kars-Arpaçayı* sağında, 66 yılından sonra yapılan ve "Akçaşehir" anlamında "*Erovant-akert/Erovant-aşat*" denilen başkentten ibarettir. Bugün bile hâtırası, pamuk yetiştiren *Tuzluca-Iğdır-Ovası*'na verilen "*Sürmelü-Çukuru*"nda yaşayan ikinci başkent de adını, Armavir şehrinde "Meryem-Ana" için yapılan ve çok kutlu sayılan Katedral, "*Surp-Mari*", 1045-1064 Bizans işgali sırasında rumca tercümesiyle "*Hagia-Maria*"dan almıştır (1064 Selçuklu Fethi'mizde, "Sur-Mari", 1386 Temür işgalinde, "Sur-Malu" deniyordu). 332 den sonra, (Revan'ın 27 km. doğugüneyinde ve Gerniçayı solunda) son Arşaklı başkendi olarak yapılan ve türkçe "*Tübin*"den gelme "*Düwin*" (= Paytaht) denilen, arapça kaynaklarda, yine türkçe "*Düb-İl*" diye anılan şehir de, "*Altun-Takht*" adıyla *Oğuzlar*'ın başkendi gösteriliyor: *Kazan-Han*, "*İç-Oğuz, Taş-Oğuz Beğleri*" ile yazın, "*Arkuru-Yatan Ala-Tag*"da avlanmakta iken, Ilgar ile gelen Kuzeyli düşmanların yağmalayıp götürdüğü mallarını ve tutsak aldığı çocukluğunu, işin farkına varınca artlarınca yetişip, geri almıştı. Zaferle *Kazan-Han*, "gerü döndü; *Altun-Takht*'da (Düwin'de) yine evini dikdi" (1591 yılı Osmânî Tahriri "Revan Vilâyeti Defteri"nde de burası, "*Altun-Takht*" diye tescil edilmiştir).

Asurlular'ın "*Aşkuzay*", Hintliler'in "*Sakya*", İranlılar'ın "*Saka*", Karadeniz kıyıları kolonisi Yunanlılar'ın "*Skyth*" (İskit/Çikit), İbraniler'in (Tevrat'ta, "Gomer"/Kimmer-oğlu) "*Aşkenaz*" diye tanıdıkları *Sakalar*'ın, M.Ö. 680 yılında büyük kalabalıklar halinde *Kafkaslar*'ı aşarak *Azerbeycan* ve *Doğu-Anadolu*'ya yerleştikleri malûmdur. *Sakalar*'ın *Horasan/Balkh/Bakterya* kesimindeki kolu "*Daha*"ların "*Parn/Aparn*" boyundan çıkan *Arşak* unvanlı bir kahraman ve ilk halefleri, "*Arşaklılar* (farsça, "Eskâniyan") *Devleti*"ni (M.Ö. 250-M.S. 227)kurarak; *Makedonyalılar*'ı *Horasan, İran* ve *Irak*'tan, sonra da *Romalılar*'ı *Azerbaycan* ve *Doğu-Anadolu*'dan koğmuştu. Ülkelerine göre *Parthian/Partlılar*" diye de anılan atlıgöçe yaşayışlı *Arşaklılar*'ın *Roma* hududunu bekleyen *Küçük-Arşaklılar* (52-428) kolu, yukarıda hudutlarını gördüğümüz "*Oğuz-Elleri*"nde kurulup, adlarını buraya vermişlerdi. İşte, "*Tarih Belgesi Bakımından Değerleri*"ni belirtmeğe çalıştığımız "*Dede-Korkut Oğuznâmeleri*", Haritasını da verdiğimiz "*Oğuz-Elleri*"nde hâkim unsur ve yaylakçı-kışlakçı Türkman hayatı yaşayan *Saka Boyları* ile, onlardan 560 yıl sonra *İran* üzerinden buraya gelip sülâle kuran *Küçük-Arşaklılar*'ın "*Tarih-Destanları*"dır. Şimdi, tam 40 yıl önceki meslekî çalışmalarımızla, bu gerçeğin nasıl farkına vardığımıza işaret edelim:

Fakülte Hocalarımızdan: Rahmetli *Ahmed Zeki Velidi TOGAN* ile (Mühtedi) *Emin BOSCH*; Türk Tarih Kurumu Kurucu, Başkan ve Üyesi bilginlerimizden: Rahmetli *Reşit Saffet ATABİNE*N, *M. Şemseddin GÜNALTA*Y ve *Y. Hikmet BAYUR*, bastırmış oldukları kitaplarında (bunlar, 1953 te çıkan “Kars Tarihi I. Cild”inde, gereği gibi belirtilmiştir), şu gerçekleri ortaya koymuşlardı: *Sakalar/İskitler* ve onların *Horasan* kolundan çıkan *Partlılar* da denilen *Arsakidler* (Arşaklılar), tarafsız Batılı bilginlerin de belirttiği gibi, “*Türk soyundan*”dırlar. Ayrıca: “*Çenasdan*” (Fergana-Kaşgar) kesiminden III. Asırda gelip, “*Armenya*”da yerleşerek, Başkumandanlığı ocaklık gibi ellerinde tutan “*Mamık ve Konak Kardeşler*” uruğu ile, *Arpaçayı boyları*’na (310 da gelip) yerleşen “*Kamsarakan*” hanedanı; ve “*Armenya*’da *Hristiyanlığı* yayıp yerleştiren *Partlı Aziz Grigor*” (252-325) ile, bir ara 803 yılında Ordu İhtilâli ile *İstanbul*’da *Bizans* tahtına geçirilecekken “*Turkos*” (Türk) lakabıyla tanınan (Mamikonlular’ın Bergama’ya sürgün kolundan gelme) Başkumandan “*Bardanes*” (Vardan), *Türk* soyundandır. (*Kuteybe*, 703 yılında *Bukhara* hâkimi *Vardan-Khuda* ile savaşmıştı).

1944 yılı güzünde Kars Vâililiği’nin, radyo ve gazetelerle ilân ettirdiği ve çağın Maarif Vekili imzasıyla “*Tebliğler Dergisi*”nde tamim edilen, “*Kars Tarihi’ni yazma müsâbakası*”na, 10 Kasım 1944 te ikinci askerliğimizden terhis edildikten sonra, katılmak için çalıştık. Hepsî fransızca tercüme ve izahlarıyla geçen yüzyılda *Petersburg* ve *Paris*’te basılmış bulunan *M. BROSSET* tercümesi, “*Eski Gürcistan Tarihi*” ile, *V. LANGLOIS* tercümesi “*Armenya Tarihçileri Koleksiyonu*”nu tarıyorduk. 1939 dan beri, “*Dede-Korkut Oğuznâmeleri*” coğrafyasını tesbit eden yayınlarımız çıkmıştı. Bu milli destanlarımızdaki “*Oğuz-Beğleri*” kütükleri ile coğrafyasının cetveli, elimizdeydi. *Gürcistan Tarihleri*, M.Ö. VII. Yüzyılda *Kafkaslar* kuzeyinden gelip, *Kür* ve *Çoruk* boylarına yerleşen, sonra da Makedonyalı İskender’in (haleflerinin) gelişinde, onun ordularına aylarca karşı koyanları yani Saka Uruklarını, “*Bun-Turki*” ve “*Kıpçak*” diye anıyordu. “*Armenya Herodotu*” diye tanıtılan *Muş* kesiminden yetişme “*Ermeni Tarihçisi*” râhip *KHORENLI Moses*, *Arşaklılar*’ın *Aravadin Bahl-Şahasdan*” dan (= Gündoğu-Şahlaryurdu Balkh’tan) gelip, *Kafkaslar* kuzeyindeki ovalara varınca hâkim olduklarını naklediyordu. Bunlar, “*Topkapu-Saray Oğuznâmesi*” (“*Kün-Togusu Oruncu Genk-Yer*’den kopan Oğuz”) ile “*Bahrü’l-Ensâb*”ın anlattıklarının aynısı idi. En kudretli çağında 1472 de *Uzun-Hasan* adına *Tebriç*’de farsça yazılan “*Kitâb-ı Diyârbekriyye*” adlı Akkoyunlular Tarihi başındaki *Oğuznâme* özetinde: “*Bayındurlular*”ın, *İslâm*’dan önce “*Kökçe-Dengiz Yaylakları*” ve buranın batısındaki “*Alagez-Dağı*” (4095 m.) çevresinde yaşadıkları; *Hz. İsa*

Dini'nde iken, Hz. Muhammed geldikten sonra Müslüman oldukları (İA., "Akkoyunlular" maddesinde, Hocamız M.H. YİNANÇ özet), anlatılıyordu.

İşte, elimizdeki bu "*Destant haberler*" ve coğrafyası ile, *Gürcistan* ve *Armenya Tarih* haberlerini karşılaştırırken, 1944 sonlarında hiç ummadığımız şu hükme vardık: "*Dede-Korkut Oğuznâmeleri*, çifte-başkent *Ağca-Kala* ile *Sürmelü örenleri Kars İlimizde bulunan Sakalar ile Parthılar/Arşaklılar*'ın tarih-destanıdır; yazılacak *Kars Tarihi*'nde, bu teze göre davranılması, kaçınılmaz bir ilim icabıdır...". Artık, 1945 ten beri *İstanbul* dergi ve gazetelerinde, bu görüşlere göre yazılarımız çıkmağa başladı. İlk defa yaptığımız "*Oğuz-Elleri Haritası*" ile 84 kadar coğrafya adının izahı verilen "*Dede-Korkut Oğuznâmeleri-I. Kitap*" adlı eserimiz, 1952 de, ve "*Kars Tarihi I. Cilt*" de, 1953 te İstanbulda, bu teze göre hazırlanmış olarak basıldı.

Bundan sonra, bir gerçeği daha öğrendik: *Horasan-Sakaları* kolundan çıkan ve *İran-Dini* (Zerdüştlük) tesiri altında kalan *Arşaklılar*, millî Türk An'anesine, kurucudan sonuncuya (M.Ö. 250-M.S. 227) kadar bağlıydılar. Bunların hepsinin kullandığı "*Arşak Unvanı*" da türkçe olup, "*Pars* (Babur/Bebir) ile *Ayı Karması Yırtıcı*" anlamındadır (XV. Yüzyılda türkçeye çevrilen, "*Acâibü'l-Mahlûkaat*" kitabı). Eski-Atalarımızda, "*güçlü-hayvan adları*"nı, unvan olarak kullanmak, Pâdişahların geleneği idi: a-*Sakalı Cihângir Afrasyab* (M.Ö. 654-626), Türk kaynaklarında, "*Alp-Er Tonga/Töngge*" (= Alp-Er Pars/Babur); b- Gayrimüslim *Yabakular*'ın 1046 da Karahanlılar'ı bunaltan hükümdarının unvanı "*Böke*" (Evren, Ejderha). c- Müslüman Karahanlıları'n bütün Pâdişahlarında görülen, "*Arslan*" ve "*Buğra*" (= Erkek-Deve) unvanları gibi.

Şuna da işaret edelim ki, 15 kadar Türk Tarihçi ve müellifine çatan *Revan*'daki "*Sovyet Sosyalist Armenya Cumhuriyeti İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü*" yayını olarak K.P. ZULALYAN imzalı 1970 baskılı 2/3 ü rusça, 1/3 ü ingilizce kitapta, bizim "*Kars Tarihi*"ndeki "*Oğuz-Elleri*" haritamızın klîşesi de verilerek, tezimiz sözde tenkid edilirken, elegendir hiçbir ilmi cevap verilememiştir (bu kitap, TTK Kitaplığında vardır).

Konuyu daha aydınlatmak için, "*Dede-Korkut Oğuznâmeleri*"nde kütükleri anılan 6 *İç-Oğuz* ve 6 *Taş* (Dış)-*Oğuz Elbeğleri*'yle, *Küçük-Arşaklı* kroniklerinin tanıttığı, "*İşkhanlar*" da denilen Feodal-Beglerin coğrafyasıyla kütüklerini karşılaştıran, kısa bir tablo sunalım:

İÇ-OĞUZ/ÜÇ-OKLAR Kolundan:

1. "*Ağca-Kala(k)*, *Sürmelü*" de oturan, "*At ile Karun-Eli*'ne (Erzum'a) çapkun yeten", "*Ak-Hisâr*"ı (Kemah'ı) alıp sahiplenene, metbu'u (Büyük-

Arşaklı timsâli) “*Bayındur-Han’un Vezîri ve Güvegüsü*”, “*Beğlerbeği*” unvanlı “*Olaş-oğlu Salvur Kazan Han/Bek*” = *Küçük-Arşaklılar* timsâli olan ve bu sülâlenin en yiğit hükümdarı “*Büyük*” unvanıyla tanınan, *Sasanlı I. Artasir*’i her defasında yenerek ülkesini kurtaran, “*Vologas/Balaş/Valarş-oğlu II. Tiridat/Khosrov*” (217-252).

2. “*Çeribaşı*” rütbeli Başkumandan, Elbeğleri timsali “*Kara-Konak/Kona-Bek*”, “*Çenasdan*” (Ortaasya) hükümdarı âilesinden iken, taht mücadelesinde yenik düşünce, tarafdarlarıyla kaçıp gelerek, *Taron* (Ahlat-Muş) bölgesine yerleşen; sonra parlak askerî kudretleriyle “*Siparabed*” = Sipehbed/Başkumandan unvanıyla tanınan “*Mamık ve Konak Kardeşler*” den, birincisinin adıyla tanınan “*Mamıkonyan*” (= Mamikonlar) hanedanı (Destanlarımızda, küçük ve daha uzun ömürlü prene göre, “*Kara-Konak*” denilmiştir).

3. “*Gogalet-Koca oğlu* (Gence-Kazağı’ndan batıda Artvin’e kadarki yerleri içine alan “*Gogaren*”/Gugar’k = Gugarlar ülkesine adını veren Saka kolundan) *Şor* (kabilesinden) *Şamşoldın* (= gürcüceye tercümesiyle, “*Sami-Solge/Şamşolde*” = Üç-Ok denilen kalenin hâkimi) “*Kuzey-Bideaşkhı/Uçbeği*”, “*Gugaret*” (türkçesinde, “iki r” den biri “le” olmuş) *Eyâleti* merkezi *Şor Sancağı*’nda “*Şamşolde*” kalesi hâkimi “*Çenasdan*”’dan gelme ünlü Başbuğlar hanedanı *Orbelyanlar/Orbelliler*.

4. *Bayburt* ile *Ban-Hisarı* (Oltu’daki Penek) bölgeleri hâkimi olup, (Doğu-Bayazıt’taki) “*Tana-Sazı*” çevresinde de mülkleri olan, “*Kam-Bura(t) Beğ oğlu Bamsı-Bayarak*”, “*Kazan-Beg’in Inağı*” (başveziri). = *Ispir-Bayburt* kesimi Elbeğleri, Süvâri Kumandanı ve *Arşaklılar*’ın, “*Tak-a-Tir*” (= farsça: Taç-Giydir’en) unvanlı vezirleri, “*Biurat oğlu Samba Bagarat*” hanedanı.

5. Kuzeylilerle savaşta, *İç-Oğuzlar* Başkumandanı ve “*Hamid* (Diyarbakır) *ilen Merdin-Kal’ası*”nın hâkimi, “*Kara-Budak Bek*” = (Suriye hududunu kollayan) “*Güney-Bideaşkhı Miantak Sülâlesi*” olup, “*Arzanen/Alcnik*” (Siirt-Diyarbakır-Mardin kesimi) *eyâleti* hâkimi ünlü hanedan.

6. (*Tunceli-Elâzığ-Egil* bölgesi Elbeğleri timsali) “*Yagan-Bek*” (“*Yagan*”, türkçe, “fil” demektir), “*Yaganak*” diye de anılan bu hanedan, “*Kazılık-Koca oğlu*” kütüğüyle, “*Karadengiz* kenârunda *Dozmurt Kal’ası*”nı zaptetmiş gösteriliyor (VII. Boy) = *Karadeniz*’deki yelkenlileri, fırlattığı kayalarla batıran, turnaklarıyla sert kayaya “kartal resmi” çizen güçteki “*Tork*” (= Türk) denilen atanın soyundan “*Angel*” (Egil) ve *Sopen* (Harput-Tunceli) hâkimi hanedan.

TAŞ-OĞUZ/BOZOKLAR Kolundan:

1. “*Kazan-Beg’ün Tayısı*” ve “*At-Ağızlu*” (= Delilli-Konuşan, Sözü-Tutulan) sıfatlı, “*Afrasyab-oğlu*” sülâlesinden (Aran/Karabağ-Gence hâkimi) ve “*Taş-Oğuzlar Hükümdarı*” “*Oruz-Koca/Altmış Kırkıl*” (= Aksakallı/Senato Meclisi) Sakallı Koca’nun ulusu” = (M.Ö. 66 yılında, Romalı Serdari Pompeus’un Tiflis doğusunda Kür boyunda kışlağa geçen ordusuna, 70 bin askeriyle hücum eden “*Oroeses/Oroises*” yani Orus/Örs (demirci tezgâhı) adlı Albanlar hükümdar sülâlesi timsali), “*Si-Sakan*” ve “*Si-Unik*” hanedanı.

2. “*Demürkapu-Derbend*” (Şirvan) bölgesi “hâkimi ve Taş-Oğuz çerisi Başkumandanı, savaşta sağkolda vuruşan (Oruz-Koca oğlu Kayan-Salçuk neslinden), “*Ellisekiz Salçug’un ulusu Dondar-Bek*” hanedanı = Kür solundan Hazar-Denizine kadarki yerlerin hâkimi ve başkendi” “*Kabalak/Kabala*” olan *Albanlar/Ağuvank* hanedanı.

3. (Oğuzlar’dan en güneyde bulunduğu, erken Müslüman olan sülâleden, Kürtler’in Elbeğleri) “*Kayan-Ucun* (Uşun/Vusun) oğlu *Bogduz-Aman Bek*” (Urmiye-Gölü güneybatısındaki “Uşunu” bölgesine ad verenlerin torunu, Bogd’uz/Bokhtî/Bokhtan = Evrenler boyundan Aman) = “*Kortuk*” (= Kürtler) *Eyâleti’nin*, “*Mar’ik*” (= *Evrenler Yılanlar*) da denen hâkimleri (301 deki Yaylak-Derneği’nde, Hristiyanlığı benimsemişlerdi).

4. “*Avşar-Bek*” (Büyük-Albak = Başkale kesiminde) = *Arşaklılar* Hükümdarlarının “*Avcıbaşı*”lığını yapan ve ellerinde “*Ardziv*” (= Kartal) taşıyan “*Ardzer-Unik*” hanedanı.

5. “*Dokar-Bek*” = “*Paytakaran*”/ *Mugan* kesimi Elbeğleri.

6. “*Togsun-oğlu Alp-Rustam Bek*” = *Van-Gölü* güneybatısında hâkim olan “*Ereşt/Reşt-Unik*” hanedanı.

Arşaklılar’ın tahta geçmeyen *Horasan*’daki “*Suren-Bahlav*” kolundan *Prens Anak*’ın, 252 yıllarında, göçüp gelirken, konakladığı *Ağrıdağ* ile *Maku* arasında çadırdı doğan oğlu, sonradan *Kayseri*’de *Hristiyan* terbiyesiyle büyüüp, “*Grigorios/Grigor*” adıyla râhip olmuştu. “Dönük (= Kendini hayvan biçiminde görme) hastalığı”na tutulan *Arşaklı* hükümdarı *III. Tiridat*’ı, İncil okuyarak kerametiyle iyileştiren “*Aziz-Grigor*”, 301 yazında *Yaylak-Derneği*’ne gelen 16 Elbeğini de, bu hükümdarla birlikte vaftiz edince, ülkede resmen *Hz. İsa-Dini* kabul edilmiş oldu. Okuduğu *Kayseri*’ye gidip, “*Patrik*” olma yetkisini alarak dönen bu “*Suren-Bahlav*” kolundan *Arşaklı* “*Aziz-Grigor*” (252-325), “*Büyük*” unvanıyla anılan *III. Tiridat*’ın (286-330) izni ve isteğiyle, her yere *Hristiyanlığı* yayıyordu. *Oğuznâmeler*’de,

“*Dede-Korkut / Korkut-Ata* (= Pontif/Dede/Ata/Râhib = Korkutan) sıfatı ile anılan bu Azizin adıyla tanınan “*Ermeni-Grigoryan Mezhebi*”nde, *Arşaklılar*’ın eski Türklük gelenekleri’nden, başka Hristiyan Mezheplerinde görülmeyen, şu hususlar, yeni dine uydurularak yaşatılmıştır:

1. *Arşaklı Bayrağı*’ndaki “*Kartal / Karakuş*”, vaftiz edilerek, Kilisenin timsali yapılmıştır.

2. *Domuz beslemek ve eti, harâmdır.*

3. *Tavşan*, uğursuzdur.

4. “*Madag*” diye, *Adak-Kurbanı* kesilir.

5. *Kabirtaşı* olarak, *Koyun* ve *At Heykelleri* kullanılır (Alevî Tunceli, Varto Zazaları ile, Şî’a İğdır-Tuzluca Karakoyunluları’nda da, bugün bu âdet vardır).

6. “*Vaftiz-Babası*” âilesiyle kız akrabalığı yasaktır (ötedenberi Müslüman Azerbaycan ve Doğu-Anadolu’da görülen, “Kivrelük” geleneğinde de, böyledir. Buna Fergana’da “Kübrelik” deniyor).

7. *Râhipler*, *evlenir*, çocuk sahibi olur.

8. “*Sivri-Türk Çadırı*” biçiminde künbedli *Manastır ve Kiliseler* yapılması (Mimarlık da, Ortaasya köküne bağlanmıştır).

9. Kadınların, yabancı erkeği görünce “yaşmaklanma”sı.

* * *

1973 ve 1983 teki iki tebliğimizde¹ belirtilenler ile yeni tesbitimizde, “*Kitâb-i Dedem-Korkud*”daki “*Boy*” adlı 12 Destanın, *Büyük- ve Küçük-Arşaklılar* ve halefleri çağındaki tarihî hâdiseleri yansıtanları, tarih sırasına göre şunlardır:

a) M.Ö. 57-38 yılları arasında *Arşaklılar*, yeniden *Romalılar*’ın cephesine gelip, 28 Mayıs 53 günü *Tribün Krasus*’u *Karha* (Haran) kesiminde yenince, *Antakya* ve *Kuzey-Suriye*’yi de ellerine geçirmişlerdi. Bu sırada, şimdiki *Elâzığ-Tunceli* kesiminde *Yaganak* (Ankel) *Hanedanı*’nın, *Karadeniz kıyısında* (KSENOPHON’un M.Ö. 400 yılında çok savaşçı olduklarına tanıklık ettiği) “*Direl*” (Direg)-*Takavor*’ elindeki *Dozmurd-Kal*’ası’nı alırlarını, *VII. Boy* anlatmaktadır.

¹ “*Dede-Korkut Kitâbı*’ndaki *Üç Destanın Tarihteki Yeri*”, I. ULUSLARARASI TÜRK FOLKLOR SEMİNERİ, Ekim 1973, Bildirileri, Ankara 1973, s. 95-106. “*Dede-Korkut Oğuznâmeleri Boyları’nın Tarihteki Yerleri*”, TÜRK TARİHİNDE ERMENİLER SEMPOZYUMU, Mayıs 1983, Tebliğleri, İzmir 1983, s. 243-251.

b) *Küçük-Arşaklı* sülâlesini kuran *I. Tiridat* (52-100) / *Dırsa-Han*'ın biricik oğlunun, "*Bayındur-Han'ıng Ağ-Meydânı*"nda (Hemedan'da) Boğa ile güreşip yenmesini ve "*Boğaç*" adını almasını, *I. Boy* anlatmaktadır.

c) M.S. 197 de, *Dağıstan*'dan "*Venaseb ve Surhab / Surhang*" öncülüğünde gelen "*Khazır'lar ve Barsıl* (Borçalı)lar"ın akıncıları ile savaşın destanı, *II. Boy* gözüküyor.

ç) 252-286 yılları arasında *Ateşetapan Sasanlılar*'ın ve yine onların 450-482 arasında "*Oğuz-Elleri*"ni istilâları ve *Zerdüştlüğe* zorlamalarının timsâli "*Depegöz*" belâsı, *VIII. Boy*'da destanlaştırılmıştır.

d) Eski *Gürcistân* tarihi "*Kartlis-Çkhovreba*"da ve Süryanî Kalaglı ZENOB'un 324 te ölümünden önce yazdığı "*Daron Tarihi*"nde anlatılan, *Kuzeyliler*'in ve *Durdzuklar*'ın akınlarını, *Arşaklılar*'a tâbi *As-Bakur oğlu Mirian* / *Bagul-oğlu Amuran*'ın, 305-306 yıllarında savaşarak geriçevirmesi, *IX. Boy*'da güzelce anlatılmaktadır.

e) *Kafkaslar Kuzeyi*'nden 310 yıllarında gelen *Hun-Kıpçak* akınlarının, (Hristiyanlığı yeni kabul ederek yeryüzünde ilk defa Devlet dini yapan) *III. Tiridat* tarafından yenilip, geri çevrilmesi, *IV. Boy*'da destanlaştırılmıştır.

f) 330-331 yıllarında, *Hristiyanlık*'tan *Eski-Din*'e dönen *Boybeğleri ile Arşaklılar*'ın savaşı, *XII. Boy*'da: *Âsi Taş-Oğuz / Boz-Ok'un, İç-Oğuz / Üç-Ok'lar*'a düşman olup, sonunda barışmaları biçiminde anlatılmıştır.

g) *Romalılar*'ın yardımıyla 369 yılında, (şimdiki Ağrı İli Taşlıçay İlçesi'de) "*Üçkilise / Bagavan*" (yeni adı: Taşteker) yanında *Sasanlı* ve onlara uyan dindendönme *Arzerunili Mehrucan* kuvvetlerinin, "*Çırav Savaşı*"nda yenildikten sonra, *Mehrucan*'ın, "*Gokovit-Sazlığı*" (Bayazıt-Ovası'nda Sarısu boyunda "Şikhli-Gölü" de denilen) / "*Tana-Sazı*"nda, *Bagarathı Sempad* (Bamsı-Bayarak) tarafından yakalanıp öldürülmesi, *III. Boy*'da tanıtılıyor.

ğ) *Hazarlar*'ın müttefiki *Saber / Sabirler*, 508 yılında *Kafkaslar*'ı aşarak *Kür* ve *Aras* boylarına yerleşmişken, onlara "*Sevord'k*" (= Karaoğulları) deniyordu. "*Uşun-Koca oğlu Akarak* (adı, Karabağ'da "*Akara / Hakarı*"da yaşamaktadır) ile *Sakarak*"ın, *Alıncak-Kal'ası*'nda bunların "*Kara-Takavor*" adlı beğleriyle savaşının destanı, *X. Boy*'da anlatılıyor.

Küçük-Arşaklılar'ın türkçe deyimleri, 440-660 arasındaki "Eski-Ermeni / Grabar" dili metinlerinde yer almıştır. Bunları, *Baku*'daki yayınları ile 1954 te Mir Ali SEYİDOF ve 1983 te *Udili Gregoryan* Voroşil L. GUKASYAN kısmen tanıtmışlardır². V. Yüzyıldan beri gürcü ve ermeni kaynaklarında,

² a-M.A. SEYİDOF, "*Varsak Sözü Hakkında*", AZERBAIJAN EDEBİYAT ve DİL İNSTITÜTÜ ESERLERİ Dergisi, Baku 1954, VII. 175-185. b-V.L. GUKASYAN,

*Arşaklı/Part türkçesi'*nden, "Gosan" (Ozan) ve "Varsak" (Çalgıcı-Oyuncu/Dansöz) deyimleri yer almıştır. Prof. Mary BOYCE de, "The Parthian gōsān and Iranian minstrel tradition" adlı makalesinde³, 440 ta tercüme edilen "Ermenice Tevrat"ta, "Gusan"'ın "çalgıcı-şarkıcı-destancı" yerine kullanıldığını; gürcücedeki "M-Gosan/M1-Gosan'ni" deyimlerinin de, Parthlar'dan geçtiğini belirtir. V.L. GUKASYAN ise, 440 ta yazılan "Ermenice İncil Tercümesi"nde: 1- EMLİK (= bir yaşında oğlak), 2- ARIG/ARUK (= ark, su-kanalı), 3- OT/KHOT (= ot, bitki), 4- TEL (= saz-teli ve iplik), 5- VOÇKHAR (= koçkar, koç) gibi türkçe sözleri tesbit ediyor ve 660 yılına kadarki eserlerden de, şunları bildiriyor:

a) *Bayağı sözler*: AVÇI (avcı), ÇÖPÇİ (çocukların boğazından çöp, çekirdek çıkaran halk-hekimi), ALP (yiğit), ZER (yer/Kıpçak-ağzı ile: cer), EL/İL (il, ülke), KÖK-YAR (şimşek, yıldırım), TANGRI, KONAK (konuk, misafir), AKI (cömert).

b) *Rütbe adları*: KHAKAN, KHAN, KHATUN, CABGU/YABGU, TARKHAN (feodal), ELTEBER (belli bir bölgenin başkanı), TUKAN (râbitacı, elçi), TIDUN (yüksek rütbeli subay/Tudun). ZER-TEĞİN (Khursan ülkesi beği), ŞAD.

c) *Kavmi adlar*: KHAYLEN-TURK, BARSIL (Borçalı), BULGAR, ONOGUR/HUNOGUR, HUN, KHAZAR, AK-KHAZIR/AK-KHAZAR, PAÇANIK (Peçenek), KANKAR (Kenger).

ç) *Kişi adları*: AVÇI, ALP, KAZAN, KONAK, GOR (Nahçıvan'da "Goris" bölgesine adını veren).

d) *Yer adları*: HUNASDAN (Kafkaslar kuzeyi), TURKASTAN (Khazar ülkesi), ÇOL/ÇUL (Dağıstan Demirkapı-Derbendi), KHUNAN, KHALKHAL, BALASAKAN, TARNAUT. Yine V.L. GUKASYAN, bunlardan en yenisinin, *Göktürk Yazıtları*'ndan 150 yıl önceki yazılı kaynaklardan alındığına işaret ediyor.

"Azerbaycan Dilinin Teşekkül Tarihine Dair Kaydler", AZERBAYCAN FİLOLOGİYASI MESELELERİ, Baku 1983, s. 45-62; Nilay DEMİR'in yazımıza aktarması, TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI Dergisi, Ağustos 1984, Sayı 31, s. 104-133 (tektük dizgi yanlışları var).

³ *Journal of the Royal Asiatic Society* dergisi, London 1957, s. 10-45. Bundaki haberler ile, David Marshall LANG'ın 1970 te Londra'da basılan "Armenia Cradle of Civilization" (Nuh'un-Gemisi'nin Ağrı/Ararat'ta oturmasını delil tutarak, bu ad konulmuş) kitabında (s. 253-255) "Gosan" üzerine verilen üç haber ve M.A. SEYİDOF'un belirttiklerinin özeti için bakınız, Fahrettin KIRZIOĞLU, "Parth/Arşaklı Gosan'ı ile Oğuzlar'ın Ozan'ının Aynılığı", BİRİNCİ MİLLÎ TÜRKÖLJİ KONGRESİ (Şubat 1978), Tebliğler, İstanbul 1980, s. 307-315.

Bizim yukarıda belirtilen neticelere varmamız, “*Dede-Korkut Oğuznâmeleri*” metinleri ile, *Küçük-Arşaklılar* (52-428) ve *Halefleri*’nin, *İslâm-Arap Fetihleri*’ne kadarki vak’alarını anlatan, şu eserleri gözden geçirmekle olmuştur: a) Süryanî (Syriac)-Yunan-Ermeni kronikleri koleksiyonu (M.Ö. II. Yüzyıl-M.S. VI. Yüzyıl) tercümesi, Victor LANGLOIS, “*Collection des Historiens Anciens et Modernes de l’Arménie*”, 2 cilt Paris 1867, 1869. b) (456-661 vak’alarını anlatan) Frédéric MACLER tercümesi, “*Histoire d’Héraclius par l’Evêque Sebéos*”, Paris 1904. c) Moses KALANKAY-TUAÇI, (Şimdiki Kuzey-Azerbaycan/Şirvan-Karabağ bölgesi) “*Ağvan (Alban)lar Tarihi*”, (660 yılında biten bu esere, Zeyil yazılmıştır), Hrant D. ANDREASYAN tercümesi 1943, TTK Kütüphanesi (daktilolu) “Çeviri Eserler” Bölümünde (bazı “dinî ve sırf kiliseye aid parçalar” atlandığından, tam tercüme sayılmaz); ingilizce tercümesi, C.J.F. DOWSET, “*The History of the Caucasian Albanians by Movsès Dasxuranci*”, London 1961. ç-M. BROSSET tercüme ve izahları ile “*Kartlis-Çkhovreba*” (= Gürcistan’ın Hayatı) adlı anonim eski Gürcistan Tarihi, “*Histoire de la Géorgie*”, I. Partie (Başlangıçtan 1469 yılına değin), Petérsborg 1849.

Bir de, “*Mesrop/Ermeni Alfabeti*” konusuna dokunalım:

a) Rahmetli İbrahim KAFESOĞLU, 1945 te incelediği Ahlat’taki “*Arıklı Deresi*”nde kelime aralarını (:) ile belirten, *Bayındırlık* damgası da bulunan kaya yazılarını tanıtırken, şöyle diyor: “*Ermeni Alfabeti*”nin *Aramice*’den doğrudan doğruya değil de, *Türk yazısı* yoluyla meydana gelmiş olduğunu, yakın bir ihtimal olarak düşünebiliriz”⁴.

b) Biz de 1953 te basılan “*Kars Tarihi*”nde (s. 169-173, 188), “*Çenastan*”/ *Türkistan*’dan gelen Prens “*Mamık ve Konak Kardeşler*” uruğunun 217 veya 240 yıllarında yerleştiği *Taron* bölgesinde *Muş* şehrini Beğlik merkezi etmelerini ve *Muş*’un bir köyünden yetiştirme (türkçe Vardan adlı bir banın oğlu râhib *Aziz-Mesrob*’un (361-440) 406 yıllarında tertiblediği 36 işaretli “*Ermeni Alfabeti*”nden şu onbinin, aynen *Türk oyma yazısı*’ndan alındığını belirtmiştik: B, Ê, Î, L, DZ, K, N, Ç, R, V, NG.

c) Rahmetli Dr. Hamit Zübeyr KOŞAY, Atatürk Üniversitesinde öğretim görevlisi iken Alman Arkeoloğu Dr. Hermann VARY’nin 1965 te, Erzurum’un Aras güneyindeki *Karayazı* ilçesi *Bayro/Salyamaç* köyü yanındaki “*Cunni*” (= Cinli, Perili) Mağarası içinde bulduğu V. yüzyıldan kalma; 12 *Oğuz Boyu Damgası*, *Uygur Urug Remizleri*, *Eski Türk Runik Harfleri*, *Hayvan ve Süvari Resimleri*, *Eski*

⁴ I.Ü. Ed. F. TARİH DERGİSİ, İstanbul 1949, sayı 1, s. 184-185.

Ermeni Yazıtları'nı ve 1900 yılında Prof. CUMONT'un, *Su şehri* güneyindeki bir kayada bulduğu dört *Oğuz Boyu Damgası*'nı tanıtıyor⁵.

Umarız ki, kırk yıldan beridir benimseyip yayınlarımızda tanıtmaya çalıştığımız, “*Dede-Korkut Oğuznâmeleri*”nin, “*Yukarı-Eller/Oğuz-Elleri*”ndeki *Sakalar* ve *Arşaklılar* ile *Halefleri/Torunları*'na âit “*Tarih-Destânları*” olduğunu gösteren tezimizi, Tarihçi ve Türkologlar ilmi tenkidleriyle gereği gibi işlesinler; sonunda bütün gerçekler ortaya çıksın. Bu tezimizde en ufak bir tutarsızlık varsa, belirtilsin. Bunu görmek, bizi mutlu edecektir.

⁵ “Altürkischen Felszeichnungen in Nordost-Anatolien”, Von Hermann VARY, Bochum, URAL-ALTAISCHE JAHRBUCHER, Band 40, Heft 1-2 (Özeti, TÜRK ETNOGRAFYA DERGİSİ, Ankara 1969, Sayı XI. s. 27-32.)

BİBLİYOGRAFYA

HYLA A. TROXELL, *The Coinage of the Lycian League*, The American Numismatic Society, New York, 1982, XIX + 255 sayfa, 44 levha, 10 şekil + 10 tablo ve 1 harita.

Hyla A. Troxell'in *Lykia Birlik Sikkeleri* olarak Türkçe'ye çevrilebilen bu kitabı, nümizmatik çalışmalarının önde gelen kuruluşlarından olan *The American Numismatic Society* tarafından *Numismatic Notes and Monographs* dizisinde yayınlandı. 255 sayfadan oluşan kitap, zaman zaman sikkelerin buluntu yeri, basıldığı kenti ve sayısı ile ilgili tablolara yer vererek okuyucuya sayısal, dolayısıyla karşılaştırma yapabilecek bilgiyi de vermektedir.

Özellikle son yıllarda yaygınlaşan nümizmatik çalışmalarının daha çok Küçük Asya bölgelerinde ya da kentlerinde yoğunlaştığı gözden kaçmamaktadır. Kuşkusuz, Küçük Asya'ya yöneltilen bu ilginin en önemli nedeni, bölgenin tarih sahnesinde önemli bir yer almasının yanı sıra, daha önce bu konuda yapılan araştırmaların diğer arkeolojik çalışmalar yanında az ya da yetersiz oluşudur. Lykia bölgesi ise öteden beri tarih ve arkeoloji alanındaki çalışmalarda geri planda bırakılmıştır. E. Akurgal, O. Akşit ve C. Bayburtluoğlu dışında Türk bilim adamlarının ihmaline uğramış olan bölge gerçekte topografik yapı ve ulaşım açısından da araştırma olanaklarını kısıtlamaktadır. Son yıllarda bölge Türk ve yabancı bilim adamlarınca yeniden ele alınmaktadır.

Lykia bölgesi, sınırları ve kent lokalizasyonu açısından antik kaynaklarda yetersiz, kimi zaman da anlaşılması güç bilgilere sahiptir. İşte, antik kaynaklara paralel olarak yürütülen bölge nümizmatikindeki çalışmalar bu soruna ışık tutarak, bazı karanlık noktaların aydınlığa çıkmasını sağlamıştır. Hyla A. Troxell, konuya bu yönden de yaklaşarak bölgenin sınırları, kentleri, Birliğin oluşum süreci ve sona ermesi arasındaki değişikliklere de yeni boyutlar kazandırmaktadır.

Troxell'in bu kitabı şu başlıklar altında toplanmıştır: Önsöz - Kısaltmalar - Şekil ve Tabloların Listesi - Tarihsel Zemin - Katalog Düzeni - I. Dönem: Muhtelif Lykia Bronzları - II. Dönem: Kentlerin Gümüşleri - III. Dönem: Kentlerin Bronzları - IV. Dönem: Yörelerin Gümüşleri - V. Dönem: Yörelerin Bronzları - Lykia Birlik Sikkeleri'nin Gerçek Darp Yerleri - Darp Yerlerine Göre Sikkelerin İndeksi - Ekler - Levhaların Listesi - Levhalar.

Yazar, Lykia Birlik Sikkeleri'ni katalog düzeni içinde vermekte ve katalog da kitabın üçte ikisinden fazlasını kapsamaktadır. Buradan da anlaşılacağı üzere, yukarıda bahsedilen beş ana dönem kataloğun kapsamında ele alınmaktadır.

Troxell, Birlik Sikkeleri'ne geçmeden önce, bölgenin tarihsel geçmişi üzerinde duruyor (s. 1-13). Aslında sikkelerin incelenmesinde büyük önem taşıyan bölgenin tarihini -gerektiği şekilde- ayrıntılı veren yazar, geçen yüzyıldan başlayarak, İskender'in bölgeye gelişinden önceki Lykia sikkelerine büyük bir ilginin yöneldiğine dikkati çekerek söze başlamaktadır. Bu ilginin kaçınılmaz olduğunu bölgenin tarihsel ve kültürel geçmişiye bakarak açıklamaya

çalışıyor: “Homeros’da Asya’nın seçkin halkları arasında gösterilen Lykia’lıların her zaman güçlü bir ulusal birlik duygusuna sahip oldukları; arkaik ve klasik dönem boyunca bu duygunun onları sömürge duruma düşmekten ve nispeten de dış egemenlikten koruduğu anlaşılmaktadır. Karşı konulmaz bir güce sahip olan Pers İmparatorluğu’nun idaresi altında bile Lykia’lılar, bir kısım hak ve özgürlüklerini ellerinde bulunduruyorlardı. Örneğin, yerel sülaleler beşinci ve kısmen de dördüncü yüzyıl boyunca kendi adları ile sikke darbediyorlardı. Yunan ve Akhaimenid dünyalarından etkilenmenin kaçınılmaz olduğu bu dönemde Lykia’da, bugün dahi mimarlığı, heykeltıraşlığı ve sikkeleriyle hayranlık uyandıran etkin ve özgün bir kültür ortaya çıktı.” (s. 1).

“Yaklaşık olarak İ.Ö. 362’de son sülalenin de çöküşünden birbuçuk yüzyıldan fazla bir süre içinde Lykia’lıların hemen hemen hiç sikke darbetmediklerinin anlaşıldığını” vurgulayan yazar, İ.Ö. ikinci yüzyıl başlarında kaynakların artık tamamıyla Hellenize olmuş kentlerden oluşan resmi bir Lykia Birliği’nden söz ettiklerini, bu kentlerin gümüş ve bronzdan tek tip federal sikkeler darbettiklerini yazmaktadır. Troxell, şöyle devam ediyor: “Bu sikkelerin çoğu kabaca tüm iki yüzyıla, yani Lykia’nın Rhodos egemenliğinden kurtulduğu İ.Ö. 167’den, sonunda otonomisini kaybedip Roma İmparatorluğu’nun işgali altına girdiği İ.Ö. 43 yılına değin tarihlenmektedir” (s. 2).

Yazar, kendinden önce Lykia Birliği sikkelerine çok az değinildiğini, bu yüzyılın başlarında bazı bilim adamlarının Augustus ve Claudius’un idaresi altındaki bazı seriler üzerinde araştırma yaptıklarını, konuyu bir bütün olarak ele alan son yüzyıllık çalışmanın ise yarım yüzyıl öncesine dayandığını söylemektedir. “Kronoloji ve birimler açısından kesin doğrulara dayanmayan, eksik ve bazen de hatalı” olduğunu belirttiği “BMC ve Historia Numorum” dışında, Lykia Birlik Sikkelerini ele alan hiçbir yararlı eserin mevcut olmadığını” sözlerine eklemektedir Troxell (s. 3).

Troxell, *Tarihsel Zemin* (s. 1) başlığı altında Lykia’nın fiziki ve beşeri coğrafyasını, İ.Ö. 167 yılına değin Lykia tarihini ve Lykia Birliği’nin başlamasını küçük başlıklar altında toplamaktadır.

Kitabın üçte ikisinden fazlasını kapsayan kataloğun nasıl düzenlendiğinin, şekil ve tabloların hangi ölçüler içinde yer aldığıнын anlatıldığı ve adeta kataloğa bir anahtar niteliğindeki *Katalog Düzeni*’nde (s. 15) çalışmasının İskender sonrası Lykia Birliği ile bu birliğin yaklaşık İ.Ö. 200 - İ.S. 43 yılları arasında darbedilen gümüş ve bronz sikkelerini kapsadığını söylemektedir. Burada 1825 adet Birlik sikkesi kataloğa alınmıştır. Troxell, ancak iki ana özelliğe sahip olan sikkeleri Lykia Birlik Sikkeleri olarak kabul etmektedir:

1. **ΛΥΚΙΩΝ** ya da **ΛΥ** şeklinde federal etnik yazı ya da kısaltması ile,
2. Birliğin birinci yüzyıl sonundaki iki büyük yöresi olan Kragos ve Masikyotos’a işaret eden **KP** ya da **MA** kısaltmaları bulunanlar.

Ya da her iki türün bir arada yer aldığı sikkeler. Üzerlerinde **ΛΥΚΙΩΝ** yerine **ΟΛΥΜΠΗ** ya da **ΦΑΣΗΛΙ** şeklinde yazılar yer alan Olympos ve Phaselis’in Pseudo-Birlik Sikkeleri de kataloğa dahil edilmiş olup, diğer otonom Lykia kentlerinin sikkeleri dahil edilmemiştir.

I. Dönem bölümünde (s. 17) muhtelif Lykia bronz sikkeleri, **ΛΥΚΙΩΝ** dışında ayrıca hiçbir kent ya da yöre yazısı taşımamaktadır. I. Dönemin tüm tiplerinin (Bellerophon, Apollon, Artemis) Lykia’nın ve hatta belki de Birliğin kalbi olan Ksanthos Vadisi ile ilişkiler gösterdiğine dikkati çeken Troxell, bu durumun olasılıkla Ksanthos ve Patara gibi batıdaki büyük

kentlerden birinde darbedilen ilk birlik sikkeleri için uygun olduğu düşüncesindedir. Yazar, ayrıca daha önce yapılan bazı sikke tanımlamalarındaki hatalara da dikkati çekerek, Levha I 1a'da verdiği sikkenin ön yüzündeki tipi Babelon'un ¹ Helios, Robinson'un ² Herakles olarak teşhis ettiğini, BMC'de ise Hill'in ³ ön yüzü tanımlamadığını belirtmekte, bu başı sikkenin arka yüzündeki Himera ile ilişkili görerek *Bellerophon* olarak yorumlamaktadır.

II. Dönem'de (s. 25), Birlik Sikkelerinin darbettği gümüş sikkeleri Rhodos plinthophorları ile karşılaştırarak ele alan yazar, daha sonra 1970 Kemer Definesi ile 1975 Letoon Definesini irdelemekte ve bu dönem sikkelerinin bir katalogunu vermektedir.

III. Dönem'de (s. 99), Birlik kentlerinin darbettği bronz sikkelerin katalogu verilmektedir. Bu dönem arka yüz tipleri A ve B olarak iki ana stilde ele alınmakta, bu ayırım ise Apollon'un saç stilinden kaynaklanmaktadır. Bu dönem sikke darbeden kentleri batıda *Ksanthos*, *Pınara*, *Kadyanda*, *Tlos*, *Patara*, ve güneyde *Phellos*, *Antiphellos*, *Aperlai*, *Kyaneai*, *Trebendai*, *Myra*, *Arykanda*, *Limyra* ve *Gagai* olarak veren yazar, bu kentleri bir tablo halinde, stillerini de (A-B) göz önüne alarak vermektedir.

IV. Dönem'de (s. 111), Kragos ve Masikyotos yörelerinin darbettği gümüşler incelenmektedir. Gümüşler drahmi, yarım drahmi ve çeyrek drahmileri içermektedir. Yarım drahmilerin (hemi-drahmi) ana birim olduğunu söyleyen Troxell şöyle diyor: "*Yarım drahmiler ana birim olup, tipleri II. Dönem drahmilerinin bir tekrarıdır: Önyüzde Apollon başı, arka yüzde quadratum incusum içinde lir.*" (s. 112).

Yazar, bu bölümde ayrıca dört defineyi de kataloga dahil etmiştir: 1863, 1935 ve 1977 Lykia Defineleri ile 1976 Marmaris Definesi.

Katalogda IV. Dönem hemi-drahmileri yedi seri altında incelenmektedir. Bölüm *Tarihsel Zemin ve Mutlak Kronoloji* (s. 173) alt başlığı altında toplanarak son bulmaktadır.

V. Dönem (s. 185) yine Kragos ve Masikyotos yörelerinin bronz sikkelerini içermektedir. Burada, daha önceki bronz sikkelerin katalog düzeninde yer alan birim ve onun yarım ve çeyreklerinin dışında sestertius ve dupondiuslar da katalogda yer almaktadır. Darplar ise başta Kragos ve Masikyotos olmak üzere ayrıca *Kyaneai*, *Myra*-Masikyotos, *Telmessos*-Kragos, *Tlos*, *Tlos*-Kragos ve *Ksanthos*-Kragos'dur.

Yazar, günümüze kalmış olan bu dönem sikkelerinin çoğunu A-G serileri içinde vermektedir. Bu serilerden A-D Augustus'un idaresi altında basılmışlar ve günümüze çok sayıda kalmışlardır.

Lykia Birlik Sikkelerinin Gerçek Darp Yerleri (s. 227) bölümünde yazar, bazı sikkelerin nerelerde darbedildiği sorununa zaman zaman değinildiğini fakat Birlik Sikkelerinde durumun bir dönemden diğerine değişiklik göstermesi nedeniyle sorunun yalnızca hangi kentlerin yöre darphaneleri vazifesini gördüğünün belirlenmesiyle çözülemeyeceğini ve fakat hangi kentlerin hangi yöreye dahil olduğuna da açıklık getirilmesi gerektiğini vurguluyor. Nitekim, görüleceği üzere, IV. Dönem sikkelerinin darp yetkisini iki büyük yöre, Kragos ve Masikyotos elinde

¹ *Revue Numismatique*, 1893, s. 336.22

² E.S.G. Robinson, "Coins from Lycia and Pamphylia," *Journal of Hellenic Studies*, 1914, s. 42, n. 19.

³ G.F. Hill, *Catalogue of the Greek Coins of Lycia, Pamphylia, and Pisidia*, London, 1897.

bulunduruyordu. Troxell, I. Dönem'deki az sayıdaki bronz sikkenin yalnızca üzerlerindeki *Lykialılar* yazısından giderek, nerede darbedildiğini söylemenin imkânsız olduğunu; II. Dönem sikkelerinin darp yeri tayininde ise kalıp ilişkilerinden bazı sonuçlara varılabildiğini; III. Dönem'de her kentin kendi bronz sikkesini darbettığını; IV. ve V. Dönemlerde ele aldığı sikkelerin merkezî bir darp yerinde olabileceği gibi iki ya da daha fazla darp yerlerinde de darbedilmiş olabileceği olasılıkları üzerinde durmaktadır.

Kitap, *Darp Yerlerine Göre Sikkelerin İndeksi, Ekler ve Levhalar* ile son bulmaktadır.

Yazarın kitapta vermiş olduğu Birlik Sikkeleri'nin gerçekten özenli ve uzun süren bir çalışmanın ürünü olduğu gözden kaçmamaktadır. Eser, nümizmatlara olduğu kadar, bu bölge ile ilgilenen yerli ve yabancı bilim adamlarına da yararlı olabilecek niteliktedir.

OĞUZ TEKİN

1985 YILININ İKİNCİ YARISINDA KİTAPLIĞIMIZA GELEN KİTAP VE DERGİLER

A. KİTAPLAR

- Abdi İpekçi Semineri: Türkiye’de Terör. 30 Ocak-1 Şubat 1980.* 1980 Ağaoğlu Yayınevi. 359 s., 15 res. = Gazeteciler Cemiyeti Yayınları: 13. 8° (A. IV/8848).
- Acta Interdisciplinaria Archaeologica. III. Cilt.* Nitra 1984 Archeologicky ústav Slovenskej akadémie vied. 332 s. 4° (B/9482-3).
- Açık Mektup. Genş. İkinci bs.* Ankara 1985 Anadolu Basın Birliği. 39 s. = Anadolu Basın Birliği Genel Merkezi Genel Başkanlık Özel. 8° (A. IV/8914).
- AD-DABBAG, MUSTAFA MURÂD: *Al-Mûcez fî tarih ad-Düvel al-İslâmiyye ve Uhuduha fî beladına Filistin. 2. Cilt.* Beyrut 1402 (1982) Dar ut-Talia’lit Tabaa ve al-Neşr. 175 s. = Filistiniyyât 4. 8° (A. IV/8877-2).
- Africa and The Arabian Peninsula. Haz.: Gilbert Grosvenor.* Washington 1950 The National Geographic. Magazine. 1/12.000.000 (H/192).
- AHMED CEVAD: *İktisadda İnkilâb. İstihlak teavun şirketleri.* İstanbul 1329 Kütüphaney-i İslam ve Askeri. 274 s. 8° (A. IV/8971).
- AHMED MUHTAR: *Osmanlı topçuları.* İstanbul 1315 Mekteb-i Funun Harbiyye Matbaası. 12 + 406 s., 15 pl. 4° (B/9456).
- AHMED NEBİL—BAHA TEVFİK—MEMDUH SÜLEYMAN: *Niçe. Hayatı ve Felsefesi.* Müşterek al-Menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası. 129 s. = Teceddüd-ü ilmi ve Felsefi Kütüphanesi: 8; Meşâhir Serisi: 1. 8° (A. IV/8732).
- AKGÜNDÜZ, AHMET: *İslam Hukukunda Ecr-i Misil Müessesesi ve günümüz hukukuna te’sirleri.* Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi I, 2 (1984)’den ayrı bs. Diyarbakır 1984 S. 339-375. 8° (A. IV/8756).
- AKYÜZ, PROF. KENAN: *Encümen-i Dâniş.* Ankara 1975 A.Ü. Basımevi. 67 s. = A.Ü. Eğitim Fakültesi Yayınları No: 50. 8° (A. IV/8965).
- ALBAYRAK, AYDOĞAN: *Bir başka nesil. Şiirler.* Ankara 1985 Ayyıldız Matbaası. 77 s. 8° (A. IV/8790).

- ALDAN, MEHMET: *Isparta*. Isparta 1985 Akdeniz Üniversitesi Isparta Mühendislik Fakültesi Matbaası. VIII + 174 s. 8° (A. IV/8840).
- BULGARU, MARIA M. ALEXANDRESCU-DERSCA: *L'Origine des Khatt-ı Şerifs de Privilège des Principautés Roumaines*. Nouvelles Études d'Histoire l'den ayrı bs. Editura Academiei Republicii Socialiste România. S. 251-263 = Académie des Sciences Sociales et Politiques. 8° (A. IV/7839).
- ALPTEKİN, DOÇ. DR. COŞKUN: *Dimiş Atabegliği (Tog-Teginliler)*. İstanbul 1985 Fatih Yayınevi Matbaası. XXXII + 222 s. 1 hr. = Marmara Üniversitesi Yayın No: 424; Fen Edebiyat Fakültesi Yayın No: 4. 8° (A. IV/8929).
- VI. Kazı Sonuçları Toplantısı 16-20 Nisan 1984 İzmir. Ankara 1985 Başbakanlık Basımevi. 6 + 491 s. = T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü. 8° (A. IV/8748).
- ANDREA, ZHANETA: *Kultura Ilire e Tumave Në Pellgun e Korçës*. Tiranë 1985 Kombinati Poligrafik. 346 s., 6 res. = Akademia E Shkencave E RPSSH Qendra E Kerkimeve Arkeologjike. 8° (A. IV/8898).
- Ankara. 1976 M.S.B. Harita Genel Müdürlüğü. 1/10.000 (H/117).
- Ankara Şehrindeki Selçuklu ve İlk Osmanlı Devirlerine ait eserlerin incelemesidir. 1. Kısım. Ankara 54 s., 41 pl. 4° (B/9462-1).
- ARCHI, ALFONSO: *Aret I. Testi Amministrativi: Assegnazioni di Tessuti (Archivio L. 2769)*. Roma 1985 Missione Archeologica Italiana in Siria. XVI + 322 s., 55 pl. = Università Degli Studi di roma "La Sapienza"; Archivi Reali di Ebla Testi. 4° (B/9049-1).
- ARSAVA, DOÇ. DR. AYŞE FÜSUN: *Avrupa toplulukları hukuku ve bu hukukun ulusal alanda uygulanmasından doğan sorunlar*. Ankara 1985 A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi ve Basın-Yayın Yüksekokulu Basımevi. XVII + 464 s. = A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları: 545. 8° (A. IV/8844).
- Arti Popullor ne Shqiperi*. Tirane 1976 VI + 9 s., 155 res. = Akademia e Shkencave e RP te Shqiperise Instituti i Historise Sektori i Etnografise. 4° (B/9487).
- The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*. 10. Cilt. 2 bölüm: N. Glückstadt. 1977 J.J. Augustin. XXIV + 332 s. 4° (B/3659-10).
- The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*. 11. Cilt. 2 bölüm: N. Glückstadt. 1980 J.J. Augustin. 4° (B/3659-11).
- The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*. 13. Cilt: Q Glückstadt. 1982 J.J. Augustin. XXIV + 332 s. 4° (B/3659-13).

- Atatürk İlkeleri*. Basın-Yayın Genel Müdürlüğü. 104 s. 8° (A. IV/8847).
- Atatürk zamanında Türk-Alman İlişkileri (1924-1938)*. Federal Almanya Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı ve Federal Almanya Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği. 48 s. 8° (A. IV/8885).
- ATĀULLAH, MAHMŪD ALĪ: *Fihris-u-Mahtutāt-ı mektebet-il-Harem-il-İbrahīmī al-Halil*. Nablus 1983 174 s. = Silsilet-ul-Intişarat-il-vesaikkiye No: 2. 8° (A. IV/7820).
- ATIF BEY: *Mecelle-i Ahkām-ı Adliyye'den Kavāid-i Külliyye Şerhi*. 2. bs. İstanbul 1327 Mahmud Bey Matbaası. 111 s. 8° (A. IV/8733).
- Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der Neueren Forschung. II Bölüm-32. Band, 2. Teilband*. Berlin 1985 Walter de Gruyter. S. X + 653-1453 8° (A. IV/792-II, 32, 2).
- AWAD, DR. ABDUL AZİZ: *Researchs on Modern Arab History (1514-1914)*. Amman 1983 Al-Muhtasib Book Shob. 28 + 104 s. 8° (A. IV/8876).
- AYDIN, DOÇ. DR. MEHMET: *Hız. Muhammed devrinde İslām-Hristiyan münasebetlerine toplu bir bakış*. Belleten XLIX, 193 (1985)'den ayrı bs. Ankara 1985 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 53-64. 8° (A. IV/8814).
- AZ-ZAHRAVİ, ABUL-KASIM HALAF IBN ABBAS: *Trakkat o Hirurgii i Instrumentah*. Çev.: Z.M. Buniyatova. Moskva 1983 Izd-vo Nauka. 284 + 318 s. = Pamyatniki Pismennosti Vostoka LXIII. 8° (A. IV/8870).
- Azerbaydjanın maddi medeniyeti IX. Cilt*. Bakı 1980 Elm Neşriyyat. 194 s. = Azərbaycan SSR Elmler Akademiyası Tarih Institutu Arheolokiya ve Etnografiya Sektoru Materialnaya Kultura Azerbaydjana IX. 8° (A. IV/8869-9).
- Ba-İrāde-ı Seniyye-i Cenab-ı Padişahı Bu Kerre İcra Olunan Tahrir-i Sabık Yoklaması Mucebince Dersaadet ve Bilād-ı Selāsede mevcud Nüfusun İstatistik Cedvelidir*. İstanbul 1302 Matbaa-i Osmaniyye. 94 s. 2° (C/589).
- BABINGER, FRANZ: *XV. yüzyılda Osmanlı Devleti-Milano Duka'lığı ilişkileri*. Çev.: Doç. Dr. Mahmut H. Şakiroğlu. Belleten XLIX, 194 (1984)'den ayrı bs. Ankara 1985 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 373-390. 8° (A. IV/8957).
- BALCIOĞLU, DR. BURHAN: *Hitit çivi yazılı belgelerinde geçen "Mu-ti meiani hakkında bazı izlenimler*. Belleten XLIX, 193 (1985)'den ayrı bs. Ankara 1985 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 41-52. 8° (A. IV/8816).
- BALKAN, PROF. DR. KEMAL: *Urartuların kökeni ve dilleri*. Belleten XLVIII, 191-192 (1984)'den ayrı bs. Ankara 1985 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 513-521, 4 pl. 8° (A. IV/8772).

- BAR-YOSEF, OFER: *A Cave in the Desert: Nahal Hemar. 9,000-year-old-finds.* Jerusalem 1985 The Israel Museum. 16 + 15 s., 29 pl. 8° (A. IV/8793).
Basında ilan ve reklamla ilgili mevzuat. Başarı Matbaacılık. 88 s. 8° (A. IV/8842).
- BAYRAMOĞLU, N. NİSA: *Amerika Birleşik Devletleri'nde lobi faaliyetleri.* Ankara 1985 Tisa Matbaası. 78 s. = Dış Politika Enstitüsü. 8° (A. IV/8818).
- BEHNSTEDT, PETER—MANFRED WOIDICH: *Die ägyptisch-ärabischen Dialekte. 2 Cilt.* Wiesbaden 1985 Dr. Ludwig Reichert Verlag. = Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients Reihe B (Geisteswissenschaften Nr. 50/1, 50/2. 8° (A. IV/8763).
- BEKRAN, MUHAMMED BIN NECİB: *Cihânname.* Moskov 1960 İdare-i Neşriyat-ı Edebiyat-ı Haver. 141 + 22 s. = Institutü-yi Millel-i Asya-Ferhengistan-ı Ulum-u İttihad Şorevi Silsile-i Asâr-ı Edebî Milel-i Haver Metun Serri Bozorg: 10. 4° (B/9449).
- BENOUNICHE, F.: *Le Musee National des Antiquites d'Alger.* Alger 1974 Sous-Direction des Art, Musées, Monuments Historiques Antiquités. 71 s., 2 hr. = Republique Algerienne Democratique et Populaire Ministere de l'Information et de la Cultura. 8° (A. IV/8880).
- BERNABEU, JOAN: *El vaso campaniforme en el Pais Valenciano.* Valencia 1984 Federico Domenech. 140 s., 1 pl. = Servicio de Investigacion prehistorica Diputacion Provincial de Valencia Serie de Trabajos Varios Num. 80. 4° (B/9467).
- BERTA, ÁRPÁD: *Tatarische etymologische studien I. Die russischen Lehnwörter in der Mundart der getauften Tataren.* Szeged 1983 Attila József University. 106 s. = Studia uralo-altaica 21. 8° (A. IV/8961-1).
- V. *Beş yıllık kalkınma planı öncesinde gelişmeler 1972-1983 (Ekonomik ve sosyal Gelişmeler).* Ankara 1985 Başbakanlık Basımevi. XVIII + 443 s. = T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Yayın No: DPT: 1975; V. Beş yıllık plan destek çalışmaları: 1. 8° (A. IV/8926-1).
- V. *Beş yıllık kalkınma planı döneminde setörel gelişmeler 1985-1989.* Ankara 1985 Başbakanlık Basımevi. XVI + 264 s. = T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Yayın No: DPT: 1975; V. Beş yıllık Plan Destek Çalışmaları: 2. 8° (A. IV/8926-2).
- 1985 *Yılı Programı.* Ankara 1985 Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. XXXI + 344 s. = T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Yayın No: DPT: 1981. 8° (A. IV/8900).

- BİRÜNİ, EBÛ REYHÂN: *Birûtnâme. Gözden geçirip yayınlayan: Ebû el-Kasım Kurbânî*. Tahran 619 s. = Silsile-i intişârât-ı encûmen-i Aşâr-ı Milli 107. 8° (A. IV/8740).
- BİRÜNÎ, EBÛ REYHÂN: *Seydane. Haz.: Menuçehr Sutude—İrec Efşar. Çev.: Ebû Bekr bin 'Alî bin' Osmân Kâsânî*. 1352 Çaphane-i Harremi. 16 + 190 s., 16 pl., 2 res. = Şura-yı 'Alî-i Ferheng ve Mihber-i Merkez-i Mutala'ât ve Huma Sengi Fersengi 12. 8° (A. IV/8735).
- BOMBACI, ALESSIO—STANFORD J. SHAW: *L'Impero Ottomano*. Torino 1981 Unione Tipografico-Editrice Torinese. XVI + 643 s., 35 pl. = Nuova Storia Universale Dei Popoli e Della Civiltà Volume VI. 8° (A. IV/8789).
- BONFILS, HENRY—PAUL FAUCHILLE: *Manuel de Droit International Public (Droit des Gens)*. 5. bs. Paris 1908 Arthur Rousseau. VIII + 1025 s. 8° (A. IV/8016).
- BRODAR, SREČKO—MITJA BRODAR: *Potočka Žijalka. Visokoalpska Postaja Aurignacijskih Lovcev*. Ljubljana 1983 213 s., 1 pl. = Slovenska Akademija Znanosti in Umetnosti Razred Za Zgodovinske in Družbene Vede, Razred Za Naravoslovne Vede Dela-Opera 24; Institut Za Arheologijo 13. 4° (B/9316).
- BRYAN, FANNY E.: *Sovyetler Birliği'nin Çeçen-İnguş Cumhuriyetinde din aleyhtarı faaliyetler ve İslamiyetin varolma mücadelesi. Çev.: Dr. Yasin Ceylan*. Central Asian Survey III, 2 (1984)'den ayrı bs. 15 s. = O.D.T.Ü. Asya-Afrika Araştırmaları Grubu Yayın No: 25. 8° (A. IV/8949).
- Bulgaristan'da Türk Basını*. Hürriyet Ofset Matbaacılık ve Gazetecilik. 66 s. 8° (A. IV/8851).
- The Cambridge History of India*. 5. Cilt: *British India 1497-1858*. Haz.: H.H. Dodwell. Cambridge 1929 The University Press. XXII + 683 s. 8° (A. IV/8909).
- CAMERON, ALAN: *Circus Factions. Blues and Greens at Rome and Byzantium*. Oxford 1976 Clarendon Press. X + 364 s. 8° (A. IV/8802).
- Camia' Ayn Şems Buhûs ve Dirâsât Nuhve Oktober 22-23 Oktober 1977*. Matbaa Câmia' Ayn Şems. 4 + 406 s. 8° (A. IV/8944).
- Camiat-ul 'Ayn Şems Buhûs ve dirasât nedvetu Oktober 1977*. Matbaa ul-Câmia't u-Ayn Şems. 8° (A. IV/7822).
- CASTRO: *Katerina Tarihi. Çev.: Yakovaki*. Mısır 1246 Bulak. 10 + 225 s. 8° (A. IV/8720).

CEKA, NERITAN: *Qyteti Ilir Pranë Selcës së Poshtme*. Tiranë 1985 Kombinati Poligrafik. 296 s. = Akademia e Skkencave e RPS të Shqipërisë Qendra e Kërkimeve Arkeologjike. 8° (A. IV/8897).

Cemiyet-i Akvam Musul Raporu. Türkiye ve Irak Hududu Mes'elesi. 30 Eylül 1924 tarihli karar mucibince teşkil eden komisyon tarafından Cemiyet-i Akvam'a takdim edilen rapordur. 1925 (1341) Türkiye Büyük Millet Meclisi Matbaası. 5 + 252 s. 4° (B/9457).

CHARANIS, PETER: *Bizans İmparatorluğu'nun çöküşündeki ekonomik faktörler*. Çev.: Melek Delilbaşı. Belleten XLVIII, 191-192 (1984)'den ayrı bs. Ankara 1985 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 523-535. 8° (A. IV/8777).

CİN, PROF. DR. HALİL: *Gençlik yılında Atatürk ve Gençlik*. Konya 1985 Selçuk Üniversitesi Basımevi. 28 s. 8° (A. IV/8751).

DECLERCQ, M.: *Recueil des Traités de la France*. 7 Cilt. Paris 1864/1868 Éditeur des Archives Diplomatiques. 8° (A. IV/8911).

COLLINS, JEFFREY G.: *The Egyptian Elite under Cromer, 1882-1907*. Berlin 1984 Klaus Schwarz Verlag. IV + 389 s. = Islamkundliche Untersuchungen Band 99. 8° (A. IV/8888).

Les Combats de Halijas et de Zewin en Arménie en 1877. Çev.: J. Bornecque. Paris 1880 Librairie Militaire de J. Dumaine. 67 s., 5 pl. = Publication de la Réunion des Officiers. 8° (A. IV/8719).

La Conference Nationale sur la formation du peuple Albanais de sa langue et de sa Culture 2-5 juillet 1982 les rapports. Tirana 1982 127 s. = L'Academie des Sciences de la RPS d'Albanie. 8° (A. IV/8830).

Costantinopoli incisioni di Cesare Biseo. İstanbul 1985 Istituto Italiano di Cultura. 12 s., 23 res. 4° (B/9473).

The Constitution of the Republic of Turkey. Ankara 1982 Başarı Matbaacılık. 141 s. 8° (A. IV/8831).

Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman. Paris 1983 Éditions Peeters. 503 s. = Collection Turcica III. 8° (A. IV/8810).

CZEGLÉDY, KÁROLY: *Magyar Östörténeti Tanulmányok*. Budapest 1985 X + 365 s. = Budapest Oriental Reprints Series A2. 8° (A. IV/8801).

ÇAĞIRGAN, G.: *Three more duplicates to Astrolabe B*. Belleten XLVIII, 191-192 (1984)'den ayrı bs. Ankara 1985 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 399-416, 4 pl. 8° (A. IV/8781).

ÇAVRIKOV, GEORGI: *Bilgarski Manastiri*. Sofiya 1974 Izdatelstvo Nauka i Izkustvo. 372 s. 4° (B/8826).

- ÇAVUŞ, MEHMET: *Bulgaristan'dan Sesler (Şiirler)*. İstanbul 1985 Yaylacık Matbaası. 127 s. 8° (A. IV/8918).
- ÇAY, DOÇ. DR. M. ABDULHALÛK: *Anadolu'nun Türkleşmesinde Dönüm Noktası. Sultan II. Kılıç Arslan ve Karamıkbeli (Myriokefalon) Zaferi 17 Eylül 1176*. İstanbul 1984 Erenler Matbaası. 160 s., 1 hr. = Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayın No: 24. 8° (A. IV/8890).
- ÇETİNTAŞ, S.: *Yıldırım Darüşşifası*. Türk Mimari Anıtları Osmanlı Devri, Bursada Hüdavendigâr Murad ve Yıldırım Bayezit binaları eserinden ayrı bs. İstanbul 1952 Milli Eğitim Basımevi. 3 + 19 s., 8 res., 1 plan. = İ.Ü. Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Enstitüsü 46. 2° (C/590).
- ÇUBUKÇU, PROF. DR. İBRAHİM AGÂH: *Türk Filozofu Farabi ve düşüncesi*. Belleten XLIX, 194 (1985)'den ayrı bs. Ankara 1985 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 273-286 8° (A. IV/8955).
- DAGRON, G.—D. FEISSEL: *Inscriptions Inédites du Musée d'Antioche*. Travaux et Mémoires 9'dan ayrı bs. Paris 1985 Diffusion de Bocard. S. 421-461, 3 pl. = Collège de France Centre de Recherche d'Histoire de Civilisation de Byzance. 4° (B/8901).
- DANIEL, CONSTANTIN: *Civilizatia sumeriană*. Bucureşti 1983 Editura Sport - Turism. 272 s. 8° (A. IV/8837).
- DANIEL, CONSTANTIN: *Cultura Spirituală a Egiptului Antic*. Bucureşti 1985 Cartea Românească. 518 s. 8° (A. IV/8834).
- DARKOT, PROF. BESİM: *Balkan Yarımadası*. İstanbul Kanaat Yayınları. 1 / 1.000.000 = Yeni Büyük Duvar Haritaları S: 3. (H/189).
- Delîl Âsar ve Metahfî Timkād*. Cezair 1982 Müdiriyye al-Asar ve Metâhif ve al-Mebanî ve al-Menâzir al-Tarihiyye. 120 s. = Al-Cumhuriyye al-Cezairiyye al-Demokratiyye al-Şu'be Vezâre al-Sâkafe. 8° (A. IV/8881).
- DELİLBAŞI, DOÇ. DR. MELEK: *Kitaplardan Haber*. Belleten XLIX, 193 (1985)'den ayrı bs. Ankara 1985 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 163-168. 8° (A. IV/8813).
- DEMİRKENT, DOÇ. DR. İŞİN: *Haçlılara karşı mücadelede başarılı bir Türk Kumandanı: Savar*. Belleten XLVIII, 191-192 (1984)'den ayrı bs. Ankara 1985 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 453-479. 8° (A. IV/8778).
- DENNIS, GEORGE T.: *Byzantium and the Franks 1350-1420*. London 1982 Galliard Printers. 318 s. = Collected Studies Series. 8° (A. IV/8803).

- DENNIS, GEORGE T.—ERNST GAMILLSCHEG: *Das Strategikon des Maurikios*. Wien 1981 Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 557 s. = Corpus Fontum Historiae Byzantinae Volumen XVII Mauricii Strategicon. 8° (A. IV/8799).
- DESMET-GREGOIRE, HÉLÈNE: *La Perception et le Mode de Description du Vêtement Turc par les Voyageurs Européens des XVIIe et XVIIIe Siècles*. Vêtement et Societes 1'den ayrı bs. Paris 1981 Musée de l'Homme. S. 195-205. 8° (A. IV/8648).
- DESMET-GREGOIRE, HÉLÈNE: *Une Approche Ethno-Historique du Café: Évolution des Ustensiles Servant a la Fabrication et a la Consommation du café*. Le Café en Méditerranée Histoire, Anthropologie, Économie XVIIIe-XXe siècle'den ayrı bs. Provence 1981 Institut de Recherches Méditerranéennes Université de Provence. S. 93-114. = Centre National de la Recherche Scientifique Maison de la Méditerranée Provence 1981. 8° (A. IV/8647).
- DEUTSCHER, ISAAC: *Troçki. II. Cilt. Çev.: Rasih Güran*. İstanbul 1970 Hilâl Matbaacılık. 494 s. 8° (A. IV/8904).
- DİNÇOL, DOÇ. DR. ALİ M.: *Aşhella Rituali (Cth 394) ve Hititlerde salgın hastalıklara karşı yapılan majik işlemlere toplu bir bakış*. Belleten XLIX, 193 (1985)'den ayrı bs. Ankara 1985 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 1-40. 8° (A. IV/8817).
- DJAVADI, ABBASALI: *Phonologie des Persischen*. California 1984 Albany Press. 112 s. = Middle Eastern Series 7. 8° (A. IV/8833).
- Doğu Anadolu Ağızları Üzerine bir inceleme*. Ankara 1985 Anadolu Basın Birliği. 19 s. = Anadolu Basın Birliği Genel Merkezi Genel Başkanlık Özel. 8° (A. IV/8913).
- Dokuz soru ve cevapta Ermeni sorunu*. 59 s. 8° (A. IV/8846).
- DOLS, MICHAEL W.: *The Black Death in the Middle East*. 2 bs. New Jersey 1979 Princeton University Press. XVII + 390 s. 8° (A. IV/8827).
- DRIAULT, EDWARD: *Şark Meselesi. Bidayet-i zuhurundan zamanımıza kadar*. Çev.: Nâfiz. İstanbul 1328 Muhtar Hâlid Kütüphanesi. 512 s. = Muhtar Hâlid Külliyyatı Kısım-ı Tarihî: 2. 8° (A. IV/8721).
- DRINI, FALK: *Bibliografi e Arkeologjisë dhe e Historisë së Lashtë të Shqipërisë 1972-1983*. Tiranë 1985 Kombinati Poligrafik. 316 s. = Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë Qendra e Kërkimeve Arkeologjike. 8° (A. IV/8895).

- DUKANOVIĆ, MARIYA—ZAGORKA YANTS: *Orientalni Rukopisi*. Beograd 1973 Muzey Primenene Ymetnocti. 46 s., 32 pl. 8° (A. IV/8864).
- The Economic History of Iran 1800-1914*. Haz.: Charles Issawi. Chicago 1971 The University of Chicago Press. XV + 405 s. = Publications of the Center for Middle Eastern Studies Number 8. 8° (A. IV/8718).
- EMİRİ, DR. MENUÇER: *Ferheng-i Dārūhā ve Vajehay-ı Düşvār*. Tahran 1353 Çaphane-i zer. 35 + 520 + 4 s. = Ferhenghāy-ı İlmi ve Fennî 6; İntişârât-ı Bunyâd-ı Ferheng-i İran 171. 8° (A. IV/8742).
- ENVER HOXHA: *Two friendly peoples. Excerpts from the political diary and other documents on Albanian-Greek relations 1941-1984*. Tirana 1985 8 Nëntori Publishing House. 455 s., 23 res. 8° (A. IV/8829).
- EREN, MUHİTTİN SALİH: *Türk halı ve kilim sanatı üzerine Türkiye'de yayımlanmış araştırmaların bibliyografyası*. Türk Dünyası Araştırmaları'ndan ayrı bs. S. 189-203. 8° (A. IV/8886).
- EROĞLU, PROF. DR. HAMZA: *Atatürk ve Devletçilik*. Belleten XLIX, 194 (1985)'den ayrı bs. Ankara 1985 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 357-372. 8° (A. IV/8958).
- EROĞLU, PROF. DR. HAMZA: *İdare Hukuku. Genel Esaslar, İdari Teşkilât ve İdarenin Denetlenmesi. Geniş. ve gözden geçirilmiş beşinci bs.* Ankara 1985 Olgaç Matbaası. XVI + 516 s. = Turhan Kitabevi Yayınları. 8° (A. IV/8916).
- ERTUĞRUL, PROF. DR. HURŞİT: *Atatürk Üniversitesi 1985-1986 Akademik Yılı Açılış Konuşması*. Erzurum 1985 Atatürk Üniversitesi Basımevi. 18 s. 8° (A. IV/8891).
- Etats de Syrie et du Liban*. 1931 1/500.000. (H/188).
- EVLIYA ÇELEBİ: *Kniga Putešestviya (İzveçeniya iz soçineniya turetskovo pukšestvennika XVII veka). Perevod i komentarii. 3. Cilt: Zemli Zakavkazya sopredelennih oblastey. Molay Azii i İrana*. Moskva 1983 İzd-vo Nauka. 376 s. = Akademiya Nauk SSSR Ordena Trudovogo Krasnogo Znameni institut vostokovedeniya Pamyatniki Literaturı Narodov Vostoka Perevodı VI. 8° (A. IV/8871-3).
- FARUKİ, SÜREYYA: *Towns and townsmen of Ottoman Anatolia. Trade, crafts and food production in an urban setting, 1520-1650*. Cambridge 1984 Cambridge University Press. XIV + 425 s. = Cambridge Studies in Islamic Civilization. 8° (A. IV/8932).
- FAUCOUNAU, J.: *La Lecture du texte hieroglyphique de Karatepe*. Belleten XLIX, 194 (1985)'den ayrı bs. Ankara 1985 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 233-260, 10 şekil. 8° (A. IV/8953).

- FAUCOUNAU, J.: *Quelques Remarques sur le dechiffrement du "Hittite hieroglyphique"*. Belleten XLVIII, 191-192 (1984)'den ayrı bs. Ankara 1985 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 381-397, 8 pl. 8° (A. IV/8773).
- Fermânlar. Topkapı Sarayı Müzesi Osmanlı Saray Arşivi kataloğu. I. fasikül No E. 1-12476. Haz.: Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı—İbrahim Kemâl Baybura—Ülkü Altındağ.* Ankara 1985 Türk Tarih Kurumu Basımevi. X + 104 s. = T.C. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu VII. Dizi-Sa. 81. 4° (B/9470).
- FINDLEY, CARTER V.: *Bureaucratic reform in the Ottoman Empire. The sublime porte 1789-1922.* New Jersey 1980 Princeton University Press. XXXIII + 455 s. 8° (A. IV/8826).
- FLÜGEL, PROF. DR. GUSTAV: *Die Arabischen Persischen und Türkischen Handschriften der Kaiserlich-Königlichen Hofbibliothek zu Wien. 1. Cilt.* Wien 1865 Druck und Verlag der K.K. Hof-Und Staatsdruckerei. 10 + 723 s. 4° (B/9489).
- FOERSTER, KARL: *Winterharte Blütenstauden und Sträucher der Neuzeit. Ein Handbuch für Gärtner und Gartenfreunde.* Leipzig 1929 Verlagsbuchhandlung Von J.J. Weber. XII + 410 s., 16 res. 8° (A. IV/8910).
- FÜRER-HAIMENDORF, C. VON: *Tribal populations and cultures of the Indian subcontinent.* Leiden 1985 E.J. Brill. 7 + 182 s. = Handbuch der Orientalistik Zweite Abteilung Indien siebenter band. 8° (A. IV/8797).
- GANİME, ZİYÂD EBU: *Al-Sultan al-Mucâhid Mehmed al-Fatih. Fatih al-Kostantiniyye.* Amman 1983 215 s. = Derâsât-ı İslâmiyye Hâdîfa: 3; al-Rakam al-muteselsil: 42. 8° (A. IV/8874).
- GANİME, ZİYÂD EBU: *Cevânib mudia fî tarih al-Osmaniyyîn al-Atrâk.* Amman 1983 296 s. = Derâsât-ı İslâmiyye Hâdîfa: 7; al-Rakam al-Mûteselsil: 72. 8° (A. IV/8875).
- GARÂYİBE, ABD AL-KERİM MAHMUD: *Tarih al-Arâb al-Hadîs.* Beyrut 1984 302 s. 8° (A. IV/8872).
- Gelişim-Hachette Türk ve Dünya Tarihi Ansiklopedisi. Cilt. İstanbul 1985/ Apa Ofset. 4° (B/9476).*
- GESELL, GERALDINE CORNELIA: *Town, palace, and house cult in minoan crete.* Göteborg 1985 Paul Åströms Förlag. XX + 214 s. = Studies in Mediterranean Archaeology Vol. LXVII. 4° (B/9472).
- GÉZA, FEHÉR: *L'Artisanat Sous la Domination Ottomane en Hongrie.* Budapest 1975 Imprimerie Kossuth. 37 s., 46 res. 4° (B/9491).

Gırtsiya i Bulgaro-Grtskite otnoşeniya Bulgarskata naučna knijnina 1878-1980 Anotirana bibliografıya. Sofiya 1983 XXXII + 339 s. = Bulgarska Akademiya na Naukite Institut za Balkanistika Lyudmila Jivkova Stentırza Informatsiya i dokumenstiya. 8° (A. IV/8867).

GIBSON, ELSA: *A Memorial of Early Death.* Studies presented to sterling dow on his eightieth birthday'den ayrı bs. Durham 1984 Duke University. S. 121-124, 1 pl. 8° (A. IV/8794).

GOLUB, DAVID B.: *When Oil and politics mix Saudi Oil policy 1973-1985.* Cambridge 1985 Center for Middle Eastern Studies. 10 + 65 s. = Harvard Middle East Papers Modern Series: Number Four. 8° (A. IV/8942).

Gotthard Jäschke (1894-1983). Der Islam Zeitschrift für Geschichte und kultur des islamischen Orients LXII, 1 (1985)'den ayrı bs. Berlin 1985 Walter de Gruyter. S. 1-4. 8° (A. IV/8966).

GÖYÜNG, PROF. DR. NEJAT: *Cumhuriyet Türkiyesi ve Doğu Anadolu.* Ankara 1985 Anadolu Basın İşliğı. 20 s. = Anadolu Basın Birliğı Genel Merkezi Genel Başkanlık Özel. 8° (A. IV/8915).

GRIERSON, PHILIP: *Monnaies du Moyen Age.* Paris 1976 Imprimé en Suisse. 319 s. = L'Univers des Monnaies. 8° (A. IV/8825).

Grundlagen der Krankenhausplanung für die Metropole Istanbul. Deutsch-Türkische Symposion in Berlin am 15./16.11. 1984. Adapte eden: Wolfram Fuchs. Yay.: Robert Wischer. 199 s. = Schriftenreihe des Instituts für Krankenhausbau der Technischen Universität Berlin. 4° (B/9474).

GUBOĞLU, MIHAIL P.: *Le Tribut payé par les principautés Roumaines a la porte josqu'au début du XVIe siècle.* İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası XLI, 1-4 (1982-1983) Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan'dan ayrı bs. İstanbul 1984 S. 59-143. 8° (A. IV/8838).

GULTZ, FONDER: *Hizmet-i Seferiye. Çev.: A. Hamdi.* İstanbul 1306/1304 14 + 455 + 6 s., 5 pl. 8° (A. IV/8727).

Güney Doğu Anadolu Haritası. 1335 Harita Dairesi Matbaas. 1 / 1.000.000. (H/195).

GÜREL, ZİYA: *Kurtuluş Savaşında Demiryolculuk IV.* Belleten XLVIII, 191-192 (1984)'den ayrı bs. Ankara 1985 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 497-511. 8° (A. IV/8780).

GÜVENÇ, LÜTFÜ: *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi. Osmanlı Devri Osmanlı-Avusturya Harbi 1593-1606. III. Cilt, 3. Kısım eki*. Ankara 1985 Gnkur. Basımevi. IX + 180 s., 3 hr., 3 res., 5 kroki, 2 kuruluş, 1 şema. = Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları. 8° (A. II/7188-III, 3).

Habgazārī. Haz.: Ireç Efsār. Tahran 1346 Çaphane-i Danişgāh. 4 + 430 s. = Ferheng-i Âmm: 1; İntişārat-ı Bunyād-ı Ferheng-i Irān: 30. 8° (A. IV/8744).

AL-HAMAVİ, YAKUT: *Mudjam Al-Buldan (Svedeniya ob Azerbaydjane)*. Çev.: Z.M. Buniyatova—P.K. Juze. Baku 1983 İzdatelstvo Elm. 33 s. = Akademiyaya Nauk Azerbaydjanskoy SSR Institut istorii istočniki po Istorii Azerbaydjana. 8° (A. IV/8865).

AL-HAMŪD, NŪFĀN RECĀ: *Al-Asker fī Bilāl-iş Şām fī al-Karneyn as-Sādis aşar vas-Sabī aşar al-Miladiyyeyn*. Beyrut 1401 (1981). 340 s. 8° (A. IV/8873).

HANDLIN, OSCAR: *Harvard University Library. Annual Report 1983-1984*. Cambridge 1984 54 s. 8° (A. IV/8828).

HANEFİ, D. KADRI: *Dirase fī al-Şahsiyye al-İsrailiyye al-Eşkināzih*. 1975 Matbaa Cāmia' Ayn Şems. 10 + 350 s. = Cāmia' Ayn Şems Merkez Buhus al-Şark al-Evsat. 8° (A. IV/8943).

HAQQI, PROF. DR. S.A.H.: *Turkey, Atatürk and India*. Ankara 1985 The Offset Printing Studio of the Faculty of Architecture. 4 + 27 s. = M.E.T.U. Asian-African Research Group No: 23. 8° (A. IV/8796).

HASLUND, HENNING CHRISTENSEN: *Jabonah. Abendteuer in der Mongolei*. Leipzig 1939 Insel Verlag. 307 s., 1 hr. 8° (A. IV/8908).

HELIMSKI, EUGENE: *The Language of the First Selkup Books*. Szeged 1983 Attila József University. 268 s. = Studia Uralo-Altaica 22. 8° (A. IV/8962).

DR. HÜSEYİN REMZİ: *Lugat-ı Remzi. 2 Cilt*. 1305. 8° (A. IV/8927).

IBN MUYASSAR: *Annales d'Egypte (Les Khalifes Fâtimides)*. Yay.: M. Henri Massé. 1919 Imprimerie de l'Institut Français d'Archéologie Orientale. XXXII + 139 s. fotokopi = Publications de l'Institut Français d'Archéologie Orientale. 4° (B/9372).

2007 *Yılında Bursa'da bir köy*. İstanbul 1985 Reyo Matbaacılık. 43 s. = Ağa Han Mimarlık Ödülleri ve TMMOB Mimarlar Odası. 4° (B/9486).

II. *Araştırma sonuçları toplantısı 16-20 Nisan 1984 İzmir*. Ankara 1985 Başbakanlık Basımevi. 4 + 245 s. = T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü. 8° (A. IV/8749).

- Les Illyriens. Aperçu Historique.* Tirane 1985. Le Combinat Polygraphique. 272 s., 59 pl, 1 hr. = Academie des Sciences de la RPS d'Albanie Centre des Recherches Archeologiques. 8° (A. IV/8894).
- IMBER, PAUL: *Avrupa siyasetinin en gizli safhası. Osmanlı İmparatorluğunun tecdüdü. Çev.: Hasan Ferhād—Muallim Angel.* 1239 Sırat-ı Müstakim Matbaası. 223 + 7 s. 8° (A. IV/8724).
- İNALCIK, H.: “Arab” Camel drivers in Western Anatolia in the fifteenth Century. *Revue d'Histoire Maghrebine* X, 31-32 (1983)'den ayrı bs. Tunus S. 256-270. 8° (A. IV/8968).
- İNALCIK, HALİL: *The Emergence of big farms, çiftliks state, Landlords and tenants.* Collection Turcica III, Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire Ottoman'dan ayrı bs. Louvain Édition Peeters. S. 105-126 = Institut Français d'Études Anatoliennes d'Istanbul. 8° (A. IV/8967).
- İNALCIK, HALİL: *The Ottoman Empire: Conquest Organization and Economy. Collected Studies.* London 1978 Viorium Reprints. 361 s. 8° (A. IV/8931).
- İNALCIK, HALİL: *Yük (Himl) in Ottoman silk trade, mining, and agriculture.* Turcica Revue d'Études Turques XVI (1984)'den ayrı bs. Leuven Éditions Peeters. S. 131-156. 8° (A. IV/8969).
- İNAN, PROF. DR. JALE: *Perge Kazısı 1983 çalışmaları.* Belleten XLIX, 193 (1985)'den ayrı bs. Ankara 1985 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 169-171. 8° (A. IV/8815).
- Indiai és Jávai Művészeti-Indian and Javanese Art.* Budapest 1982 Hopp Ferenc Kelet-Azsiái Művészeti Múzeum. 78 s. 8° (A. IV/8933).
- Inscriptiones Graecae in Bulgaria Repertae. 1. Cilt: Inscriptiones Orae Ponti Euxini. Haz.: Georgius Mihailov.* Serdicae 1970 Aedibus Typographicis Academiae Litterarum Bulgaricae. 495 + 8 s., 256 pl. = Academia Litterarum Bulgarica Institutum Archaeologicum Series Epigraphica No: 10. 8° (A. IV/8223-1).
- İPŞİRLİ, MEHMET: *Hasan Kâfi el-Akhisari ve devlet düzenine ait eseri Usûlü'l-Hikem fî Nizâmî'l-Âlem.* Tarih Enstitüsü Dergisi X-XI (1979-1980)'den ayrı bs. İstanbul 1981 Edebiyat Fakültesi Matbaası. S. 239-278. 8° (A. IV/8757).
- İPŞİRLİ, MEHMET: *Mustafa Selânikî and his History.* Tarih Enstitüsü Dergisi IX (1978)'den ayrı bs. İstanbul 1978 Edebiyat Fakültesi Matbaası. S. 417-472. 8° (A. IV/8759).

- İPŞİRLİ, MEHMET: *Osmanlı ilmiye teşkilâtında mülâzemet sisteminin önemi ve Rumeli Kadıaskeri Mehmed Efendi zamanına ait Mülâzemet Kayıtları*. Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi 10-11'den ayrı bs. İstanbul 1983 Edebiyat Fakültesi Basımevi. S. 221-231. = İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi. 8° (A. IV/8758).
- Iraklion Archäologisches Museum. 4. Bölüm: A. Die Siegel der Nachpalastzeit. B. Undatierbare Spätminoische Siegel. Haz.: Nikolaos Platon—Ingo Pini*. Berlin 1985 Gebr. Mann Verlag. LXXVI + 305 s., 1 hr. = Akademie der Wissenschaften und der Literatur Mainz; Corpus der Minoischen und Mykenischen Siegel. 4° (B/6337-II, 4).
- İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Tezleri (Lisans-Doktora)*. Haz.: Abdülkadir Özcan. İstanbul 1984 Edebiyat Fakültesi Matbaası. 7 + 296 s. = İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 3249. 8° (A. IV/8919).
- İstikrar tedbirleri ile ilgili Mevzuat 1. 13 Aralık 1984-31 Mart 1985*. Ankara 1985 Başbakanlık Basımevi. XVI + 896 s. = T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Yayın No: DPT: 2000. 8° (A. IV/8917-1).
- İstikrar tedbirleri ile ilgili Mevzuat 2. 1 Nisan 1985-30 Haziran 1985*. Ankara 1985 Başbakanlık Basımevi. XV + 518 s. = T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Yayın No: DPT: 2009. 8° (A. IV/8917-2).
- İstikrar Tedbirleri ile İlgili Mevzuat-3. 1 Temmuz 1985-30 Eylül 1985*. Ankara 1985 Başbakanlık Basımevi. X + 314 s. = T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Yayın No: DPT 2011. 8° (A. IV/8917-3).
- ITZKOWITZ, NORMAN: *Ottoman Empire and Islamic Tradition*. Chicago 1980 The University of Chicago Press. X + 117 + VII s. 8° (A. IV/8788).
- Japonca, Çince, Korece Süreli Yayınların Kataloğu*. Tokyo 1963 Doğu Araştırma Literatür Merkezi Haberleşme Derneği. 7 + 178 s. 4° (B/9111).
- JAUBERT, P. AMEDÉE: *Musaferet der Ermenistan ve İran*. Çev.: Aliikli İtimad Mukaddem. Tahran 1347 19 + 403 s., 8 res., 1 hr. = Menab'-i Tarih ve Coğrafya-i İran 12; İntişarat-ı Bünyad-ı Ferheng-i İran No: 39. 8° (A. IV/8737).
- K. MAHMUT RAGİP: *Şarkî Anadolu Türküleri ve Oyunları*. İstanbul 1929 Evkaf Matbaası. 118 s. = İstanbul Konservatuvarı Neşriyatından Kitap 2. 8° (A. IV/8328).
- KAFESOĞLU, PROF. DR. İBRAHİM: *Ölümünün 1250. yıldönümü münasebetiyle Bilge Kagan*. Belleten XLIX, 194 (1985)'den ayrı bs. Ankara 1985 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 261-271. 8° (A. IV/8954).

- KAFESOĞLU, PROF. DR. İBRAHİM: *Türk Milli Kültürü. Düzeltilmiş ve Genişletilmiş 3. bs.* İstanbul 1984 Metinler Matbaası. 445 s. = Boğaziçi Yayınları. 8° (A. IV/8752).
- Karakalpakische Märchen mit übersetzung, Glossar und Anmerkungen. Yay.: Karl Reichl.* Bochum 1985 Studienverlag Dr. N. Brockmeyer. 148 s. = Materialia Turcica Beiheft 7. 8° (A. IV/8823).
- KARPAT, KEMAL H.: *Ottoman Population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics.* London 1985 The University of Wisconsin Press. XVI + 242 s. = Turkish and Ottoman Studies. 4° (B/9478).
- Kāšānī-Name. Tahkik der Ahval ve Asar-ı Gıyaseddin Cemşid Kāšānī. Gözden geçiren: Ebu'l-Kasım Kurbānī.* 1350 Sazman-ı İntişarat ve Çap. 8 + 276 s. = İntişarat-ı Danişgah-ı Tahran 1322. 8° (A. IV/8736).
- KAYAOĞLU, DOÇ. DR. İSMET: *Bibliyografya.* Belleten XLIX, 194 (1985)'den ayrı bs. Ankara 1985 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 391-393. 8° (A. IV/8956).
- KAZVINİ, HAMDALLAH: *Nuzhat Al-Kulub (Materiali po Azerbaydjanu). Çev.: Z.M. Buniyatova—İ.P. Petruşevskab.* Baku 1983 İzdatelstvo Elm. S. 34-65. = Akademiya Nauk Azerbaydjanskoy SSR Institut istorii istoçniki po istorii Azerbaydjana. 8° (A. IV/8865).
- KIHSS, PETER: *Les Nations unies s'attaquent au problème de l'alimentation.* Paris 1950 Publié sous les auspices de l'Unesco. 36 s. = Les Nommes et leur Nourriture. 8° (A. IV/8782).
- KİTAPÇI, DOÇ. DR. ZEKERİYA: *Tarih objektifinde Hz. Peygamberin Hadisleri ve Türkler.* Belleten XLVIII, 191-192 (1984)'den ayrı bs. Ankara 1985 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 417-451. 8° (A. IV/8774).
- KOKA, ARISTOTEL: *Kultura Ilire Parahistorike Në Shqipëri.* Tiranë 1985 Kombinati Poligrafik. XVI + 36 s., 224 res. = Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë Qendra e Kërkimeve Arkeologjike. 8° (A. IV/8899).
- KOKONA, VEDAT: *Fjalor Frengjisht-Shqip.* Tiranë 1966 Mihal Duri. XII + 421 s. = Ministria e Arësimit dhe e Kulturës Drejtoria e Studimeve dhe Botimeve Shkollore. 8° (A. IV/8936).
- KOKONA, VEDAT: *Fjalor Shqip-Frengjisht.-Dictionnaire Albanais-Français.* Tiranë 1977 Maison d'Édition 8 Nëntori. 591 s. = Universiteti I Tiranës Fakulteti i Historisë dhe I Filologjisë. 8° (A. IV/8937).

- KOLEDAROV, PETIR: *Političeska Geografiya Na Srednovekovnata Bulgarska Dırjava. 1. Kısım: Ot 681 do 1018 y.* Sofiya 1979 Izdatelstvo Na Bilgarskata Akademiya Na Naukite. 86 s., 4 hr. = Bilgarska Akademiya Na Naukite Institut Za Istoriya. 4° (B/8768-1).
- Kresnenskoto Vostanie Vo Makedoniya 1878-1879. Materiyali Od Naučniot Sohir Odrjan Po Povod 100-Godisninata Od Vostanieto Berovo, 2-4 Oktomvri 1978 Godina.* Skopje 1982 674 s. = Makedonska Akademiya Na Naukite i Umetnostite. 8° (A. IV/6793).
- KUTAY, CEMAL: *Çerkez Ethem Dosyası. 2. Cilt.* İstanbul 1973 Güryay Matbaacılık. 363 s. = Boğaziçi Yayınları: 11. 8° (A. IV/8903).
- LANDAU, JACOB M.: *An Arabic source for late Ottoman history.* Économie et Sociétés dans l'Empire Ottoman'dan ayrı bs. S. 61-107. 8° (A. IV/8861).
- LANDAU, JACOB M.: *Gabriel Baer An Obituary.* Der Islam Zeitschrift für Geschichte und Kultur des islamischen Orients LXI, 1 (1984)'den ayrı bs. Berlin Walter de Gruyter. S. 7-10. 8° (A. IV/8862).
- LANDAU, JACOB M.: *Hebrew Sources for the Socio Economic History of the Ottoman Empire.* Der Islam Zeitschrift für Geschichte und Kultur des Islamischen Orients LIV, 2 (1977)'den ayrı bs. Berlin 1977 Walter de Gruyter. S. 205-212. 8° (A. IV/8860).
- LANDAU, JACOB M.: *New Works about Atatürk. Review article.* Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes LXXV'den ayrı bs. Wien 1983 Im Selbstverlag des Institutes für Orientalistik. S. 183-192. 8° (A. IV/8855).
- LANDAU, JACOB M.: *Political Institutions.* Südosteuropa-Handbuch Band IV Türkei'den ayrı bs. Göttingen 1985 Vandenhoeck und Ruprecht. S. 248-262. 8° (A. IV/8857).
- LANDAU, JACOB M.: *Russian Books on the Arab States of the Middle East.* Middle Eastern Studies XXI, 3 (1985)'den ayrı bs. S. 362-366. 8° (A. IV/8859).
- LANDAU, JACOB M.: *Sources Juives et Hébraïques pour servir à l'histoire de l'Égypte au XIXe siècle.* L'Égypte au XIXe siècle 1979'dan ayrı bs. S. 67-75. = Colloques Internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique No: 594. 8° (A. IV/8856).
- LANDAU, JACOB M.: *Soviet works on Modern Egyptian History.* Middle Eastern Studies XX, 1 (1984)'den ayrı bs. S. 95-99. 8° (A. IV/8858).
- LANDAU, JACOB M.: *The Confused Image: Egypt as Perceived by Jewish Emigrants.* Egypt an Palestine'den ayrı bs. Jerusalem 1984 Ben-Zvi Institute. S. 367-375. 8° (A. IV/8854).

- LANDAU, JACOB M.: *The "Young Turks" and Zionism: Some Comments*. Field of Offerings (1983)'den ayrı bs. S. 199-205. = The Hebrew University of Jerusalem. 8° (A. IV/8853).
- LEISTNER, OTTO: *Internationale Bibliographie der Festschriften von den Anfängen bis 1979 mit Sachregister-International Bibliography of Festschriften from the beginnings until 1979 with Subject-Index. Cilt I: A-K*. Osnabrück 1984 Biblio Verlag. 8 + 812 s. 4° (B/8809-1).
- LEWIS, BERNARD: *The Jews of Islam*. New Jersey 1984 Princeton University Press. XII + 245 s., 16 res. 8° (A. IV/8274).
- Lidhja Shqiptare e Prizrenit në Dokumentet Osmane 1878-1881. Tiranë 1978 Kombinati Poligrafik. 523 s. = Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë Instituti I Historisë. 8° (A. IV/8939).
- LOWRY, HEATH W.: *Richard G. Hovannisian on Lieutenant Robert Steed Dunn*. Belleten XLIX, 194 (1985)'den ayrı bs. Ankara 1985 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 335-355 + 15. 8° (A. IV/8951).
- LUOTO, JUKKA: *Liedon Vanhanlinnan Mäkilinna*. Helsinki 1984 Vammalan Kirjapaino Oy. 235 s. = Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja Finska Fornminnesföreningens Tidskrift. 4° (B/9455).
- LUTTRELL, ANTHONY: *Latin Greece, the Hospitallers and the Crusades 1291-1440*. London 1982 Galliard Printers. 318 s. = Collected Studies Series. 8° (A. IV/8804).
- Lucentum*. 2 Cilt. Alicante 1982/1983 Imprime Estilo. = Anales de la Universidad de Alicante Prehistoria, Arqueología e Historia Antigua. 4° (B/9479-1, 2).
- MACHUT-MENDECKA, EWA: *Współczesny Dramat Egipski lat 1870-1975*. Warszawa 1984 Państwowe Wydawnictwo Naukowe. 103 s. = Polska Akademia Nauk Komitet Nauk Orientalistycznych. 8° (A. IV/8884).
- MAHMOUD MOUKHTAR PACHA: *Mon Cammandement au cours de la Campagne des Balkans de 1912*. Çev.: Commandant Minart. Paris 1913 Berger Levrault. XX + 191 s., 1 res., 7 kroki. 8° (A. IV/8409).
- MAHMÛD EL-KÂŞGARÎ: *Türk Şiveleri Lügatı (Dīvānū Lugāt-it-Türk)*. Compendium of the Turkic Dialects. İnceleme, tenkidli metin, İngilizce tercüme, dizinler. 3. Kısım. Harvard 1985 Harvard Üniversitesi Basımevi. 6 + 336 s. = Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları 7; Türkçe Kaynaklar VII. 4° (B/9132-3).
- DOÇ. DR. MAHMUT SADİ: *Umumî Fisiyoloji*. İstanbul 1934 Kader Matbaası. 211 s. 8° (A. IV/8326).

- Makālat-ı Terbit. Makaleha-yı Fārisī Muhammed Ali Terbūt-i Edīb-i Azerbaycanī. Gözden geçirip haz.: H. Sıddık. Tahran 2535 Dünya-yı Kitāb. 36 + 394 s. 8° (A. IV/8738).*
- Makaleler yorumlar. Ankara 1976 Başbakanlık Matbaası. 144 s. 8° (A. IV/8850).*
- MANTRAN, ROBERT: *Minoritaires, Métiers et Marchands Étrangers a İstanbul aux XVIe et XVIIe Siècles. Minorités Techniques et Métiers*'den ayrı bs. Provence 1978/1980 Institut de Recherches Méditerranéennes Université de Provence. S. 127-138. 4° (B/9207).
- A Map of the Travels of George Washington. Haz.: Gilbert Grosvenor. The National Geographic Magazine. 1/2.500.000. (H/190).*
- MASSIE: *Conjectural Observations on the Origin and Progress of Alphabetic Writing. London 1772 T. Wright. X + 126 s., 3 tablo. 8° (A. IV/8785).*
- Materialnaya Kultura Tadjikistana. 3. Vıpusk. Duşanbe 1978 Izd-vo Donış. 248 s., 57 pl. = Akademiya Nauk Tadjikskoy SSR Institut Istorii im. Ahmada Donışe. 8° (A. IV/8868-3).*
- MATTHIESSEN, POUL CHRISTIAN: *The Limitation of Family Size in Denmark. Bölüm I: Text, with maps and figures. Kobenhavn 1985 Munksgaard. 114 s. = Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab Historisk-filosofiske Meddelelser 52:1. 8° (A. IV/8746-1).*
- MATTHIESSEN, POUL CHRISTIAN: *The Limitation of Family Size in Denmark. Bölüm II: Tables. Kobenhavn 1985 Munksgaard. S. 115-184. = Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab Historisk-Filosofiske Meddelelser 52: 1. 8° (A. IV/8746-2).*
- MAULAVIE, MOHAMMED BEREKETULLAH: *Le Khalifat. Paris 1924 Imprimerie Berichthaus Zurich. 6 + 104 s., 1 res. 8° (A. IV/8882).*
- MAZZAOUI, MICHEL M.: *The Origins of the Şafawids. Şīsm, Sūfism, and the Ğulāt. Wiesbaden 1972 Franz Steiner Verlag. VIII + 109 s. = Freiburger Islamstudien Band III. 4° (B/9452).*
- Medenî Kanunun XV. yıl dönümü için. İstanbul 1944 Kenan Matbaası. XXII + 960 s. = İstanbul Üniversitesi Yayınlarından No: 245. 8° (A. IV/8125).*
- MEHMED CAVID: *İlm-i İktisād. 1. Kitap. 2. bs. İstanbul 1326 Matbaa-i Âmire. 8 + 477 + 320 + 332 s. 8° (A. IV/8731-1).*
- MENGİ, DOÇ. DR. MINE: *Garīb-Nâme'de Alplık geleneğiyle ilgili bilgiler. Belleten XLVIII, 191-192 (1984)'den ayrı bs. Ankara 1985 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 481-496. 8° (A. IV/8779).*

- MICKLIN, PHILIP P.: *Sovyet Rusya'da Su Yataklarının Değiştirilmesi Planları: Bunların Kazakistan ve Orta Asya İçin Önemi. Çev.: Prof. Dr. Ahmet Edip Uysal. Central Asian Survey I, 4 (1983)'den ayrı bs. Ankara 1985 O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Basım İşliği. 3 + 37 s. = O.D.T.Ü. Asya-Afrika Araştırmaları Grubu Yayın No: 24. 8° (A. IV/8948).*
- MILE, LIGOR K.: *Çështje të Historisë Agrare Shqiptare. (Fundi i shek. XVIII-vitet 70 të shek. XIX). Tiranë 1984 Kombinati Poligrafik. 479 s. = Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë Instituti I Historisë. 8° (A. IV/8934).*
- Mimaride Türk Millî üslubu semineri 11-12 Haziran 1984. İstanbul 1984 Atatürk Kültür Merkezi. V + 173 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü. 8° (A. IV/8750).*
- MIRLIVA AHMET MUHTAR: *Feth-i Celîl-i Kostantiniye. I. Cilt. İstanbul 1318/1320 311 s. 4° (B/9459-1).*
- Mirzadeh 'Eshqi Collected Works. Haz.: Ali Akbar Mashir Mirsalimi. 1985 Jahan Book Co. 20 + 455 s. = Middle Eastern Series No: 8. 8° (A. IV/8902).*
- Mittel-Europa mit Balkan-Halbinsel und Italien. Wien Freytag und Berndt. 1: 3.000.000. (H/191).*
- MOCH, GASTON: *Les forces Armées dans la Société de Nations. Rapport Au Bureau International de la Paix. Berne Librairie-Édition. 32 s. 8° (A. IV/8783).*
- Modern Bulgaria. History Policy Economy Culture. Sofia 1981 Sofia Press. 469 s. 8° (A. IV/8940).*
- Le Monde Iranien et l'Islam. 1. Cilt. Geneve 1971 Librairie Droz. XV + 152 s. = Centre de Recherches d'Histoire et de Philologie de la IVe Section de l'École pratique des Hautes IV; Hautes Études Islamiques et Orientales d'Histoire Comparée 4. 8° (A. IV/8761-1).*
- MONTGOMERY, DAVID C.: *Rejim doğrultusundaki Sovyet Özbek Edebiyatı zincirinin bir halkası olarak "Şahimerdan". Çev.: H. Canan Özkal. Central Asian Survey III, 2 (1984)'den ayrı bs. Ankara 1985 O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Basım İşliği. 12 s. = O.D.T.Ü. Asya-Afrika Araştırmaları Grubu Yayın No: 26. 8° (A. IV/8950).*
- Muhimme Defteri. Dokumenti O Našim Krajevima. Sarajevo 1985 Rodg Iskra Vinkovci. 230 s. = Orijentalni Institut u Sarajevu; Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia 4. Cilt, Seri III. 8° (A. IV/8892-4, 1).*
- MURPHEY, RHOADS: *Kanûn-Nâme-i Sultânî lı 'Azîz Efendi. Yay.: Şinasi Tekin—Gönül Alpay Tekin. Washington 1985 Harvard Üniversitesi Basımevi. IX + 81 s. = Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları 9; Türkçe Kaynaklar VIII. 4° (B/9469).*

- NATEGH, HOMO: *Karnameh-va-Zamaneh Mirza Reza Kermani*. 1984 233 s. 8° (A. IV/8182).
- NATIK, HUMA: *Karnâme ve zemâne Mirza Rızâ Kirmânî*. 1363 (1984) 233 s. 8° (A. IV/8182).
- NESEFÎ, EBU HAFS NECMEDDİN ÖMER: *Tafsir-i Nesefî*. 2 Cilt. Çaphane-i Hace. = Zeban ve Edebiyyat-ı Farisî 32, 38; İntuşârât-ı Bânyâd-ı Ferheng-i İrân 173, 193. 8° (A. IV/8741).
- NICOL, DONALD MACGILLIVRAY: *Church and society in the last centuries of Byzantium. The Birkbeck lectures 1977*. Cambridge 1979 Cambridge University Press. 9 + 162 s. 8° (A. IV/8798).
- NIEWÖHNER-EBERHARD, ELKE: *Şa'da. Bauten und Bewohner in einer traditionellen islamischen Stadt*. Wiesbaden 1985 Dr. Ludwig Reichert Verlag. VII + 304 s., 2 kroki. = Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients Reihe B (Geisteswissenschaften) Nr. 64. 4° (B/9471).
- NOVIÇEV, A.: *Antikrestyanskaya politika Kemalistrov v 1919-1922 godah*. Voprosi Istorii 9 (1951)'den ayrı bs. S. 56-75 fotokopi. 8° (A. IV/8866).
- OBOLENSKY, DIMITRI: *The Byzantine Inheritance of Eastern Europe*. London 1982 Galliard Printers. 318 s. 8° (A. IV/8805).
- OLOFSSON, MARGARETA STRANDBERG: *Acquarossa. 5. Cilt: The Head Antefixes and Relief Plaques. 1. Bölüm: A Reconstruction of a Terracotta Decoration and its Architectural Setting*. Stockholm 1984 Paul Åströms Förlag. 164 s. = Skrifter Utgivna av Svenska Institutet i Rom, 4°, XXXVIII: V, 1. 4° (B/8927-5, 1).
- Opuscula Archaeologica. 5 Cilt.* Leipzig 1944/1952 Lund C.W.K. Gleerup. = Skifter Utgivna av Svenska Institutet i Rom 4°, XVI. 4° (B/9464).
- Opuscula Atheniensia. 15. Cilt.* Stockholm 1984 Almqvist und Wiksell. 208 s. = Skrifter Utgivna av Svenska Institutet i Athen, 4°, XXXI. 4° (B/4080-15).
- ORTAYLI, İLBER: *Bibliyografya*. Belleten XLIX, 194 (1985)'den ayrı bs. Ankara 1985 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 395-399. 8° (A. IV/8952).
- OSMAN SA'İB, ABDURRAHİM EFENDİZEDE: *Coğrafya Kıt'a-i Afrika*. İstanbul 1263. 8° (A. IV/8734).
- Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu Mayıs 1985; Mustafa Reşit Paşa: Hazine-i Evrak 1846*. İstanbul 1985 İstanbul Matbaası. XX + 272 s. = Türk-Arap İlişkileri İncelemeleri Vakfı Yayınları 1. 8° (A. IV/8843).

- Osmanlı İmparatorluğu Sınırlarının Genişlemesi (1299-1699)*. M.S.B. Harita Genel Müdürlüğü. 1/12.000.000. (H/187).
- ÖNERTOY, DOÇ. DR. OLCAY: *Cumhuriyet Dönemi Türk Roman ve Öyküsü*. Ankara 1984 Tisa Matbaası. VI + 397 s. = Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Genel Yayın No: 250; Cumhuriyet Dizisi: 13. 8° (A. IV/8747).
- ÖZBARAN, SALİH: *A Review of Portuguese and Turkish sources for the Ottomans in Arabia and the Indian Ocean in the 16th Century*. Belleten XLIX, 193 (1985)'den ayrı bs. Ankara 1985 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 65-78, 8 res. 8° (A. IV/8821).
- ÖZTUNA, YILMAZ: *Petite histoire de la Turquie*. Ankara 1976 Pars Matbaası. 78 s. 4° (B/9475).
- Le Pavillon musée de Çankaya. La villa de Gazi M. Kemal Atatürk à Çankaya 1921-1932*. Ankara 1971 Imprimerie de le Société Turque d'Histoire. 20 s. 8° (A. IV/8771).
- PECORELLA, PAOLO EMILIO—MIRJO SALVINI: *Tra lo Zagros e l'Urmia. Ricerche storiche ed Archeologiche Nell'Azerbaijano Iraniano*. Roma 1984 Edizioni Dell'Ateneo. 413 s., 78 pl., 1 lev., 9 hr. = Incunabula Graeca Vol. LXXVIII. 4° (B/9466).
- PELTENBURG, E.J.: *Lemba Archaeological Project. 1. Cilt: Excavations at Lemba Lakkous, 1976-1983*. Göteborg 1985 Paul Åströms Förlag. XXIV + 329 s., 134 pl. = Studies in Mediterranean Archaeology Vol. LXX: 1. 4° (B/9485-1).
- PETIT, LE CAPITAINE: *Utilisation Pratique de la Carte au 80.000°*. Paris 1907 Librairie Militaire R. Chapelot et C°. 47 s. 8° (A. IV/8719).
- PLOUG, GUNHILD: *Hama. Fouilles et Recherches 1931-1938. The Graeco-Roman Town*. Copenhagen 1985 Nationalmuseet. 253 s., 6 pl. = Nationalmuseets Skrifter Storre Beretninger IX. 4° (B/4643-III, 1).
- POLAT, İLKUNUR: *Bibliyografya*. Belleten XLVIII, 191-192 (1984)'den ayrı bs. Ankara 1985 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 547-551. 8° (A. IV/8775).
- La Prise d'Assaut de Kars par les Russes. Çev.: J. Bornecque*. Paris 1880 Librairie Militaire de J. Dumaine. 51 s., 1 plan = Publication de la Réunion des Officiers. 8° (A. IV/8719).
- Pristapni predavanya prilozhi i bibliografiya. Na Novite clenovi na Makedonskata Akademiya na naukite i umetnostite. VI. Cilt*. Skopje 1982 Akad Evgeni Dimitrov. 280 s. = Makedonska Akademiya na naukite i umetnostite. 8° (A. IV/3834-6).

- Problems of International Cultural Cooperation From Helsinki to Madrid.* Sofia 1982 Sofia Press. 274 s. = Bulgarian Academy of Sciences Institute of International Relations and Socialist Integration. 8° (A. IV/8906).
- Proceedings of the fourth International conference on the Theoretical problems of Asian and African literatures.* Haz.: M. Gâlik. Bratislava 1983 Literary Institute of the Slovak Academy of Sciences. 447 s. 8° (A. IV/8808).
- PUSZTAY, JÁNOS: *Die pur-Mundart des Waldjurakischen. Grammatikalischer Abriss aufgrund der Materialien von T.V. Lehtisalo.* Szeged 1984 Attila József University. 161 s. = Studia uralo-altaica 23. 8° (A. IV/8963).
- PYLKKÄNEN, RIITTA: *Kaksi pukahistoriallista tukkielmaa.* Helsinki 1984 Vammalan Kirjapaino Oy. 130 s.: Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja Finska Fornminnesföreningens Tidskrift. 4° (B/9453).
- RADOVA, ZBORNİK: *Kombinat Belišće Kao Činilac Privrednog Razvoja. Simpozij održan 8. i 9. lipnja 1978. godine u Belišću.* Osijek 1980 Štampa Osijek. 555 s., 16 res. = Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti Centar za Znanstveni Rad Osijek Posebno Izdanje II. 4° (B/9484).
- RADOVA, ZBORNİK: *Znanstvenog Skupa Osijek Kao Palarizacijsko Žarište.* Osijek 1981 Tisak Štampa Osijek. 584 s. = Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti Centar Za Znanstveni Rad Osijek Posebna Izdanja III. 4° (B/9483).
- Radovi Medunarodnog Simpozija Atti del Convegno Internazionale. Dante i Slavenski Svijet Dante e il Mondo Slavo.* Dubrovnik 26-29.X.1981. 2 Cilt. Haz.: Frano Čale. Zagreb 1984 Tiskara Mladost. = Simpoziji Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti Knjiga 3. 8° (A. IV/8879-3).
- Rapports. 2 Kitap.* Stuttgart 1985 Typo Knauer. = Comité International des Sciences Historiques XVIe Congrès International des Sciences Historiques Stuttgart du 25 août au 1er Septembre 1985. 8° (A. IV/8878).
- Reallexikon der Assyriologie; und Vorderasiatischen Archäologie.* Yay.: Erich Ebeling-Bruno Meissner. Berlin 1928/Walter de Gruyter. 8° (A. IV/8863).
- Recueil de plusieurs Relations et Traitez singuliers te curieux de J.B. Tavernier.* Paris 1712 Suivant la Copie. 564 s., 9 pl. 8° (A. IV/8220).
- Rheinfelden und Uncebunc Rheinfelden les Bains et Environs.* Bern Geograph artist. Anst. Kümmerly und Frey. 1/35.000. (H/194).
- RIZA: *Zamanımızda Usul-u Harb. 1. Kısım: Sevk ul-Ceyş Atlas.* İstanbul 1306 21 harita. 4° (B/9458).

- RİZAJ, SKËNDER: *Disa Dokumente Angleze Mbi Veprimtarinë e Autoriteleve Ushtarake Osmane Kundrejt Lidhjes Shqiptare (1881)*. Gjurmime Albanologjike-Série Historique XI (1981)'den ayrı bs. Prishtinë 1981 S. 263-285 = Instituti Albanologjik i Prishtinës. 8° (A. IV/8767).
- RİZAJ, DR. SKËNDER: *Disa Dokumente Angleze Mbi Rezistencën e Shqiptarëve Kundër Rivendosjes së Administratës Osmane (1880-1885)*. Kontribute dhe materiale Arkivore Prilozi i Arhivska Grada'dan ayrı bs. Prishtinë 1982 S. 249-277. 8° (A. IV/8768).
- RİZAJ, DR. SKËNDER: *Historia e Përgjithshme. Koha e re (1453-1789)*. Prishtinë 1985 Enti i Teksteve dhe i Mjeteve Mësimore i Krahinës Socialiste Autonome të Kosovës. XII + 483 s. = Universiteti i Kosovës në Prishtinë Fakulteti Filozofik. 8° (A. IV/8920).
- RİZAJ, SKËNDER: *Jeta dhe Veprimtaria Politiko-Patriotike e Abdyl Frashërit Deri te Kongresi i Berlinit (1878)*. Gjurmime Albanologjike, Série historique XI (1981) den ayrı bs. Prishtinë 1981 S. 151-175. = Instituti Albanologjik i Prishtinës. 8° (A. IV/8766).
- RİZAJ, SKËNDER: *Mbi të Ashtuquaturën Dyndje e Madhe Serbe Nga Kosova në Krye me Patrikun Arsenije Çarnojeviq (1690)*. Gjurmime Albanologjike Seria e Shkencave Historike XII (1982)'den ayrı bs. Prishtinë 1983 S. 81-103. = Instituti Albanologjik i Prishtinës. 8° (A. IV/8764).
- RİZAJ, SKËNDER: *Nëntë dokumente angleze mbi lidhjen shqiptare të prizrenit (1878-1880)*. Materiale'den ayrı bs. Prishtinë 1981 S. 181-207. = Instituti Albanologjik i prishtinës Gjurmime albanologjike Seria e shkencave historike X-1980. 8° (A. IV/8765).
- RÓNA-TAS, ANDRÁS: *Language and History. Contributions to comparative Altaistics*. Szeged 1986 Attila József University. III + 270 s. 8° (A. IV/8964).
- ROSENBAUM, ELISABETH (ALFÖLDI): *Anamur Nekropolü-The Necropolis of Anemurium*. Ankara 1971 Türk Tarih Kurumu Basımevi. XXVI + 195 s., 57 pl. = Türk Tarih Kurumu Yayınlarından Seri VI, No. 12. 4° (B/9490).
- Runen, Tamgas and Graffiti aus Asien und Osteuropa*. Yay.: Klaus Röhrborn—Wolfgang Veenker. Wiesbaden 1985 Otto Harrassowitz. IX + 166 s. = Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaice Band 19. 8° (A. IV/8753).
- SAID, HAKİM MOHAMMED: *Tıbb in Turkey*. 3rd International Conference on Islamic Medicine at İstanbul 28th September-2nd October 1984'den ayrı bs. S. 1-37, 9 res. 8° (A. IV/8266).

- ES-SÂLİH, DR. MUHAMMED B. AHMET: *İslam Hukukunda Çocuğun Hukukî Durumuna Genel bir Bakış*. Çev.: Arş. Gör. Ahmet Akgündüz. Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi I, 2 (1984)'den ayrı bs. Diyarbakır 1984 S. 415-439. 8° (A. IV/8755).
- Sâlnâme-i Umûmî*. İstanbul 1318 Takvim-i Evkaf ve Şuhur. 900 s. 8° (A. IV/8723).
- Sapanca 83 Sempozyumu*. Ankara 1984 Başbakanlık Basımevi. VIII + 167 s. = T.C. Başbakanlık Çevre Müsteşarlığı Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Sempozyum Dizisi: 2. 8° (A. IV/8839).
- SAYILI, AYDIN: *Goethe'nin ilim cephesi*. A.Ü.D.T.C.F. Dergisi VII, 3'den ayrı bs. S. 55-67. 4° (B/8691).
- SEL, LÜTFÜ: *İkinci Dünya Savaşı'nda İstihbarat*. Ankara 1985 Gnkur. Basımevi. V + 180 s. = Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları. 8° (A. IV/8924).
- SELİMİ, ALİ EKBER MÜŞİR: *Külliyyât-ı muşavver-i Aşıkî*. 20 + 455 s. 8° (A. IV/8902).
- Sermaye piyasası mevzuatı. Kanun, yönetmelikler, tebliğler ve ilgili diğer mevzuat*. Ankara 1985 Sevinç Matbaası. VIII + 417 s. = Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları Yayın No: 1. 8° (A. IV/8928).
- ŠEVČENKO, IHOR: *Ideology Letters and Culture in the Byzantine World*. London 1982 Galliard Printers. 350 s. 8° (A. IV/8806).
- SEYFEDDİN, M.A.: *Monetnoe Delo i Denejnoe Obroščenie v Azerbaydjane XII-XV vv. 2. Cilt: XIV-XV vv.* Baku 1981 İzd-vo Elm. 243 s. = Akademiya Nauk Azerbaydjanskoy SSR Institut Istorii. 8° (A. IV/4165-2).
- SEYİTDANLIOĞLU, MEHMET: *Takvim-i Vekayi 1908-1918. Yüksek Lisans Tezi*. Ankara 1985 VI + 227 s. fotokopi = A.Ü. DTCF Yakınçağ Tarihi Ana Bilim Dalı. 4° (B/9481).
- SHEIKH, NASIR AHMAD: *Some Aspects of the Constitution and the Economics of Islam*. England 1961 A.A. Verstage. 14 + 246 s. 8° (A. IV/8769).
- SHKODRA, ZIJA: *Esnafet Shqiptare. (Shekujt XV-XX)*. Tiranë 1973 Mihal Duri. 390 s. = Akademia e Shkencave e R.P. të Shqipërisë Instituti i Historisë. 8° (A. IV/8896).
- SHKODRA, ZIJA: *Qyteti Shqiptar Gjatë Rilindjes Kombëtare*. Tiranë 1984 Mihal Duri. 488 s. = Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë Instituti i Historisë. 8° (A. IV/8935).

- Shqiperia Arkeologjike*. Tiranë 1971 XI + 15 s., 139 res. = Universiteti Shtetëror i Tiranës Instituti i Historisë dhe i Gjuhësive Sektori i Arkeologjisë. 4° (B/9488).
- SIIRIÄINEN, ARI: *Excavations in Laikipia*. Helsinki 1984 Vammalan Kirjapaino Oy. 125 s. = Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakausi-kirja Finska Fornminnesföreningens Tidskrift 86. 4° (B/9454).
- Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier en Turquie, en Perse, et aux Indes*. 1. Cilt. Paris 1962 Suivant la Copie. 782 s. 6 pl. 8° (A. IV/8221-1).
- Siyasi Dünya Haritası*. 1971 M.S.B. Harita Genel Müdürlüğü. 1/50.000.000. (H/185).
- Soils of the Eastern region of Libya. Haz.: Hassan Hamdi*. Cairo 1978 Ain Shams University Press. 25 s. = The Middle East Research Centre Ain Shams University. 8° (A. IV/8941).
- SONYEL, DR. SALAHİ RAMADAN: *Türk Yunan anlaşmazlığı*. Lefkoşe 1985 Ulus Ofset Tesisleri. 94 s. = Kıbrıs Türk Kültür Derneği. 8° (A. IV/8795).
- SOPER, JOHN: *Özbek edebiyatının ileri gelenleri arasında yapılan personel değişiklikleri*. Çev.: Yard. Doç. Dr. Deniz Bozer. Central Asian Survey I, 4 (1983)'den çeviri. Ankara 1985 O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Basım İşliği. 27 s. = O.D.T.Ü. Asya-Afrika Araştırmaları Grubu Yayın No. 22. 8° (A. IV/8754).
- SOYSAL, İSMAIL: *Hatay sorunu ve Türk-Fransız siyasal ilişkileri (1936-1939)*. Belleten XLIX, 193 (1985)'den ayrı bs. Ankara 1985 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 79-109. 8° (A. IV/8819).
- SPINEI, VICTOR: *Realităţi etnice şi politice în Moldova Meridională în Secolele X-XIII. Români şi Turanici*. Iaşi 1985 Editura Junimea. 238 s. 4° (B/9492).
- Spisi Dubrovačke Kancelarije. II. knjiga: Zapis notara Tomazina da Savere 1282-1284. Diversa cancellarie I (1282-1284). Testamenta I (1282-1284)*. Haz.: Dr. Josip Lučić. Zagreb 1984 Ognjen Prica. XI + 431 s. = Monumenta Historica Ragusina Vol. II. 8° (A. IV/8912).
- SÜEL, AYGÜL: *Hitit Kaynaklarında Tapınak görevlileri ile ilgili bir direktif metni*. Ankara 1985 A.Ü. DTCF Basımevi. XXVI + 257 s., XIX levha. = A.Ü. DTCF Yayınları No: 350. 8° (A. IV/8947).
- ŞAKİROĞLU, DOÇ. DR. MAHMUT H.: *Bibliyografya*. Belleten XLVIII, 191-192 (1984)'den ayrı bs. Ankara 1985 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 543-546. 8° (A. IV/8776).
- ŞANSKIY, N.M.—E.A. BİSTROVA—A.A. KÂMİLEVA: *700 Rus Deyimi*. Moskova 1984 128 s. 8° (A. IV/8800).

Şarkiyat Kütüphanesi Türkçe ve Osmanlıca Kitaplar Kataloğu. İlaveli ve düzeltilmiş bs. Tokyo 1985 Şarkiyat Kütüphanesi. 6 + 196 + XI + 598 s. 8° (A. IV/8930).

TAKİ ZADE, SEYYİD HASAN: *Bist makale-i Taki zade. Çev.: İhşar Yar Şatır.* Tahran 1962 Be-nigah-ı tercüme ve neşr-i kitap. 574 s. = *İntişârât-ı Benegâh-ı Tercüme ve Neşr-i Kitâb* 150; *Mecmûa-i İrân şinâs* 23. 8° (A. IV/8743).

TANSEL, FEVZİYE A.: *Halk Şâirlerimizin küçümsenmesi ve Tahkiri mes'elesi.* Belleten XLIX, 194 (1985)'den ayrı bs. Ankara 1985 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 313-333. 8° (A. IV/8960).

Tarih boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile ilişkileri Sempozyumu. 2-12 Ekim 1984 Erzurum. Ankara 1985 Kurtuluş Ofset. 347 s. = Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları: 628. 8° (A. IV/8849).

Tarih-i Vâsıf. Mısır 1242 251 s. 4° (B/9460-1, 2).

TEBRİZLİ, MURTAZA NİZAMETTİN: *Bugünkü Azerbaycan Davası. Esas ve sebepleri. 1. Cilt.* İstanbul 1946 Gün Basımevi. 80 s. = Türk Kültür Ocağı Yayınlarından No: 1. 8° (A. IV/8905).

Die Topographischen Capitel des Indischen seespiegels Mohıl. Festschrift Erinnerung an die Eröffnung des seeweges nach Ostindien Durch Vasco da Gama (1497). Çev.: Dr. Maximilian Bittner. Wien 1897 K.K. Geographischen Gesellschaft. VI + 92 s., 28 hr. 2° (C/591).

TOPRAK, BINNAZ: *Islam and Political development in Turkey.* Leiden 1981 E.J. Brill. 7 + 164 s. = Social, Economic and Political studies of the Middle East Vol.: XXXII. 8° (A. IV/8792).

Tübinger Atlas des Vorderen Orients. 1. parti: 9 harita. Wiesbaden 1971 Dr. Ludwig Reichert. (H/145-1).

Tübinger Atlas des Vorderen Orients. 2. parti: 9 harita. Wiesbaden 1978 Dr. Ludwig Reichert Verlag. (H/145-2).

Tübinger Atlas des Vorderen Orients. 3. parti: 8 harita. Wiesbaden 1979 Dr. Ludwig Reichert Verlag. (H/145-3).

Tübinger Atlas des Vorderen Orients. 4. parti: 11 harita. Wiesbaden 1980 Dr. Ludwig Reichert Verlag. (H/145-4).

Tübinger Atlas des Vorderen Orients. 5. parti: 16 harita. Wiesbaden 1981 Dr. Ludwig Reichert Verlag. (H/145-5).

Tübinger Atlas des Vorderen Orients. 6. parti: 15 harita. Wiesbaden 1982 Dr. Ludwig Reichert Verlag. (H/145-6).

- Tübingen Atlas des Vorderen Orients. 7. parti: 17 harita.* Wiesbaden 1983 Dr. Ludwig Reichert Verlag. (H/145-7).
- Türk Basımında Bulgaristan Türkleri. Zorla ad değiştirme sorunu Ocak-Nisan 1985.* Derl.: Bilâl N. Şimşir. Ankara 1985 Başbakanlık Basımevi. XXV + 750 s. 8° (A. IV/8812).
- Türk Basımında kim kimdir. 2 Cilt.* Ankara 1977 Ayyıldız Matbaası. 4° (B/9480).
- Türk İstiklâl Harbi Haritası (15 Mayıs 1919-24 Temmuz 1923).* (H/184).
- Türk Milli Bütünlüğü içerisinde Doğu Anadolu.* Ankara 1985 Ankara Üniversitesi Basımevi. 235 s. = Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 56, Seri: IV, Sayı: A. 17. 8° (A. IV/8922).
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik. 10. Cilt.* Ankara Gnkur. Basımevi. XIV + 785 s., 23 kroki, 12 kuruluş. = Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları. 8° (A. II/7188-10).
- Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi. Kişiler, dönemler, akımlar, yapıtlar. 10. Cilt.* İstanbul 1983/1985 Milliyet Yayın. 4° (B/9477).
- Türkçe Sözlük.* İstanbul 1944 Cumhuriyet Basımevi. XI + 662 s. = T.D.K. C. III.1. 8° (A. IV/8321).
- Türkei (Turkey). Yay.: Klaus-Detlev Grothusen.* Göttinger 1985 Vandenhoeck und Ruprecht. 844 s., 2 hr. = Südosteuropa-Handbuch Band IV. 8° (A. IV/8824).
- Türkiye Aleyhindeki Ermeni Propagandası ve Gerçekler.* 24 s. 8° (A. IV/8845).
- Türkiye 1983.* Ankara 1983 Dönmez Ofset Basımevi. 10 + 555 s. = Başbakanlık Basın Yayın Genel Müdürlüğü. 8° (A. IV/8841).
- Türkiye Ekonomik Maden Yatakları Haritası.* 1981 Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü Matbaası. 1/2.000.000 (H/193).
- 12 september in Turkey before and after.* Ankara 1982 Ongun Kardeşler Matbaası. XII + 383 s., 53 res. 8° (A. IV/8832).
- UĞUR, AHMET: *The Reign of Sultan Selīm i in the Light of the Selīm-Nâme Literature.* Berlin 1985 Klaus Schwarz Verlag. IX + 403 s. = Islamkundliche Untersuchungen. Band 109. 8° (A. IV/8889).
- ULLMANN, WALTER: *A Short History of the Papacy in the Middle Ages.* London 1982 Methuen. 6 + 393 s. 8° (A. IV/8807).

- Uluslararası Orta Doğu çalışmaları dergisi dizini (cilt I-X) - The Index of International Journal of Middle Eastern Studies (Volumes I-X)*. Haz.: Doç. Dr. Necmi Ülker. Belleten XLIX, 193 (1985)'den ayrı bs. Ankara 1985 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 113-162. 8° (A. IV/8820).
- Uluslararası Saat Dilimleri Haritası*. 1971 M.S.B. Harita Genel Müdürlüğü. (H/186).
- Uluslararası terörizm sempozyumu. Ermeni Terörizmi kaynakları uyuşturucu trafiği ile ilgisi Tarihin saptırılması. 17-18 Nisan 1984*. Ankara 1984 Ankara Üniversitesi Basımevi. 305 s. 8° (A. IV/8770).
- Uygurluklar Ülkesi Türkiye (Land of Civilizations, Turkey)*. 1985 397 s., 1 hr. 4° (B/9451).
- ÜÇÖK, BAHRIYE: *Femmes Turques souveraines et regentes dans les etats Islamiques*. Çev.: Ayşe Çakmaklı. Başarı Matbaacılık. 160 s., 2 hr., 7 res. 8° (A. IV/8852).
- Vakufname iz bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*. Sarajevo 1985 Rodg Iskra Vinkova. 278 s. = Orijentalni Institut u Sarajevu Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia 5. Cilt; Seri III. 8° (A. IV/8893-5, 1).
- VÂSİFÎ, ZEYNUDDİN MAHMÛD: *Bedayı ul-Vakāyī*. 2 Cilt. Moskov 1961 İdare-i Neşriyyat-ı Edebiyyat-ı Haver. = Institutü-yi Mîlel-i Asya; Ferhenistan-ı ulum-u İttihad Şorevî Silsiletu Asâr-ı Edebî Mîlel Haver Metun Serri Bozorg 5. 4° (B/9450).
- VATVÂT, REŞİD EL-DİN: *Divan-ı Reşid el-din Vatvat*. Tahran 1339 Kitâbhâne-i Bârânî. 738 s. Not: Abbas İkbâl Aştîyâmî'nin "Hadâyik al-Sihr fi dekâyik al-şır" adlı eseri bu kitap içindedir. 8° (A. IV/8739).
- VELEVA, M.G.—EVG. IL. LEPAVTSOVA: *Bilgarski Narodni Nosii*. 3. Cilt: *Bilgarski Narodni Nosii v İztočna Bulgariya Prez XIX i Pırvata Polovina Na XX Vek*. Sofiya 1979 İzdatelstvo Na Bilgarskata Akademiya Na Naukite 331s. = Bilgarska Akademiya Na Naukite Etnografski Institut s Muzey. 4° (B/8824-3).
- VELIMAN, VALERIU: *Relatiile Româno-Otomane (1711-1821) Documente Turcești*. București 1984 795 s., 30 pl. = Directia Generale a Arhivelor Statului din Republica Socialista România. 8° (A. IV/8835).
- VESSBERG, OLOF: *Romersk porträttkonst*. Göteborg 1985 Paul Aströms Förlag. 60 s., 75 pl. = Studies in Mediterranean Archaeology Pocket-book 35. 8° (A. IV/8822).
- Victor Hugo*: Haz.: Tuğrul İnal. Ankara 1985 Şafak Matbaası. XIX + 340 s., 16 res. = Türk-Fransız Kültür Derneği Yayınları 1. 8° (A. IV/8925).

- WINKELHANE, GERD—KLAUS SCHWARZ: *Der osmanische Statthalter Iskender Pascha (gest. 1571) und seine Stiftungen in Ägypten und am Bosphorus*. Bamberg 1985 Verlag Aku GmbH. 6 + 361 s. = Islamwissenschaftliche Quellen und Texte aus deutschen Bibliotheken. 8° (A. IV/8887-1).
- WOJTILLA, GYULA: *Körösi Csoma Sándor szanszkrit-magyar szójegyzéke. A list of words Sanskrit and Hungarian by Alexander Csoma de Körös*. Budapest 1984. 111 s. = Keleti Tanulmányok Oriental Studies 6. 8° (A. IV/8632).
- WRIGHT, G.R.H.: *Ancient Building in south Syria and Palestine*. 2 Cilt. Leiden 1985 E.J. Brill. = Handbuch der Orientalistik Siebente Abteilung Kunst und Archäologie. Erster Band: Der Alte Vordere Orient Zweiter Abschnitt Die Denkmäler B-Vorderasien. 4° (B/8762).
- YAZMAN, ASLAN TUFAN: *Seyahatname Külliyyatı. İspanya, Fransa, Almanya, Polenez, İsviçre, Londra, Roma, Prag. 6 kitap birarada*. 8° (A. IV/8128).
- YENİŞEHİRLİOĞLU, DOÇ. DR. ŞAHİN: *Hegel Felsefesi'nde Birey, Toplum, Devlet İlişkileri*. Ankara 1985 Feryal Matbaacılık. XV + 332 s. = Birey ve Toplum Yayınları; Felsefe Sorunları. 8° (A. IV/8921).
- YEZDİ, EBÜ BEKR MUTAHHAR CEMÂLÎ: *Ferruhname da'iretü'l-ma'ârif-ı ulum ve funun ve aka'id. Haz.: İrec Afşâr*. Tahran 1967 (1346) Müessese-i Çâp ve İntişârat-ı Emir-i Kebir. 22 + 469 s. = İntişârat-ı Ferheng-i İrân-ı Zemin No: 11. 8° (A. IV/8745).
- Yüce Divan Kararları*. 1. Cilt: *Esas: 1981/1 Karar: 1982/2 Esas: 1981/2 Karar: 1982/1*. Ankara 1985 Gazi Üniversitesi Basın-Yayın Yüksekokulu Matbaası. 3 + 795 s. = Anayasa Mahkemesi Yayınları: 5. 8° (A. IV/8946-1).
- YÜCEL, PROF. DR. YAŞAR: *Fatih'in Trabzon'u fethi öncesinde Osmanlı-Trabzon-Akkoyunlu ilişkileri*. Belleten XLIX, 194 (1985)'den ayrı bs. S. 287-311 + 37. 8° (A. IV/8959).
- ZADOK, RAN: *Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes. VIII. Cilt: Geographical Names According to New and Late-Babylonian Texts*. Wiesbaden 1985 Dr. Ludwig Reichert Verlag. LXIX + 427 s., 1 hr. = TAVO, Beiheft Reihe B/7. 8° (A. IV/2006-8).
- ZİVER: *Mutal'aat-ı Edebiyye*. İstanbul 1327 Matbaa-i Reşadiyye. 191 s. = Matbaa-i Reşadiyye Kütüphanesi Adet: 1. 8° (A. IV/8971).

B. DERGİLER *

Acta Asiatica 49 (1985).

Acta Historiae Artium 3-4 (1984).

Acta Historica XXXI, 1-2 (1985).

Acta Poloniae Historica XLIX (1984); L (1984).

Akkadica 43-45 (1985):

45 - A.M. DİNÇOL—B. DİNÇOL, *Neue Hethitische Hieglyphensiegel in den Museen zu Ankara und Mersin*. S. 41.

The American Historical Review XC, 2-4 (1985).

American Journal of Archaeology LXXXIX, 2-3 (1985).

American West XXII, 4 (1985).

Amme İdaresi Dergisi XVIII, 3 (1985).

Anadolu Araştırmaları VI (1978); VII (1979); VIII (1980); IX (1983).

Annales XL, 2-4 (1985).

Les Annales Archeologiques Arabes Syriennes XXXIII, 1 (1983).

Annali XLV, 1 (1985); Supplemento 42 (1985).

Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa XIV, 3-4 (1984).

Anthropology Today I, 4-6 (1985).

Antike Kunst XXVIII, 2 (1985).

Antike Welt XVI, 3-4 (1985).

The Antiquaries Journal LXIV, 2 (1984).

Archaeologische Mitteilungen Aus Iran XVI (1983).

Archäologischer Anzeiger 3-4 (1985).

Archeologické Vyskumý a nalezky na Slovensku v Roku 1983 (1984).

Archiv für Orientforschung XXXI (1984).

Archiv Orientalni LIII, 2-3 (1985).

Arctos Supplementum II (1985).

Arkhaologike Ephemeris (1985).

Ars Decorativa VIII (1984).

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi XXXIV, 85 (1985).

* Dergilerde yalnız, Türkiye ve Türklerin tarihini ilgilendiren makalelerin adları verilmiştir.

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi II, 4 (1985):

S. İLHAN, *Atatürkçülüğün Evrenselliği*. S. 13.

U. KOÇATÜRK, *Atatürk'te "Gençlik" Kavramı*. S. 21.

S. IRMAK, *Atatürk'ün Dünyadaki Yankıları*. S. 27.

H. EROĞLU, *İsmet İnönü ve I. II. İnönü Muharebelerinin İçerde ve Dışarda Etkileri*. S. 65.

K. DAL, *Milli Egemenlik ve Temsili*. S. 97.

İ. SOYSAL, *Atatürk'ün Barışçı Politikası ve Dünyadaki Etkileri*. S. 111.

M. ERENDİL, *Atatürkçü Düşünce Işığında Milli Birlik*. S. 121.

C. AKÇAKAYALIOĞLU, *Atatürk ve Atatürkçülük Üzerine Bir İnceleme*. S. 175.

G. KARAGÖZOĞLU, *Atatürk'ün Eğitim Savaşı*. S. 193.

Athenaeum LXXIII, 3-4 (1985).

Ausgrabungen und Funde XXX, 2-5 (1985).

Avrupa 100-101 (1985).

Ayın Tarihi (1984); (1985).

Aziya i Afrika Segodnya 5-12 (1985).

Baghdader Mitteilungen XVI (1985).

Balkanica IV, 2 (1985).

Balkan and Asia Minor Studies X (1984); XI (1985).

Balkan Studies XXIV, 1-2 (1983).

Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Dün/Bugün/Yarın 1-8 (1985):

1 - B. HAYIT, *Sovyet Kaynaklarında Atatürk*. S. 20.

T. TEMELKURAN, *Yunanistan'ın Balkan Birliği ve Makedonyanın Taksimi Projesi*. S. 37.

2 - M.K. ATATÜRK *Türkiye Büyük Millet Meclisi*. S. 24.

İ. İNÖNÜ *Türkiye Büyük Millet Meclisi* S. 26.

C. BAYAR *Türkiye Büyük Millet Meclisi* S. 28.

T. DURAN, *T.B.M.M.'den Zafere Atatürk*. S. 30.

A.M. TUNCOKU, *Çanakkale Savaşlarında Bir Rus Kruvazörü-ASKOLD*. S. 52.

T. İŞIKSAL, *Yıldız Arşivinde Ermeni Meselesi*. S. 59.

3 - T. DURAN, *T.B.M.M.'den Zafere-Mustafa Kemal/Görüşler-Emirler-Yazışmalar*. S. 12.

- 4 - M. KEMAL, *Yıl 1920: Askeri Hazırlık ve Taarruz Planı*. S. 6.
 T. DURAN, *Meclisten Zafere*. S. 14.
 H. MUTLUÇAĞ, *Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim Meselesi*. S. 34.
 M. MUHTAR PAŞA, *Balkan Harbi Hezimetleri*. S. 39.
 İ. ULUS, *İkinci Dünya Savaşı (1939-1945)*. S. 47.
 5 - T. DURAN, *Meclisten Zafere: Mustafa Kemal*. S. 19.
 İ. ULUS, 2. *Dünya Savaşı II*. S. 41.
 6 - M.K. ATATÜRK, *Mart 1920: Hükümet Buhranı-İşgal*. S. 12.
 İ. ULUS, *Alman Gizli Belgeleriyle İkinci Dünya Savaşı*. S. 46.
 7 - M.K. ATATÜRK, *Mart 1920: İşgal Hazırlıkları*. S. 4.
 O. WELSCH, *Türk İstiklal Savaşını kazanan Fikir: Atatürkçü Düşünce*. S. 14.
 A. YALÇIN, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Eğitim Durumumuz*. S. 38.
 İ. ULUS, *Alman Gizli Belgeleriyle İkinci Dünya Savaşı IV*. S. 50.
 8 - *Tarihin, Türklüğün, Türkiye'nin Meseleleri*. S. 2.
 M.K. ATATÜRK, *16 Mart 1920: İşgal ve Sonrası*. S. 4.
 C. KÜRŞAT, *Türkiye Büyük Millet Meclisinde Cumhuriyetin Kabulü*. S. 14.
 A.F. BAŞGİL, *Türklük ve Türk Milliyetçiliği*. S. 25.
 Z. KİTAPÇI, *Hadislerde Türk ve Türklük II*. S. 29.
 M. MILLER, *Balkar Türkleri*. S. 38.

Berytus Archaeological Studies XXXI (1983).

Biblica LXVI, 1-4 (1985).

Bibliografia XXXIV, 7-16 (1985).

Bibliotheca Orientalis XLI, 5-6 (1984):

U. ESIN, *The Prehistory of Central Anatolia 1: The Neolithic Period*. S. 731.

Bilim Birlik Başarı XI, 44 (1985).

The Bodleian Library Record XI, 6 (1985).

Boreas VII (1984); VIII (1985).

Bulgarian Historical Review XIII, 2 (1985).

Bulletin de Correspondance Hellenique CIX, 1 (1985).

Bulletin de l'Institut d'Histoire du Temps Present 15-21 (1985).

Bulletin des Arbeitskreises 1-4 (1984).

- Bulletin of the Institute of Historical Research LVIII, 137-138 (1985).
 Bulletin of the National Museum of Ethnology X, 1 (1985).
 Bulletin of the School of Oriental and African Studies XLVIII, 2-3 (1985).
 Bulletin Signaletique XXXIX, 2-3 (1985).
 Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris II, 1-3 (1985).
 Bunte (1985).
 Byzantinische Zeitschrift LXXVIII, 1 (1985).
 Byzantino Slavica XLVI, 1 (1985).
 Byzantion LV, 1 (1985).
 Les Cahiers de Tunisie XXXI, 125-126 (1983).
 The Central Asian Newsletter IV, 1-3, 6-10 (1985).
 Compte Rendu de la Cinquante-Neuvième Session Annuelle du Comité LVII (1983); LVIII (1984); LIX (1985).
 Cultura Antiqua XXXVII, 7-10 (1985).
 Dania Polyglotta XVI (1984).
 Deutsche Nationalbibliographie 14-31, 33-45, 47-52 (1985).
 Devlet Yayınları Bibliyografyası XIII, 9-12 (1983); XIV, 1-12 (1984); XV, 1 (1985).
 Diyanet Dergisi XXI, 3-4 (1985).
 Al-Dirāsāt Al-Islāmiyyāh XX, 3 (1985).
 East European XIX, 2-3 (1985).
 Emel 149-150 (1985):
 149 - S. ÇAĞATAY, *Kazan Türklerine ait Yeni Eserler*. S. 22.
 E. KIRIMAL, *Kırım Türklerinin Milli Mücadelesi (XVIII)*. S. 39.
 150 - İ. GASPIRALI, *Bulgaristan'daki Türkler ve Kırım Tatarları ifade-i Hal*. S. 4.
 E. KIRIMAL, *Kırım Türklerinin Milli Mücadelesi (XIX)*. S. 42.
 Encyclopedia Iranica I, 8-9 (1985).
 Epigraphica Anatolica 5 (1985).
 Erciyes 85-93 (1985):
 85 - H.A. SEVGİ, *Kadı Burhaneddin Târihi "Bezm-u Rezm" in Tanımı*. S. 8.
 86 - A. SATOĞLU, *Tarihimizde Lâle ve Lâle Devri*. S. 9.
 89 - K. GÖDE, *İstanbul'un Fethi Münasebetiyle*. S. 24.

- 90 - K. GÖDE, *Türklerin İslâmiyete Girişlerini Kolaylaştıran Sebebler*. S. 35.
 Erdem I, 3 (1985):
 S. TEKELİ, *İlk Japonya Haritasını Çizen Türk Kaşgarlı Mahmud*. S. 645.
 E. KÂHYA, *Ondokuzuncu Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı İmparatorluğunda Tıp Eğitimi ve Kalburüstü Hekimlerimiz*. S. 685.
 E. ESİN, *İkinci Bayezid'in M. 904-906/1498-1500 Yıllarında Adalar Denizi'ne Seferleri*. S. 789.
- Eski Eserler ve Müzeler Bülteni 1-2 (1985).
 Ethnologie Française XV, 2-3 (1985).
 Ethnology XXIV, 2-3 (1985).
 Etudes Historiques XIII, 1 (1985).
 The Florida Anthropologist XXXVIII, 1-2 (1985).
 Forum VI, 147-151 (1985):
 148 - A.C. ŞENTÜRK, *Üniversitede Atatürk İlkeleri*. S. 29.
 A. SAYILGAN, *Türk-Arnavut İlişkileri*. S. 35.
- Geneva XXXIII (1985).
 Germania LXIII, 2 (1985).
 The German Tribune XXIV, 1188-1207 (1985).
 Gjuha Jone V, 1-2 (1985).
 Glasnik XXVII, 1-2 (1983).
 Godišnjak XXXII (1984).
 Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi III, 1 (1985).
 Hamdard Islamicus VIII, 2-3 (1985).
 Harvard Journal of Asiatic Studies XLV, 1 (1985).
 Hazine ve Dışticaret Dergisi 2 (1985).
 Hebrew Union College Annual LV (1984).
 Hesperia LIV, 1-3 (1985).
 Historical Abstracts XXXV, 4 (1984).
 History Today XXXIII (1983); XXXIV (1984); XXXV (1985).
 L'Homme 95-96 (1985).
 Iliria XIV, 1, 2 (1984); XV, 1 (1985).
 Indiane Foreign Review XXII, 12-24 (1985).
 International Bibliography of Historical Sciences L (1981).
 International Journal of Middle East Studies XVII, 2 (1985).

- Inventaria Archaeologica Pologne LII-LIV (1985).
 Der Islam LXII, 1-2 (1985).
 Islamic Culture LIX, 1-2 (1985).
 Israel Exploration Journal XXXV, 1 (1985).
 The Israel Museum, XX, 1-2 (1984).
 The Israel Museum Journal IV (1985).
 Istorie Veche și Arheologie XXXVI, 1-2 (1985).
 Istoriya Filosofiya Pravo 1-4 (1985).
 Istoriya SSSR V, 4-6 (1985).
 İlgı XIX, 49 (1985).
 İstanbuler Mitteilungen XXXIV (1984).
 İş ve İşçi Bulma Kurumu Bülteni 101-103 (1985).
 İzvestiya Akademii Nauk Turkmenskoy SSR 1-3 (1985).
 Jahrbuch des Bernischen Historischen Museums 63-64 (1983-84).
 Jahrbücher für Geschichte Osteuropas XXXII, 3-4 (1984).
 Jahresbericht XCIII (1984).
 Journal of Archaeological Science XII, 3-6 (1985).
 Journal of Asian and African Studies XXIX (1985).
 Journal of Human Evolution XIV, 4-6 (1985).
 Journal of Near Eastern Studies XLIV, 3 (1985).
 Journal of the American Oriental Society CIV, 4 (1984).
 Journal of the Economic and Social History of the Orient XXVIII, 3 (1985).
 Journal of the History of Biology XVIII, 3 (1985).
 Keesing's Contemporary Archives XXXI, 6-12 (1985).
 Kemalist Ülkü 204-206 (1985):
 204 - M. UĞRAŞKAN, *Atatürk İlkeleri*. S. 3.
 K. ARIBURNU, *Atatürk ve Ali Fuat Cebesoy*. S. 5.
 M. ALDAN, *Ermeni Tehciri ve Şehit İdarecilerimiz*. S. 8.
 S.N. ÖZERDİM, *Atatürk ve Kadın Hakları*. S. 15.
 S. BORAK, *Atatürk Biyografisi ve Bir Çilenin Öyküsü*. S. 22.
 205 - *Yabancı Gözü İle Atatürk*. S. 6.
 K. ARIBURNU, *Atatürk ve Derviş Paşa*. S. 11.
 S.N. ÖZERDİM, *Atatürk ve Kadın Hakları*: 2. S. 16.
 M. ALDAN, *Ermeni Tehciri ve Şehit İdarecilerimiz -2-*. S. 29.

206 - H. TÜRKAN, *Hürriyet Aşığı Mustafa Kemal Esir Alınabilir mi?* S. 5.

K. ARIBURNU, *Atatürk ve Yahya Galip Kargı*. S. 7.

H. ASLANGİL, *Atatürk'ün Eserleri*. S. 13.

Kirche im Osten XXVIII (1985).

Kiryat Sefer LIX, 2-3 (1984).

Kuzey Kıbrıs IX, 306-318 (1985).

Letopis 87 (1984); 88 (1985).

Levéltári Közlemények 1-2 (1983).

Le Livre Hongrois XXVII, 2-4 (1985).

Livres et Revues d'Italie XXVI, 1-2 (1983).

London News 7029 (1984); 7039-7040 (1985).

Lumea 33-46, 52 (1985).

Man XX, 2-3 (1985).

Mémoires et Documents L-LI (1985).

The Metropolitan Museum of Art Bulletin XLIII, 1 (1985).

The Middle East Journal XXXIX, 3-4 (1985).

Middle East Studies Association Bulletin XIX, 1 (1985).

Midland History X (1985).

Milliyet Sanat Dergisi 129-135 (1985).

Miscellanea XIV (1985).

Mitteilungen 70-73 (1985).

Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Abteilung Kairo XL (1984).

Monumentet 1-2 (1971); 3-4 (1972); 5-6 (1973); 7-8 (1974); 9-10 (1975); 11-12 (1976); 13-14 (1977); 15-16 (1978); 17-18 (1979); 19-20 (1980); 1-2 (1981); 1-2 (1982); 1-2 (1983); 1-2 (1984).

Narodi Azii i Afriki 3-5 (1985).

Nato Dergisi 2 (1985).

Neuerwerbungen Vorderer Orient 5-12 (1985).

New Cyprus I, 4-10 (1985):

10 - A.C. GAZIOĞLU, *Peaceful Co-Existence Armenians With Turks In Cyprus*. S. 6.

Newsletter 9 (1985).

Newsreview XIV, 43, 46, 48-49 (1985).

- Nouvelles de l'Inde 251-252 (1985).
 Novaya i Noveyşaya Istoriya 3, 5 (1985).
 ODTÜ Gelişme Dergisi XI, 384 (1984).
 Orient XX (1984).
 Orient, Zeitschrift des Deutschen Orient-Instituts XXV, 4 (1984); XXVI, 1 (1985):
 I - R. MEINARDUS, *Die Griechisch-Türkische Minderheitenfrage / The problem of the Greek and Turkish minorities*. S. 48.
 O. TOKGÖZ, *Turkish Women*. S. 76.
 Orientalia LIV, 1-3 (1985).
 Orientalistische Literaturzeitung LXXX, 3-5 (1985).
 Österreichische Osthefte XXVII, 2-3 (1985).
 Österreichische Zeitschrift für Volkskunde LXXXIII, 2 (1985).
 Philosophy and History XVIII, 1-2 (1985).
 Pirelli 237, 239-240, 242, 245-246, 248, 250 (1985).
 Der Polygraph 13 (1985).
 Praehistorische Zeitschrift LX, 1 (1985).
 Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland CXIV (1984).
 Przegląd Orientalistyczny 3-4 (1982).
 The Quarterly Index Islamicus IX, 2-3 (1985).
 Rad XI, 406 (1984).
 Rassegna Storica del Risorgimento LXXII, 2-3 (1985).
 Referativniy Jurnal VI, 3-5 (1985).
 Review VIII, 4 (1985); IX, 1-2 (1985).
 Revista Arhivelor XLII, 1-2 (1985).
 Revue d'Assyriologie et d'Archeologie Orientale LXXIX, 1 (1985).
 Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine XXXII, 2-3 (1985).
 Revue de Synthèse CVI, 117-119 (1985).
 Revue des Etudes Sud-Est Européennes XXIII, 3 (1985).
 Revue Historique 552 (1984).
 Revue Internationale d'Histoire Militaire LIX (1985).
 Revue Roumaine d'Etudes Internationales XIX, 3 (77)-4(78) (1985).
 Rivista degli Studi Orientali LVI (1982).
 Romania Pages of History X, 2-3 (1985).

- Romanian News 33-46, 52 (1985).
 Rocznik Orientalistyczny XLIII, 1 (1984); XLIV, 1-2 (1985).
 Ruperto Carola XXXVII, 72-73 (1985).
 Saeculum XXXV, 3-4 (1984); XXXVI, 1 (1985).
 Scala 9-12 (1985); 1-2 (1986).
 Schweizerische Zeitschrift für Geschichte XXXIV, 4 (1984); XXXV, 1 (1985).
 Silahlı Kuvvetler Dergisi CIV, 299-300 (1985):
 299 - Y. ERCAN, *III. Selim ve Batılılaşma Hareketleri (Nizam-ı Cedit)*. S. 68.
 Slovenská Archeológia XXXIII, 1 (1985).
 Sovet Turkmenistanının Ayalları 6-8 (1985).
 Sovetskaya Arheologiya 3-4 (1985).
 Sovetskaya Etnografiya 4 (1985).
 Sovetskaya Tyurkologiya 6 (1984); 1-2 (1985).
 Special News Bulletin XXXVI, 87-92 (1985); XXXVII, 1-11, 16, 21-22, 26, 31, 36, 41, 46, 51, 56, 60, 65, 69, 74, 78, 80-81 (1985).
 Speculum LX, 3 (1985).
 Starine 59 (1984).
 Studi Etruschi LI (1985).
 Studia Albanica XXI, 1-2 (1984); XXII, 1 (1985).
 Studia Balcanica 18 (1985).
 Studii și Articole de Istorie XLVII-XLVIII (1983).
 Studime Filologjike XXXVIII, 4 (1984); XXXIX, 1 (1985).
 Studime Historike XXXIX, 1-2 (1985).
 Stvdia et Acta Orientalia XI (1983).
 Stvdia Islamica LXI (1985).
 Sumer XXXVIII, 1-2 (1982); XXXIX, 1-2 (1983).
 Südosteuropa Mitteilungen XXV, 1-3 (1985):
 1 - 2 - R. SCHÖNFELD, *Türkei-Europa-Deutschland*. S. 65.
 Szazadok CXVIII, 5-6 (1984).
 Şişe Cam XXV, 138-139 (1985).
 Tarbiz LIV, 1-2 (1985).
 Tarih ve Toplum 22-25 (1985):

- 22 - R.N. İLERİ, *Suphi Nuri İleri. (1887 Gelibolu-1945 İstanbul). S. 12.*
 A. ŞEN, *Osmanlı Basını'nda Yüz Yıl Önce Bu Ay. S. 42.*
 A. HEZARFEN, *Bir Çavuşun Balkan Harbi Anıları-II. S. 51.*
 N. KURDAKUL, *Osmanlı İstikrazları ve Abdülhamid'e İki Uyarı Mektubu. S. 55.*

İ. ILGIR, *Bir Rus Prensinin Hakan-ı Mahlû II. Abdül-Hamid'i Selânik'teki Tutuklu Sürgünlüğünden Kurtarma Tasarısı. S. 57.*

N. KAYMAZ, *TBMM'de Misâk-ı Milli'ye Bağlılık Andı İçilmesi Konusu (2). S. 59.*

23 - Ş. TEKİN, *Türkiye'de Onbeşinci Yüzyıla Ait İki Pasaport. İl-Cân Mektûbı ve İl-Cân-Nâme. S. 9.*

F. BERKTAY, *Ortaçağda Kadınlar. S. 28.*

A. ŞEN, *Osmanlı Basını'nda Yüz Yıl Önce Bu Ay. S. 48.*

N. KAYMAZ, *TBMM'de Misâk-ı Milli'ye Bağlılık Andı İçilmesi Konusu-II. S. 50.*

O. KOLOĞLU, *Reval'de Osmanlı Devleti Gerçekten Paylaşıldı mı? S. 16.*

T. TİMUR, *Lamartine, Osmanlı Devleti ve Burgaz Ova Çiftlikleri. S. 40.*

A. ŞEN, *Osmanlı Basınında Yüz Yıl Önce Bu Ay. S. 52.*

25 - N. SAKAOĞLU, *Mültezimlerin Âşâr Toplama Yöntemleri. S. 5.*

V.K. KORTUN, *Abdülhamit II Koleksiyonu. S. 16.*

Kızının Kalemîyle Mahmut Muhtar Paşa'nın Yaşamı. S. 20.

C. KOÇAK, *Türkiye'de Karneli Yıllar. S. 25.*

M. AND, *İskambil Kâğıtları ve Tarih. S. 32.*

H. ILGAR, *Ta'lat Paşa'nın Mondros Öncesinde Bırakışması İzmir Valisi Rahmi Bey'e Şifreli Telgrafi. S. 44.*

A. ŞEN, *Osmanlı Basınında Yüz Yıl Önce Bu Ay. S. 46.*

Tebliğler Dergisi XLVIII, 2192-2193, 2196-2199 (1985).

Tel Aviv XI, 1 (1984).

Thraco-Dacica VI, 1-2 (1985).

Tıp Dünyası LVIII, 1-4 (1985).

The Toyo Gakuho LXVI, 1-4 (1985).

The Toyoshi-Kenkyu XLIV, 1-2 (1985).

Történelmi Szemle 4 (1984).

Turkish Public Administration Annual XI (1984).

Turkish Review Quarterly Digest (1985):

M. GÖNLÜBOL—Ö. KÜRKÇÜOĞLU, *A General Look at Turkish Foreign Policy During The Period of Atatürk*. S. 15.

M. EROĞLU, *The Principle of National Sovereignty and the Turkish Laws and Treaties*. S. 49.

Tübitak Bülteni II, 4 (1985).

Türk Dili L, 405-408 (1985).

Türk Dünyası Araştırmaları 37-38 (1985):

37 - F. SÜMER, *Yabanlu Pazarı*. S. 1.

İ. ALP, *Tarihte Türklerin Bulgarlaştırılması*. S. 100.

M. BAŞBUĞ, *Doğu Anadolu Aşiretleri*. S. 160.

38 - F. SÜMER, *Eski Türk Devletlerinde Ağa Unvanı*. S. 58.

A. YUVALI, *Anadolunun Türkleşmesi ve Moğollar*. S. 90.

Türk Folkloru Araştırmaları 1 (1985).

Türkiye Bibliyografyası 9-12 (1983); 1-7 (1984).

Türkiye Makaleler Bibliyografyası 3-4 (1983); 1 (1984).

Ulster Journal of Archaeology XLVII (1984).

Vakıflar Dergisi XIX (1985):

T. BAYKARA, *Türkiye Selçuklularında İdari Birim ve Bununla İlgili Meseleler*. S. 49.

Vestnik Drevney Istorii 2-4 (1985).

Vestnik Leningradskogo Universiteta 9, 16 (1985).

Vostokovedenie 10 (1984).

Voprosi Istorii 6-11 (1985).

Wissenschaftliche Zeitschrift Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg.

XXXIV, 3-5 (1985).

The Yale Review LXXIV, 3-4 (1985).

Yankı 757-771 (1985).

Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft CXXXV, 2 (1985).

Zeitschrift für Assyriologie LXXIV, 2 (1984).

Zeitschrift für Balkanologie XXI, 1 (1985):

D. BURKHART, *Müttereth, W-D: Türkei*. S. 108.

Zeitschrift für Kulturaustausch XXXV, 2-3 (1985).

Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 60-61 (1985).

Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte XLII, 3 (1985).

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ

DERGİSİ

7. sayısı çıktı

İÇİNDEKİLER

ORD. PROF. DR. REŞAT KAYNAR	: Atatürk ve Milli Birlik .	1
SUAT İLHAN	: The Universality of Atatürk	5
PROF. DR. TURHAN FEYZİOĞLU	: Milli Kurtuluş Önderi Atatürk ve Milletlerarası Etkisi	13
PROF. DR. İSMET GİRİTLİ	: Samsun'da Başlayan ve İzmir'de Biten Yolculuk (1919-1922)	49
PROF. DR. FERİDUN ERGİN	: Birinci Dünya Savaşı'nda ve Atatürk Döneminde Fiyatlar ve Gelirler	59
PROF. DR. HAMZA EROĞLU	: Milli Birlik ve Beraberlik	85
PROF. DR. UTKAN KOCATÜRK	: Atatürk's Concept of "Youth" and the Characteristics of the Atatürkist Youth	101
PROF. DR. YILMAZ ALTUĞ	: Atatürk and the Building of a Modern Nation State	107
E. KORG. CEMAL ENGİNSOY	: Çok Yönlü Tarihi Kişiliği ile Atatürk	127
PROF. DR. HİLMİ GÜRSES	: Atatürk'ün Türk Toplumuna Bakış Açısı ve Gençliğin Bu Bakış İçerisindeki Yeri	139
PROF. DR. YILDIZ TÜMERDEM	: Atatürk ve Çağdaş Türk Kadını	151
BEKİR TUNAY	: Atatürk ve Cumhuriyet	155
CİHAT AKÇAKAYALIOĞLU	: Cumhuriyet Öncesine Genel Bir Bakış ve Atatürk İnkılâbında Yöntem	171
NİYAZİ AHMET BANOĞLU	: Milli Kongre ve Faaliyetleri	197
HABERLER	:	213

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK DİL KURUMU

TÜRK DİLİ DERGİSİ

418. sayısı çıktı.

İ Ç İ N D E K İ L E R

PROF. DR. AHMET MUMCU	: Türk Bilimler Akademisine doğ- ru.	719
MEHMET ÇINARLI	: Dokunuşlar	730
YRD. DOÇ. DR. ÇİĞDEM YILDIRIM	: Dil Plânlaması.	734
NÜZHET ERMAN	: Cumhuriyet Gülü (Şiir)	739
ZEKİ ÖMER DEFNE	: Yakamoz Avcısı (Şiir)	741
MUSTAFA NECATİ KARAER	: Hacı Ârif Bey (Şiir)	742
FEYZİ HALICI	: Yolculuk (Şiir)	743
İLHAN GEÇER	: Sonunda (Şiir)	744
OSMAN GÜNGÖR FEYZOĞLU	: Düş ve Gerçek (Şiir)	745
ALTAY TAŞKIN	: Hürriyet (Şiir)	746
ELİF BENGÜ FEYZOĞLU	: Gerçek (Şiir)	747
R. SAMİ HAMAMCI	: Türk Şiiri ve Feyzi Halıcı	748
H. FETHİ GÖZLER	: Edebiyatımızda Kullanılan Mah- las ve Mahlasnameler Üzerine ..	755

DEĞERLENDİRMELER

PROF. DR. HASAN EREN	: Nurettin Madran, Büyük Ta- rım Sözlüğü	765
----------------------	---	-----

HABERLER

DR. ORHAN F. KÖPRÜLÜ	:	772
T. D. K.	: Dil Bayramının 54. Yıl Dönü- mü Kutlandı	775

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU

ATATÜRK KÜLTÜR MERKEZİ

E R D E M

Atatürk Kültür Merkezi Dergisi

5. sayısı çıktı.

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler

Sayfa

MÜBAHAT TÜRKER-KÜYEL: İki Gemi Türü	337
CEVAD MEMDUH ALTAR: Çağdaş Sanat Yaratıcılığında Eleştirinin Yeri ..	351
MİNE MENGİ: The Fifteenth Century Ottoman Poet Mesihî and His Works	357
———: Onbeşinci Yüzyıl Osmanlı Şairi Mesihî ve Eserleri (Türkçe Özet)	371
RÜÇHAN ARIK: Günümüz Türkiye'sinde Güzel Sanatlara Genel Bir Bakış ..	373
EMEL ESİN: Ribât-ı Melik, Hâkânî Sülâlesinden İbrâhîm-Oğlu Çu Tigin İkinci Naşır Şemsü'l-Mülk ve Hârcang'de H. 471/1078'de Yap- tırdığı Külliye	405
———: Ribât-ı Malik, A Monument Erected at Hârcang, Buḥârâ, by the Hâkânîd (Hâkânî Turk) Monarch Çu Tigin Nasr II Şamsu'l-Mulk, Son of İbrâhîm, in H. 471/1078	427
JENS HÖYRUP: Al-Khwârizmî, Ibn Turk, and the Liber Mensurationum: On the Origins of Islamic Algebra	445
———: Hârezmî, Ibn Türk, ve Liber Mensurationum: İslâm Cebirinin Kökenleri Üzerine (çeviren: Melek Dosay)	485
MAHMUT ŞAKIROĞLU: II. Selim'in Venedik Cumhuriyeti'ne Verdiği 1567 ve 1573 Tarihli Ahidnâmeler	527
W. VON DÜNHEIM: Feldmareşal Moltke'nin Şark Gezisi (çeviren: Selçuk Ünlü)	555
HİCRAN AKIN: Onbeşinci Yüzyıl Macar Kroniği Thuröczy'de Türkler ...	579
OTTO MEINARDUS: Eine Volkstümliche Darstellung einer Mittelalterlichen Verheerung in der Haghia Sophia zu Iznik	599
———: İznik'teki Ayasofya Kilisesinde Bulunan Bir Halk Sanatı Tasviri- nin Ortaçağdaki Tahriri (Çeviren: Vedat İdil)	607

Yayın Tanıtmaları

PULAT OTKAN: Atlı Göçebe Devleti ve Japon İmparatorları Üzerine Bir Tez	615
EMEL ESİN: O.I. Smirnova'nın Batı Türkistan'da Kök-Türk Sikkelerine Dâir Araştırmaları	623
———: O.I. Smirnova, On Turkish Numismatics of the Kök-Türk Period in Western Turkistan	628

MAHMUT ŞAKİROĞLU: <i>Catalogo della Biblioteca di Armando Sapori</i> , 2 cilt ve <i>Catalogo della Biblioteca di Luigi Einaudi</i> , 2 cilt	635
————: <i>Contributions à l'Histoire Economique et Sociale de l'Empire Ottomane</i> ..	637
————: <i>Turks-Hungarians and Kipchaks, A Festschrift in Honor of Tibor Halasi-Kun</i>	639
————: Kenneth M. Setton, <i>The Papacy and the Levant (1204-1571)</i> , volume 3, <i>The Sixteenth Century</i>	642
————: Çelik Gülersoy, <i>Dolmabahçe</i>	644
————: Claudio Costantini, <i>Le Monarchie Assolute</i>	646
————: Machiel Kiel, <i>Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period</i> ...	648
————: <i>Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu</i>	650
————: Rhoads Murphey, <i>Kanûn-nâme-i Sultân li Aziz Efendi. Onyedinci Yüzyılda bir Osmanlı Devlet Adamının Islahat Teklifleri. Batı Berlin Devlet Kütüphanesindeki tek Nüshasının Tenkitli Metninin İzahlı İngilizce Tercümesiyle Birlikte</i>	651
————: <i>Folklor ve Etnografya Araştırmaları 1984 ve 1985</i>	652
DURSUN YILDIRIM: <i>Nimetullah Hafız, Kosova Türk Halk Edebiyatı Metinleri</i>	655

Haberler

ESTİN KÂHYA: Ülkemiz İçin Önemli Bir Kayıp: "Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver"	659
---	-----

Haberler, Yankılar

İbn-i Türk, Hârezmi, Fârâbî, Beyrûnî ve İbn-i Sinâ Sempozyumunun İki Yankısı	673
Merkezimizden Haberler	677
Kütüphanemize Armağan Edilen Nazlı ve Cemal Köprülü Kolle- ksiyonu Kitaplarının Listesi (A - G)	683

Erdem yılda üç defa çıkar, Türk kültürünü en geniş anlamı ile inceler. Yazılar Türkçe ve kısmen de yabancı dilde veya yabancı dil özetlidir.

İsteme adresi : Atatürk Kültür Merkezi, Atatürk Bulvarı 217,
Kavaklıdere, Ankara
Tel : 28 61 00

Propriétaire et rédacteur en chef :
Au nom de la Société d'Histoire Turque
PROF. DR. YAŞAR YÜCEL

TABLE DES MATIERES

Articles, Etudes:	Page
KÖYMEN, PROF. DR. M. ALTAY: La Politique économique de l'Etat Seldchokide turc (en turc)	613
ÇUBUKÇU, PROF. DR. İBRAHİM A.: Gazzali et sa Philosophie	621
TERZİOĞLU, PROF. DR. DR. ARSLAN: Bref Aperçu sur l'Histoire et les Principes de la Terminologie médicale (en turc, avec 4 illustrations)	637
KAYA, POLAT: Recherches sur la Parenté linguistique et culturelle entre les Peuples asiatiques et les Indigènes du continent américain (Résumé) (en turc)	647
———: Search for a Probable Linguistic and Cultural Kinship Between the Turkish People of Asia and the Native Peoples of Americas ..	650
ERCAN, DOÇ. DR. YAVUZ: Le Problème de "Devchirmé" (Levée des Jeunes non-musulmans), son rôle sur la Turquisation et l'Islamisation des Balkans (en turc)	679
GUBOĞLU, MIHAIL: L'Expédition et la Victoire de Moldavie de 1538 (945 de H.) (en turc)	727
RADO, ŞEVKET: Les Contenus des Pages arrachées du Journal tenu par Mahmud Efendi, Fils d'Ahmet, Secrétaire du Trésor Extérieur (en turc, avec 3 documents)	807
ÖNSOY, DOÇ. DR. RIFAT: L'Industrie et le Commerce de la Syrie dans la Seconde Moitié du XIX ^e Siècle (en turc)	825
BALTALI, DR. KEMAL: Quelques Documents Importants concernant les Négociations de la Serbie avec l'Etat de Monte Negro pour la Déclaration de la Guerre à l'Empire Ottoman pendant le Soulèvement de Hersek de 1875 (en turc)	833
GÜREL, ZİYA: Le Chemin de Fer dans la Guerre d'Indépendance Turque VI (en turc, avec 2 illustrations)	861
ROGERS, G. M.: Demetrios of Ephesos: Silversmith and <i>Neopoios</i> ?	877
ÖZTÜRK, MÜRSEL: Hadji Bektachi Veli	885
Conférences:	
ÖZGÜNEL, COŞKUN: L'Archéologie Turque dans la Période républicaine (en turc)	895
KIRZIOĞLU, PROF. DR. M. FAHRETTİN: La Valeur des Oghuznamés (Livres d'Oghuz) de Dede Korkut, une de Nos Légendes nationales comme document historique (en turc, avec 1 carte)	915
Bibliographies:	
TEKİN, OĞUZ: Hyla A. Troxell: <i>The Coinage of the Lycian League</i>	929
Livres et Revues reçus a la Bibliothèque de la Société de l'Histoire Turque dans la Seconde Moitié de 1985	933

BELLETEN

PÉRIODIQUE PARU TOUS
LES QUATRE MOIS

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : L

No. 198

Décembre 1986

ANKARA — IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 8 7